JOHANNES RUDBECKIUS (NER.)

EN HISTORISK-PEDAGOGISK STUDIE

I.

AKADEMISK AVHANDLING

AV

B. RUD. HALL

STOCKHOLM
P. A. NORSTEDT & SÖNER
(I DISTRIBUTION)

JOHANNES RUDBECKIUS (NER.)

EN HISTORISK-PEDAGOGISK STUDIE

I.

AKADEMISK AVHANDLING

AV

B. RUD. HALL

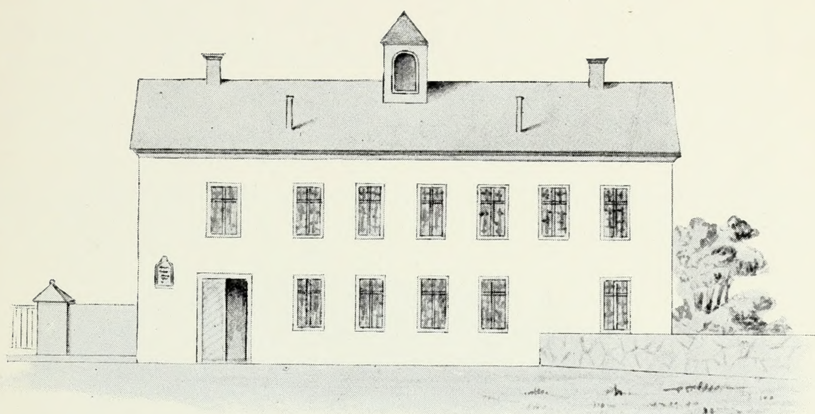
STOCKHOLM
P. A. NORSTEDT & SÖNER
(I DISTRIBUTION)

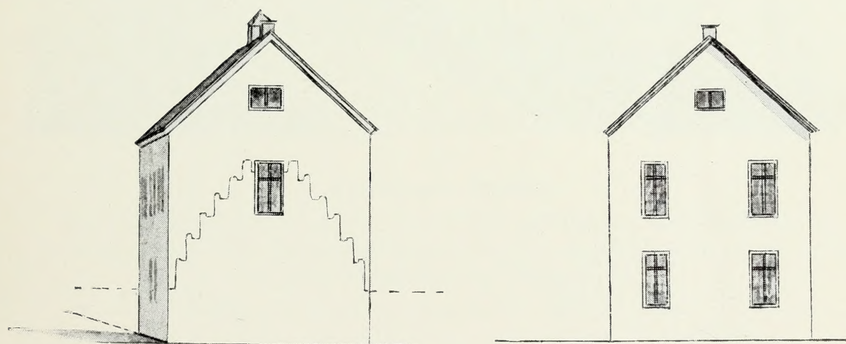
UPPSALA 1911
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Johannes Rudbeckius D.

Efter målning i teologiska fakultetens rum i Uppsala universitetshus.

Collegium Sapientiæ.

Det under Rudbeckii första biskopstid använda skolhuset med af honom påbyggd övervåning (s. 155). Efter original i VGB., utfört ur minnet av adjunkt G. L. Lundquist efter skolans nedrivning. Teckningen här rättad enligt äldre personers, särskilt f. d. skolvaktmästaren Johanssons, benäget meddelade uppgifter. Skorstenarna äro av sent datum. Framsidan: åt väster; nedre vänstra gaveln: åt norr (med östra sidan i förkortning).

Collegium Pietatis.

Nedre våningen inrymde schola pietatis eller pædagogium (»småskolan»); övre våningen var avsedd för collegium candidatorum (prästseminariet; s. 156 o. f.). (Nuvarande domkapitelshuset.)

Sida ur en välskrivningsbok från Nicolaus Rudbeckii stift. Skrivboken daterar sig från åren 1668—1669 och har bevarats (i VDP.) till vår tid därigenom, att den utgjort en bokpärm. Största delen upptages av »Fader vår», varav läraren på varje rad skrivit före ett ord, som eleven sedan efterbildat och upprepat till radens slut. Metoden är densamma, som anbefalldes och användes av Johannes Rudbeckius samt i S. O. 1649).

Innehållsförteckning.

Inledning.

Första avdelningen.

Andra avdelningen.

Tredje avdelningen.

Bihang.

Bilagor.

FÖRORD.

Exceptionellt framstående män inom kyrkan eller i allmänhet å den andliga odlingens område hava ej sällan i historiska arbeten blivit till sina egenskaper och sin betydelse jämförda med biskop Joh. Rudbeckius. Man finner stundom uttryck som dessa: »Han var i ansatser om ock ej i kraft en Rudbeckii like», »I detta avseende står han ej ens tillbaka för Rudbeckius». Och på det nya riksdagshuset representerar hans bild det gamla andliga ståndet. En tillfredsställande teckning av hans liv och verk saknas dock. Den framstående kyrkohistorikern Norlins 66-sidiga akademiska avhandling om honom (1860) samt dess fortsättning i några tidskriftsuppsatser äro av bestående värde, men han lämnar många betydelsefulla drag ur Rudbeckii liv — särskilt från uppväxt- och studietiden — obeaktade, och källuppgifter saknas nästan fullständigt i hans senare uppsatser. Sistnämnda brist är än mera kännbar i ett så betydande arbete som Hollanders bildningshistoria liksom ock i Herweghrs tryckta och skrivna framställningar om Rudbeckius. Vissa av Herweghrs liksom av de båda med Rudbeckius samtidiga biografernas, Lenæi och Guthræi, meddelanden äro också, särskilt rörande studieåren, tydligen konstruktioner och antaganden, som kunde hava nedskrivits om vilken studerande som helst. Det sagda minskar ej i minsta mån min djupa tacksamhet mot föregångarne på Rudbecksforskningens område. Deras arbeten hava tvärtom varit mig till stort gagn vid utarbetandet av föreliggande avhandling. Detta gäller än mer de i flera avseenden exceptionellt framstående arbetena (tagna i tidsföljd): Annerstedt, *Upsala Universitets historia*, Berg, *Hvad var det gamla läroverkets mål?*,[1] Schück, *Sv. Lit.-hist.*, Lundström, *Paulinus*, Holmquist, *Domkapitlen* och Holm, *Terserus*, vilka visserligen ej hava Rudbeckius och hans stift samt fostrargärning till huvudföremål, men som

[1] Rörande detta arbete tänker jag härvid i all synnerhet på det riktiga och tidiga påvisandet av de äldre epokernas starka nyttighetskrav.

dock belysa viktiga sidor av dennes verksamhet samt lämna ingående utredningar om hans samtida.

En allt belysande och steg för steg bevisande monografi över Rudbeckius, uteslutande byggd på fullt tillförlitligt historiskt material, är ej möjlig till följd av ensidigheten och bristerna hos de förefintliga källorna, hur rikhaltiga dessa än kunna förefalla. Tänka vi t. ex. på källmaterialet rörande läroämnen och arbete i läroverket, så vinnes den viktigaste och nära nog enda kännedomen därom blott i VSO. 1628 (s. 174 not 1). Hur det varit ordnat under de nio åren före eller aderton åren efter denna stadga (under Rudbeckii biskopstid), därom veta vi med större bestämdhet blott minimalt genom några ord i ett privatbrev 1638, ett ord i 1645 års elevlista samt ett otydligt generalschema och V. S. Leges, rörande vilka båda senare urkunder man ej ens känner tiden för avfattandet. [Fastare hållpunkter givas t. ex. för Strängnäs' läroverk, där bl. a. ganska detaljerade uppgifter eller förordningar finnas från åren 1626, 1629, 1645—1646, d. v. s. från gymnasiets första och tredje år (under Paulinus) och från J. Matthiæ biskopstid.]

Att giva en framställning av Rudbeckii utgångspunkt och principiella pedagogiska ståndpunkt kan bliva föga annat än att — som han själv — referera antikens och (naturligtvis) kristendomens huvudpunkter å området och påpeka dessas genom vissa kyrkofäder påvisade överensstämmelse eller försoning. Jag har funnit det ofruktbart att på annat sätt belysa Rudbeckii ståndpunkt eller att framkonstruera en relief, som han ej hade i detta avseende, eller att angiva vissa bestämda läromästare, vilket närmast är ett blott lexikografiskt arbete. Kap. IV och V synas kanske alltför omständliga i citat från antiken; de upptaga emellertid blott en liten bråkdel av hans pedagogiska och religiösa tal, och jag har ansett det ej vara rätt att med några resonnerande ord ersätta ett om än kortfattat och svagt återgivande av hans åskådliga, helleniserande, hänförda framställning.

Rudbeckii uppfostringsverksamhet har ej här kunnat beaktas i alla dess faser; kap. III upptager framställning av dessa i ytterst sammanträngd form, vilket kunnat ske så mycket hellre, som Lenæus, Guthræus och Norlin här förlagt tyngdpunkten av sina nämnda arbeten. Om dåtida straffutdelning, sockengång och nöjen har K. F. Karlson o. a. så livfulla och ingående skildringar, att jag utan avsaknad kunnat upptaga blott några synpunkter och huvudslag, några observationer och märkligare sidor. I stället har jag sökt framlägga viktigare sidor rörande Rudbeckii utbildningsår,

undervisningen samt läroämnena i Västerås läroverk, så även hans tidiga reformnit i skolarbetet, hans erfarenheter och förebilder samt hans, enligt min åsikt, alltför förbisedda eller rent av förnekade betydelse för S. O. 1611 och 1649, varjämte jag upptagit till granskning några uttalanden av större räckvidd rörande Rudbeckii åskådning och strävan samt rörande den tid, ur vilken han vuxit fram.

Bland den mångfald av synpunkter och konsekvenser, som jag t. ex. i inledningen måste (helt eller delvis) lämna, märkas de hittills obeaktade men, så vitt jag kunnat finna, för skolorganisationerna konstitutiva och i många avseenden förklarande förhållandena, att en skola med en à två klasser läste nästan alla en mångklassig skolas ämnen och auktorer, och att teologie lektorn näppeligen kunde vara rektor till följd av förhållandet mellan stiftens prästerliga och skolutbildning. (Rektorn var den förstnämnde underordnad, vilket visade sig t. o. m. i fördelningen av deras (och hustrurnas) sittplatser i kyrkan.) —

I och för en genomförd undersökning av den äldre tidens bildningsväsen borde ett organiskt samlings- och sovringsarbete — snart — igångsättas. Ett annat arbete, som otåligt väntar sin man, är en utförlig och allsidig teckning av Joh. Rudbeckius. Många lära hava varit betänkta på att åstadkomma en sådan. Måtte verket ej dröja länge!

Utredningar och anvisningar till andra, i synnerhet utländska, institutioner synas kanske vara flera och längre, än nödigt är. Utom av arbetets egen karaktär hava de betingats av bristen på svenska pedagogiskt historiska framställningar och undersökningar. I noterna hava talrika hänvisningar gjorts till litteratur eller källor eller till sidor i föreliggande avhandling. Genom dem har jag önskat kasta ytterligare ljus över någon punkt, påpeka samtidighet, påverkan eller annat intressant förhållande, som ej ännu är fullt utrett, eller vars vikt ej mäktat tilltvinga sig ett större utrymme. [Ända till tryckningen har nämligen mitt syfte varit att utgiva avhandlingen utan att låta de nu frånskilda avdelningarna saknas, utan en akademisk I sålunda. Avhandlingens tillämnade storlek utgör en väsentlig orsak till dess knappa uttryckssätt.] En och annan gång har i noterna några utdrag ur urkunder sammanförts, som söka giva en erforderlig, vanligen obeaktad bakgrund eller miljö, och som i något fall skulle hava vunnit en bättre plats i Bilagorna, därest jag vid avhandlingens utarbetande kunnat hoppas att, såsom sedan skedde, bliva satt i tillfälle att utgiva några sådana.

Emellertid: den, som läser alla så (i eller utom avhandlingen) avtryckta eller i densamma anvisade beläggställen, skall finna beaktansvärda bidrag till vår bildningshistoria, vilka kunna giva en mångfald uppslag och kanaler till nya studier och till jämförelser med tidigare eller senare sekler. Ännu mer än avhandlingen själv giva de vid handen bl. a., huru man nästan genomgående (jfr t. ex. KARLSON, Örebro skolas historia, del IV), daterat för sent inträdandet av »nya» ämnen på stiftsläroverkens schemata. Förhållandet är analogt med tyskarnes (och svenskarnes?): »Erst Ratke, Erst Comenius, Erst Philantropisten». Även om text eller noter tydligt bemöta blott ett fåtal missuppfattningar, torde ytterligare några sådana hävas genom premisser i föreliggande arbete. För att blott nämna ett sådant: Rudbeckius gav ej impulsen eller idén till uppkomsten av vårt högre skolväsen (trots t. ex. E. G. GEIJER, a. a. I: 2, s. 126, I: 4, s. 294, HOLLANDER, Genmäle, s. 3, samt uppropet till minnesvård i Kyrkoh. Årsskr. 1907, s. 312).

I det närmaste färdiga till tryckning äro mina undersökningar rörande biskopens övriga arbeten för undervisningen i stiftet, sålunda i de mindre goss-skolorna, i flickskolorna, »tukthuset», kyrkan och på (den egentliga) landsbygden; vidare ock om förarbetena till och Rudbeckii betydelse för S. O. 1649 samt hans inverkan i övrigt på sin och den kommande tidens skolundervisning och uppfostran. Till denna följande del lämnas alltså nödvändigtvis det skarpare pointerandet av hans betydelse i skilda avseenden inom vårt bildningsväsens historia. Då skall bl. a. tecknas hans förberedande insats för Laurelii hittills okända men av mig uppsökta S. O. samt hans och hans tryckeris betydelse för landets skollitteratur.

Det hade varit ett önskemål att i bilagorna avtrycka de latinska urkunderna ensamt på originalspråket eller i jämnlöpande avtryck och översättning. Sakläget är emellertid sådant, att jag kunnat återgiva dem endast i översättning, om jag överhuvud skulle trycka några. Jag har då i de flesta fall medtagit endast de nysvenska editionerna (av latinoriginalen) och i avhandlingen flitigt hänvisat till originalupplagorna.

Jag ber att få frambära ett vördsamt tack till mina lärare, professorerna FR. VON SCHÉELE och B. HAMMER för välvilligt intresse och goda råd samt professor A. NOREEN för sporrande uppmuntran (under mina tidigare universitetsstudier).

Jag tackar ock samtliga bibliotekarier och arkivarier, som

stått mig bi, och vill jag bland dem särskilt nämna Doktorerna P. Sondén (RA.), M. Hulth, E. Meijer (UUB.), W. Molér (VGB.) och S. Tunberg (ULA.), B. Weissenborn (Halle), C. Crous (Jena), E. Mummenhoff (Nürnberg), F. Steinmeyer (Erlangen) och O. Handwerker (Würzburg). Så står jag ock i stor förbindelse till Rechtsanwalt Rob. Baum och Rektor G. Schweder, Riga, för litteratur och litteraturanvisningar från östersjöprovinserna, till Fröken H. Scheffer för undersökningar i Örebro läroverks- och rådhusarkiv samt till Lärarinnan Fröken Rosa Hellström, Fil. mag. Erik K. Johansson och några andra vänner för hjälp vid korrekturet, personregistret och bilagorna.

Stockholm den 14 november 1911.

R. Hall.

Förkortningar.

A. [VDP.] = Signum å protokollsböcker i Västerås domkapitels arkiv.
A. [VGB.] = Signum å manuskr.-saml. i VGB.
AKUP. = Akad. konsistoriets i Uppsala protokoll.
B. [»] = Signum å manuskriptsaml. i VGB.
Bil. = Bilagorna i slutet av denna avhandling.
C. = Signum å kyrkoböcker i ULA.
cl., *kl.* = klass(-en, -er).
C. R. = Corpus Reformatorum (jfr Bretschneider).
E. (UUB.) = Sveriges historia till 1697. Handskr. saml. i UUB.
E. (VDA.) = Signum å en serie handl. i VDA. (Jfr detta!)
F. » = » » » » » » » » »
F. (SDA.) = » » » » » » SDA. » »
G. = Brefväxl. Handskr. saml. i UUB.
H. = Signum å vissa räkenskapsuppgifter i VDA.
I. = » » » handlingar » » (Jfr detta!)
K. = Kyrkohistoria etc. Handskr. saml. i UUB.
KB. = Kungliga biblioteket, Sthlm.
KO. = Kyrkoordning(en, ar).
Mem. publ., *Mem. quot.* = Rudbeckii Memorialia i VGB.
o. f. = och följande (singulärt eller pluralt).
P. = Filosofi. Handskr. saml. i UUB.
P. (ULA.) = Signum å kyrkoböcker i ULA.
Ped. Tdskr. = Pedagogisk Tidskrift.
RA. = Riksarkivet.
RR. = Riksregistraturet.
RRP. = Rådsprotokollen (mskr. i RA.).
s. = sida, sidor (spalt i Corpus Reformatorum o. a. halvsidesnumrerade editioner); »s.» utan föregående bokuppgift betecknar sida i föreliggande avhandling.
SDA. = Strängnäs' domkapitels arkiv.
S.O. 1571, *S.O. 1611*, *S.O. 1649* etc. = Sv. skolordningar av angivna år.
SRP. = Svenska riksrådets protokoll (tryckta).
Sv. Riksdagsakter: jfr under Källor: B) E. Hildebrand.
T. = Teologi. Handskr. saml. i UUB.
Teol. Tdskr. = Tidskrift för Teologi (med dess smärre titeländringar).
U. = Undervisning, litt. hist. Handskr. saml. i UUB.
UDA. = Uppsala domkapitels arkiv.

UKA. = Uppsala akademiska konsistorii arkiv.
ULA. = Uppsala landsarkiv (sockennamn med bokstav och nummer beteckna kyrkobok från ifrågavarande församling).
UUB. = Uppsala universitets bibliotek.
VDA. = Västerås' domkapitels arkiv.
VDP. = Protokollsböcker i VDA. (Från 1631 angives signum.)
V.S.Album = Album scholæ Arosiensis.
VGB. = Västerås' nuvarande gymnasie [= läroverks] bibliotek.
V.S.Leges = Leges gymnasii Arosiensis, gällande för skolan under Rudbeckii första biskopsår.
VSO. 1628 = Västerås' skolordning av angivna år.
X. = Sv. Geneal. o. biogr. Handskr. saml. i UUB.
I, II, III, IV (fristående): Rudbeckii fyra första större orationer (jfr s. XXI).

Anm.: Större förkortningar i tryckta arbetens titlar angivas under respektive boktitlar i litteraturförteckningen [inom klammer]. För att ej tynga framställningen mer, än nödigt är, hava personnamnen ofta förkortats. Därvid har iakttagits, att ej tydligheten blivit lidande, och att förkortning drabbat det andra namnet i ordningen på en person, endast om det varit patronymicum (i genitiv). Versaler hava i noterna använts blott för sådana författare- eller utgivarenamn, som omedelbart följts av uppgift å bok och sida (eller passim). Vid citat har endast den ändring vidtagits, att antalet stora bokstäver minskats, varjämte stundom fullständiga ord utskrivits i st. f. förkortningarna. Främmande personnamn stavas i allmänhet på samma sätt som i Nordisk Familjebok. — Medan bilagorna angivas i avhandlingen med ordet Bil., har avhandlingen betecknats i Bilagorna med »HALL, *Rudbeckius* I:», vilket förestavats av planen på en utvidgning och separatupplaga av de senare. — Bland de mångtydiga skolinstitutionsbegreppen har — naturligtvis utom i citat — »läroverket» anteciperats som beteckning för hela den Rudbeckska partikularskolan, medan gymnasiet behåller sin under storhetstiden nyvunna betydelse av att vara »inter Academiam et Scholas quoddam quasi medium». Så användes vanligen även ordet Stiernhök, Biörnklou o. a. (för korthetens skull) tidigare, än deras bärare erhållit eller tagit de sedan så berömda namnen.

Källor och litteratur.

En förteckning över samtliga (bevarade eller omnämnda) tryckta arbeten eller manuskript av Rudbeckius (eller skrivelser till honom) är önskvärd. En sådan föreligger ock i det närmaste färdig. En förtjänstfull bibliografi över de tryckta verken ombesörjes av en känd bibliofil, en den store biskopens pietetsfulle ättling och namne. Denna avhandlings förf. har katalogiserat dels skrivelserna till Rudbeckius, dels det av hans hand, som bevarats blott i manuskript. Emellertid ligger dess tyngdpunkt för långt utom Rudbeckii pedagogiska strävanden för att en förteckning å dem här skulle kunna vinna plats. (Av dessa spridda brev och handlingar, som äro högeligen upplysande för uppfostringsväsendets historia, nämnas flera i avhandlingen.) I källförteckningen äro ej heller upptagna det hundratal läroböcker och klassiska auktorer (några i handskrift, de flesta på latin) samt tal, som jag genomgått, och som mestadels anföras i text eller noter i kap. 12. — Av förteckningens arbeten hava ej få — särskilt uppslagsböcker och tidskrifter — blivit genomsökta eller genomlästa blott i sådana delar, som jag antagit kunna gagna uppfattningen av tidevarvet och Rudbeckius. Jämte uppgifter å tidskrifter hava i denna förteckning separat upptagits blott de få större uppsatser i dem, som direkt citerats i avhandlingen.

I. Primära källor.

A. Otryckta.

Anm. Ytterligt kortfattade biografiska meddelanden om Rudbeckius finnas bl. a. i U. 9 (efter WESTHIN), X: 171, s. 303, och X: 185, s. 5 (av B. FRONDIN), X: 153, s. 467 o. f. (av RABENIUS), i Palmsk. XIII Genealogica, Tomus XLVI Litt. R. XV : XV: s. 767 o. f. (gammalt signum) samt i XXXIV : I, s. 203, och i W.

981, s. 98—99 (av M. L. STÅHL). Acta III: (15) i VGB., N. 67, U. 1 och U. 11 innehålla (bl. andra viktiga mskr.) avskrifter av VSO. 1628. K. 63, K. 64, K. 65, T. 70 innehålla kyrkostadgar för Västerås. (Enligt HOLMQUIST, *Bidrag till sv. kyrkolagstiftningens hist.* s. 8 finnes ock ett liknande mskr i Växjö Gymn. bibl. Qv. 25 ecclesiast. handl.) I N. finnes bl. a. i 1773: Memorial på någre märkel. Predikninger holdne aff Doct. Joh. Rudbeck. Ep. Aros. Samlingen är ock i hög grad upplysande för (bl. a.) bildningsväsendet under Rudbeckii efterträdare Laurelius och Nic. Rudbeckius.

1. **Riksarkivet.** *[RA.]*

a) Riksregistraturet. *[RR.]*
b) Rådsprotokollen. *[RRP.]*
c) Acta Ecclesiastica.
d) Uppsala domkapitels skrivelser till Kongl. Maj:t.
e) Strängnäs » » » » »
f) Västerås » » » » »
g) Linköpings » » » » »
h) Handl. rör. skolväsendet: Västerås' stift, Strängnäs' stift, Linköpings stift. Handl. rör. skolväsendet i allmänhet.
i) Riksdagsacta.
j) Prästeståndets arkiv.
k) Oxenstiernska samlingen.
l) Styffes excerpter ur utländska akademimatriklar.
m) Biographica.

2. **Kammararkivet.**

Kamrer Sandbergs samlingar.

3. **Kungliga Biblioteket.** *[KB.]*

a) v. Engeströmska samlingen.
b) v. Celses samlingar.
c) Ecclesiastica Manuscripdt 1620—1660.

4. **Uppsala Universitets Bibliotek.** *[UUB.]*

a) Allmänna handskriftssamlingen. Särskilt avdelningarna E.G.K. P.T.U.X.
b) Palmsköldska samlingen. *[Palmsk.]*
c) Nordinska samlingen. *[N.]*
d) Westinska samlingen. *[W.]*

5. **Uppsala Akademiska Konsistorii Arkiv.** *[UKA.]*

a) Konstitutionsbok.
b) Liber Actorum Publicorum.

c) Procerum Regni Bref.
d) Collegiorum Bref Lit. A.
e) Acta publica consistorij Upsal. (AKUP.)

6. **Uppsala Domkapitels Arkiv.** *[UDA.]*

Samtliga katalogiserade urkunder från 1600-talets förra hälft och tidigare. (Nu flyttade till *ULA.*)

7. **Uppsala Landsarkiv.** *[ULA.]*

Samtliga inkomna arkivalier från Västerås' stifts församlingar från början till 1650-talet.

8. **Västerås Domkapitels Arkiv.** *[VDA.]*

a) A. I: 1—9, 11; A. II = Konsistoriets protokollsböcker (1595—1647, 1661). *[VDP.]*
b) F. X = Breef Copiæ Book. Huse Syner, Gårdar, tomter.
c) F. VI = Bref om Domkyrkotunnor, privilegier m. m.
d) F. III = Visitationshandlingar 1600—1642. Inventarielistor. Flera band Vice-Matriculæ eccl. med ifyllda församlingsuppgifter. Catalogus Peccatorum Notorum (1628—1639).
e) H. I: 1—2 = Westerås Domkyrkios, Scholes och Hospitals owisse, så wäl som wisse inkomst, sampt huadh ther på bygdt och förbätrat är ifrån åår 1619.
f) H. I: 3—4 = Collectæ et restantiæ in usum Templi, Scholarium pauperum ex Diocesi. Capitels Räkenskap . . . 1631—1646. Inventarielistor från bokförlaget etc.
g) E. I, IV = Kungabrev. Äldre handlingar från Västerås, Köping, Sala, Tuna, Munktorps och Skinnskattebergs församl.
h) F. VII e = Berättelser om det religiösa tillståndet.
i) I. I—III = Pergamentsbrev, Riksdagshandlingar. Boktryckerihistoria. Obligationes.

9. **Västerås Gymnasiebibliotek.** *[VGB.]*

a-b) B f. 1—23. Konungabref och stadgar m. m. 1200—1700.
c) A e 8: Kungl. förordningar, påbud och stadgar 1527—1686.
d) C a 23: P. E. Stranghs Utdrag ur konsistorieprotokollen 1624—1782.
e) Acta Gymn. Aros. Tom. III (Läroverksarkivet n:o 15). *[III (15)].*

Stort folio; mestadels originalhandlingar av stort värde: betygslistor, inventarieförteckningar, urkunder om och för gymnasiets stiftelse och utvidgning.

f) Album Scholæ Arosiensis in quo præceptorum et discipulorum nomina sunt compræhensa. *[V.S.Album.]*

Matrikeln är förtjänstfullt avtryckt av W. Molér (jfr under tryckta källor. Sidoanvisningarna i avhand-

lingen följa originalet; inom parentes är avtryckets sida angiven). Efter matrikeln upptagas i samma bok statuterna *De Moribus Scholarium* samt *Leges Gymnasii Arosiensis* (från omkring 1618) *[V.S.Leges]*, avtryckta av C. A. Brolén: Bidrag till Västerås läroverks historia, I.

g) Memoriale quotidianum. *[Mem. quot.]*

h) Memoriale publicum. *[Mem. publ.]*

Högeligen upplysande aktstycken av Rudbeckii hand om hans dagliga arbete, stiftets tillstånd samt inre och yttre uppbyggningsarbete; om utgifter och gåvor, riksdagsfärder och inspektioner, sockenkartor och prästvigning. Mem. publ. är en för allmänheten avsedd, i väsentliga delar kompletterad renskrivning av hans tidigare påbörjade, mera dagboksartade Mem. quot. Den förra är indelad i följande Tituli: Capitelet, Domkyrkian, Scholen, Tryckerij, Hospitalet, Academia, Stifftet, Pastores, Sacellani, Scholares, Studiosi, Ribalder, hwsfattigha och tiggiare, Fadherlös och moderlös barn, prestaenkior, Klockare, Notarij peccatores, Pastoratus Dioec. Aros. och theras läghenheter.

Genom tryckning, kanske även sovring och innehållsgruppering skulle dessa primärkällor samt bl. a. VDP. och III: 15 (i VGB.) allmänliggöra ett värdefullt kultur-, kyrko- och bildningshistoriskt material. (Jfr boktryckerihistorien av I. Collijn i *Allm. sv. boktr. för. meddel. 1906)*; detta även om man ej kan instämma i Herweghrs ord om prästbiographica i Mem. quot.: Vore ej thenne boken ännu att tillgå, famlade man i alrastörsta mörker.

i) Muncktells samlingar ur stiftets historia.

k) Hülphers » » » »

l) Herweghrs » » » »

[Däribland: Om them som hær vid Scholen och Gymnasium varit Docentes.]

m) A III g, B e 3, B e 4, B e 5 = Anteckningar etc. efter Nic. Rudbeckius. Joh. Guthræi Scoti disputationer, metodiska utkast, Uthfärdzpredikan (jfr under Biographica) m. m.

n) Collegii Gymn. Protocoller. 1729—1763.

10. Västerås Domkyrkas Arkiv.

Liber Templi Arosiensis.

11. Strängnäs Domkapitels Arkiv. *[SDA.]*

F: IV: (från Växjö återlämnade) Acta synodalia och konsistorieprotokoll från ifrågavarande tid. [Lånade till UUB.]

12—13. Stora Tuna och Stora Kopparbergs förs. arkiv.

Arkivalier från förra hälften av 1600-talet. [Lånade till ULA.]

14. **Linköpings Gymnasiebibliotek**

Acta de consistorio generale [Lånade till KB.].

15, **Königliche Universitäts Bibliothek, Halle a. S.** [gl. Dr Weissenborn].

a) Studentmatriklar från Wittenberg för ifrågavarande tid.
b) Dekanatsbok » » » » »
c) Dissertationer (skrivna och tryckta) från Wittenberg för ifrågavarande tid.

16. **Universitäts-Bibliothek, Jena** [gl. Dr. Crous].

Studentmatrikel.

Anm. Efterforskningar i arkiv i Würzburg (genom Dr. O. Handwerker), Nürnberg (Städtiches och Kreisarchiv; genom Dr. E. Mummenhoff), Erlangen (rörande Altdorf; genom Dr. Steinmeijer), Örebro (kyrko-, läroverks- och rådhusarkiv), Jäder och Almby hava givit negativa resultat.

B) Tryckta: Samlingar, urkundspublikationer o. d.

Acta, hoc est Lectiones, Declamationes, Dispvtationes et [alia] Exercitia . . . in collegio privato. Sthlm [1611—]1613. [Acta.]

Acta Jubilæi Academiæ Witebergensis, celebrati anno 1602. Witebergæ 1603.

ADLERSPARRE, G., Handlingar rör. Sveriges äldre, nyare och nyaste historia, I—IX. Sthlm 1830—1833.

AHNFELT, O., Bidrag till Svenska kyrkans historia i 16:de århundradet (Lunds univ. årsskrift 1893, 1895, 1899). Lund.

ANDERSSON, AKSEL, Uppsala universitets matrikel I—III. Ups. 1900—1902. [U.U. matrikel.]

ANNERSTEDT, C., Upsala universitets historia, Bihang, I. Ups. 1877. [ANNERSTEDT, *Bihang, I.*]

BERGIUS, B., Nytt förråd af äldre och nyare handlingar rörande nordiska historien. Sthlm 1753.

Betänkande af komitén till öfverseende af rikets allmänna undervisningsverk. Sthlm 1829.

BEXELL, S. P., AHLQUIST, A., LIGNELL, A., Bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnas historia. Sthlm 1835. [BEXELL, *Bidrag.*]

BOTHVIDI, JOH., En liten Vnderwijsningh om Gymnasio och Pædagogio i Linkiöpingh . . . 1633. Årsredogörelse. Link. 1865.

BRETSCHNEIDER, C. G., Corpus Reformatorum. Halis Saxonum 1834—1860. *[C. R.]*

BROLÉN, C. A., Leges et Constitutiones Illustris Gymnasii Scholæque Arosiensis, renovatæ, auctæ et approbatæ . . . 1628. (Bidrag till Vesterås läroverks historia II i dess årsredogörelse 1896) *[VSO. 1628].*

COLLIJN, ISAK, Katalog öfver Västerås läroverksbiblioteks Inkunabler. Ups. 1904.

COLUMBUS, JONAS SV., Votum pro Republ. Ecclesiastica ac civili. [Arosiæ] 1625.

——, SAM., Samlade Vitterhetsarbeten. Sthlm, Ups. 1856.

DAAE, L., Matrikler over Nordiske Studerende ved fremmede Universiteter, Chra 1885.

ΔΙΑΓΡΑΦΗ Institutionis pvblicae. Stregnesiæ [1645].

DRYSÉN, J. A., Strängnäs läroverks arkiv. Sthlm 1876.

E[KHOLM], E., Kritiska ok historiska handlingar. I—III. Sthlm 1760.

[——], Svenska kyrkohandlingar. Sthlm 1770.

FANT, E. M., Observationes selectæ historiam svecanam illustrantes Fasc. I. Ups. 1785—1791.

FOERSTEMANN-HARTWIG, Album acad. Vitebergensis, I—II. Lipsiæ 1841, Halis 1894, 1905.
Generalis Totius Codicis Biblici Dispositio. [Strengn.] MDCLXXIX.
[GEZELIUS, J. d. ä.], Methodus informandi. Aboæ 1683.
GJÖRWELL, C. G., Nya sv. biblioteket. Sthlm 1762 o. f.
Handlingar rör. Skandinaviens historia, I—XL. Sthlm 1816—1860.
Handlingar rörande Sveriges historia, ... utgifna af Kongl. Riks-Archivet.
Första serien. Konung Gustaf den förstes registratur, I—XVII. Sthlm 1861—1896.
Andra serien. Kyrkoordningar och förslag dertill före 1686. I—II: 2. Sthlm 1872—1887. [Kyrko-ordn.]
Tredje serien. Svenska Riksrådets protokoll. Sthlm 1878 o. f. [SRP.]
HARTFELDER, K., Melanchthoniana pædagogica. Leipzig 1892.
HELANDER, J., Biskop A. O. Rhyzelii Anteckningar om sitt lefverne. Upps. 1904 [HELANDER, *Rhyzelius*].
HILDEBRAND, E. [och ALIN, O.], Svenska Riksdagsakter. 1521—1718. I—III: 2. Sthlm 1887—1910. [Sv. Riksdagsakter].
HOFMEISTER, AD., Die Matrikel der Universität Rostock. Rostock 1889—1904.
HOLMQUIST, H., Bidrag till svenska kyrkolagstiftningens historia i 17:de århundradet (Bihang till »Domkapitlen». Jfr Bearbetningar).
KEMNER, HENR. M., Concio threnodica, thet är: En Klagho-Predican, vthöffuer ... Gustavi Adolphi ... Dödh. Dorpati CICIϽCXXXIV.
KOCK, J. F. W., Die Preussischen Universitäten, I. Berlin, Posen och Bromberg 1839. [J. KOCK, a. a.]
Kongl. May:tz Nådige Förordning angående Gymnasier och Scholar i Rijket. Sthlm 1693.
Konung Gustaf II Adolfs skrifter. [Utg. af C. G. Styffe.] Sthlm 1861.
KOURFF, A. P. Oratio fvnebris ... Erici Andr. Salamont. Ups. u. å.
LAGUS, W. E., Handlingar och uppsatser rör. Finlands kyrkohistoria. Hfors 1845—1850.
Lectiones et lectionvm Ordo pro Scholis ... [1610—1611]. Ups. MDCXIII.
LEINBERG, K. G., Handlingar rörande finska skolväsendets historia under 16:de, 17:de och 18:de seklen. I—IV. Jyväskylä och Hfors 1884—1901. [LEINBERG, *Handl.*]
LIDÉN, JOH. HEINR., Catalogus disputationum I—II. Ups. 1778—1779.
LINDERHOLM, E., Norrländska kyrkostadgar (i Kyrkoh. Årsskr. 1911).
LUNDSTRÖM, HERMAN, Biskop J. Rudbeckius' Kyrkio-stadgar (Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska Föreningen, II: 1). Upps. 1900.
MARKLIN, GABR., Catalogus disputationum . . . Ups. 1820—1856.
M[ATTHIÆ, J.] GOTHUS, Ratio studiorum. Holmiæ 1636.
Meddelanden från Svenska Riksarkivet. Sthlm 1877—1909.
Melanchthonis, M. Phil., ev. Kirchen- und Schulordnung vom Jahre 1528. Schlüchtern 1844.

Molér, Wilh., Album Scholæ Arosiensis 1618—1650. Västerås 1905 (jfr under I: A. 9).

Móser, J. J., Corpvs jvris evangelicorvm ecclesiastici. I—II. Züllichau 1737—1738.

Nettelbladt, Chr., Schwedische Bibliothec. I—V. Sthlm, Leipzig, Rostock 1728—1736.

Oda Mosaico-Prophetica. [Västerås 1644.]

Oxenstiernas, Rikskansl. Axel, Skrifter och brefvexling. Sthlm 1888 o. f.

Patera, A., Jana Amosa Komenského Korrespondence. Praze 1892.

[Petrus Olai Dalekarlus], Bibliotheca sive Catalogus Librorum Templi et Consistorij Cathedralis Arosiæ. Arosiæ . . . A. 1640. *[Domkyrkobibliotekets katalog.]*

Rudbeckius, Joh., [Disputationer och läroböcker jfr avhandlingen. Blott för några latinska tal, dem, som blivit mest använda i avhandlingen, utsättas här fullständiga titlar; fyra hava (huvudsakligen i kap. 4—5) betecknats med en siffra (efter tidsföljden). Där ej annat angives, äro arbetena tryckta i Västerås, vilket emellertid ej alltid är å exemplaren meddelat].

Oratio de literarvm et scholarum utilitate simul ac necessitate, habita in illvstri Academia Ubsaliensi a M. Iohanne Rudbeckio Nericio, Anno, 1604. 12. Septembris. Quando ibidem in numerum Professorum est cooptatus. 1624. *[De lit. utilitate.* Eller: *I.]*

——, Oratio de servitvte pontificia, qva diu satis oppressi eramus, et miranda liberatione per singularem Dei virum B. Lutherum facta. Quam Vbsaliæ habuit M. Iohannes Rvdbeckivs Orebroensis Nericius, ibidem Linguæ Sanctæ Professor. Anno 1609. 11. Decembris. Cum ex Germania reuersus denuo professionem susciperet. Stockholmiæ . . . Anno Domini 1610. *[De servitvte pontificia.* Eller: *II.]*

——, Oratio. de officio docentium et discentium in scholis. habita in illustri Academia Ubsaliensi Anno Domini. 1610. 16. Martij. a. M. Johanne Rudbeckio Nericio, ibidem Professore Publico, dum illic scholam suam privatam aperiebat . . . 1625. *[De officio.* Eller: *III.]*

——, Oratio in qua ostenditur et demonstratur quod causa quædam primaria bellorum, dissentionum et multorum malorum in aliquo regno, non sit magistratus politicus, neque ejus officiarij, neque doctores verbi divini: sed præter peccata populi, perditi quidam et male educati juvenes, qui primo, fundamenta veræ religionis non bene didicerunt, postea dissolute vivunt, et denique ad hæreticos propter externum aliquod commodum deficiunt, qui postmodum ad suos reversi, dissentiones et omnia mala machinantur et de se pariunt, etc. Habita Upsaliæ a M. Johanne Rudbeckio, Nericio ibidem Professore P. cum illic prælectionem theologicam auspicaretur, 9. v[idelicet] Aprilis An. 1611. [1637.] *[Oratio . . . quod causa . . . bellorum.* Eller: *IV.]*

[——], Conclusio Collegii Logici, Witebergæ Habiti a 20. Octo-

bris, Annj 1608. ad 12. Januarij, Anni 1609. (Tryckt som efterskrift till Rudbeckii »Logica». 1625). *[Conclusio Coll. Logici.]*

RUDBECKIUS, JOH., Oratio valedictoria . . . in illustri Academia Ups. (1613). [1638.]

——, Oratio. de linguae hebreae præstantia. [1625].

——, Privilegia quædam Doctorum [1636].

——, Predikan, . . . then XVI. Söndaghen effter H. Treefaldigheetz Söndagh . . . på Swartessöö widh Stocholm, för . . . K. Gustavo Adolpho . . . 1613 . . . på Strömsholm . . . 1620. 1636.

——, Een Tröst och Läre-Predikan . . . andra Dagh Pingszdagh . . . Stockholm CIƆ IƆC XIV. [Med Dispositio.] 1643.

——, . . . Bootpredikan . . . X Söndagh effter Trinitatis . . . 1614 . . . 1615 . . . 1623. 1623.

——, Boot och Bätrings Predikan . . . 14 Julij Anno 1615 . . . 1629. 1635.

——, Krigz Predikan Hållin vthi Ryszland . . . 30. Julij 1615. [1626.]

——, Fridhz » Hållen » » . . . 1. Sept. » 1635.

——, . . . Predikan om Herrans höghwerdigha Nattward . . . Vthi Westerås Slotzkyrkio på Palme Söndagh . . . 1615 . . . Stocholm A. 1619. och än j Westerås, . . . 1627. 1629.

——, Predikan . . . then XVIII. Söndaghen effter H. Treefaldigheetz Söndagh . . . för . . . K. Gustavo Adolpho . . . 1617. 1637.

——, Predikan . . . then Förste Söndaghen j Adventet . . . 1618 . . . 1625. [1626.]

——, Valeet Predikan . . . Stocholms Slott then 17. Martij . . . 1620. Sthlm [1620].

——, Predikan på then H. Trefaldigheetz Söndagh . . . 1620. 1626.

——, Warningz Predikan . . . Andre Söndaghen i Adventet . . . 1622. 1637.

——, Een . . . Marcknadspredikan . . . Mårmesso . . . 1624. [1624.]

——, . . . Frögde Predikan . . . Stocholm . . . åhr 1635 Påscha dagh (med disposition från 1637). [1638.]

——, Tacksäyelse och Jubelpredikan, . . . uthi Westerås Domkyrkio, på Alle Helgona Dagh . . . 1637. [1637.]

——, Beatum regis sceptrum . . . [32 pred. över Samuels böcker] Ups.

——, . . . Lijk Predikan . . . [över] Her Hindrich Horns . . . Begraffning . . . 21. Iunij . . . 1618. Sthlm 1621.

——, . . . Lijk Predikan [över] . . . Brodher Anderssons . . . Hwsfrwes . . . Anna Oxenstiernes Begraffning . . . 17. Sept . . . 1618. [Sthlm.]

——, . . . Likpredikan [över] Unge Siman Simanszons Depekens . . . begraffning . . . 18. Sept . . . 1625. [1625.]

——, . . . Jorde Ferdz Predikan . . . [över] Frw Catharina . . . Drottning, Enckia . . . 28 Martij . . . 1622. [1622.]

——, . . . Lijkpredikan [över] Dn. Ionæ Sigfridi, Kyrkeheerdes . . . Begraffning . . . 12. Nov . . . 1626. 1637.

——, . . . Lijkpredikan . . . [över] Gref. Gvstaff Adolphs de la Gardie, etc. Begraffning . . . 26. Febr . . . 1632. Aff nyio vplagdt . . . Sthlm̃ 1669.

RUDBECKIUS, JOH., . . . Lijkpredikan . . . [över] Gr. Magni Brahes, . . . Drotzetz, etc. Begraffning . . . 12. Maij An. 1633. 1636.
——, Sorgh och Klaghepredikan öffuer . . . H. Gustaff Adolphs . . . Dödelighe Affgång. . . . [6/11] 1633. 1636.
——, . . . Jordeferdz . . . Predikan, öffuer . . . H. Gustaff Adolphs . . . Lijk [å] . . Nyköpingz Slott . . . 15 Junij A. 1634. [1636].
——, . . . Lijkpredikan [över] D. Petri Kenicii . . . Begraffning . . . 28. Febr. . . . 1636. 1637.[1]
——, Jordeferdz . . . Predikan öffuer . . . Frw Catharinæ . . . Pfalsgrefwinnas widh Rhen . . . Lijk . . . 2. Febr. A. 1639. 1639.
——, PETR. [d. ä.], Een liten vnderwijsning, om Sweriges Rijkes Bönedagar . . . Sampt på Sweriges wapn, en nyttig och wälmeent vthtydning. Arosiæ 1623. [PETR. RUDBECKIUS, *Bönedagar*].
——, Twå nyja andeliga wijsor. Arosiæ 1623.
SKYTTE, J., Een kort Vnderwijsning. U. o. 1604.
STIERNMAN, A. A., Alla Riksdagars och Mötens Besluth. Sthlm 1728, 1743. [STIERNMAN, *Riksdagsbeslut.*]
——, Bibliotheca Suiogothica, II. Sthlm 1731.
SUNDBÄRG, GUSTAV, Den svenska skolordningen af 1649. (Årsredog. för Högre realläroverket.) Sthlm 1886.
SWEDERUS, MAGN., Stockholms Magazin, I—III. Sthlm, Ups. och Åbo 1780—1781.
Sveriges rikes ridderskaps och adels riksdagsprotokoll. Sthlm 1855 o. f.
TENGSTRÖM, J., Handlingar till upplysningar i Finlands Kyrko-Historia. I—II. Åbo 1821—1825.
TERSERUS, AD. E., . . . De usu vestium recto. Ups. 1632.
——, Parentatio Delagardiana . . . Gustavi Adolphi. Arosiæ. [1636.]
Then Swenska Kyrkeordningen. Tryckt j Stocholm . . . M.D.LXXI.
THYSELIUS, P. E., Bidrag till svenska kyrkans och läroverkens historia. Sthlm 1848. [THYSELIUS, *Bidrag.*]
——, Handlingar rörande svenska kyrkans och läroverkens historia. I—II. Örebro 1839, 1841. [THYSELIUS, *Handl.*]
Upsala mötes beslut af år 1593. Lund 1868.
v. TROIL, Skrifter och handlingar till upplysning i svenska kyrkohistorien. I—V. Ups. 1790—91.
VORMBAUM, R., Evangelische Schulordnungen des 16 Jahrhunderts. I—III. Gütersloh 1860—1864.
WADSTEIN, E., 1610 års skolordning (Ped. Tdskr. 1878).
WALLQUIST, O., Ecclesiastique Samlingar. I—VIII. Wexjö och Sthlm 1788—1795.
Whitelockes, Bulstr., Dagbok öfver Dess Ambassade. Öfvers. Ups. 1777.
WILNER, P. O., Förteckning öfver svenskar inskrifna vid tyska universitetet. (I: Samlaren 1904). Ups.
WILSKMAN, SV., Swea Rikes Ecclesiastique Werk. I—II. Örebro 1781—82.

[1] Vid angivandet av tryckår, t. ex. för de såsom n:o 4, 16, 28 och 33 här upptagna arbeten av Rudbeckius, har följts resp. bokexemplar (ej den därifrån skiljaktige salukatalogen avtryckt i COLLIJN, *Bidrag*, s. 47 o. f.)

II. Bearbetningar.

A. Litteratur,

i vilken inga huvudavdelningar behandla Joh. Rudbeckius.

AHNFELT, O., Articuli Ordinantiæ. (Ped. Tdskr. 1892.) Lund.

——, Laurentius Petri handskrifna kyrkoordning af år 1561. (Lunds univ. årsskrift 1892.) Lund.

——, Utvecklingen af svenska kyrkans ordning under Gustaf den förstes regering. (I Teol. Tdskr. 1893). Lund.

ANJOU, L. A., Svenska kyrkans historia ifrån Upsala möte. Sthlm 1866. [ANJOU, *Kyrkohist.*]

ANNERSTEDT, CL., Om samhällsklasser och lefnadssätt under . . . 1600-talet. Ups. 1896.

——, Upsala universitets historia, I. Ups. 1877. [ANNERSTEDT, *U. U. hist.*, I.]

——, Upsala Universitetsbiblioteks historia. Sthlm 1894.

ANREP, G., Sv. adelns ättartaflor. Sthlm 1858—1864.

ARCADIUS, C. O., Anteckningar ur Vexjö Allmänna Läroverks häfder till år 1724. Årsredogörelse. Vexjö 1889.

AURELIUS, NILS, Strengnäs stifts herdaminne. I—II. Sthlm o. Strengnäs 1785—1817.

BAAZIUS, J., Inventarium Ecclesiæ Sveo-Gothorum. Linc. 1642.

BÆLTER, SVEN, Historiska anmärkningar om kyrkoceremonierna. Örebro 1838.

BANG, A. C., Dokumenter og studier vedrørende den lutherske katekismus' historie. I—II. Chra 1893, 1899.

BARTH, PAUL, Die Elemente der Erziehungs- und Unterrichtslehre. Leipzig 1908.

BECKMAN, J. W., . . . Svensk Psalmhistoria. Sthlm 1845.

BERG, FR., Hvad var det gamla läroverkets mål? (I Verdandi år 1885). Sthlm.

BERNHEIM, ERNST, Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie. Leipzig 1903.

Biografiska Lexika av Gezelius, Hofberg, Jöcher och Salomonsen.

Bibelforskaren, citerade årgångar.

BJÖRLING, E. G., [Till Västerås' läroverks historia]. Årsredogörelse. Westerås 1856.

BROWALLIUS, J., Tankar öfwer Historiæ Naturalis nytta. Sthlm 1737.

BÖTTIGER, C. W., Sjelfbiografiska anteckningar och bref. Sthlm 1881.
BÖÖK, EMIL, Joannes Ludovicus Vives, en reformator inom den pedagogiska vetenskapen. Akad. Afh. Hfors 1887. [BÖÖK, *Vives.*]
———, Realismen i den tyska skolan. Hfors 1868.
CORNELIUS, C. A., Några bidrag till Upsala theol. fakultets historia. I—III. Ups. 1874—75.
———, Svenska kyrkans historia efter reformationen. Ups. 1886—87.
DAHLIN, E. M., Bidrag till de matematiska vetenskapernas historia i Sverige. Ups. 1875.
DILLNER, G., HULTMAN, F. W. m. fl., Tidskrift för matematik och fysik. I—V. Ups. 1868—1871, 1874.
DJURBERG, DANIEL, Geografiskt lexikon öfver Skandinavien. Örebro 1818.
EDÉN, NILS, Om centralregeringens organisation. Ups. 1899.
EENBERG, J., Kort berättelse . . . [om] Upsala stad . . . Ups 1704.
EKEDAHL, W., Bidrag till den svenska skoldisciplinens historia. Lärov. årsredog. Kristianstad 1901.
EKSTRÖM, N. O., Bilder ur sv. kyrkans historia. Lund 1905.
[—EM], »Bellum grammaticale». [I Ped. Tdskr. 1897]. Halmstad.
En kort relation om S. Mans, M. Hansses [Matthiæs] Christeligha Lefwerne och Dödh. [Efter: Manuductio . . . Kyrkie-Disciplin . . . aff . . . M. Hans Matthiæ]. Sthlm 1638.
[VON ESSEN, H. H.], Några tilldragelser ur Baron Hans Henr. von Essens lefnad. I. Sthlm 1894.
FABRICIUS, J. A., Abriss einer allgemeinen Historie der Gelehrsamkeit. I—III. Leipzig 1752—1754.
FALKMAN, L., Om mått och vigt i Sverige. I—II. Sthlm 1884, 1885.
FANT, E. M. och LÅSTBOM, A. T., Upsala ärkestifts herdaminne. Ups. 1842—1845.
———, Hypomnemata ad Historiam Luxus. Holmiæ 1804.
VON FEILITZEN, O., Utkast till en teckning af Carl X Gustafs uppfostran (Ped. Tdskr. 1871, 1872).
FEVRELL, W., Bidrag till de moderna främmande språkens metodik. Upps. 1909.
FORSSELL, HANS, Sverige 1571. Sthlm 1872, 1883.
FREY, Tidskrift för vetenskap och konst (citerade årgångar) Ups.
FRIES, TH. M., Naturalhistorien i Sverige intill medlet af 1600-talet. Akad. inbj. skr. Ups. 1894.
GEIJER, E. G., Samlade skrifter. Sthlm 1849—1855.
GEORGII, CH. S., Annales academiae Vitembergensis. Vit. 1775.
GRAU, O., Beskrifning öfwer Wästmanland med sina Städer, Härader och Socknar. Wästerås 1754.
GROHMANN, Annalen der Universität zu Wittenberg. I—III. Meissen 1801—1802.
GUSTAFSSON, H. P., Om lärometheden vid de svenska elementarläroverken. Sthlm 1848.
GUTHRÆUS, J., . . . Lijk-Predikan öfwer . . . Birgitta Erichs Dotter Holstenia [Joh. P. Arb. hustru]. Wästerås 1653.
HACKLIN, A., Olavus Laurelius. II. Luleå 1896.

Hagström, K. A., Strengnäs stifts herdaminne, I—IV. Strengnäs 1897—1901.
Hall, B. Rud, Om 1637 års skolkommission. [Särtryck ur «Minnesskrift, tillägnad Fridtjuv Berg på 60-årsdagen»]. Sthlm 1911.
Hallendorff, C., Sveriges omdaning under 1600-talet. Sthlm 1905.
Hallgren, J. A., Kort öfversikt af det svenska allmänna läroverkets historia. Sthlm 1909.
Hallman, Lars, Det gamla och nya Strengnäs. Strengnäs 1853.
Hammarsköld, L., Förteckning på De i Sverige... utkomna Schole- och Undervisnings-Böcker. Sthlm 1817. [Hammarsköld, *Läroböcker.*]
———, Historiska anteckningar, rörande fortgången och utvecklingen af det philosophiska studium i Sverige. Sthlm 1821. [Hammarsköld, *Philosophie.*]
Hauck, Alb., Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche. Leipzig 1896—1909.
Haussleiter, Joh., Aus der Schule Melanchthons. Greifswald 1897.
Hernlund, H., Bidrag till den sv. skollagsstiftningens historia, I. Sthlm 1882.
[———], [Recension över] Sv. undervisningsväsendets historia af A. G. Hollander. (I Hist. Tidskr. 1885: Öfversikter, s. 59—68.)
Herrlin, Axel, Pedagogiken och dess studium, Sthlm 1908.
Hildebrand, E., Sveriges historia. II—III. Sthlm 1903—1906.
———, H., Minne af riksantikvarien Bureus (Sv. Ak. Handl.) Sthlm 1908.
Historisk tidskrift, citerade årgångar.
Hjelmérus, A., Filosofien och dess studium vid de svenska skolorna från äldsta tider. Göteborg 1891.
Hjärne, H., Gustaf Adolf. Sthlm 1901.
Hollander, A. G., Svenska undervisningsväsendets historia, I. Tiden före 1724. Ups. 1884. [Hollander, a. a.]
———, Genmäle [m. anl. af H. Hernlunds recension]. [Medföljde Hist. Tdskr. 1885.]
Holm, R., Joannes Elai Terserus. Lund 1906.
Holmquist, Hj., De svenska domkapitlens förvandling till lärarekapitel. (Uppsala universitets årsskrift.) Upps. 1908.
———, D. Johannes Matthiæ Gothus och hans plats i Sveriges kyrkliga utveckling. Ups. 1903.
Hult, H. F., Undervisningsväsendet i Sverige före 1849. Årsredogörelse. Halmstad 1876.
———, K., Ljusnarsbergs krönika. Örebro 1891.
Hülphers, A., Dagbok öfver en Resa igenom Stora Kopparbergs Höfdingedöme. Vesterås 1762.
———, Samling til korta beskrifningar öfver Svenska städer. I. Westerås 1778.
———, Samlingar til en beskrifning öfwer Norrland. I—III. Westerås 1771—1789. [Hülphers: *Norrland.*]
Håhl, I., Linköpings stifts herdaminne. Norrk. 1846—1847.
Ihre, J., Laudatio funebris... Ol. Rudbeckii [jun.] Ups. [1741].

KARLSON, K. F., Blad ur Örebro skolas [äldsta] historia, I—V. Örebro 1871—1900.
KENICIUS, P., . . . Tre Jubel-Predikningar . . . 1621. Ups.
KLEMMING, G. E. och NORDIN, J. G., Svensk boktryckerihistoria. Sthlm 1883.
KOCH, LUDW., Melanchtons Schola privata. Gotha 1859. [L. Koch, a. a.]
LAURELIUS, O., Lijkpredikan öfwer . . . Malin Hysingh. Wästerås 1651.
LEINBERG, K. G., Märkligare skeden i vår folkundervisnings äldre historia. (Särtryck från Pedag. För:s Tdskr. 1885.)
——, Om lärares och klassers antal i Åbo. (Separattryck ur Tdskr. utg. af Ped. fören. i Finland. 1888.)
——, Om snillevalet. (Separat-tryck ur d:o 1884.)
——, Åbo stifts herdaminne. Hfors 1903.
LEVIN, H., Den svenska kyrkans bekännelse i historisk belysning. Sthlm 1897.
LILLIESTRÅLE, N. FR.. Riksdagarna 1609 och 1610. Nyköping 1888.
LINDERHOLM, E., Om kometernas religiösa tolkning i äldre tider (Bibelforskaren 1910). Upps.
——, Om norrländska kyrkostadgar (Kyrkoh. Årsskr. 1911). Upps.
——, Ur fädernas tros- och tankevärld (Bibelforskaren 1907). Upps. o. Sthlm.
[LOENBOM, S.], Utkast til en Historia om SwenskaBibelöfwersätningar. Sthlm 1774.
LUNDSTEDT, B. W., Bidrag till kännedomen om Grekiska språkets studium. Sthlm 1875.
LUNDSTRÖM, H., Kyrkohistorisk Årsskrift 1900—1910. Ups.
——, Laurentius Paulinus Gothus. Hans lif och verksamhet. I—III. Ups. 1893, 1898. [LUNDSTRÖM, *Paulinus*].
——, Skisser och kritiker. Sthlm 1903.
——, Undersökningar och aktstycken. Upps. 1898.
LÖFSTEDT, EINAR, Om 1571 års skolordning. (I Nisbethska flickskolans i Upsala Redogörelse för läsåret 1877—1878.) Ups. 1878.
——, Sveriges skolor före år 1571. (I dito 1875—1876.) Ups.
LÖNBORG, SVEN, Sveriges karta. Tiden till omkring 1850. Upps. 1903.
LÖW, G., Sveriges forntid i svensk historieskrivning. I—II. Upps. 1908, 1910.
MALMSTRÖM, C. G., Bidrag till svenska kyrkoförfattningens historia under 17:de seklet. [Tidskriften Frey, årg. 4—5.] Ups. 1844, 1845.
MEUSEL, C., Kirchliches Handlexikon. Leipzig 1887—1902.
MEYER, J. BONA, Luther als Schulbefreier. Berlin 1884.
MEURCH, JOS. L., Likpredikan över A. Wallingius. Sthlm 1681.
MUNCKTELL, J. F., Westerås stifts herdaminne, I—III. Ups. 1843—1846.
MURBERG, J. Berättelse om collegium . . . illustre. K. Witterhets Akademiens Handl. VIII. Sthlm 1808.

Müller, Iwan, Handbuch der klassischen Altertums-wissenschaft. Nördlingen.

Nielsen, F., Kirkeleksikon for Norden. Aarhus 1897 o. f.

Norberg, O., Hernösands kungl. gymnasium. Sthlm 1896.

Nordisk familjebok, uppl. 1 o. (delvis) 2.

Norlin, Th., Bidrag till Upsala universitets historia. (Avtryck ur Nord. Univ. Tdskr.) Sthlm 1860. [Norlin, *Bidrag*.]

——, Fyra svenska judaister. (Teol. Tdskr. 1869.) Ups.

——, Svenska kyrkans historia. Lund 1864, 1871.

Norrmannus, L., Orationes panegyricæ. Sthlm 1738.

Nyerup, R., Udkast til en Historie om de latinske Skoler i Danmark og Norge fra Reformationen af og til 1804. Kjøbenhavn 1804.

Nylander, K. U., Semitiska studier i Sverige under flydda tider. (Ny svensk tidskrift 1889.) Sthlm.

Pannenborg, A., Zur Geschichte des Göttinger Gymnasiums. Göttingen 1886.

Paulsen, Fr., Geschichte des gelehrten Unterrichts. I—II. Leipzig 1896—1897.

Paulsson, P., Historik öfver folkundervisningen i Sverige. Sthlm 1866.

Pedagogisk Tidskrift, samtliga årgångar (under något olika titlar) *[Ped. Tdskr.]*.

Petreius, Jac., Een bitter dödzklagan, öffuer . . . Gustaf Adolph then Store. Sthlm M. DC. XXXIV.

Petrus Jonæ Ang., Lijkpredikan, [över] Jonæ Rothovii Lekamen. Calmar MDCXXVII.

Petrus Olai Dalek., . . . Lijkpredikan vthöfwer . . . Brita Gabriels Dotter Holstenia [Andr. Wallenii hustru]. Wästerås 1657.

Posse, J. A., Bidrag till sv. lagstiftn. historia. Sthlm 1850.

Rausch, Erwin, Geschichte der Pädagogik. Leipzig 1905.

Reuterdahl, H., Svenska kyrkans historia, III—IV. Lund 1863—1866.

Rietz, J. E., Skånska skolväsendets historia. Lund 1848.

Rudbeck, T. G., Försök till beskrifning öfver Sveriges städer. I—III. Sthlm 1855—1860.

Rudbeckius, Nic., Flos patientiæ . . . Panegyricus öfwer Joh. Matthiæ. Sthlm 1671.

——, Lijk Predikan Vthöfwer . . . Jon. Sw. Columbo. Sthlm 1668.

Rordam, Holger Fr., Kjobenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621. I—IV. Kbhn 1868—1877.

Salin, O., Beskrifning öfver Örebro stad. (Örebro stads Wecko-Tidning 1777). Örebro.

Samlaren, årgångarna 1—31. Ups. 1880—1910.

Samuel Olai, Predikan öffuer . . . Erici Holstenii . . . Lijk. Wästeråhs 1642.

Schefferus, J., Memoria Laurentii Matthiæ Stigzelii. Sthlm 1677.

Schiele, Fr. M., Geschichte der Erziehung. Leipzig 1909.

Schmid, K. A., Encyklopädie des gesammten Erziehungs- und Unterrichtswesens. Zweite Aufl. Gotha 1876—1887.

Schmidt, Chr., La vie et les travaux de Jean Sturm. Strassburg 1855.

Schotte, G. V., Bidrag till Nyköpings elementarläroverks historia. Årsredogörelser. Nyköping 1879—1887.

Schwalbe, Ernst, Vorlesungen über die Geschichte der Medicin. Jena 1905.

Schweder, G., Nachrichten über die öffentlichen Rigaschen Elementarschulen. Riga 1885.

——, Die alte Domschule und das daraus hervorgegangene Stadt-Gymnasium zu Riga. Riga 1910.

Schück, H., Svensk Literaturhistoria, I. Sthlm (1885—)1890. [Schück, *Sv.. Lit. hist.*]

——, Ur gamla papper. 1—8. Sthlm 1892—1908.

—— och Warburg, K., Illustrerad Svensk Litteraturhistoria. Sthlm [uppl. I] 1895—1897, [delvis uppl. II] 1910 o. f.

Simon Benedicti Arb., Lijkpredikan öfwer Johan Trotzigh. Wästerås 1647.

Skarstedt, C. W., Predikoverksamhetens . . . historia i Sverige till omkr. 1850. Lund 1879.

Sohlberg, L. G., Historisk beskrifning öfver Domkyrkan i Westerås. Westerås 1834.

Spitzner, Fr., Geschichte des Gymnasiums und der Schulanstalten zu Wittenberg. Leipzig 1830.

Staaff, A. W., Om konfirmationens uppkomst. Sthlm 1871.

Stockholms Lärda Tidningar. Sthlm 1777.

Stigzelius, L., . . . Lijkpredikan . . . öfwer . . . Gustaff Silfwerstierna. Sthlm 1651.

Strandberg, C. H., Åbo stifts herdaminne. I—II. Åbo 1832, 1834.

Stricker, J. C., Försök till ett swenskt homiletiskt bibliotek. I. Sthlm 1767.

Strobel, A. G., Histoire du Gymnase Prot. de Strasbourg. Strassburg 1838.

Swartling, B., Georg Stiernhielm, hans lif och verksamhet. Ups. 1909.

Swederus, M. B., Botaniska trädgården i Upsala 1655—1807. Falun 1877.

——, Naturvetenskapernas studium. (Ped. Tdskr. 1880—1882.) Halmstad.

Sylvander, G. V., Kalmar slotts och stads historia. I—III. Kalmar 1864—1874.

Söderberg, V., Historieskrifvaren Arnold Johan Messenius. Ups. 1902.

Terserus, Joannes Elai (Major), Een Christeligh Lijk Predikan vthöffuer Catharina Rudbeckia. Wästeråås 1638.

Tholuck, A., Der Geist der lutherischen Theologen Wittenbergs. Hamburg und Gotha 1852.

——, Vorgeschichte des Rationalismus. I: Das akademische Leben des 17. Jahrhunderts. II: Das kirchliche Leben des 17. Jahrhunderts. Halle 1853—1862. [Tholuck, *Vorgeschichte*].

Tholuck, A., Lebenszeugen der lutherischen Kirche. Berlin 1859.
Thyselius, P. E., Smärre bidrag till svenska kyrkans historia. I. Ups. 1851.
Tidskrift för Teologi, citerade årgångar (med något olika namn). (*Teol. Tdskr.*)
Tidskrift utgifven af Pedagogiska Föreningen i Finland, citerade årgångar. Hfors.
Torpson, Nils, Svenska folkundervisningens utveckling. Sthlm 1888.
Tuneld, E., Geographie Öfver Konungariket Swerige, I. Sthlm 1793.
Ursin, Nils af, Det finska universitetet under dess tre första verksamhetsår. Hfors 1877.
Wahlfisk, Joh., Den kateketiska undervisningen i Sverige ifrån reformationen intill 1811. Sthlm 1889.
Wallius, L. O., Twenne Lijkpredikningar, then förre öffuer . . . Oloffs Moreti . . . Begraffning. Then andre, [över] Hustru Anna Ericks Dotters . . . Lijk. Utan tryckort o. å.
Westén, A., Svenska Kongl. Hof Clericiets historia. I—IV. Sthlm och Örebro 1799—1850.
Westhius, J., Memoria Parentalis . . . Laurentii Paulini Gothi. Nyc. 1647.
Westling, B. G. W., Hufvuddragen af den sv. folkundervisningens historia. Sthlm 1900.
——, G., O. F., Kyrkolagar och kyrkolagsarbeten i Estland under det svenska väldets tid. Sundsvall 1894.
——, Meddelanden om den kyrkliga kulten i Estland under det svenska väldets tid. Sundsvall 1896.
——, Meddelanden om kyrkoförfattningen i Estland under det svenska väldet. Årsredog. Sundsvall 1896.
Wieselgren, P., Sveriges sköna litteratur. I—V. Lund o. Ups. 1834—49.
Windelband, W., Geschichte der alten Philosophie. München 1894.
Winkler, R., Zur Geschichte der estländischen Lokalvisitationen (i Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland). Riga 1910.
Wrangel, E., Forskningar om svenskarnes universitetsstudier i Tyskland [I: Samlaren 1904]. Ups.
——, Sveriges litterära förbindelser med Holland under 1600-talet. Lund 1897.
Ziegler, Th., Pedagogikens historia. (Öfvers. och bearb. af Bergqvist och Kjederqvist.) Lund 1900.
Ödmann, Samuel, Hågkomster från hembygden och skolan. Sthlm 1888.

B. **Biographica Rudbeckiana.**

Bearbetningar, fristående uppsatser i eller väsentligare delar av mera omfattande arbeten om biskop Rudbeckii liv eller om vissa grenar av hans verksamhet. Nästan utan undantag gäller, att de äro kortfattade och ofullständiga.

[Om Rudbeckius handla ock smärre delar av vissa förut upptagna arbeten, bland vilka särskilt märkas de av ANJOU, ANNERSTEDT, ARCADIUS, BAAZIUS, CORNELIUS, DAHLIN, HOLLANDER, KARLSON, LUNDSTRÖM, MUNCKTELL, NORLIN, NYLANDER, REUTERDAHL, SCHÜCK(-WARBURG), SKARSTEDT, SOHLBERG, TORPSON, WAHLFISK, WESTÉN, WESTLNG och WIESELGREN; så ock uppsatser i olika editioner av Biografiska Lexika.]

ARCADIUS, C. O., Bilder ur svenska folkundervisningens historia. Sthlm 1897.

[BJÖRNSTRÖM, J. H.], Artikel i Nordisk familjebok, band 13, spalt 1567—1569. Sthlm 1889.

BROLÉN, C. A., Bidrag till Vesterås läroverks historia. I. (Årsredogörelse). Vesterås 1893.

COLLIJN, ISAK, Bidrag till det Rudbeckiska tryckeriets i Västerås historia (1621—1648). [I Allm. Sv. Boktryckareffören. Meddelanden. Febr. 1906.]

FRANZÉN, F. M., Minne af . . . Johannes Rudbeckius. (Sv. akad. handl. Del XV). Sthlm 1833.

GUTHRÆUS, Jacobus, Eenfaldigh Uthfärdz Predikan [öfver J. Rudbeckius]. Wästerås 1647.

HERWEGHR, DAN., Vita D. Johannis Rudbeckii. (Under biskop Lindbloms huvudrubrik: Biskopen i Westerås Doctor Johan Rudbecks Lefverne . . . (I Linköpings bibliotheks handlingar II. s. 283—364). Link. 1795. [HERWEGHR, a. a.]

HJELMQUIST, THEODOR, En predikant från Gustaf II Adolfs dagar. Särtryck ur Läsning för hemmet. 1894. H. 2. Ups. 1894.

[HULT, H. F. m. fl.] Om Sveriges äldsta privatskolor. Ped. Tdskr. h. 1. 1872.

——, KARL, Johannes Rudbeckius. I Julbok för Västerås stift. 1910. Västerås.

[LENÆUS, J.,] Lijk Predikning, hållen i Westerårs, öffuer Salighe Herres, Doctor Johans Rudbeckii Begraffning, . . . then 6. Sept. Åhr 1646. Ups.

MOLÉR, WILH., Några blad ur Vesterås Gymnasiiträdgårds historia (i Sv. trädg.-fören. tidskr. Sthlm 1895.) [MOLÉR, *Trädgården.*]
NORLIN, TH., Johannes Rudbeckius, biskop i Vesterås. En monografi. Akad. Afh., h. 1. Ups. 1860. [NORLIN, *Ak. avh.*]
——, Johannes Rudbeckius, en bild ur svenska kyrkans och kulturens historia. I Nordisk Tidskrift för politik, ekonomi och litteratur, I: s. 81—103. Lund 1868. II: s. 129—171. Lund 1869. [NORLIN, Nord. Tdskr.]
——, Tvenne bidrag till Joh. Rudbeckii biografi, I—II (i Teol. Tdskr. Ups. 1870).
R[udbeck], J., Det Rudbeckiska tryckeriet i Västerås. (Allm. Sv. Boktryckeriför. Meddelanden. Apr. 1906.) Sthlm.
S[AMUELSSON], V., Joh. Rudbeckius. (I Läsning för folket 1906). Sthlm.
SCHRÖDER, J. H., Historiola Bibliothæcæ Regii Gymnasii Arosiensis. Ups. 1811.
[SCHWERIN, GR. F. B.,] Johan Rudbeck [efter Herweghr, a. a.; I Skrifter i uppfostran och allmän cultur. H. I.] Ups. 1805.
SÖDERBLOM, NATHAN, Joh. Rudbeckius et les privilèges des prêtes païens. (I festskrift tillägnad prof. K. F. Johansson. Ups. 1910).
WESTLING, FR., Biskop Johannes Rudbecks visitation i Estland 1627. (Handl. rör. prästmötet i Härnösand 1890.)

INLEDNING.

Om det svenska undervisningsväsendets allmänna ståndpunkt under seklet före storhetstiden.

Ofta hava berättigade lovord, ej sällan ock överord, yttrats och nedskrivits rörande storhetstidens ideal, undervisningsväsen, seder och bildning.[1] I de verk, som hittills behandlat det svenska skolväsendets historia under de tidigare epokerna, synes ofta en gräns alltför skarpt uppdragen emellan sagda tid och den näst föregående.[2] Dess stora män — och bland dem denna avhandlings föremål: Johannes Rudbeckius (d. ä.) — stå till förutsättningar och bildning såsom mer eller mindre rotlösa, såsom inplanterade i främmande mark, — man vet ej varifrån; deras tid synes ej framväxa organiskt ur fädrens kultur och strävan. De förkastelsedomar, vilka tidigt blivit fällda över kulturfrämjandet och ungdomen under 1500-talet, hava flitigt citerats och hava vanligen ansetts vara opartiska och rättvisa. Man vet, att under sistnämnda tid vanligen osäkerhet och släkthat sutto på tronen, att tvänne blodbad reddes för bildningens och bördens aristokrati, att många kyrkans och undervisningens kraftigaste och lärdaste representanter räddade liv eller frihet blott genom landsflykt. En (för många) främmande religionsuppfattning blev ju på befallning införd i kyrkan, lärdomsskötet, varigenom skolbildningen skall hava blivit dålig eller knappt nämnvärd under nära ett helt århundrade. K. O. 1571 anbefaller predikningar före litanian mot överhandtagande »drinckerij», »eedher» och

[1] Såsom ganska omotiverade måste betecknas flera omdömen i talet om prioritet till tid och värde hos S. O. 1649 samt många påståenden om vissa våra statsmän och pedagoger, vilka skola hava uttalat ideer av den högsta pedagogiska vishet ett eller flera sekler tidigare än någon annan; några hava t. o. m. samtidigt samma krav och äro dock var för sig ett hundra år före hela sin samtid! Hollander torde hava begagnat de starkaste uttrycken i sitt här anförda, i många hänseenden så värdefulla och banbrytande arbete.

[2] Karl IX:s regering utgör enligt flera författare en begynnande övergång. Inom pedagogikens historia är det huvudsakligast E. Wrangel, Hollander samt Leinberg, som passim påpeka väsentligt tidigare bildningsiver.

falskhet; Kristian Pedersen klagar över dåliga lärare och förråande aga även i Sverige, Gustav I över den ringa elevfrekvensen och de usla skolgångsresultaten. Uttalanden av Göran Gylta, borgaren Lars Månsson samt — vid öfvergången till storhetstiden — Joh. Rudbeckius, notarierna i dennes privatkollegium och ett flertal andra bestyrka omdömena.[1] Dessa samstämmiga vittnesbörd av den tidens store äro emellertid ej tillräckliga att frånkänna de samtida svenskarne i gemen en icke anfrätt kärna av sundhet och etisk kraft, som långt mer än de bräckliga författnings- och lagformerna uppehöll samt gav växt och styrka åt den enskilde och staten. Liksom det först sent uppdagats, att den mångomtalade europeiska medeltidsnatten ägt rika stjärnebälten, har det i våra dagar av flera historici, kyrko- och litteraturhistorici,[2] bedrivna studiet av Vasa- och reformationstidevarvet framlagt rika vittnesbörd om dettas religiösa nit och samhälleliga organisationssträvanden. Helt visst skall så ock ett fortsatt bekantgörande av dess religiösa och sociala dokument, en studieutvidgning inåt, in uti dess kulturströmningar, bildningsarbete och ungdomsfostran bringa i dagen personliga och samhälleliga drag, som ej förtaga, men som torde avsevärt minska och därmed korrigera intrycket av sagda anklagelser, som ännu synas för mycket behärska uppfattningen. Helt visst voro de enskildas lyten i ögonen fallande, och moralstadgars efterlevnad var lika svårinförd som en viss råhet i sinnena svårbetvinglig. Ännu satt ej 1630-talets biskopssläkte såsom allt upprättande småkonungar i andens Sverige. Ännu var ej landet ett; i flera hänseenden blev kyrkan en först långt senare. Likgiltighet, armod, krig och pest kvävde ofta impulser, förbättringslust och en spirande grodd. En förlamande brist på enhetlighet i undervisning och författning skulle fortfara delvis in i 1600-talets senare hälft. Men med denna olikhet samt med en betydande expansionsfrihet för den enskilda kraften följde å andra sidan många lokala förbättringar, om vilka historien ej ännu framdragit alla de källor, som säkerligen finnas och kunna återskaffas. Så var ock den nämnda råheten, armodet och likgiltigheten tvingande sporrar för behjärtade män, särskilt för ämbetsinnehavarne inom kyrka och skola, till kraftig verksamhet.

Det är sådana män, som höjt de flesta av de omtalade sorgeropen. *En* klagande är den blodfulle nytidskonungen med sitt två-

[1] S. 296 not 1. Kyrkoordn. I: s. 91. Utlandet klagar samtidigt lika högt.

[2] Särskilt i Uppsala; av och under professorerna Hjärne, Lundström och Schück. En översikt av seklets skolväsen gives senare i inledningen, i Bilagorna (s. 2, 3) och kap. 1.

hövdade studiemål, där man dittills haft och behövt blott ett. De övriga, som likt väktare höjde varningsrop, äro etiker, zeloter, domare, pedagoger.[1] Det är icke otänkbart, att zelot-ivern, att åtrån efter det, som borde vara, ställt dem själva något hindrande i vägen för, att de och vi skulle kunna fullt objektivt avväga deras samtids lyten och förtjänster.

Kanske kan man ur redan nu tillgängligt material hämta sakuppgifter, som komma mörkret att falla mindre tätt på någon punkt. Mindre än på något annat område är en undersökning av 1500- och början av 1600-talets svenska skolförhållanden, insatser, segrar och nederlag möjlig med sanktionerade statuter såsom huvudkälla. Endast, om ock ej enbart, genom studier i varje arkiv, i varje stads och varje församlings, varje biskops och skolmans historia kan en undersökning för hela landet nå en approximativ fullständighet. Uppgiften torde visa sig väl värd några decenniers arbete. — Föreliggande översikt (i inledningen) avser ej att lämna någon genomförd undersökning eller nya resultat för denna tid. Endast sammanställningar, frågor och uppslag, åtskilliga nya och flera förut kända fakta vill den framlägga. Den nöjer sig med att framhålla synpunkter, som förut kanske otillräckligt framhävts; den ställer ej målet högre än att vilja i någon mån komplettera föregående pedagogiska framställningar samt antyda, att de i pedagogkretsar ofta gängse föreställningarna angående här berörda förhållanden äro något ensidiga.

Till följd av stiftens suveränitet, uraktlåtenheten att följa givna förordningar samt otillräckligheten i det arkivmaterial, som tills nu offentliggjorts, kan denna framställning huvudsakligen blott peka på symptomatiska och lokala företeelser. Men den torde i någon mån kunna bidraga till en undersökning av enstaka moment i Vasatidens uppfostringsväsen, till kännedomen om ungdomens fostran och prästutbildningen i sagda epok, om den mark, de idéer, de män, som födde vår stormaktstid. Så faller kanske — och det är mitt egentliga och närmaste syfte — en nyans klarare ljus över det tidsskede, som närmast föregick Johannes Rudbeckius; så kunna kanske han, hans tankar och verk — i någon mån måhända även konungens och andra stormäns — komma i innerligare orsaks- och följdsammanhang med eller eventuellt i bättre belyst motsättning till sin tid; han och de ställas måhända mindre isolerade från sina förutsättningar, bliva mindre rotlösa i svensk mark och svensk uppfostran men mera mänskliga och sanna.

[1] Jfr Rudbeckii ord i mottot till Oratio . . . quod causa . . . bellorum, att Herren skulle kräva invånarnes blod ur den försumlige väktarens hand.

Om de nämnda, samtida klagomålen må i korthet ytterligare sägas: Verkan av K. O:s sorgerop måste i ej ringa mån förtagas därav, att dessa äro en oftast ordagrann översättning från tyskan. Folkuppfostrarne jämförde samtiden med sin egen sinnesadel och med antikens idealvärld; historien visar dock, att sundhet och salt fanns i samhällsorganismen. Rudbeckii ord om »fordom, då lijklighare lefdes»,[1] sagda under storhetstiden med ljus tillbakablick på den tid, som av andra fördömdes, visa hän på det subjektiva i omdömena om »den gamla goda tiden». Hovkanslären N. Chesnecopheri yttrande ($^1/_{11}$ 1609), att man med den lärde professorn Johannes Messenii latin kunde förgiva råttor och möss, så ock Rudbeckii ord om den sistnämndes åsneaktighet, därför att han ej kunde läsa opunkterad hebreisk text, tyda på en ovarsamhet i uttrycken, en fordringsfullhet och överskattning i fråga om kunskaper, som ej får lämnas obeaktad. Även å det moraliska området möta oss beskyllningar och sorgeord, som stå överord nära. Så klagar Kemner[2] över »brukotte Snutzhanor och Språcklotte Påfoglar», och privatkollegiets notarier (1610) tala om »Perversum genus, perversi homines (si modo hominis nomine digni, Lupæ nam sevæ plus feritatis habent) . . . non intelligunt studia honesta». Ej sällan gissla de så generella omdömena blott vissa hatade motståndare; i ovansagda fall gällde det Messenii »lösa parti» och jesuiterna. Men landet i sin helhet var varken messenianskt eller påviskt.

Tukten var hård och kanske grym, men Pedersens förfärande skildringar torde ej haft fullt berättigande under ifrågavarande tidevarv i Sverige. I motsats till danska domsprotokoll vittna svenska källor eller klagomål ej om misshandel i skolan till blods eller döds.

Vår översikt (i inledningen) kommer att beakta tiden *dels före, dels efter 1539* och skall särskilt uppehålla sig vid de såväl före som efter utfärdandet af S. O. 1571 ganska likartade vittnesbörden om *prästutbildningen* och *studiet av bibelns språk.*

Varje skolpilt tror sig veta, att skolorna lågo platt ödelagda under 1500-talet eller åtminstone under flera decennier från 1527. Men kanske varade en allmännare nedgångsperiod ej så länge, kanske endast ett tiotal år eller *till omkring 1540.* Och även under denna tid torde några förbättringssträvanden gjort sig märkbara. Ty 1) det var för konungen ett behov att få reformationen införd, försvarad och befäst hos folket; den hade gynnat hans statsideal. 2) I detta var luterdomen invävd; från detta var den oskiljaktig; det är

[1] Företalet till bot- och bättringspredikan 1629.

[2] I Dorpat $^6/_{11}$ 1633: klagopredikan, s. 68. Jfr här s. 60 not 2.

ej blott för att gripa folket från »rätt» sida, hans brev 1533 vädjar till dannemännen: »huru skall Christendommen bliffua stondande när inga födas vpp som ther oppå acktta skola, Hoo skall lära och preddicka gudz ordh för ider och ider effterkommande. Hoo skall chrisma idress barna, wiga idress Brudhar . . . när idhra kyrckijo prester falla ider j frånn huarest wele j fåå andra igenn».[1] 3) Konungens statsorganisation krävde mångas mångahanda kunskaper och färdigheter. 4) Han säger i sagda brev sig hava så bestellt med biskoparna, att de skulle förordna gode, förståndige menn till skolemistare. »På Lärdomsens wegna skall ingenn brist finnas»; talet, att man blott lärde svenska i skolan, vore ej sant. 5) Enligt hans »förening» s. å. ($^{11}/_{11}$) med ärkebiskopen skulle biskoparna hava uppsikt över stiftets skolstugor, skolmästare och undervisningen, så att djäknarna undervisades i skriften samt i det pro utilitate rej publicæ nyttiga; de skulle ock tillse, att skolmästaren erhöll regelbundet uppehälle och studenterna understöd. Så gott som oavbrutet från 1527 (och tidigare) vistas svenskar vid utländska universitet, i synnerhet Wittenbergs, med offentligt understöd. Han förbinder sig att skydda de nödiga kapitulares och förbjuder upprepade gånger allmänhet och fogdar att roffa kyrkans och skolans egendom. 6) Kyrkogodsindragningens följder för undervisningen motverkades i ej ringa grad av paroecietagandet, d. v. s. tillåtelsen för hörare, kolleger, elever och, där ej någon eller tillräcklig lön eljes fanns anslagen, för rektor att samla sig underhåll i vissa församlingar.[2] Ifrån katolska tiden kunde så skolundervisningen i viss mån bestå. Gustav Vasa bekostar alumners skolgång (t. ex. i Kalmar för 8 st.). Och i ovannämnda kungabrev 1533 förmanas folket att »hielpa them szom gåå till Scola när the komma till ider» (i sockengång). 7) Någon betydelse torde ock tillmätas Luthers beröm över konungens efterdömliga åhåga om bokliga konster ävensom till dennes brev till Niels Monssonn i Wittenberg ($^{1}/_{8}$ 1538), att han o. a. svenskar ville »alffuerligen . . . studera ther opå, ath wetta förestå . . . vniversitett» samt vidtala en eller två lärda och förståndiga män att »sådane Prouintia vnderstå» samt föra till Sverige en, som ville lära andra »Reckne peninge . . . Cifrerne . . . mynt» m. m. (S. 254 not 2.) Konungen säger sig kunna väl besinna, »huru merkeligen land och riger, egenom lerde ock forståndige men, forbätres ock formeres». 8) Ifrån medeltiden strävade man alltfort i någon mån att meddela gemene man kristendomskun-

[1] Thyselius, *Handl.*, II:s. 256, 257. Gustaf I:s registratur: 8: s. 210 o. f.

[2] S. O. 1571: »Then sedhen som her j Riket aff ålder warit haffuer at dieknar löpa soknar, . . . må än nu så bliffua.» Jfr Kyrkoordn. I: s. 161.

skap. Denna anbefalldes i reformationsakterna, den var nattvardsvillkor samt skulle meddelas muntligt och på tavla t. o. m. i ett fattig- och sjukhus (1533; s. 87 not 4). K. O. 1571, som till väsentliga delar avfattats några decennier tidigare, upptager som en gammal god sed söndagliga katekesförhör med allmogens barn. Predikans förmerande, Olaus Petri översatta bibeldelar, hans katekes, psalmbok, postilla, hand- och mässbok, av vilka senare arbeten nya upplagor utkommo 1537, tyda på tidig folkfostringsverksamhet. Den lägre undervisningen har emellertid alltid följt efter och trädt i skuggan för den lärdare. (Jfr konungens påbud och förbud, s. 7—9, 160.)

Helt säkert hava Laur. Petri o. a. föregångsmän tidigt verkat för samt understött den högre undervisningen och särskilt prästutbildningsarbetet; så gav denne (enligt Messenius) tidigt till 50 studenters underhåll det arvode, konungen anslagit till lika många drabanter åt honom. Han har ock omkring 1531 på grundvalen av danska och tyska K. O. uppgjort och kringskickat till stiften ett utkast till den 1571 slutförda K. O., som upptog även teologie lektor vid domkyrkorna. Redan i förklaringen till Västerås' recess har upptagits förordning om skickliga män vid varje domkyrka att undervisa och att biträda biskopen (vilket *upprepas* (»unge karla måtte blifva öfvade») *i Arboga 1546* [Sv. Riksdagsakter I: s. 461]).

Vid övergången till och från början av 1540-talet tala urkunderna tydligare om undervisningen och förordna ganska ingående om kurser och lärosätt. Säkerligen funnos beaktansvärda ansatser härtill redan i nämnda kringskickade utkast till K. O.[1]

1539 hade Luther i skrivelse till konungen prisat hans omsorg om undervisningen och uppmanat honom att förnämligast i katedralskolor över hela riket lära och öva (instituantur et formentur) ynglingar ad ministeria parochorum. Melankton hade samtidigt lagt honom på hjärtat universitetets omvårdnad, och hans hopp var att muserna skulle finna en fristad i Norden, sedan de fördrivits

[1] Utan att anföra bevis anser AHNFELT (*Teol. Tdskr.* 1892, s. 378), att så ej var fallet, och han kallar S. O. i »Normans Articuli» det första utkastet till allmän svensk S. O. Då K. O:s editioner av 1571, 1561 och tvivelsutan den omkring 1531 helt stödja sig på eller äro en avskrift av Sachsens K. O. 1528 och andra liknande K. O., kan ej gärna varje bestämmelse om skolor hava helt saknats. Enda anledningen synes kunna vara, att Visitationsbüchleins latinska edition (och blott den) saknade S. O. I hängivenhet och offer för prästutbildningens sak — jfr nyss i texten — har Laur. Petri ej kunnat överträffas av Norman, och dock synes denne oförtövat hava givit en jämförelsevis detaljerad och långtgående S. O. På tidigt och allmänt ordnat skolväsen tyder bl. a. följande i K. O. 1571 (Kyrkoordn. I: s. 163): »Och haffuer thet sigh ther medh effter almenneligh Schola sedh her j Landet altså». (Jfr noterna s. 7, 8.)

från Hellas, Italien och Tyskland. Den av dem båda rekommenderade Georg Norman sattes s. å. i spetsen för den svenska kyrkan; s. å. hade den misslynte konungen tillsagt ärkebiskopen att tillgodose hela rikets väl. Genom Gustav I, Laur. Petri och Georg Norman samt dennes »adjunkt», Västeråsbiskopen Henrik, vidtager och fortsätter så ett kyrkans och skolans uppbyggningsarbete, som helt visst ej förgäter de gemensamma tyska förebilderna, och som växer i behov och styrka genom svenska kyrkans samtidigt intagna evangelisk-luterska särställning. Betydelsefulla inom denna alltid mer eller mindre lokalt begränsade men ej helt spontana och oövervakade utveckling äro särskilt: dels konungens anslag av kyrkotionden till rektorer (t. ex. i Kalmar 1540), dels ansatserna till ny kyrkostyrelse med seniorsinstruktion (om predikosätt och skolor)[1] samt med inspektionsresor, som förrättades åtminstone i Väster- och Östergötland, Värmland och Småland av Norman eller nämnde adjunkt för att övervaka ordning och efterföljd av Örebro artiklar.

Dessa senare liksom förutnämnda och andra instruktioner stodo säkerligen i mer eller mindre innerlig överensstämmelse med vårt — såsom man anser — första bevarade förslag till K. O. och S. O., nämligen Articuli Ordinantiæ (jfr not 1). Liksom det parallellt härmed från omkring 1531 verkande förslaget till K. O., som ärkebiskopen önskade befordra till trycket omkring 1540, samt dess editioner av 1561 och 1571 är Articulis avdelning om skolor stödd direkt på Melankton och Bugenhagen (d. v. s. såväl Normans som Laur. Petris lärare). Ett exempel: För det viktigaste ämnet, latinet, föreskrivas i allt väsentligt samma pensa i Sachsen 1528, i Danmark 1537, i Articuli Ordinantiæ (1541?), i Laur. Petri S. O. 1561, 1571 (och troligen redan i dess första edition). Gemensamheten i ursprung och arbetsområde torde hos de båda sistnämnda hava åstadkommit en ej resultatlös samverkan eller åtminstone parallellt gående inverkan inom skolan och för utbildningen av det lägre prästerskapet. Detta stöddes av konungens nyss (1539) gjorda uttalande, att de, vilka utsändes som predikanter (präster), skulle vara skickliga att lära (predika och undervisa); hellre såge han, att de gamle bleve vid sina gäll, än

[1] 1539 förordnade Normans instruktion för seniorer i Västergötland dem att instruera, huru prästerna skulle predika samt inrätta goda skolor och hava uppsikt över dessa. Rörande hans sannolika författarskap till Articuli samt dessas datering till början av 1540-talet följes här den traditionella uppfattningen. Även om denna kan rörande tiden *något* modifieras, tyckes dock ett stort antal omständigheter dels intyga, att ett energiskt organisationsarbete bedrivits just vid sagda tid, dels styrka det jämförelsevis goda allmänintryck, man (ibland all svaghet) får om bildningen före storhetstiden.

att unga och oförståndiga åstadkomme större »förargelse» än de andra. Ordinatorns makt, konungagunst och personliga egenskaper, muntliga eller skriftliga, direkt eller genom adjunkten givna råd och föreskrifter i homiletik och dogmatik, hans dubbelhövdade studiemål: förbättrad prästbildning samt (i och för cancelliearbete) färdighet i skrivning och räkning torde i ej ringa mån verkat impulsgivande, skoluppättande och undervisningsförbättrande. Rikets superintendent ställer fordran och pensum högt. Han begär studium av grammatik, t. o. m. dialektik och retorik och ett flertal auktorer. Flera senare skolor och S. O. hava ej större krav.

Trots den bevarade avskriftens ord[1]: postquam mediocrem aliquam artium docendi notitiam præceperint, och trots Ahnfelts utläggning därav[2] synes mig satsen tala för jämförelsevis högtgående undervisning (åt, ej av eleverna): docendi måste vara felskrivning för dicendi.[3] Rätt läst är satsen ett ytterligare stöd för att läsningen av Vergilius, Ovidius, Terentius, Cicero och Cæsar skulle kompletteras med retorikens och dialektikens ingalunda lättfattliga regler.[4] Dessa skulle ock tillämpas vid läsningen af auctores samt i latinska stilar och kompositioner, vilket framgår därav, att stadgan upptager (de såsom högsta övningar och uppgifter i de bästa utländska trivial-

[1] Avskriften finnes i K. 23. UUB. och är skriven med stil från 1500-talet.

[2] Teol. Tdskr. 1893, s. 295: »kunskap till att undervisa i humaniora.» Som ersättning för Erasmi och Augustini arbeten skrev Norman en handledning i homiletik »vohr die jungen predicanten». Articuli förorda att anställa en Lector Theologiæ vid var domkyrka.

[3] Bland skälen märkas: 1) ett dåtida begrepp ars docendi är ett svårfattligt uttryck. Teoretisk utbildning i undervisningskonsten gavs naturligen ej på goss-stadiet. Särskild lärdom för möjligen förefintliga men kortvarigt anställda monitörer kunde ej åsyftas; den anförda punkten talar om *alla* elever. Med docendi kan ej åsyftas predikokonst, enär det är först efter sådan medelmåttig kunskap, eleverna skola in re Theologica bene ac fideliter institueras; 2) det finnes ej i tidigt eller sent latin (de två beläggställen, jag uppspårat, äro bevisligen feltryck; jfr HÅHL, *Linköpings stifts herdaminne*, III: s. 195, med SCHEFFERUS, *Svecia literata*, s. 196 och WESTÉN, *Hofclericiets historia*, II: s. 48). 3) Norman har i »Ein kurtz ahnleithungh» satt undervisningskonsten alltför högt, för att han skulle kunna tro sig lära barn docera; han säger (med utgångspunkt i Pauli ord, att en predikant skall vara en doktor, »das ist, ehr soll recht zu leren wissen, dan docere ist jhe ein gewisse kunst ein sach der gestalt, das mhan verstehe, was es sej, wo here es sej, wie mahnigfaltigh, vnd worzue es diene vnd nutz sej, vhorzuepringen» (AHNFELT, *Bidrag*, 1899, s. 4); 4) den svenska versionen lyder: »sedan the unge Drängar i Skolarne något äro komne sig före i theras tingest»; 5) Ars dicendi var allmän term för retorik och logik och anbefalldes även i samma S. O.

[4] Dessa ingingo även tidigare (t. ex. under medeltiden) i någon mån i begreppet grammatik. Jfr kravet i S. O. 1571 å »en god grammaticus».

skolor ställda) kraven på deklamationer och disputationer (d. v. s. ett ämnes självständiga, skriftliga eller åtminstone muntliga behandling å latin inför lärare och auditorium med tillämpning av grammatikens, logikens och retorikens satser). Disputationsämnena skulle vara av enbart teologisk och etisk art. De förra sammanhänga med den direkta teoretiskt-praktiska prästutbildning, som Articuli föreskriva jämsides och ovanför trivium; utbildade och ordinarie anställda (eruditi, prebendati) Theologi skulle nämligen väl och flitigt en till fyra[1] gånger i veckan i teologi undervisa (prelegatur) de medelmåttigt språkutbildade ynglingarna (eller enligt den svenska versionen: dessa skulle »strax blifwa hållne ad Theologiam och theruti troligen öfwade»). In Sacris läras Catechismus och Romarebrevet.[2] Det senare föreskrives endast för lector theologiæ och prästklassen i S. O. 1611. Medan denna först efter sex skolår upptager disputationer och det blott åtta årligen, anbefalla Articuli sådana (alternerande teologiska och etiska) varje lördag. Detta visar hän på dennes aristoteliska grundval men ock, till vilken höjd han arbetat på att föra undervisningen (i teologi och latin). »Lectores theologiæ», »katekeslecser i scholestugorna», äldre elevers tjänstgöring som administrantes (med bl. a. litaniasång), disputationer, söndagliga homiletiska och deklamatoriska övningar för Ludimagister (rektor) — intet av detta är nytt för Sverige, men allt organiseras — om ock till stora delar blott på papperet —. Det får delvis nytt innehåll och sin avvägda plats; den teoretiska utbildningen, som tidigare stått tillbaka, tillgodoses i första rummet; eleverna övas att predika; predikometod läres söndagligen. Härutinnan är det ett stort steg, präst- och skolmän själva (efter Normans död) taga i *Vadstenaartiklarna* (*1552?*),[3] vilka (utom de redan delvis genomförda kraven på katekeskunskap för nattvardsgång samt prästerliga predikoprov vid visitationer) uppställa fordran på flitig predikoövning; »några reesor i wekone» skulle därför de, som innehade gradus ministerij Ecclesiæ, predika. En sådan förbättrad utbildning torde ej påyrkats, om en sådan torde man ej överenskommit, därest ej Normans mindre långt gående förordning åtminstone delvis redan genomförts. Härjämte skulle enligt båda stadgarna eleverna propter pædagogiam alltfort administrare; även senare, t. ex. under gymnasiernas tid, vicissim ministrabunt; de få än uppläsa bibelkapitel och böner

---

[1] En, två, tre eller flera gånger, enligt den svenska versionen.

[2] Det är ej helt uteslutet, att här åsyftas undervisning t. o. m. i grekiska.

[3] Följande år pliktbelägger Gustav I frånvaro från tidens kristendoms- och folkskola, kyrkan.

vid de smärre gudstjänsterna, än utarbeta och framsäga utläggningar. Häruti skulle de, som nämnts, handledas av rektor, medan Theologi förestodo den teoretiskt-teologiska utbildningen. Så samverkade dessa lärare enligt både Norman och Laur. Petri (s. 7) för att biträda biskopen, vars plikt det var att förse sitt stift med »predikare». I Sachsen var superintendenten skyldig övervara och rätta diaconis predikningar; i Sverige hade biskopen övervaknings- men ej undervisningsplikt. Såsom stiftschef deltager emellertid senare Rudbeckius aktivt i utbildningsarbetet, trots att läroverket nu hade dubbelt lärareantal emot förut. Troligen har under ringare resurser mången biskop gjort så långt tidigare.[1] Åt hans medhjälpare i prästämbetet vid domkyrkan har prästutbildningen närmast varit anförtrodd (jfr K. O. 1571: Om kyrckior, samt uttrycket »pastoris lexa»), tills den alltmer koncentreras som huvuduppgift för en eller tvänne, som tidigt eller senare nämnas teologie lektor eller konrektor. Denna direkt prästerliga utbildning gavs eller var avsedd att givas vid domkyrkorna efter inlärande av trivii viktigaste delar samt jämte och med hjälp av deklamationer och disputationer. Men såväl direkt prästerlig som förberedande språkundervisning meddelades även i andra än stiftsstädernas skolor. Troligen med kyrkoherdens och sacellanens hjälp måste skolmästaren och de sockenunderstödda hörarne[2] (under torftiga villkor) söka bibringa bästa möjliga fond av kunskaper och övning åt det stora antal elever, som därifrån direkt utgingo i prästtjänst.[3] Kvantitativt inhämtades på detta sätt ofta samma pensum som i domkyrkoskolan eller under

---

[1] Bergens förste evangeliske biskop (Geble Pedersen, fr. 1537), som bekostat ett skolbygge och tillsatt fem lärare, undervisade själv en timme om dagen i Computus (tidräkning) samt de moribus. Danskarne nekade resa till Norge för att bliva kyrko- och ämbetsmän, enär norrmännen sades slå ihjäl prästerna (NYERUP, a. a. s. 68, 69). Landets K. O. samt Instiftelsebreven å gymnasierna 1621 upptaga undervisningsplikt för biskopen i »barnalärdomens grund».

[2] De nämnas stundom kolleger trots hörareställning och ynglingaålder. Så omtalas i en Skultuna kyrkobok (C: 1. ULA.) en D. Joh. Matthiæ Romphart., som ætatis suæ anno 16 (omkring år 1576) blev Collega Scholæ Arosiensis samt prästvigd vid 20 år (allt utan akademistudier). Jfr s. 11 o. 313 not 1.

[3] Enligt 1572 års prästmöte i Uppsala skulle stiften underhålla två studiosi vartdera för universitetsvistelse; bönedagskollekter och den plikt, som ålagts präster för frånvaro från synoder, givas dem ej sällan. I Strängnäs' stift ordineras vid tiden för Uppsala möte åtta, åren 1609 och 1610 26 präster från katedralskolan, av vilka blott några voro studenter; detta sålunda före prästklassens omnämnande i S. O. 1611; en från Nyköpings skola viges 1610. Före Strängnäsgymnasiets upprättelse nämnas sporadiskt 103 ordinati åren 1612—1625, av vilka blott ett fåtal studerat vid akademi. Många Örebroscholares vigas.

en kort akademivistelse. I stiftsstäderna synes omkring hälften hava erhållit sin huvudsakliga utbildning; till akademier reste ett mindretal av dessa eller av de många, som längsta tiden blott frekventerade småstadsskolorna. Stiften ombesörjde den allmänna prästutbildningen; universitetsundervisning kom huvudsakligen endast dem till del, som ärnade nå högre tjänster inom kyrkan.[1] Mycket av det här sagda gäller även efter år 1571 och vinner ej sällan allmännare spridning först då. Ännu S. O. 1611 ålägger blott alternativt akademistudier. T. o. m. S. O. 1649 avvisar ej dem, som slutat gymnasiekurserna; de, som ej hade medel att bevista universitetet, fingo stanna, höra och prövas; naturligen fingo de ock såsom tidigare därunder behålla understöden för att kunna livnära sig.

Då avdelningarna i *K. O. 1571* om skolor och undervisning sakna annan ordinarie hörare än skolmästaren, då samma K. O. ej upptager prästklass eller direkt prästutbildning, innebär det alltså ej, att sådan saknats eller ej avsetts. I det förhållandet, att teol. lektor nämnes i den egentliga K. O. men ej i kapitlen om skolor, sökes lösningen. Även sedan predikoövning och högre teoretisk utbildning började meddelas, var den direkta prästutbildningen en så exceptionellt kyrklig angelägenhet, att den ej ingick i S. O. eller i den egentliga trivial-, provincial- eller katedralskolans eller gymnasiernas vanligen omnämnda pensa utan var ett slutmål, vilket såsom ett betydelsefullt appendix var förlagt väsentligen utom skolans sagda ram.[2] Vår äldsta bevarade stadga (Normans) upptager sällsynt detaljerade

---

[1] Någon prästexamen i vår mening fanns ej vid universitetet lagstadgad förrän 1831. Till att bekläda ett »nedrigare embete», såsom att vara kaplan, fordras mindre erudition; större cognitio rerum theologicarum kräves av en magister, som åstundar ett »förnemligit embete». I dessa Stigzelii ord 1656 instämde Lenæus, Laurelius och Emporagrius. Dessa fyra inflytelserika d. v. eller blivande biskopar, som vi återfinna 1637 under förarbetena till S. O. 1649, hylla den dittills härskande meningen om stiftens prästutbildningsplikt. Jfr prästerskapets privilegieförslag 1644 (Matthiæ) med godkännande $^{20}/_{9}$ 1647 (Laurelius). Vid straff förbjöds biskopen att viga flera präster, än stiftet krävde, och han skulle ej söka intvinga dem i andra stift. — Då konrektor Rosted i Kristiania i inbjudningsskrift 1800 anser, att stadens gymnasium av Kristiern IV avsetts bliva så utvidgat, att dess studerande ej skulle behöva resa till landets universitet i Köpenhamn, skriver NYERUP (a. a. s. 113) detta på »denne brave Lærdes» och författares patriotism. Jämförelser giva emellertid stor sannolikhet åt Rosteds resultat av sina urkundsundersökningar. — Utan högre studier än stiftsstadens (t. ex. före 1598) nämnas flera framstående kyrkoherdar och skolmän. Den lärde biskop Sven Svenonis i Skara (1618—1639) hade utan akademistudier blivit rektor, kyrkoherde och stiftschef.

[2] Jfr LEINBERG, *Om lärares och klassers antal*, särtryck, s. 5. Würtembergs S. O. 1559.

prästutbildningsuppgifter och ställer dem (»In sacris» och theologorum undervisning) skilda från »the [profan-] lexser i Skolarne» (trivium, skrivning och räkning). Prästerskapets Vadstenaartiklar hava som nämnts ökat ungdomens predikoövningar; S. O. 1571 upptager Normans (och tyska) föreskrifter om profanläsningen och följer svensk-katolska skolindelningsprinciper. Skulle prästbildningen ensam blivit åsidosatt, som dock var det slutmål, som mera ensidigt uppställts av Laur. Petri, av skolmän och präster än av Norman, som inspirerades av Gustav Vasa? Böter och vissa stiftsinkomster voro tidigare anslagna åt studenternas (huvudsakligen teologiska) akademistudier (s. 5); detta stipuleras åter och åter å prästmöten och i stiftens synodalprotokoll från 16:de seklets senare decennier; att ej seklets mellersta årtionden överallt varit vanlottade härutinnan, framgår bl. a. därav, att år 1551 18 svenska studiosi underhållas utrikes. Tidens farliga och kostsamma utlandsfärder vittna om offrande bildningsintresse i Sverige.

Fackutbildning, ofta i en särskild, dubbelårig avslutningsklass eller koravdelning, hade funnits länge vid Skara, Linköpings o. a. domkyrkor under katolska tiden,[1] den anbefalles i S. O. 1611, finnes vid Västerås' domkyrka före, under och efter Rudbeckii episkopat; den fanns i Strängnäs och andra stiftsstäder; den förutsättes i senare S. O. Men den nämnes föga eller icke i skolstatuterna, ej ens, när den når en rik utveckling. S. O. 1611 upptager väl vissa detaljföreskrifter för den teoretiska delen (classis theologica under lector theol.), men de för Västerås domkyrkoskola vid tiden för Rudbeckii tillträde gällande Leges, som hava samma organisation och äro en nästan ordagrann avskrift av S. O. 1611, de sakna dock bestämmelserna för den förefintliga prästavdelningen; theologus' övningar (med »suos») nämnas blott för lördag och söndag. I samma stads senare gymnasiestatuter nämnes prästavdelningen fåordigt och nästan endast »extra ordinarie». Utan väsentligt samband med läroverkets i övrigt utarbetas för den separata Exercitiabestämmelser upprepade gånger. Övriga gymnasiers statuter sakna mer eller mindre fullständigt föreskifter för den dock befintliga prästutbildningskursen. När sådana ej givas i S. O. 1571, är detta därför intet bevis för att blott latinska och allmän-teologiska kunskaper meddelades eller att ingen direkt, jämförelsevis välordnad prästutbildning fanns anordnad. Prästerskapets begäran 1595, att domprosten skall »fortsätta» att föreläsa över nya testamentet och delvis det gamla, talar ock i denna riktning.

Liksom Sachsens S. O. 1528 och 1563, Danmarks 1537 o. a.

[1] HOLLANDER, a. a. s. 68, 102.

avhandlar nämligen S. O. 1571 blott minimifordringarna före den direkta prästutbildningen. Den är mera föregångaren till de förberedande provincialskolorna än till de avslutande katedralskolorna i S. O. 1611.[1] S. O. 1571 visar oss ej prästutbildningsinstitutionen; den gäller förberedande stadsskolor, — städerna, där de voro förlagda, må sedan hava haft eller saknat biskop.

S. O. 1571 är ej heller utslagsgivande rörande undervisningen i *grekiska och hebreiska*[2] före år 1611 eller 1649. Den gäller endast bildningens allfarväg: den går »förnemliga» på blott »Latiniska Scholar», avhandlar ej svenska (borgare-) eller flickskolor.[3] Till grekiska eller hebreiska må man själv »besöria sigh Præceptores» vid eventuellt studium. Detta behöver ej betyda förbud för dessa ämnen annat än vid den direkt av Scholemestaren ledda undervisningen å de egentliga lästimmarna i någon av skolans (tre eller fyra lägre) klasser. Hörarne kunde med rektors tillstånd gå utanför skolordningens ram, »hwar lägenheten kräffuer medh them något besynnerligit j Scholan» (S. O. s. 172). Och då rektor ej var tillstädes i skolrummet under överläsningstimmen kl. 2—3, eventuellt ock kl. 12—1, kunde han t. ex. i grekiska undervisa några frivilligt i skolan kvardröjande. Det var erfarenheterna från för stort (i st. f. intet) och för tidigt intrång av grekiska på skolschemat, som motiverat förbudet för rektorerna i såväl S. O. 1571 och Danmarks S. O. 1537 (för kl. I—IV) och 1604 som i den av dem troget följda förebilden från Kursachsen 1528[4] att läsa, vad dem helst lyster läsa. Dessa scholmästare hade nämligen ofta i Wittenberg och dess dotterskolor insupit dyrkan för grekiskan och för studiet av de därå avfattade bibeldelarna, patres och profanauktorer samt »vmb yhres rhumes willen». Detta gav stundom även biinkomst (jfr Danmarks S. O. 1537).

---

[1] Fastän S. O. 1537 i Danmark upptager 5 klasser, säger den sig dock blott »have beskikket» småstadsskolorna med skolmästare samt en eller två hörare; den vill ej hava de stora köpstädernas eller andra bättre skolor (med fyra à fem hörare) förminskade. »Thi hvad var det for en Skik?» Utan de förra borde med biskopens, prostarnas, prästernas och rådets hjälp få flera läroämnen samt mera och större övningar för barn, än vad fallet varit under senaste tiden. Skolgång till 16 år anbefalles; obegåvade bortsändas vid 12—16 år. Jfr svenska rådets beslut om »avskrapning» 1580. Tre latinskolor nämnas på Island på 1540—1550 talen. Då och tidigare omtalas teologie lektorer i Danmark. De föreläste i från skolan skilda Lectoriihus. NYERUP, a. a. s. 11, 44—76.

[2] HALLGREN, a. a. s. 23. Egendomlig tolkning rör. rektors kunskap däri.

[3] Jfr förebilderna i Kursachsen, i Danmark 1537; nova ordinantia 1575.

[4] Man hade försökt i småstäder, t. ex. i Eisleben, med undervisning i tyska, grekiska och hebreiska på Luthers och Melanktons tid men misslyckats. ZIEGLER, a. a. s. 69. Jo. Agricolas S. O. 1525. HARTFELDER, a. a. s. 20 f.

Rektorerna hade därför helst velat lämna latinet åt hörarne och själva sysslat med grekiskan, — ett den äkta humanismens drag. Eleverna hänvisades sålunda nu i S. O. 1571 huvudsakligen till privatinformation däri, vilket innebar en förbättring för de *lägre* skolklasserna, som torde hava vunnits genom en inskränkning, en restriktion. Mera än för rektor var det för hörarne möjligt att undervisa däri dels under skoltimmar (s. 13), dels såsom privatpræceptores. Lärarne eller äldre elever voro nämligen senare, då undervisningen dock var mycket högt driven, förordnade som (av lärj. betalade) privatlärare åt nästan varje elev. Så torde ock varit fallet förut under tider med blott en à två ordinarie lärare.

Under skilda delar av härberörda tidevarv har man sporadiska vittnesbörd om högre undervisning och framstående bildningsivrare i biskops- och superintendentsstäderna samt i mindre grad men ofta mera konstant i vissa andra: i Arboga, Hedemora, Gävle, Nyköping, Örebro, Stockholm och flera östgötastäder. Om ej annat gavs sådan undervisning av autodidakter och vandrande alumner.

Mest lärdes hebreiska och grekiska vid domkyrkoskolornas överbyggnad under lector theologiæ.[1] Om detta skedde privat eller i skolan, uppgives vanligen ej; men den allmänna fattigdomen och vissa enskilda högt studerande ynglingars ekonomi (jfr t. ex. Rothoviernas) synes tala för, att de ej öfverallt erlade avgifter till privatlärare, utan kunde (såsom enligt Braunschweigs S. O. 1528)[2] studera många år för den avgift, man eljest måste erlägga för en privat ettårskurs.

De många skolåren — 10 till 15, ja 20, som flera senare betydande män tillbringade på skolbänken i större och även många mindre städer —, måste hava använts för en högre undervisning i latin samt något ej alltför ringa pensum i grekiska och möjligen hebreiska. Är det möjligt, att de mest begåvade ibland ynglingarne stannat 3—5 år i varje klass, som de medelmåttiga genomgingo på två? Då latinet drevs ända till komedi- och tragedispelande på grundspråket (enligt vad art. 19 i nova ordinantia av 1575 uppgiver), vilket förutsätter långt högre kunskaper,

[1] Eller andra capitulares. Från t. ex. 1595. Jfr LEINBERG, *Om lärares och klassers antal*, s. 7. Grekiska lästes på 1530-talet i Lund, 1550 i det egentliga Danmark. 1556 finnes teol. lektor i Skara. Om grekiskan i Söderköping i början av 1570-talet jfr LUNDSTRÖM, *Paulinus*, I: s. 10. Jfr Paulini skildring a. a. II: s. 221. Jfr AF URSIN, a. a. s. 13, 14.

[2] För blott treklassig skola (Läroplanen i Sveriges S. O. 1571 synes anse fyrklassig som det normala) hade den upptagit »To rechter tidt» [= efter latinets viktigare elementer] »Grekisch lesen» [med bibelkapitel] samt »Hebreische bockstaue kennen vnd lesen leren». Jfr VORMBAUM, a. a. I: s. 15.

än S. O. 1571 kräver,[1] och då biskoparne 1595 föreslå undervisning i grekiska, torde senast sagda år — och sålunda före S. O. 1611 — till den ökade latinkursen hava i några mera besökta läroanstalter under nitiska stifts- och skolchefer lagts undervisning (på schemat) i grekiska än bredvid latinet i fjärde klassen, än i samband med de ännu längre komnas studier; någon gång möjligen genom bildandet av en kl. V. En sådan hade redan 1537 varit intagen i Danmarks S. O. med noget Fundament udi Græsk av Skolemestaren, Pommerns S. O. 1563, stödd på (»wie zu») Wittenbergs, sätter som »möjlig» i elevrikare skolor en femte (i Stralsund en sjätte 1591, »med Guds hjälp») avdelning med grekiska, hebreiska, fysik och själslära. Nästan i detalj är sålunda härutinnan Sveriges S. O. 1611 stödd på Melanktons, som var av resande svenskar läst samt i sina verkningar prövad bl. a. i Sachsen och — efter hemkomsten — i någon mån i hemlandet.[2] Braunschweigs S. O. upptog grekiska och hebreiska inom sin ram av blott tre klasser, andra likaledes, som hade fyra eller fem avdelningar. Rektor Herkepä i Åbo införde tidigt grekiskan på schemat i sitt mångbesökta läroverk.[3] Så förbereddes S. O. 1611, vilken fastställde såsom norm de bästa av de redan i Sverige sporadiskt prövade skolformerna.

Man har trott sig konstatera ett nytt skolornas förfall under Gustav I:s söner.[4] I stället synes den särskilt på 1580-talet starkvordna humanistiskt-estetiska strömningen samt de samtidiga och senare religiösa stridigheterna hava verkat befruktande för skolan, i det man sökte vinna de unga för sina skilda åsikter och för studier.

---

[1] Articuli ord. fordrar dialektik och retorik, S. O. 1571 detsamma, blott om rektor får tid i högsta klassen, vilken är anslagen åt prosodien och ej ens förutsättes som obligatoriskt förefintlig. Många samtida utländska S. O. upptaga väsentligen samma pensa för skolor med 1—4 och flera klasser.

[2] Så kan bl. a. Rudbeckii collegium privatum sägas vara en sådan femte klass (*före* 9:de och 10:de skolåret) ökad med en blott ettårig sjätte avdelning (s. 126 not 2). Mycken grekiska lästes i Roskilde (S. O. 1590).

[3] Åbo skola hade 1591 sex Hypodidascali eller Collegæ, var och en med flera elever än Björneborgs eller Raumo skolors hela barnantal, TENGSTRÖM, a. a. IV: s. 26—30. Mag. Eric Matthiæ Herkepæus blev efter studier i Rostock och Wittenberg rekommenderad till Gustav I av Melankton. Han förordnades till lärare i Åbo 1551, rektor 1555—1559, avsatt; åter rektor 1562—1568. Biskop i Wiborg. Död 1578. Att han avsatts på grund av att han upptagit grekiska på schemat (HOLLANDER, a. a. s. 214 m. fl.), är ej bevisat. »Förseelsen» uppräknas blott bland ovännernas anklagelsepunkter.

[4] Bl. a. HALLGREN, a. a. s. 21. Jfr dock t. ex. SYLVANDER, a. a. II: III: s. 226 o. f. KARLSON, a. a., ANNERSTEDT, *U. U. hist.*, passim. Här s. 27, 30, 38, 148, 152. I Rostock lästes grekiska i kl. IV (Meckl. S. O. 1552).

Johan III:s understöd åt kyrkor och skolor prisas bl. a. i superintendenten Sylvester Phrygii historik, i Rudbeckii tal om orsakerna till det myckna onda (1611), i Västeråskonsistoriets klagoskrivelser över skolor och kyrka före och efter dennes biskopstillträde. På Karl IX:s insatser anföras här senare flera exempel. Flera superintendenturer och skolor inrättas. I de offentliga skoluttalandena 1575 och 1595 samt i S. O. 1611 och i enskildas genomförda förbättringar ligger in nuce den kommande skolutvecklingen. Prästerskapet beslutar 1583 (bevillningen, $^{10}/_{9}$) att blott tienlige [renläriga, kunniga] Personer skulle prästvigas; ett flertal lärda och hänförda män återvända från högskolestudier i utlandet, många av storhetstidens stora namn åtnjuta skol- och akademiundervisning av Uppsala mötes män under de betydelsefulla 1580- och 1590-talen. Rudbeckius kan 1604 säga, att det återupprättade universitetet i Uppsala utbildat ett flertal nöjaktigt, ja berömligt lärda män och skänkt landet mer ära än alla dess naturrikedomar tillsamman; man skrev latinsk och grekisk prosa och vers, auktorer och utländska läroböcker omtrycktes i Sverige, en Skaralektor utgav (1587) ett svenskt-latinskt-grekiskt lexikon.[1] Den ramistiska metoden vann insteg, förberedande S. O. 1611. Den fordrade större enkelhet i inhämtandet, humanismen yrkade på större lärdom; allt samverkade med de statsliga brytningarna att bilda en övergång till en förnyad handlingens tid, som skulle taga i arv den förste Gustavs nationella insatser. Gammaltestamentlig tro, helleniserande kultur och fäders stora minnen skulle skapa män med orädd hug och stora tankar.

Den framväxande statsidén och medborgarandan, regeringarnas centralisationssträvanden och den humanistiska rörelsen mötte varandra i kravet på mindre ensidighet i den lärda utbildningen, på mindre prästerlig och mera samhällelig eller Regementz undervisning;[2] det grammatiklatin, som lärts huvudsakligen för Vulgatas skull, måste ersättas med ett djupt inträngande i auktorernas egna skrifter och anda; man ville komma bort från skolastik och nå en högre teologisk uppfattning samt en stats- och allmängagnelig, ja en — om ock huvudsakligen ur böcker hämtad — real- och naturvetenskaplig utbildning.

En hela landet omfattande skolreform i sådan riktning kunde

[1] Sålunda troligen närmast avsett för skolan. Tydligt är, att detta jämförelsevis vidlyftiga och dyrtryckta lexikon, »svinmagen», ej kunnat utgivas utan att vara erforderligt och efterfrågat.

[2] Thyselius, *Handl.*, I: s. 2. Annerstedt, *U. U. Hist.*, I: s. 106, 242.

ej komma till stånd genom något regeringens centralorgan av de slag, som efter hand förvärvades för skilda statsområden. Kyrkostyrelsen stod nämligen ganska oberörd av det begynnande statsorganisatoriska arbetet; Gustav Vasas inlånade ministeridé hade dels frångåtts, dels ej förverkligats.[1] Kyrko- och skolhistorieskrivning för denna tid visar mer än eljes det oegentliga i att anse gällande författningar som förverkligade; ty mer än å andra områden berodde framstegen av den enskilde, av biskopens eller rektorns nit, insikt och kraft. På prästerliga konvent av olika slag skrev man ofta själv sina lagar i kyrkliga ting; dessa blevo i mindre grad befallningar eller önskemål än redogörelser för vad någon eller några av de mest framstående biskopar och rektorer redan på viktiga punkter infört och kanske länge tillämpat; den enskilde följde exemplen och föreskrifterna, så långt intresset räckte och de många olika hindren kunde övervinnas. Emellertid omöjliggjordes en välordnad högre undervisning dels genom den allmänna ekonomiska depression, som för många hindrade långvarigare studier, dels därigenom, att flertalet elever icke åtnjöt undervisning vid universitet eller akademi utan erhöll en torftig utbildning i någon mindre stadsskola eller i katedralskolorna. Därifrån gingo alltför många ut som djäknepräster, en och annan gjorde ett kort besök i Uppsala och återvände sällan till boken och bildningen, förrän bl. a. synodalinstitutionen och inspektioner infördes eller blevo verksammare än förr. Andra övergingo till akademien. Ekonomien hindrade dem ofta att stanna länge eller betala privatlärare; föreläsningarna måste ständigt hava i sikte att avhjälpa de svåraste bristerna i den språkliga och filosofiska utbildningen. Föga kunde de vetenskapliga fordringarna och högskolans uppgift tillgodoses. Akademi och skolor voro blott olika skolformer; någon gång tenderade det till en olikhet blott i avseende på namnet, medan stor likhet fanns i bristerna och fattigdomen.

Många hava emellertid studerat i utlandet och lärt av märkesmännen hemma; man har stöd i läromotsatserna och i hertig Karl, man hör framstegen i furstendömet omtalas. Man ser, trevar och vill.

Handlingens män äro få, men under och inför uppgifterna växa flera fram. Under decennier skapas ett stormaktsfolk, en storhetstid genom den kraft, med vilken fädren bjudit sig såsom offer på slagfälten, genom den tro, i vilken mödrarna ammat sina barn, vidare ock genom Karls fasta ledarehand samt genom det ansvarsfulla medvetandet om uppgifterna inför samvetet, fosterlandet och

[1] Edén, a. a. s. 80 o. f.

världen. Under lärostrider och enhetskamp framväxte ett hugfullare släkte, som av sina hövdingar skulle föras till seger på utländsk mark samt vinna åt sig och andra en om ock ofullkomlig trosfrihet. Det skulle även — i väsentlig mån — avhjälpa sina stora brister i kunskap, handlingskraft, sinnesadel och religiositet. Bland de främsta kämparne och arbetarne för sistnämnda egenskaper återfinnes alltid Johannes Rudbeckius, han må stå invid tronen, leda det mäktiga prästerskapet, organisera viktiga områden av ett stifts religiösa och sociala verksamhet eller vara verksam för danandet av det unga släktet. Han höjer akademien och i synnerhet skolan, varigenom han vill avhjälpa sammangyttringen mellan båda. Seende i hindren en sporre i stället för ett avbräck vidgar han väsentligt landets kanaler för det vetande, varmed de stora inom antiken, humanismen och reformationen gjort sina och andra folk religiöst, samhälleligt, personligt starka, och han göt det nya mestadels i de gamla eller åtminstone här tidigare åstundade formerna. Liksom tiden var han för receptiv och imiterande, studierna för mångsplittrade och encyklopediartade för att dess och hans insatser skulle kunna förnämligast bära originalitetens särdrag. Storheten ligger huvudsakligen i hans mångsidiga förverkligande och kraftigt uppbyggande verksamhet, i förmågan att skaffa utvägar, skapa institutioner, sprida hänförelse, vinna resultat. Önskemål, ansatser, uppslag härtill lågo redan vanligen i det föregående; han lärde mycket i och av utlandet, men hans utbildning i de svenska städer, som voro de centrala verksamhetspunkterna för religiös och nationell enhet, styrka och kamp, har verkat grundläggande, viljeinriktande, stålsättande, och hans livsverk är en kraftig återklang av de rörelser, ett förverkligande av de önskemål, som samtiden närde under hans ungdomsår, och som spirat under de föregående decennierna. Så står han — mitt i sin kosmopolitiska kristendom och humanism — fullt på den breda grundvalen av de nationella företeelser, i vilka han mer förbättrande och omdanande än egentligen nyskapande ingriper; han är en hävstång och en exponent för vår storhetstid, men varken han eller den skulle mäkta sina insatser utan den föregående tidens behovskänsla, tankeströmningar och förberedelser.

FÖRSTA AVDELNINGEN.

Rudbeckii liv under läro- och lärareåren. Översikt över biskopstiden.

FÖRSTA KAPITLET.

Rudbeckius under utbildningsåren (till första professorstillträdet).

Johannes Johannis Rudbeckius [Nericius] den äldre[1] föddes den 3 april 1581[2] nära Örebro i Almby socken, där fadern bodde såsom »Landz Skriffuare öffuer Wester Nerike». Denne, Johan Pedersson (Rudbeck), var av dansk börd[3] och hade inflyttat från byn Rudbeck i närheten av Flensburg.[4] Han delade måhända icke sina ämbetsbröders av Gustav II Adolf senare beklagade oduglighet och okunnighet, enär han befordrades till stadsskrivare i Örebro, där han dog 1603. I ett barnrikt äktenskap förenad med Christina Pedersdotter Bωse överlevdes han endast av tre söner, Petrus, Johannes och Jacob.[5]

[1] Genom Nericius eller genom faderns genitiverade dopnamn skiljes han från denne; d. ä. eller Nericius skiljer honom från bl. a. sonen-superintendenten, sonsonen-assessorn och från farfadern (i Torterup), vilken emellertid knappast med annat än namnet gått till eftervärlden.

[2] 1583 uppgives oriktigt som födelseår å en tavla över Rudbeckius i Mora kyrka. Den 3 april ansågs vara Kristi dödsdag (s. 213 not 1).

[3] Stamträdet är tecknat å den i Örebro av sönerna resta gravstenen. KARLSON, a. a. I: s. LX, IHRE, a. a. passim, HERWEGHR, *Vita D. Joh. Rudbeckii*, s. 287 noten. PALMSK. XV: XV: R. s. 833 o. f. (gammalt signum).

[4] Han uppgives i ett flertal källor hava varit adelsman. Rudbeckius yttrar emellertid intet om sin välborenhet. På grund av politiska oroligheter i hemlandet skall fadern hava flyttat till Sverige. Utrett är ej, om detta skedde efter något hans aktiva uppträdande; Johannes Rudbeckius hade måhända sitt oppositionsbegär i arv, och det ärvdes av tvänne hans söner (Johannes och Olaus).

[5] Om Petrus Rudbeckius jfr s. 191. Jacob Bωse Rudbeckius blev efter vartannat rektor i Örebro, lektor (Mathematum Professor) och rektor i

Dessa torde sålunda tidigt ställts vid sina syskons och lekkamraters bår; döden jämte tidens brytningsallvar gjorde mörka inslag i deras barndomsdagars rosiga väv samt gav tidiga tankar och bråd mognad, medan modern fördubblade sin kärlek på de allt färre överlevande barnen. Måhända var Johannes föräldrarnes synnerliga framtidshopp, helst som hans begåvning och kraft var större och synes hava framträtt tidigare än brödernas. Att modern till sin död (1620) bodde hos denne, visar det goda förhållandet mellan mor och son; det talar ej emot om det ock ej bevisar hennes förkärlek för honom.[1] Om en sådan förefunnits, har den så ådagalagts, att den ej skilde bröderna åt. Åtminstone vittna inga källor om att icke den innerliga brödrakärlek, som förenade deras senare år, började redan under barndomstiden.

Såsom bröderna tillbragte Johannes sina första sju år i hemmet. Om sina barnaår talar han senare endast i ett tack till Gud,[2] att han blivit född av »Sådanna föräldrar, Som gienom gudz welsignelse hafwa hafft råd och wilja at hålla mig ther till af barndomen, at iag utj gudz ord och till thes bättre Förstånd nödige konster och tungomåhl studera måtte». Till att intränga i och förkunna detta ord hade S. O. 1571 uppmanat; barnen borde (enligt Hannas exempel) offras Gudi. Landsskrivaren Rudbecks impulser och minnen från sitt jämförelsevis högtstående hemland, hans hustrus åsikt, att barnen borde få den förnämligare utbildning, som hennes broder erhållit (s. 22—23), allt talade för en prästerlig uppfostran åt de tre med lärjungenamn uppvuxna sönerna. Hemmets ekonomi, som synes varit medelgod, lade ej oöverstigliga hinder i vägen; efter faderns frånfälle (1603) måste däremot studiehågens tillgodoseende i övervägande grad göras beroende av självförtjänta inkomster. —

Efter det Johannes genom föräldrarne och den några år äldre brodern förvärvat läsfärdighet[3] samt framför allt (kanske även på latin) lärt böner, katekesen och bibelspråk, fick han i sjuårsåldern följa

Strängnäs samt rektor vid collegium illustre i Stockholm. Han började utarbeta en svensk ordbok och en svensk krönika samt blev erbjuden professur i modersmålet med högre lön än de övriga philosophi (500 daler) men avstod. (Jfr brev i Palmskiöldska saml. XV: XV (gammalt signum), s. 894 o. f. UUB.) Han gifte sig efter vartannat med två jungfrur och var en tillbakadragen lärd. Utförligare om honom: KARLSON, a. a. passim, ANNERSTEDT, *U. U. hist.*, I: passim, STIERNMAN, *Bibliotheca sv.*, II: s. 395 o. f. Här s. 272 not 1. Uppgiften, att han stängt sina barn inne för latintillägnelsens skull (jfr dock KARLSON, a. a. I: s. XLVII not ††) härrör från Rabenius.

[1] Jacob ensam bar emellertid vanligen moderns tillnamn.

[2] Donations Brev på Eskogh. 25/11 1631. KARLSON, a. a. I: s. 58—61.

[3] Informator torde han ej haft. Petrus hade några år gått i skola.

Petrus till skolan i Örebro, som låg $1/4$ mil från mödernegården Ormesta. Bröderna uppgivas där hava bott hos »scholemästaren» Johannes Andreæ Kempe (troligen rektor 1588—1596). Var så fallet, känna vi ej så litet om »herbergets» utseende. Dock saknas underrättelser om detta från tidigare datum än 1615, då Rudbeckii yngre broder blev skolans rektor. Inga förändringar av bostadens yttre hade gjorts under decennierna dessförinnan; allt var nämligen sistnämnda år förfallet. Rummen voro tre: ett kombinerat vardagsrum och kök, en studerkammare och ett kallrum. Förstnämnda rum hade fönster i taket, varför huset åtminstone delvis var en ryggåsstuga. En under rektor Cantherus (omkring 1615) påbörjad nybyggnad erhöll tak av näver och torv. Detta enligt övlig sed; Kempes ställe, »gamla stugan», var härvid säkerligen intet undantag. Även en förfallen ölkällare med sönderbruten dörr samt ett uthus (stabulum) med ruttna och fallfärdiga väggar och ett otätt tak funnos å tomten; vidare — åtm. senare — en liten trädgård med ett äppleträd och ett päronträd samt kål och kryddväxter.[1]

Hit säges också Jacob hava kommit efter två år för skolgång. Då om ej förr undgick Johannes att såsom den yngste vara den, som ständigt skulle vara kamraterna till tjänst, — en egenskap och en skyldighet, som måste hava varit förödmjukande för hans självkänsla, vilken eljes vann rik näring i hemmets och skolans beundran för en tidigt stark receptivitet och ett klart huvud. För att läsa och utföra sina övriga uppgifter samt hjälpa varandra fingo väl de inneboende stundtals disponera än rektorns studerkammare, än kallrummet, där blott ett litet fönster skänkte dager, och där de understundom fingo privat handledning, såsom det då var sed hos in- och utländska rektorer både vid universitet och partikularskolor. I storstugan eller köket logerade de och tillredde sin torrskaffning från

[1] »Kryddegården» nämnes 1619—1620, kål- och kryddegården 1631—1634. Under åren 1615—1619 betalas till Anders Trägålzmästere för byggnadsarbete; om han funnits här redan förut och arbetat i kryddegården under Rudbeckii, den blivande trädgårdsfrämjarens skoltid, framgår ej av tillgängliga källor. Måhända har hans senare förmåga av kloka detaljbestämmelser om matsedlar, födoinköp, slaktprodukter, spånad etc. ej oväsentligt vunnit näring dels under vistelsen i hemmet, dit han nog ej sällan fick gå över söndagslovet, och där han vistades under ferierna, dels i den föga mindre lantliga småstadens rektorsboställe, trädgård och stora kök. Rektor var möjligen ännu ogift. (Äldste kände sonen född 1599.) Otroligt är ej, att eleverna fingo laga hans mat och städa och sköta trädgården, eller att de gjorde det tillsamman med honom. Även i Strängnäs såg Rudbeckius troligen trädgårdsodling, enär Gustav Vasa på 1550-talet befallde, att pastors- och komministersbostället skulle rivas och en trädgård där tilpyntas av konungens trädgårdsmästare.

hemmet. — Johannes kan här hava erhållit en den bästa undervisning, som kompletterade skolans, höjde sig över den eller upptog elementer av där ej lästa ämnen. Rektors exempel torde emellertid ej hava varit i allo föredömligt. Stiftsprotokoll i Strängnäs vittna nämligen, huru denne, såsom senare kyrkoherde i Jäder, suspenderas för ämbetsbrott och ådagalägger en moralisk åskådning av sällsynt låghet.[1] Redan under sin första skolgångsperiod led måhända Johannes både i skola och »herberge» av den läraretyp, han senare skulle så kraftigt vända sig emot och varna för. — Den hittills oemotsagda uppgiften,[2] att han bott hos rektor, är dock ej till fullo styrkt. De äldre biografierna (Lenæi, Guthræi, Herweghrs a. a.) förmäla intet därom. Uppgiften *kan* hava nedtecknats genom en oriktig tolkning av det i vår lärdomshistoria stereotypa meddelandet: han njöt hos (eller av) »Scholemästaren» N. N. den bästa undervisning. Detta behöver ju ej hava skett i dennes hem. Möjligen kan rektor hava fått uppdraget att ock vara privatpreceptor, — de dåliga inkomsterna gjorde det nödvändigt och skillnaden mellan privat och offentlig undervisning var i småstaden obetydlig. Två andra hem kunna hava stått Johannes öppna: hans eget och morbroderns. Föräldrarne kunna hava inflyttat till Örebro redan under Johannes' skoltid till följd av faderns förändrade verksamhet (jfr ovan); uppgifter härom saknas dock i Örebro och Almby.[3] Då kyrkoherden i Örebro av allt att döma var Johannes' morbror, hade han eljes möjligen fått bo hos honom och njuta en faderlig omvårdnad. — Vare sig han bodde hos eller blott besökte denne, har han säkerligen hört honom tala om huru en hans företrä-

---

[1] Protokoll i SDA. (F.IV.) t. ex. 1622 5/6, 27/9, 8/11, 13/12, 21/12, 1624 30/1. HAGSTRÖM, *Strengnäs stifts herdaminne*, III: s. 587, och KARLSON, a. a. I: s. LII, m. fl. uppgiva emellertid, att han dött 1620. Han underskrev Uppsala mötes beslut samt var fader till den lärde rektorn och häradshövdingen Sam. Kempenschöld, de gustavianska dialogernas författare.

[2] Bl. a. hos WESTÉN, a. a. I: s. 430, NORLIN, *Ak. avh.*, s. 6, KARLSON, a. a. I: s. LI, V: s. XXV, HAGSTRÖM, a. a. III: s. 587.

[3] I Annales (KARLSON a. a. I: s. 14) säger sig Bose vara född Örbrogiæ; detta samt uppgiften »quod hic natus sit» å den under Boses rektorstid över brodern Joh. Rudbeckius på Örebro skolhus uppsatta minnestavlan synes tala för att föräldrarne varit inflyttade till staden resp. år 1583 och 1581. I så fall torde varken Johannes eller Jacob behövt inackorderas. Emellertid kunna dessa uppgifter om födelseorten bero på att Almby bildade ett pastorat med Örebro eller att man, såsom Rudbeckius många gånger senare (s. 20, 75), ansåge sig född, där man lärt »initia». LENÆUS (a. a. s. Diij v:o), Rudbeckii intimaste vän, uppger i likpredikan Almby som hans födelseort.

dare[1] tidigt varit Braskens förtrogne, som inberättat innehållet av Ol. Petri reformatoriska predikningar i Strängnäs, men huru han av desamma omvänts till luterdomen, stärkts av ärkedjäknen (Laur. Andreæ) och på dennes tillstyrkan (som kanslär) blivit Örebro förste luterske kyrkoherde; vidare huru en följande pastor därstädes utnämnts till ordinarius, biskops vederlike och ersättare i staden, blivit biskop i Skara men ej varit ståndaktig utan hyllat liturgien; huru han föraktades, berövades delar av sitt stift och under Johannes' skolår avsattes (1593). Han hörde kanske morbrodern förtälja om sina svåra dagar såsom hertig Karls hovpredikant och torde inhämtat kunskaper och andra lärdomar av denne »skicklige, lärde och allvarlige man»; han torde vetat, hur denne såsom prost över Närke behövde vara och därför var mångsplittrat verksam och hade många »Casus» att avdöma och avgöra; han visste, att han stått som en av de främsta vid liturgiens bekämpande, och att han en tid var bortrest för att övervara Uppsala möte.[2] Rudbeckii senare beständighet i läran kan hava icke oväsentligt stammat ur dessa upplevelser och ur förut nämnda åskådliga, om luterdomens sanning vittnande framställningar, som givits honom i en av reformationens brännpunkter under åren omkring 1593. Hans strävan att restaurera och pryda kyrkor samt hans intresse för historiska uppteckningar kan hava haft sitt ursprung i de intryck, han mottagit i Örebro tempel, som prytts av konung Johan med en altartavla, denna kyrka, där Johannes ofta måste hava sett det prisande epitafiet över en viss trosståndaktig kyrkoherde, och där morbrodern upptecknat åtminstone *en* nött inskription. Här bidrogo måhända alstren av denne frändes psalmdiktning att höja andakten och att i Rudbeckii sinne för alltid göra kyrkan till en helgedom.

Även hemmet, om detta ännu var i Almby, blev säkerligen en kär tillflyktsort för Johannes. Där fann han vila, vederkvickelse och hjälp; skolans buller och ris ersattes här med lugn och modershuldhet; här erhöll han lagad mat och fick matsäck med till »herberget». Detta senare erbjöd honom föga komfort, han må nu hava bott hos rektor eller hos någon annan. Dess torftighet var dock ej större än enformigheten i de första årens skolarbete, till vilket övergången var den abruptast tänkbara från barnaårens frihet. Från klockan 5 på morgonen skulle han i skolan »bliffva vid ena och sam-

---

[1] Nicol. Benedicti; han var kanske skolkamrat till Ol. Petri. Det följande enligt HAGSTRÖM, a. a. passim. Jfr BECKMAN, a. a. s. 995. KARLSON, a. a. III: s. X o. f.

[2] Även rektorn finnes bland undertecknarne (Jfr uppl.: Lund 1868).

ma lecso»; innanläsning, glosor, ordböjningar, skrivövningar — allt på latin — var uppgiften för de två första åren, vilken löstes under ständiga före- och eftersägningar, förhör och repetitioner samt upprepade examina och stryk. Johannes torde emellertid genom sina förkunskaper hava undsluppit en del av dessa års vedermödor; han synes blott repetitionsvis hava genomgått halva första klassen, enär antalet skolår i Örebro tyder på en tidsvinst av ett år. Här läste han sålunda på nytt kristendomens huvudstycken och latinska paradigmata, skrev av och inlärde glosor, stundom korta strofer och sentenser.

I de övriga klasserna följdes Melanktons grammatik, som med sina korta Regulæ och »med skön clar exempel» utträngt Doctrinalen; vidare Aisopos' latiniserade fabler, Mosellani eller Erasmi latinska samtalsövningar (colloquia), dennes eller Camerarii sedeläror, komedier av Terentius och Plautus, Ciceros de Officiis och breven ad familiares, Vergilius; så även grunderna i retorik och — troligen — logik.[1] Stilar skrevos fr. o. m. klass II (vers i klass IV); latinet var obligatoriskt talspråk vid undervisningen och på mellanstunderna. Det upptog ungefär $^2/_3$ av veckans timmar; även den dagliga undervisningen i bibel och katekes var av övervägande grammatisk art. Enda tillfället till undervisning på och i modersmålet lämnade smärre delar av latinbehandlingen samt den svenska mässan och psalmer. Religiös sång övades varje dag. Vid de många gudstjänsterna skulle eleverna från sina bestämda platser i kyrkan sjunga de i skolan inlärda och inövade koraler, hymner, responsorier etc. Åtminstone å större högtidsdagar och apostladagar samt i fastan sjöngos här på latin mässdelar och psalmer: än allt, som skulle sjungas, såsom å helgdagsaftnar, än ritualens huvudpart, såsom i ottesång, än enbart, än strofvis omväxlande med församlingens svenska sång. Alumnerna deltogo ock i den övervägande svenska sången, de längstkomna uppläste bibelkapitel än utan, än med förklaring. Så inhämtade de unga tidigt på latin och modersmålet ett högeligen beaktansvärt förråd av psalmer, bibeldelar och sånger; man kunde Introitus, Kyrie, Tractus, Ad Laudes, Te Deum, Collectæ, Benedictus, Magnificat, Canticum pacis, Gloria, Credo; man lärde dessa även översatta samt psalmbokens viktigaste delar. Helt visst har den unge Johannes här samlat en rik och varaktig minneskunskap i kristendomens huvudstycken och har med sin sångröst bidragit till sin och andras uppbyggelse i den kyrka, där hans morbroder,

[1] Pensa voro föga olika Lecserna i Articuli Ordinantiæ och Laur. Petri handskrivna K. O. 1561. Bilagorna, s. 2, 3.

Esbern Petri Bose, var pastor. Detta har helt visst ej stått hans minne fjärran, då han fyra decennier senare nedtecknar sitt (nu ensamt bevarade) omdöme om skoltiden och samtidigt manifesterar sin tacksamhet genom att donera moderns födelsegård till samma skolas och dess rektors underhåll. Han säger: »Ingen ringa dehl af . . . gudz wälgierningar äro mig utj Örebro Kiörkio och Schola wederfarne, i thet iag ther först min Christendoms begynnelse hafwer fått.» Han hade ock där »till widare gudz kiennedom den första grunden lagdt».[1] Han torde här åsyfta det inhämtade latinet, kanske ock elementerna av grekiskan, nya testamentets språk (s. 13). Han fattade väl ej ännu fullt stridigheterna, som lågo bakom de nyss hållna mötena i Örebro, Vadstena och Uppsala. Men konung Johans liturgiska avvikelser voro eller framhöllos såsom alltför självfördärvande, hans bannbrev till furstendömets präster väckte alltför bestämd gensägelse, den uteblivna bekräftelsen på stiftets biskopsval framkallade ett allt för starkt enighetsrop, för att ej de vakna unga skulle bliva ett hjärta och en själ med fäderna, för att ej Johannes liksom de skulle med glädje se, att hans morbroder kyrkoherden samt rektorn tecknat under Uppsala mötes beslut å sin orts vägnar. Från katedern hör han manande och lärobevisande utläggningar. Det är tvivelsutan i medvetandet om huru väl dessa tidiga intryck suttit inetsade, och i huru mycket de varit för honom bestämmande, som han gör nämnda donation till sin barndomsskolas rektor i uttryckligt syfte att underlätta och befordra hans arbete att särskilt hos skolans yngsta inplanta kristendomen i förstånd, ord, vana och åthävor. Och, när han senare bygger skolhusen i Västerås alldeles inpå kyrkan, så skedde det enligt mönster från Örebro, där skolväggen utgjorde en del av kyrkogårdsmuren, liksom från Wittenberg och annorstädes, där den stod ännu närmare templet, men det är ock ett uttryck för den hos honom alltfort stärkta insikten om kyrkans och skolans innerliga samhörighet, vilken insikt först blev hans under skoltiden i Olaus och Laurentius Petris stad under furstendömets och landets religiösa kampdagar.

Men skoltiden var lång, högtidsstunderna i templet blott efterlängtade avbrott i enformigheten. Förmiddagarna under första året i varje klass gåvo alltid något nytt att lära, man vann vidgade grammatikkunskaper, man läste berömda auktorer, vilka gångna seklers ungdom aldrig känt. Men eftermiddagarna, onsdagarna, lördagarna, söndagarna, andra klassåret — allt var huvudsakligen re-

---

[1] Donations Bref på Eskogh. Karlson, a. a. I: s. 59. Ordföljden ändrad.

petition med före- och eftersägning, förhör, larm och räfst. Minnets anlitande var viktigaste vägen till kunskap; man icke blott läste utan lärde böckerna. (Jfr om läx-genomgång s. 57, 230 not 1).

Efter nio timmars arbetsdag var man icke befriad från läxor. Väl fanns en överläsningstimme på schemat (kl. 2—3), och väl lämnades somliga elever, ja halva och hela klasser längre stunder åt eget arbete, men en à två timmar behövde säkerligen i bostaden ägnas åt preparation och repetition. Förmaning till läxläsning var lärarens dagliga avskedsord. Fordringarna i första klassen äro förut nämnda; skripta på prosa eller vers två gånger i veckan, utanläsning av latin och kristendom samt sånguppgifter voro pensa för mera försigkomna.

Som pådrivningsmedel användes utan tvivel tidens förråande straffsätt i den lätt uppbrusande, kanske just av skolarbetet grälsjuke Kempes läroverk, trots det stadgan varnade för häftighet samt anbefallde måtta och foglighet. Endast för »skalckheet» föreskrev den »Proban, Scholestock, rijss och ferlo».

Här och var bland de stränga buden framlyser emellertid ur stadgan glimtar av förståelse för barnanaturen, ett och annat, som pekade framåt. »Nemmet» vore ännu svagt och ovisst; därför vore återupprepning och granskning av nöden särskilt för de minsta, och skolmästaren skulle ofta se till dem och övervaka deras »hörare». Ett otal skilda ämnen finge ej belamra schemat; omväxling borde beredas inom den givna ramen, så att det ej bleve de unga »ledhosamt». Vid behandlingen av den ena »hopens» läxa skulle läraren giva även de övriga något därur att tänka på. De skickligare borde sysselsättas med svårare uppgifter och i vissa fall samarbeta med närmast högre »kretz». Tillfälle till lek och förströelse skulle beredas.

Dessa drag ur dåtida skolliv och bestämmelser torde i huvudsak angiva den unge Johannes' pensa och erfarenheter från de sju åren i Örebro. Utan att nu veta det hade han här gjort sin första ingående bekantskap med ett skolsystem och en skolordning, som han senare skulle ägna sitt livs bästa krafter att förbättra men ock att till viktiga delar bibehålla. Minnet från denna skoltid kan i allmänhet hava varit något ljusare än andras hågkomster från samtida trivial- och provincialskolor. Örebro skola var av ålder berömd; man talade om dess höga kurser, goda resultat och framstående f. d. elever; läroanstalterna i Karlstad och Mariestad räknades som dess dotterskolor; Kempes närmaste företrädare hade utmärkt sig så genom lärdom och duglighet, att han efter vartannat utnämndes till

superintendent och biskop;[1] dessförinnan hade en rektor (Sigfrid Canuti Ner.) betonat disciplinens vikt genom att ingravera färla och ris i ena skolsigillet.[2] Även av Rudbeckii nämnda tacksamhet, av rektorernas studieresor, examina och utgivna skrifter, av Kempes kunskaper[3] och samtida elevers senare duglighet synes framgå, att skolans inre verksamhet kännetecknades av sakkunskap och lönades med framgång. Staden hade varit säte för biskop under kung Göstas tid (ordinarius från 1537) och hade den förpliktande äran att hava utbildat ett flertal betydande män från den för begåvning och idoghet länge berömda trakten. Skolan låg i hjärtat av det för religion och undervisning ivrande furstendömet, och hade senast 1610 ökat lärarnes antal till två (1615 till tre) utom rektor. Sannolikt är därför, att den redan nu hade i begynnande mån låtit hörarne stanna som kollegor med större avlöning än förut (i sockengång). Så bildades åt rektor en välbehövlig hjälp med elevskaran, som 1615 uppgick till 102; detta var att delvis förverkliga Johan III:s och flera högre andligas skolförbättringsplaner 1575. Från Johannes' skoltid saknas emellertid källor härom. Dock vill det synas, som skulle skolan under hans elevtid ej motsvarat sitt rykte från fordom. Det är ej svårt att fatta, att lärarne (såsom en nyss avgången rektor därstädes)[4] önskade sig bliva från ämbetet »lisade», när lönen, vilken i Örebro var jämförelsevis god, ej inflöt ordentligt trots stadgar och kungahot, när — för att välja några sidor av skollivet — oväsendet från de skilda klassplatserna i skolrummet näppeligen kunde hindras av det väldiga riset på katedern, när inventariet (1615) blott upptog en bibel, sex sångböcker och ett kopparhorn, och när skolhuset var nära att instörta. Senare rättegångar giva vid handen undermåligheten i rektors karaktär; unkenheten, som strömmar oss till mötes ur inventarieförteckningens skildring av skolhuset och bostaden, samt torftigheten i inredning och materiell visa på bestämda defekter i vilja, ordningskraft och insikt, ej blott i ekonomi och stadgar.[5]

---

[1] Denne, Nicolaus Petri, var medlem av kommissionen för Observationes Strengnenses. Han utnämndes till biskop i Västerås 1606 efter den (för en tid) avsatte Ol. Stephani Bellinus men avled före tillträdet.

[2] Därjämte I H S, en bok och rektorns initialer. 1579.

[3] Så ock den förtjänst, han senare inlade rörande sonen Samuels (Kempensködls) undervisning. Denne blev en av landets lärdaste män.

[4] Ericus Andreæ (1577—1579). Lärareantal: KARLSON, a. a. III: s. XXI o. f.

[5] Detta lyte, detta yttre förfall visade sig i flertalet samtida och något senare svenska skolor och kyrkor men måhända ej i samma grad som här. Dock är det möjligt, att den 1615 tillträdande rektorn och nyskaparen Jacob Rudbeckius Bωse givit en alltför mörk skildring av tillståndet.

Erhöll Rudbeckius prästutbildning i Örebro? Att sådan ofta lämnades, framgår därav, att ett betydande antal utgått därifrån direkt till fortvarande, oftast beständig prästerlig tjänstgöring. Men det var troligen redan bestämt, att Rudbeckius ej skulle gå samma väg som de. Latinet var därför här hans huvudstudium, sålunda i enlighet med föreskriften i S. O. 1571; på grundvalen av hans kunskaper vid inträdet torde hans pensa under de sju skolåren åtminstone motsvarat stadgans. De teologiska studierna voro huvudsakligen av teoretisk-dogmatisk, ej homiletisk art; kanske bedrevos de i samband med studium av *grekiskans initia.* Bestämt känner man ej, om han läst detta språk i Örebro skola eller privat under skoltiden. Följande omständigheter göra det dock troligt. Läroverket hade jämförelsevis nyligen haft eller varit nära katedralskolenatur; åtminstone i ett tiotal större och mindre städer, däribland i Nyköping,[1] lästes grekiska, stundom ock hebreiska. Rudbeckii senare grundliga språkkunskaper måste hava tidigt grundlagts. Detta kan hava skett privat av rektor i dennes hem eller under hans lediga timmar i skolan, av morbrodern-kyrkoherden, av den äldre brodern, av någon hörare, kollega (s. 13, 27) eller någon äldre vid skolan dröjande djäkne. —

De här möjligen inhämtade kunskaperna i grekiskans initia ökades tvivelsutan väsentligt genom den 14-årige Johannes' övergång till *stiftsstadens skola* (1595). Trots stadgandet i S. O. om (»förbudet för») grekiskan (jfr inledn.), måste detta språk nämligen hava kunnat här inhämtas. Om Johannes med goda förkunskaper inträtt i Örebro skola och genomgått den på sju år, medan S. O. föreskrev åttaårig skolgång, är svårt att med tidens latinpensa och läsesätt för ögonen fatta, varmed han eljes skulle sysselsatt sig i Strängnäs under tre år. Ej kan den praktiska prästutbildningskursen under det härstädes sedan länge förefintliga teologie lektoratet[2] hava helt eller ens huvudsakligen upptagit hans tid, då han ju ämnade övergå till akademien. Språken, grundlaget för predikan, för teologi, för alla vetenskaper, måste hava varit hans huvudstudium. Då han senare ej låter latinkursen i Västerås överskrida trivialskolans (enligt S. O. 1571) och den, han redan i Örebro i huvudsak inlärt, vill det synas, som skulle det språk, han mest studerade under Strängnästiden, hava varit grekiskan (med bibeltext). Detta torde hava införts genom biskopen, liturgimotståndaren Petrus

[1] Här njöt Skytte undervisning under Olaus Martinis tid, den framstående rektorns (1584—1593), som sedan blev kyrkoherde och ärkebiskop.

[2] Innehavaren nämnd i K. O. 1571 men ej i dess kapitel om skolor.

Jonæ, som i likhet med kyrkoherden och den förutvarande biskopen underskrivit den bildningsvänliga nova ordinantia 1575, och som deltog i utarbetandet av den 1593 begärda »förändrade ordning», som under Johannes' första Strängnäs-år påyrkade grekiskans införande. Detta stadgeändringsförslag upptog grekisk grammatik, ramisk retorik och logik[1] samt en latinkurs, vari Terentius och Plautus uteslutits;[2] domprosten, poenitentiarius och decanus skulle i katedralskolan undervisa i kristendom och grekiska. Genom den förstnämndes behandling av Mattei evangelium, 1 brevet till Timoteus, 1 Johannes' brev, Salomos ordspråk och Psalmi graduum — lästa naturligen mestadels på latin — inträdde ej ökning, ty pensum är detsamma som i S. O. 1571. Vid sidan av »Scholemestaren» skulle sålunda särskilda lärare undervisa. De motsvaras i sagda S. O. av teol. lektorn. Eleverna få delvis olika klassrum. Genom poenitentiarius ökas katekesbehandlingen; den skulle förut varannan dag växla med den nämnda bibelkursen. Hans pensum hade redan Articuli ord. föreslagit. Ny är endast dekanus' kurs i grekisk grammatik och Galaterbrevet. Sålunda har man börjat tillämpa viktiga principer ur Würtembergs S. O. 1559 och tagit ett stort steg fram mot S. O. 1611. Med kännedom om Strängnäs' stifts och stads betydelse och om dåtida kyrkostatuters tillkomstsätt är det föga tvivel underkastat, att förslaget redan var eller genast blev genomfört därstädes med de modifikationer, som förestavades av kontinuiteten med redan införda förbättringar i den högre skolundervisningen. För sådana förbättringar och för långtgående klassuppdelning hade landets berömdaste partikularskola den viktigaste förutsättningen, nämligen *ett betydande antal elever*.[3] Från furstendömets skilda skolor och delar samt från andra stift kommo många studiosi till Strängnäs på grund av de tillfällen till högre kunskap, som där gåvos, liksom även på grund av furstendömets religiösa ledareställning och dess egenskap

[1] Aristoteles och Melankton hade tidigt och länge varit de normgivande. Dialektiska avarter och överdriven grammatikläsning hade berett en lätt ingång för ramismen särskilt under det studieivrande 1580-talet. När aristotelikern M. Elaus Terserus (Jo. E. Terseri fader) på 1590-talet förordnats till rektor i Västerås av sin morbroder, biskop Ol. Steph. Bellinus, förorsakar detta en klagoskrift från två lärare och ett tjugotal elever därstädes. (Handl. rör. skolv. i allm. RA.) I den av dem åstundade Ramæa Philosophia undervisas säkerligen Rudbeckius från sagda år i det närbelägna Strängnäs, och s. å. föreskrives den i biskoparnes »förändrade Ordning».

[2] Även Ovidius och Cæsar, som upptagits i Normans förslag, saknas.

[3] Trots det staden 1596 blott hade 173 borgare. I Västerås funnos år 1630 »vid 300 gårdar». Lib. Templi, s. 3.

av tillflyktsort samt på grund av hertigens folkgunst och segrar. Många studerade där ett 15-tal år; långt före Rudbeckii ditkomst hade direkt från skolan präster blivit invigda. Petrus Jonæ hade här rensat bort »avskrapet» (s. 160) och uppmuntrat de dugliga.[1] Han hade själv studerat i Rostock och verkade säkerligen för införande av Rami metod i Örebro och i synnerhet i Strängnäs, vadan Rudbeckius här liksom senare i Uppsala under Paulinus lärde känna dess förtjänster.

De kunskaper, som Rudbeckius redan tidigare förvärvat i retorik och möjligen i logik, fördjupades och utvidgades härstädes; grammatikrepetition, läsning av auktorer samt bibelkommentar befäste och ökade insikterna i latinet. Genom sådan ämnesökning och klassuppdelning var emellertid den praktiska prästutbildningen föga tillgodosedd. Den var helt visst extra ordinem anförtrodd åt en eller flera av theologi och tillgodosågs med mer än vanlig omsorg i Strängnäs. Man gick här i ännu bestämdare riktning än annorstädes fram emot 1611 års bestämmelser om klassindelning för katedralskolor, om inlärande av symbola, augsburgska bekännelsen och Uppsala mötes beslut. Det viktiga Romarbrevet samt de fordrande disputationerna, som Articuli ord. anbefallt »in sacris», och som S. O. 1611 upptager i prästklassen, voro troligen led i utbildningen även här. Det är sannolikt, att Johannes här även inhämtat grunddragen av *hebreiskan*. »Ubi Theologo aliquid otii fuerit», skulle dessa genomgås på högsta stadiet enligt S. O. 1611. Strängnäsnitet förnekade sig säkerligen ej. Språket vore det nyttigaste och det ursprungligaste enligt Rudbeckii senare uttalanden och enligt den allmänna, av humanismen inspirerade uppfattningen i Sverige och i det av svenskar mycket besökta Tyskland. Det studerades i vissa stiftsstäder; Olaus Martini hade i det närbelägna Nyköping undervisat däri; så ock den i ämnet självlärde vandrande

[1] Enligt herredagsbetänkande, Vadstena 19/2 1580 (Sv. Riksdagsakter II: 2, s. 574. Ped. Tdskr. 1869, s. 147), som klagar över för liten tillsyn »i så motte, att ther slagges flere diekner tilhope änn som skolerne kunne uppeholle och flere änn the kunne hafve rådh väl till att undervise och läre, fins och månge eblanndh them, som inthet läre kunne eller vele, uthen äre ther för lättie schuldh». De borde »förvises, som iche kunne läre något udi boklige kånster, till att hålle them i skrifve skoler heller bruke grofve embeter heller och till att tiene andre». Även vid universitetet avsågs ett negativt »snilleval»: 1606 (nov.) skickar Carl IX Skytte och Cawer för att bl. a. undersöka, »hwadh dhe [studenterna på Communitetet] hafwe förbettradt sigh sedhen dhe komme dher in, och hwadh hop dhe kunne merkie på dhem, om dhe till något gott i framtiden kunne blifwe lijke». Eljes »skole dhe drifwe dhem vth». (ANNERSTEDT, *Bihang*, I: s. 76).

djäknen Joh. Th. Bureus i Gävle eller Hedemora (eller bådadera).[1] Såsom han kunde ock Rudbeckius varit autodidakt; utan större svårighet torde han ock i detta bildningscentrum erhållit privatundervisning häri, om det ej ännu hunnit upptagas i den offentliga undervisningen. Den med Petrus och Johannes snart besläktade teol. lektor Josef Fougdonius eller hans efterträdare, kyrkoherden och f. d. rektorn Reinholdus Ragvaldi, rektor, någon kollega, hörare eller från akademi återvänd studiosus kan hava givit handledning åt dem båda eller åt den äldre och han sedan åt den yngre eller tvärtom. Ännu under Johannes' sista Strängnäs-år studerade nämligen Petrus därstädes; först samtidigt övergingo de till Uppsala. Detta kan vittna om den förres hastigare framsteg och goda kunskaper men är ej ensamt utslagsgivande till följd av kursernas och skolårens allmänna tänjbarhet uppåt.

Begåvad och vaken lärde alltså Johannes härstädes tvivelsutan läsa bibeln på ett nytt sätt, på grundspråket, och behövde ej studera densamma såsom genom ett svärtat eller dimmigt glas, genom latintravestering eller svensk översättning. Särskilt måste här Paulus och Haffenrefferus och lärarnes förklaring däröver hava befäst den redan lagda grunden av religiös kunskap samt vidgat lärostoffet och i väsentlig mån bringat klarhet däröver. I skolan såväl som i de olika capitulares', capellanis och diaconis kyrkopredikningar var läroutredningen i dessa dagar en väl insedd nödvändighet; ortodoxismens kalla vind hölls ännu utanför; man drack kraft och ståndaktighet ur nytestamentlig salighetslära och gammaltestamentliga föredömen, ur Mackabeernas lidanden och Konungaböckernas bedrifter lika väl som ur martyrernas ståndaktighet och papisternas senaste förföljelser. De skilda bibelställena belyste och stodo i obetvivlad överensstämmelse med varandra; de motsvarades av dagens

[1] Sextonårig inhämtade han (1584) hebreiskan på egen hand under den tid (från 1583), han stod »vnder M. Erik Skippars [Schepperus] agha i Stockholms [högre] skola». 1585 kom han »i ondt Selskap och wandradhe til Gefle skola och til Hedemora». Gent emot ANNERSTEDT, *U. U. Hist.*, I: s. 126 not 1 håller jag före, att Joh. Blanchovius och Er. Pauli lärt av, icke undervisat Bureus. »Läsa för» betyder nämligen då »läsa med». Så säger t. ex. samme Bureus senare: [1604 16/10] Börjede jagh (Johan Skytte til hielp) läsa för Hertig Göstaf och Fröiken. Jfr ock här s. 297 not 2, s. 311. VDP.: (A I 8) 1641 1/3, (A I 5) 1631 10/3, (A I 6) 1632 11/4; (A I 9) 1647 9/4. Samlaren 1883, s. 12, 35. Blanchovii eftermälen motsäga ej denna tydning. PALMSK. 332, s. 407; X: 171, s. 94 (»student 1590»), UUB.; EENBERG, a. a. s. 178; HÜLPHERS, *Norrland*, III: Tunæi herdaminne, s. 2, 3. »Hisce prælegit» har i Västerås' betygskatalog 1632 [III (15) VGB.] som subjekt vederbörande privatpreceptor, och Jac. E. Terserus »läser för» poiken Samuel (brev 1638 3/1. K. 2.; Bil. s. 73).

upplevelser, deras bud skulle omsättas i vars och ens vardagsliv; man skulle följa Paulus, Luther, Petrus Jonæ o. a. såsom de Kristus;[1] man skulle befria Guds församling från otrons och förförelsens pesthärdar såsom från Datan och Abiram. Enighet vore lösen; man hade enligt Uppsala mötes uttalande i in- och utlandet förnummit ingenting »skadeligere vara uthi något land och konungerike än tvist och oenighet och intet nyttigere och gagneligere eller thett som mere förbinder hjerten tilsamman än sämje och enighet, och serdeles i religionen». Och enligt prästerskapets »besvär» s. å. borde alle, så väll högre som nidrige, ädle som oädle, lekmän som prester förhjälpa till enhetens upprätthållande; kättare skulle ej vid begravning »klockor och diechnar åtniuta». Efter fruktlös förmaning skulle avsättning följa på ohörsamhet mot en collegie- och skolstadga, som lovades skola bliva snart avfattad.[2]

Platsen och tiden gav relief åt undervisningen; den så mot kyrkor och skolor givmilde konung Johan hade övergått till fienderna och mörkret; hans av jesuiterna inspirerade son hade begått mened för att kunna lägga landet under sig, under Rom och mandråparen från begynnelsen. Den fred, man vunnit utåt, upptogs (under Rudbeckii Strängnästid) av politiska söndrings- och enighetssträvanden, av en mångfald möten, av anklagelser och beslut, uppror, landsflykt och krigsförberedelse. Jämte Uppsala, dit Rudbeckius snart därefter skulle komma, voro furstendömets stiftsstad samt Örebro reformationens huvudorter; Rudbeckius visste det redan och erfor det ständigt. Strax förrän han begynte sin skolgång, hade hans morbroder Esbern och nio andra stiftets förnämsta prästmän, såsom Petrus Jonæ och Ol. Martini (i Nyköping), Gadolenus, teol. lektor Melartopæus samt Matth. M. Molitæus (skolrektor i Strängnäs), uppsatt stiftets digra motliturgiska svarsskrift på konung Johans tillmälen och bannhot; den bekräftades av stiftet på prästmöte[3]

---

[1] Jfr Rudbeckii senare liknande uttryck om sig själv (s. 85); flera här upptagna sidor framträda senare hos Rudbeckius. Jfr s. 33 o. f.

[2] Sv. Riksdagsakter, III: I, s. 86, 101, 102, 112.

[3] 20/6 1588. Original i Strängnäs' konsistoriearkiv. Avskrift K. 23. UUB. Även i svenska editioner. Från stiftsmötet märkas bland undertecknarne domprost Reinholdus Ragvaldi (främst), Petrus Erici poenitentiarius från Strängnäs och Nicolaus Petri Ludi literarij Örebroensis moderator. Bland namnen under Confessi cleri Strengen. 1587: Jonas Martini Economus nosocomij och Olaus Nicolai Sacellanus (jämte den nämnde Esbernus) från Örebro. Flera föregående Örebrorektorer märkas bland de prästerliga undertecknarne. De sade sig ej vara trosspillere eller upproriska. Några av dem: Jonæ, Ragvaldi och Gadolenus hade förut 1575 undertecknat

samt rönte instämmanden och vann styrka genom uttalanden från andra håll. I stiftsstaden ombesörjdes ock 1600—1601 en (otryckt) bibelupplaga (Observationes Strengnenses) av de nämnda: Jonæ, Martini, Molitæus och f. d. Örebrorektorn Nicol. Petri (representerande resp. latin, grekiska, hebreiska, svenska).

Vid Uppsala möte hade detta stifts representanter varit bland de verksammaste. Dess kyrka och skolor hade varit bland de bäst och talrikast representerade, dess efter konungens död äntligen invigde biskop hade där fått en aktningsbjudande röstsiffra vid det viktiga och förtroendeprövande ordförandevalet,[1] hade i vissa punkter kraftigast bidragit till mötesbeslutets formulering och fått kröna sin kunglige förföljares son till konung. Han hade även motstått och besegrat sin höge beskyddare, furstendömets hertig. För prästerskapet, för kyrkoherden, för skolans rektor och lärare, vilka varit med vid de många mötena, skriftavfattningarna, underskrifterna samt i det centrala uppslutnings- och väckelsearbetet måste han hava stått — för att använda deras bibliska språk — som en, den där trampat på drakar och huggormar och segrat i Guds kraft. Och för djäknen Johannes Rudbeckius måste hans mod och ståndaktighet samt allas enighet och hänförelse hava varit en den betydelsefullaste förebild. Liksom de följande årtiondenas Sverige hämtar Rudbeckii livsgärning många impulser och sin bästa kraft ur dessa uppslutningens år.

De många förbättringar, vilkas genomförande påyrkas av stifts- och lantprästerskapet (bl. a. i besvären 1593 och av biskopsmötet 1595) äro avfattade å ett frimodighetens språk, med en framsynthet och målmedvetenhet, som starkt går igen i Rudbeckii utlåtanden och tal några decennier senare; mycket av vad kyrkans och skolans män nu önskat och börjat skulle han i ädel tävlan med den redan bemärkte Paulinus genomföra så som ingen annan. Så är fallet med flera mötens uttalanden och med menige prästerskapets besvär rörande teologiundervisningen vid domkyrkan, rörande understöd åt studenter samt lärareprov; så ock med de bestämda önskemålen att skaffa i kyrkotjänst skickliga och

konungens försiktigt avfattade nova ordinantia. Detta i likhet med övriga, senare främsta liturgimotståndare, såsom Angermannus, Ol. P. Medelpadius, Ol. J. Luth. Året därefter hade hertigen och prästerskapets ombud i Nyköping börjat fejden mot liturgien; den kunde ej intränga här eller i Linköpings stift, trots det båda biskoparne (Nicolaus och den framstående Martinus O. Gestritius) undertecknat ordinantian. — Rudbeckii ingående kännedom om denna tids strider framlyser bl. a. i hans predikan på årsdagen av Gustav II Adolfs död samt i liktalet över Kenicius.

[1] 56 röster. Nic Bothniensis erhöll 196.

»brukliga» personer och »at endeligen vid hvart kall en sinnom en ärlig, viss och stadig underhåldning må tilförordnedt, stadfest och bebrefvet blifva»; att en tjänsteinnehavare ej till kallets vanvördnad behöver »träda hoftrapporna» och vara »ringa och ovärdiga personer dörevachtare» för någras otillbörliga nyttas skull, utan att »lönen må vara tilförordnadt, när kallet».[1] Den förutnämnda skolstadgeförbättringen under Rudbeckii första Strängnäsår (1595), som var ett resultat av den religiösa enhetsrörelsen, och som han helt visst i allt väsentligt fick följa under tre ynglingaår i stiftsstaden, blir grundlaget för hans liksom för ramisterna Kenicii och Paulini arbete i prästerskapets S. O. 1611. Den blir hans utgångspunkt särskilt i avseende på domkapitelsinstitutionens utbildning till ett innerligt samband mellan kyrka och skola.[2] Och till sist — när S. O. 1611 och vida mer senare skolmän och skolkommissioner införa eller föreslå ett stort flertal olikartade klassiker, i synnerhet i latinet, då står Rudbeckius kvar ungefär vid sitt eget skolgångspensum; rörande auktorerna stannar han så att säga mellan 1595 och 1611. Religionsstriderna under hans uppväxttid med dess ideliga framhävande av den enda sanna religionen, dess studium, källor och försvar hade inetsat sig för djupt hos Rudbeckius för att han skulle utbyta sin egen skoltids betydelsefulla bibelordsinplantning mot en i hans ögon förvänd tids mångsplittrade profanläsning. Under sin senare ständiga fruktan för nya attacker från djävulen, Rom, Polen och Spanien med nya själamord fann han säkerligen i sina bästa minnen från skoltiden i Örebro och Strängnäs en framtidsbild för religiös hänförelse, för grundlig bibelkännedom. Att den sistnämnda ock begynte bliva spridd här utom skolan, måste varit Rudbeckius nogsamt bekant; Petrus Jonæ hade nämligen — enligt prästmötesbeslut 1572 — föreskrivit katekespredikningar och nattvardsförhör. I sitt främjande av den allmänna kristendomskunskapen liksom i så många andra avseenden hade Rudbeckius sålunda svensk-luterska exempel att följa från sin egen skoltid, då han (som nämnts) ideligen såg läran, såg reformationen manifesterad i troshjältars genomgångna eldprov, i samma förgångsmäns verksamhetsiver, i personligheter med kraft

[1]Riksdagsakter, III: 1, s. 107, 108. Tvärtemot menige prästerskapets förslag 1593 om Hedemora skolas förminskning till barnaschola under cappelanen samt sockengångens överlåtande åt Västerås och Arboga läroverk skulle Rudbeckius senare handla såsom biskop, liksom han ock ej genomförde Gustav II Adolfs förordning att skaffa Västerås ett politiklektorat medelst Arboga rektorslön. Med uttalandet ovan jfr hans tal om rätt prästtillsättning.

[2] Rudbeckii arbete härutinnan »blef ett verk för århundraden». Jfr slutorden i Holmquist, Domkapitlen. Sagda samband berört av denne passim.

och insikt. Vid sidan av biskopen såg han i Strängnäs kyrkoherden Ragvaldi, som ej tvekat att följa sin fader i prästämbetet och skolkatedern,[1] vidare teologie lektor, snart rector scholæ, Josephus Matthiæ Fougdonius, som redan under sin skolgång väckt Petrus Jonæs uppmärksamhet, rest utrikes tillsamman med hans son, studerat där tre år med statsunderstöd och erbjudits men avböjt magistergrad i Frankfurt a. d. Oder.[2] Teologie lektor Petrus Melartopæus torde han däremot ej sett, enär han redan något tidigare överflyttat till Åbo,[3] men frukter av hans lärarenit och högtberömda lärdom torde dock kommit Rudbeckius till del. Han hörde ock helt visst omtalas eller såg bildningsivraren, skolrektorn i Nyköping, den blivande ärkebiskopen Ol. Martini, som eldats i liturgimotstånd därigenom, att konung Johan avsatt hans fader från biskopsstolen i Linköping.[4] Rudbeckius hade sålunda i Strängnäs hört uppfordrande exempel omtalas och haft sådana var dag för ögonen. Han hade även haft rika tillfällen att bygga på den i Örebro lagda kunskapsgrunden. Helt visst ådagalade han här samma flit, som den han sedan säger sig hava använt i Wittenberg, och som klart kom till synes några år senare i Uppsala.

Han led i Strängnäs mindre av de brister, som ännu vidlått

[1] Rektorsson från Nyköping, rektor där samt i Strängnäs. Han blev därstädes efter fadern pastor 1565—1599 och underskrev Erik XIV:s dödsdom. GEIJER, a. a. II: 3, s. 220.

[2] Rektor 1596. Måg (från 1600) till kyrkoherde Esbern i Örebro. Prästvigd 1598. Domprost. Skrev senare en etik (emot den aristoteliska trots studier i Frankfurt). Psalmförfattare. Eftermäle jfr Meurch, a. a. Det torde vara ett beröm över denne Fougdonius eller öfver Kempenschöld, Skytte omnämner i sitt akademital 1640, fast han glömt den beprisades namn.

[3] Säges »grundrik» (d. v. s. begrundande). Strängnäs' synodalprotokoll kallar honom (juni 1618) industrius et indefessus. Tecknar sig penitentiarius vid namnunderskriften i landsorten under Uppsala mötes beslut; vid hans upprepade namnangivning i Uppsala saknas titel, troligen beroende på att han (född finne) utsågs till biskop i Viborg. Åbostiftet blev dock ej ännu delat. 1605 utnämnd till superintendent i Mariestad efter likaledes f. d. Strängnäsrektor Matthias Marci Molitæus, som i likhet med Rudbeckii fader dog i pesten 1603.

[4] 1579. Denne, Martinus Olai Helsingius, hade (1557) varit lärjunge till Melankton och av denne erhållit rekommendationsskrivelse till konung Gustav. Han var en av de kraftfulle, som studerade i Uppsala på 1540-talet, bland vilka märktes de blivande prästmännen i furstendömet Nicolaus Olai Hels. (biskop), död 1585, Gudmund Petrejus, avsatt 1577 i Linköpings stift, kyrkoherde i Åker med domprostvärdighet i Strängnäs, samt Katt i Bälinge. Vidare ock Mauritius, som i Skara stift halshöggs för motstånd mot liturgien. (HAGSTRÖM, *Strengnäs st. herd.*, passim.)

skolinstitutionen i Örebro; medan dennas rektor föga tagits i anspråk under kampdagarna, hade stiftsstadens lärare alla stått i breschen. Långt mer än i Örebro voro här bestämmelserna i S. O. 1571 om »Hielpare» eller »medharbetare» genomförda. Båda skolorna hade lämnat det äldre höraresystemet med avsigkomna kringvandrare såsom biträden; i båda tillsattes custodes för alla, dagligt ombytta instructores eller informatores förordnades för nybörjare, längre tjänstgörande hörare för de högre. Men hörarnes självständigare uppgifter kunna ej hava blivit så många i Örebro som i Strängnäs; S. O. 1571 omnämner, att de kunde få något »besynnerligit j Scholan» beställa (s. 13). Den större frekvensen av elever hade i Strängnäs förlänat större lärarevana och stabilitet i hörare»kåren»; prästbanan började ju i katedern; tills bättre prästtjänst nåddes, önskade och fingo begåvade, belästa, beresta unge män stanna här i lärareställning, som var eller närmade sig kollegans. Ordinarie anställning med statsavlöning gavs eller krävdes ej; sockengång, kollekt och privatundervisning gav dem bröd, och de fingo samtidigt tillfälle till högre studier; detta delvis i analogi med att præceptores frekventerade akademien tillsamman med sina förmögnare discipuli. En bestämdare kollegainstitution hade i Würtemberg införts genom dess S. O. 1559; i enlighet med principerna hos denna och hos Sveriges senare S. O. 1611 hade i Strängnäs skolans högre undervisning utbildats; den stora elevfrekvensen nödvändiggjorde en utvecklingsgång liknande dennas, d. v. s. en så småningom ordnad kollegaanställning för varje dubbelårig klass — även för nederstadiet.[1] Rudbeckius måste sålunda hava i Strängnäs bevittnat en på överstadiet rätt väl genomförd, i de lägre avdelningarna påbörjad men mycket ofullgången differentiering av den forne alltbestyrande Scholemästarens arbete, en differentiering, som — likaledes ofullkomlig — Rudbeckius, Kenicius och den till biskop i samma Strängnäs förordnade Paulinus skulle föreslå för landet i S. O. 1611. Direkt gagn hade han ej genast av dessa nederstadiets utvecklingssträvanden, om ej av den lättare tillgången på privatlärare. Mer tjänade det honom att — i collegæ o. a. — hava flera längre komna och beresta studiekamrater att tävla med, att lära av än i Örebro. Han fick även inprägla och repetera sina inhämtade kunskaper genom att handleda sin yngre broder måhända ett år i Strängnäs såsom förut fem år i Örebro samt under ferierna i hemmet. Såsom instructor

[1] Redan 1571 omtalas en kollega i Söderköping (LUNDSTRÖM, *Paulinus*, s. 8). Emellertid torde denne ej varit kollega i vår mening utan antingen teol. lektor eller (troligen) hörare. Enstaka möter ock kolleganamnet annorstädes.

och hörare torde han varit mycket anlitad i Örebro; i Strängnäs däremot långt mindre, enär han lämnat det egentliga trivium och man njöt förmånen av ett slags ämnesläraresystem, men helt visst blev han såsom en av de »ther til bequemligaste» av lärarne rekommenderad till någon privatinformation, som kunde öka eller förbättra hans matportioner eller förstärka hans kassa. —

Emellertid stod hans och brodern Petri håg till akademien, där deras lärare studerat, där vetenskaperna om gudomliga och mänskliga ting »florerade», och där kompetens vanns — helt eller delvis — för högre ämbeten. Efter dess förfall hade konungarne Erik och Johan börjat återupprätta densamma. Johan III hade önskat dess utvidgning till fyra fakulteter.[1] Efter vittgående förbättringsyrkanden hade lön bestämts åt sju professurer. De tre framstående männen från Uppsala möte: Nicolaus Ol. Bothniensis, Petrus Kenicius och Jacob Erici Stockh. hade utnämnts inom teologiska fakulteten;[2] logik, astronomi och fysik hade efterhand tillgodosetts med bl. a. de berömda prof. Er. Jac. Skinnerus och Laur. Paulinus Gothus. Privilegiebrev erhålles; en professur i medicin lovas utöver den 1593 däri bestämda. Men båda förblevo obesatta, juridisk fakultet fanns ej. Professorerna växla, övergå till andra ämbeten eller avlida; på grund av strider, missväxt och fogdarnes oärlighet gick universitetet miste om understödsmedel. Angermanni hätskhet mot Karl och professorerna samt kriget mot Polen hade lagt allt så gott som öde. Det var såsom under Rudbeckii Örebro- och Strängnästid dagar av religiös och nationell uppslutning i arbete och ansvar. Hertig Karls avsägelse, möten i Arboga, Stockholm, Uppsala och Vadstena hade följt slag i slag; tre professorer,[3] därav två blivande ärkebiskopar, ledde personligen korvtåget; det kom till uppträden i själva domkyrkan; knektinkvarteringar och hot tvungo professorerna att vackla. Rektor tyckes ej hava blivit utnämnd; urkunderna sakna nyinskrivna studenter för två à tre år vid tiden för Rudbeckii inträde i universitetet. Blott några professurer voro då besatta. Genom och efter Stångebroslaget följde emellertid småningom bättre förhållanden; ärkebiskopen avlägsnades (febr. 1599) och efterträddes av Bothniensis. — Rudbeckius, som anlände 1598, fick bevittna ett bestämt uppsving i lärare- och studentantal men endast sporadiska framsteg i undervisning och löneförbättring. Det låg utan tvivel en icke oväsentlig överdrift i klagomålen över profes-

[1] Jfr konstitutionsförslaget, avtryckt ANNERSTEDT, *Bihang*, I: s. 11—17.
[2] I respektive gamla och nya testamentet samt dogmatik.
[3] Bothniensis, Jac. Er. Stockh., Paulinus.

sorernas lättja och snikenhet;[1] men deras undervisning torde i flera avseenden ej överträffat den, som Rudbeckius erhållit vid Strängnäs' skola, åt vilken hertig Karl t. o. m. säges hava önskat förskaffa akademiställning. Även vid akademien arbetades på skolmanér. Undervisning i hebreiska och grekiska ålåg endast förste och andre teologie professorerna (præpositus och poenitentiarius); alumnerna skulle minst en timme dagligen närvara vid föreläsningarna i teologi. De på kommunitetet bespisade studenterna skulle examineras tre gånger årligen, de övriga vid slutet av läsåret eller efter genomgången av respektive kurspensa. Så flyttades ad superiores honores et gradus de Classe in Classem inom filosofiska fakulteten 150 studenter 1599 $^7/_3$, då skol- och akademiexamen hållits. De fördelades i följande klasser: den logiska (31 stud.), den fysiska (44), den aritmetisk-geometriska (33) och den astronomiska (25). 17, som varit tillstädes 3 à 6 år, blevo filosofie kandidater.[2] Åren 1599 och 1600 inskrevos 129 studenter efter fem tomma matrikelsidor från de förutgående årens lägervall och försumlighet. Bröderna Rudbeckius äro sålunda ej immatrikulerade — de anlände båda 1598. Ej heller nämnes deras deposition (med cornuutzööl), en sed, som dock övats åtminstone sedan 1595, då två handfasta studiosi utsågos till depositorer.[3] Logik och det därmed besläktade fysikpensum genomgingo bröderna helt visst med heder under första året, och de börja så (den $^7/_3$ 1599) studierna i aritmetik- och geometriklassen för att därefter övergå till astronomien. Flyttningar 1600 nämnas ej; 1601 $^{15}/_5$, då en särskild geometriklass först omtalas, uppräknas de ej bland de övriga flyttande, vilket torde förorsakats därav, att deras mål nu var Wittenberg.

Professurinnehavarne växlade (såsom förut) även omkring sekelskiftet. De få tjänstgörande fingo bära fleras arbetsbörda. I logik fanns 1598 ingen professor; fysiklärarne ändrade platser hastigare än de andra, och det kan endast vara en förmodan, att Rudbeckius studerat ämnet för Petrus Andreæ Grubb. Tredje teologie professorns, Olaus Joh. Salemontani, föreläsningar i dogmatik och polemisk skriftbehandling hava helt visst varit den obligatoriska kristendomskurs, han första året åhört jämsides med sina studier inom filosofiska fakulteten. Även den frejdade domprosten Bothniensis' föreläsningar

[1] Beskyllning för eller bevis på snikenhet förekom ofta i Sverige och utlandet. Petrus i Gärdslösa, biskoparne Petrus Jonæ och Stalenus äro några exempel (s. 85, 221). Om tyska professorers lättja jfr PAULSEN, a. a. I: s. 263 o. f.

[2] Jfr namnlängden 1595 och 1599 $^7/_3$. U. U. matrikel.

[3] Jfr Burei Anteckningar i Samlaren 1883, s. 14; U. U. matrikel, passim. ANNERSTEDT, *U. U. Hist.*, I: s. 91, 124, 381 o. f. HOLM, a. a. s. 31 o. f.

i exegetik och hebreiska torde han hava övervarit den korta tid, denne möjligen ännu undervisade.[1] Där bredvid och senare åhörde han säkerligen poenitentiarius Jacob Ericis utläggning av (först) ny- och (sedan) gammaltestamentlig exegetik och måhända Joh. Raumannus 1600—1601 i dogmatik. Om samtliga dessa professorers föreläsningar vid denna tid och föredragssätt överhuvud är föga i detaljer bekant. Skytte prisar i allmänna ord (här s. 67) den tid, då Bothniensis, Skinnerus, Kenicius o. a. såsom Prometeer och från himlen sända Merkurier återställde den lärda bildningen, då filosofien hölls fjärran från teologien, och då den förre ej gav plats för några subtiliteter och sofisterier. Dessa lärda hade, enligt kanslärens yttrande, varit utrustade med den skönaste kunskap i sokratisk filosofi och hade så behandlat teologiska, matematiska och övriga discipliner, att de framkallat allas välvilja. Mera känd än de övrigas undervisning är emellertid Laurentius Paulini Gothi, vilken Rudbeckius säkerligen mest åhörde. Han hade utnämnts till aktuarie vid Uppsala möte samt sekreterare vid 1595 års sammanträde mellan biskoparne och Uppsala domkapitel, vid vilket tillfälle han deltagit i beslutet att hemställa om tre teologilärare vid katedralskolorna såsom vid universitetet. Han stod högt i ynnest hos vissa förutvarande lärare vid akademien, bland vilka Bothniensis hedrade honom med uppdraget att fortsätta dennes utläggning av Chytræi katekes. Han stod bemärkt bland de många övriga framstående representanterna för den ramistiska filosofien och lärometoden, vilken behärskade vårt lands lärda undervisning, och han skulle nå värdigheten av prokanslär (den andre i Sverige). Han var en då sällsport främjare av matematikstudierna, och han vidgade och förbättrade väsentligt deras studium; det är tydligtvis genom honom, klasserna för ren och använd matematik — före sommaren 1601 — delades i tre. Han genomgick områden, som för Rudbeckius voro nästan eller helt nya och främmande; denne hade för matematiken alltid ett »besynnerligit tycke» och fick detta säkerligen här väckt eller åtminstone stärkt; han skulle även senare i högre grad än sin lärare, ja än nära nog hela den av skolhistorici kända samtiden tillgodose ämnet i Västerås' skola. Paulini inverkan i detta hänseende kan ej överskattas. Hans föreläsningar (s. 256 not 1) av-

[1] Om delar av hans tidigare föreläsningsarbete jfr LUNDSTRÖM, *Undersökningar och aktstycken*, s. 69 o. f. Bothniensis utnämndes till ärkebiskop febr. 1599. Död $^{18}/_{5}$ 1600. Rudbeckius förmälde sig sedan med hans ena dotter och blev så svåger med sin studiekamrat, professorn i ramisk logik, blivande biskopen Jacob Bureus Zebrozynthius (s. 239 not 2).

handlade aritmetik »in numeris Absolutis ac Figuratis», algebra, logistik, geometri, stereometri, läran om rätliniga och sväriska trianglar, astronomi enligt Ptolemaios, Copernicus och Tyge Brahe. Med dessa och andra filosofiska ämnen sade han sig under sju år föra de flitigare studenterna från klass till klass och möjliggjorde därigenom för de utmärktare en svensk magistergrad. Han har sålunda — själv vanligen rektor eller dekan — följt sin klass år för år och ej haft ett avgränsat professorsområde i vår mening. En bättre lärobok, än den han använde i aritmetik, kunde Rudbeckius ej finna för sitt collegium privatum ett decennium senare. De allmänt använda astronomitabellerna voro ej Paulinus nog. Han upptager även de nyare hypoteserna om ock blott för att kritisera många av dem. Han genomgår även den gregorianska tideräkningen. Senare genomför han vid Strängnäs' gymnasium, i prästerskapets skolstadgeförslag 1637 och såsom prokanslär, att astronomien icke skall bedrivas utan observationer på himmeln; så lärde han troligen redan nu.

Vid tiden för Rudbeckii ankomst till Uppsala utgav Paulinus sin bekanta almanacka. Att han dock var höjd över ett fatalistiskt åskådningssätt, har Lundström (Paulinus, I: s. 45) påpekat; så hava vanligen stjärntydningens bäste och innerligaste anhängare sökt Guds finger före och bakom händelserna (s. 270).

Utan tvivel var Rudbeckius närvarande vid den första magisterpromotionen i Sverige ($^{22}/_{1}$ 1600). Den hade tillkommit genom Paulini kraftiga insatser. Rudbeckius såg här Olaus Martini, den kände bildnings- och troskämpen från Nyköping, som fyra år senare skulle kalla honom själv till professor; han hörde honom och Paulinus tala om bildningens betydelse, varöver han själv inför de båda nämnda skulle tala med ynglingens glöd å samma plats vid sin installation; han skulle senare liksom de båda framhålla, huru samfundets och statens väl berodde på de vetenskapliga framstegen; och, såsom Paulinus, huru ökad och bättre undervisning vore nödig för dess mångfaldiga oskattbara nytta (tvärtemot belackarnes påståenden). Han fick ock höra, vad han ej sedan upprepat, men som flera av honom lästa författare avhandlat, nämligen en »pedagogikens historia» från paradiset, enligt vilken Noak anlade det första gymnasiet i Vetulonia i Italien (s. 243 not 1). Men Paulini satser om gudsordets bevarande över syndafloden (medelst inskriptioner å två resta pelare) gå igen hos Rudbeckius. Fyra månader senare ($^{23}/_{5}$) bevittnade han åter Paulini vältalighet i inträdesföreläsningen till andre teologie professuren: *de studio S. Theologiæ Recte Inchoando*, varvid denne delvis kompletterar sina föregående framställningar om de filosofiska studiernas

gagn för kyrka, stat och det dagliga livet. Paulinus hävdade övertygelsetroget, att varje läroämne kraftigt bidroge och borde bidraga till en rätt uppfattning av bibelns olika delar, men filosofien, som helt vore tjänarinna åt teologien, skulle icke med etiska spekulationer försöka träda i vägen för Guds alltbelysande ord. Teologi skulle studeras djupare, först sedan en översiktlig framställning lämnats, vartill Gud själv på Sinai samt bibelns, kyrkans och reformationens lärare manat medelst kompendieartade arbeten. Under första årets teologiska föreläsningar (Rudbeckii sista studieår i Uppsala) utgick han ock från förutnämnda katekes av David Chytræus, givande så en utveckling och en sammanfattning av kristendomens läroframställning. Samma arbete kände och kunde Rudbeckius säkerligen redan ifrån Strängnästiden (enligt Petri Jonæs »förändrade ordning» av 1595). Liksom Paulinus i filosofiska fakulteten (trots innehavd högre professur) började föreläsningarna med lägsta fakultetsämnet (logik) och sedan behandlade högre ämnen, så gjorde han ock inom den teologiska; fastän nya testamentet med grekiska är hans högreställda läroämne, föreläser han de fem första åren å tredje professorns område (katekesen och augsburgska bekännelsen), ja han synes varken då eller senare hava fördjupat sig inom sitt eget ämne eller behandlat grekiskan — en illustration sålunda till tidens och akademiens stadgelydnad. År 1605 övergår han till att behandla gamla testamentet.

Till sitt omfattande och framstående dogmatikförfattarskap lade Paulinus grunden i och vid sidan av dessa och följande års föreläsningar; han ådagalade sedan och torde redan då (jfr sekretariatet i 1595 års biskopsmöte för bl. a. skolfrågor) ådagalagt starka pedagogiska intressen, vilket allt givit honom en rangplats i den svenska kyrkans och bildningens historia. Med sin ingående, övertygelsetrogna om ock något fantasilösa framställning måste han hava verkat befruktande på den unge Rudbeckii religiösa sinne; deltagaren i korvtåget, aktuarien vid Uppsala möte måste i detta mötes egen stad hava ankrat honom om möjligt fastare i den luterska uppfattningen. Den med förnyade rektorsuppdrag hedrade Paulinus har av flera framstående f. d. elever berömts för klart och koncist framställningssätt, outtröttlig flit och i allo föredömligt exempel. I båda fakulteterna måste han hava låtit ramismen så tilltalande klarlägga ämnena, att Rudbeckius senare, trots principiella filosofiska skiljaktigheter, giver ansenlig plats åt det bästa i Rami metodik. Till Paulinus adresserar sig i väsentlig mån Skyttes och Rudbeckii tacksamhet mot universitetet (s. 39, 42).

Den sistnämnde giver första gången offentligt uttryck åt sina

tankar rörande akademien, då han nyss blivit fäst vid densamma som lärare (s. 64). Då voro Paulinus och Jacob Erici de enda kvarvarande professorerna från Rudbeckii första studenttid. Denne hade skyndat att framföra sin tacksamhet till dessa, vilka varit hans »om honom högt förtjänta lärare». Han ser med förhoppning på akademien och skildrar dess svårigheter. Genom den, sade han, hade Sverige erhållit en lika stor tillgång på lärda män, som det förut var brist på sådana. Den hade givit vissa personer en medelmåttig, somliga en den högsta bildning, andra hade den sänt till utlandet för att vidga vetandet; dessa stode lämpliga för vilket ämbete som helst. Landet berömdes för gruvor med silver, koppar och järn i mängd, för skogar, fiske, fruktbarhet, beten, boskap; allt detta kunde dock ej mäta sig med den ära, akademien ensam förlänat Sverige. Befriades dess lärare från ekonomiska och andra bekymmer, skulle man snart finna dem bliva flitiga och utgiva böcker. Anfallen från akademiens belackare, som med »fulla käftar utspydde förtal», vore ej berättigade. Och senare (1609) tackar han universitetet liksom ock hembygdens skolor för sina kunskaper och för sin tankes liv, som vore mer värda än den bräckliga kroppen; de hade överhopat honom med välgärningar, och han hade med alla sina studier och strävanden blott ett syftemål, det, att få bevisa sin tacksamhet i handling genom att träda i lärarnes fotspår och räcka lärdomens näring åt de hungrande unga. För att framkalla en sådan tacksamhet — hos Rudbeckius, Skytte (s. 39) och äfven andra — måste dessa lärdomsanstalter ej hava tyngts av så mycken lättja och slapphet, oförståndig slentrian och grova pedagogiska misstag, som klagomålen lätt synas gifva vid handen. Undervisningens, bildningens låga ståndpunkt berodde delvis på dåliga metoder, framhåller Rudbeckius i sitt första stora tal, men han ser långt betydelsefullare orsaker i de andliga och politiska fejderna, i den sociala nöden och de lärdas fattigdom. Varje land hade av tacksamhet höjt sina vetenskapsmän och konstidkare över hopen, sade han. I Sverige gåve varje det simplaste yrke sin utövare underhåll. Endast de vishetssökande, de studerande finge tigga sitt bröd från dörr till dörr. I stället för att skolor och akademier borde frikostigare underhållas, bekräftades ej ens utan minskades och kränktes de givna privilegierna. Akademiens lärare vore så få, att de knappt bildade ett sådant gymnasium som de i utlandet befintliga, vilka hade sex till tolv, ja flera höglärda, högt ansedda lärare. I Sverige utspydde akademiens belackare »så dåligt rykte och sådana skamligheter mot den, att ej ens själva furierna häri torde

kunna överträffa dem, om de så kräkte ur sig Kokytos eller allt möjligt avgrundsflöde». »De gläfsa ständigt, att vi skulle tillbringa vår tid i lättja, att vi ej låta något komma ut från trycket, ej utgiva några skrifter. Men svaret skall ej låta vänta på sig. Var är vårt tryckeri? Ett sådant plägar finnas vid andra akademier och gymnasier, ja t. o. m. vid trivialskolorna. Må man befria oss från politiska omsorger och ekonomiska, från åkerbruksbestyr, från våra alltför stora bekymmer för mat och kläder, må man giva oss ordentliga löner, så skall man se, att vi ej äro oförfarna i konsten att skriva böcker. Eller tror man, att boktryckarne skola lämna oss sina tjänster för intet? Vill man, att vi skola resa till Stockholm och stanna där, eller att vi skola medföra dit en korrekturläsare? Med vilka medel? På vems bekostnad? Eller vem skulle köpa det tryckta? Kanske våra studenter, som ej ens äga en slant att köpa ett rep för?» Om någon till fosterlandets gagn läte trycka något, skulle det bringa honom till den yttersta fattigdom.

I ett senare tal (1610) säger sig Rudbeckius alltid hava grubblat på uppfostringsproblemet och de mångahanda hindren för dess lösning; han har helt visst under sina egna studieår vid universitetet nått mognaden att tänka härpå. Studenternas svaga kunskaper vid akademivistelsens början hava säkerligen lett honom härtill, där han satt på deras bänkar och led av den huvudsakligen för deras skull ofta puerila undervisningen; han vann samtidigt och hade redan tidigare vunnit ett rikt erfarenhetsmaterial bl. a. i avseende på det tidsödande födoförvärvet och förvända lärometoder med inhämtande av ofta onyttig kunskap.

Det är lätt att se en överdrift i hans tidiga rosande av akademien; det är svårare att finna en sådan i hans framställning av lärohindren och resultaten; den finnes dock där och är förestavad av hans nit och hans genom utlandsresan höjda fordringar. Det är emellertid ej fullt uteslutet, att även kampen mellan ramism och aristotelism förlänat hans tavla alltför mörka färger, då han velat för den förra riktningens anhängare påvisa, att de ej mäktat så förbättra det andliga tillståndet, som deras maktställning och goda principer samt deras och Rami stora och stränga ord kunde och ville ställa i utsikt. Han framlägger sin kritik dels mindre starkt (1604) i samband med ett lovprisande av det förnuft, vars etiska domsrätt ramisterna tillbakavisat, dels bjärt under en senare period, då striden med dem pågått i flera år och han av sin vän Lenæus liksom ock av deras hårda domar[1] uppeggats mot dem.

[1] Schück (*Sv. Lit. hist.*, s. 564) säger sig hava blott på en punkt träffat

Redan då Rudbeckius 1601 lämnade Uppsala, voro studenterna sannolikt ej så helt ramistiska, som man skulle vänta med kännedom om lärarne. Georg Norman, Laur. Petri, S. O. 1571 och i allmänhet de gångna generationerna hade nöjt sig med Melankton och Aristoteles eller känt den senare föga. Flera för ej länge sedan i Uppsala inskrivna hade anstuckna av aristotelism återkommit från studiefärder till dess härdar i Wittenberg och Helmstädt; bland det tiotal av de 1595 inskrivna, som senare blevo professorer, och bland övriga välbegåvade ynglingar, vilkas inflytande ej får förbises, fann en och annan förnuftsfördömandet förnuftsvidrigt, ju mer klassikerna blevo kända, och ju mer man hörde berättas om bättre skolor, bättre undervisning, forskning och kunskapsresultat i Tyskland. Endast däraf, att marken var förut i någon mån bearbetad, kan det förklaras, att en aristotelism, som renats blott från sina svåraste överdrifter och brister, kunde kort efter sitt första framträdande (1604) uttränga ramismen. Denna hade för övrigt aldrig mäktat fullkomligt utrota Melanktons uppfattning och metod. Aristotelismens införande skulle i saknad av sådana förutsättningar ej försiggått så lätt trots en Lenæi logiska skärpa och en Rudbeckii vältalighet.

Rudbeckius torde redan som student hava kommit i beröring med Lenæus. Åtta år äldre, tre år tidigare immatrikulerad i Uppsala har denne blivande märkesman inom dialektiken säkerligen tidigt varit av betydelse för Rudbeckii utveckling och filosofiska tankeriktning, helst som han, innan de råkades, redan vistats tre år utrikes, i det för ramisterna förhatliga Wittenberg, och måhända förhärligade den på Aristoteles byggda undervisningen på bekostnad av den ramistiska i hemlandet. Honom kunde Rudbeckius fråga om detaljer i undervisning och bevarade minnen i den stad, han säkerligen längtat att få se, men som då frekventerades endast av en mindre del (en fjärdedel) bland de bortresande studenterna (s. 47). Och Lenæus kunde från sin nyss slutade resa på ett levande sätt berätta om universitetet och dess gamla anseende, om minnena ifrån reformationens och skolhumanismens störste samt om den sekelfest, man snart skulle fira. Han kunde säkerligen giva anvisning på vilka professorer man ansåg giva bästa handledning vid föreläsningar och privatinformation samt vara bästa bordsvärdar; han kunde upplysa om omtyckta »herbergen». Han kände färdesättet och vägarna.

en anmärkning av Rudbeckius mot ramisterna; detsamma kan enligt Schück ej sägas om dem (rör. aristotelikerna). Föga ändras denna riktiga jämförelse därav, att Rudbeckius tillåter sig ett enda ytterligare fast långt hårdare omdöme: »indurati Ramæj» på tal om ramisternas förmenta underskattande av Aristoteles logik (Conclusio coll. logici, s. 295; här s. 238, 239 not 1, 242 not 2).

Rudbeckius torde delvis på grund härav hava bestämt sig att sätta Wittenberg såsom närmaste mål för den studieresa, han säkerligen redan länge hoppats att, som hans lärare[1] och så många lärgiriga och uppåtsträvande kamrater, få företaga. Anseende och äreställen voro ej avgörande motiv till hans färd (eller andra hans åtgöranden), säger han senare; ty väl kunde lystnad efter dem ej sällan ansätta honom (såsom de flesta andra), men hans ideliga strävan vore att tygla sig så, att han i sina studier och lärarevärv endast såge på Guds ära och nästans gagn. Främsta syftet med denna resa vore fäderneslandets gagn, starkaste drivfjädern vore tacksamhet mot dess undervisningsväsen, denna hans andliga moder. Han skulle ock snart ådagalägga detta negativt genom att avböja hedrande erbjudanden om anställning utomlands, positivt bl. a. genom egen flit, genom varningsrop och genom understöd av skilda slag åt hjälpbehövande landsmän, varom senare ett och annat sipprar fram ur brev och anteckningar. —

Sin första större resa skulle Rudbeckius sålunda företaga vid 20 års ålder med tidens färdemedel. Han kunde mindre än någonsin vara viss att återse de sina, ty pestsjukdomar härjade med korta mellantider. Också hade de vid hans återkomst bäddat fadern, flera syskon och ett stort antal vänner i graven. Något senare skulle Karl IX varna en hans studiekamrat, en man i sina bästa år, för en lång resa, under vilken döden lurade säkrare än eljes.[2] Varje sådan påminde Joh. Matthiæ livligt om livets korthet och

[1] Här hade bl. a. Petrus Jonæ, Jacob Erici, Ol. Luth, Raumannus (primus magister 1597), Kenicius och Skytte vistats men ock studerat i Rostock, Greifswald, Basel o. a. orter. Bothniensis, Angermannus, Paulinus synas hava uppehållit sig företrädesvis i Rostock. Om stipendier, som anslagits åt utlandsstuderande, även tillfallit Rudbeckius, därom känner man intet.

[2] J. Th. Burei dagbok 1603 $^{8}/_{1}$: Befalte F[urstlige] N[åde (hertig Karl)] at iagh intet skulle ferdas utrijkes och sade om du dör der ute så förkomma antiqitates. Densamme skriver ock t. ex. 1604 $^{9}/_{10}$, $^{10}/_{10}$, att hans hustru, som varit i fara på siön af ijlwedher, kommit efter tio dagars moothweder sijn kos til Upsala från Stockholm; samt s. å. $^{31}/_{3}$ att Gudh halp honom vnderliga i skymningen så att han ej körde i ypnan på Bråwijken. (Samlaren 1883.) Drunkningsolyckorna äro mångtaliga. Så hade Petrus Fecht drunknat 1576, senare omkom Arbogarektorn Drivius i Holland och f. d. djäknen och konrektorn i Strängnäs, logikprofessor Olof Moretus 1628 på Prästfjärden nära Strängnäs. Jfr Likpredikan över honom $^{30}/_{11}$ 1628 av Laur. Wallius och Burei dagbok $^{7}/_{11}$ 1628. Om någon överhängande fara för Rudbeckius under utlandsresorna nämnes intet. Han säger endast några ord om ej så få mödor och svårigheter (Oratio . . . quod causa . . . bellorum, s. A 3). Hans gymnasielärare (såsom Columbus och bröderna Holstenius) däremot kunde — såsom ock biskopssönerna senare — förtälja om sina faror, om fångenskap och brist.

osäkerhet. Själv kunde Rudbeckius föreställa sig faran genom berättelser om många olyckor. Hans redan företagna resor torde ej varit utan sina faror.[1] Men den gammaltestamentliga vissheten om Guds personliga närvaro, om ledning av hans starkhets hand, gjorde honom helt visst förtröstansfull nu som senare; han visste, att denna hand höll honom och hans samtid uppe. Något stöd fann han ock i sin broders sällskap. Först senare blevo färderna lättare och säkrare genom det skydd och den hjälp, som trupptransporterna gåvo. Nu fick man söka sällskap med köpmän och foror eller färdas tillsamman med bildningssökande ynglingar och lärda. Svenskarne deltogo nämligen fortfarande ganska livligt i den betydelsefulla peregrinatio academica, som genom sekler varit ett högtskattat, ja ett ej sällan till övermått använt bildningselement i Väst- och Mellaneuropa. Därvid följde man vetenskapens eller trons gamla färdevägar till Paris eller Rom eller samlades man (nu eller senare) kring stora mästare och dessas lärjungar i t. ex. Basel, Leyden, Helmstädt, Rostock, Padua, Jena, Leipzig, Wittenberg. Så nådde man genom resorna (och latinet), vad bäst forskningen nått och ärligt eftersträvade inom språk, läkekonst, filosofi, juridik och teologi. Sistnämnda ämne studerade man förnämligast och allestädes; bibeln vore en ocean, som i sig gömde en outtömlig skatt (enligt Paul Röber, Rudbeckii studiekamrat, Jo Terseri lärare).[2] Den var salighetsgivande, kunskapsmeddelande, praktiskt gagnelig för stat och enskild; flertalet ansåg den giva ett tillräckligt vetande å varje område.[3] Men gudaordets ledstjärna fördunklades av irrlärare ur skilda läger; i umgänge med trosfränder och vid deras högskolor hämtade man därför insikt i läran och innerlighet i tron samt nya vapen ur dogmstridernas allt mer välförsedda arsenal. Ganska ofta besökte man även arvfiendernas lärosäten, detta helst när man kände sig själv orubblig i sin uppfattning. Övertygelsefast i sina fäders tro eller någon nyvunnen åskådning blev ej sällan den, som var vacklande i sin tro, eller som icke bildat sig en övertygelse i varje religiöst spörsmål.[4] Många urspårade andligen genom det tygellösa livet i flertalet universitetsstäder. Ej få svenskar såg Rudbeckius bland dessa skeppsbrutna, och han varnar senare en-

[1] Jfr Rudbeckii företal till marknadspredikan 1624. Huru svenska statsmän och fältherrar hjälpte studiosi, jfr HOLM, a. a. s. 53 o. f.

[2] THOLUCK, *Der Geist der luth. Theologen*, s. 45.

[3] Sällan uttalas öppet dess otillräcklighet för de praktiska kraven. Så dock senare i Västerås bl. a. av Stiernhök (här s. 294). Jfr s. 204 med not 3.

[4] Ex. THOLUCK, *Vorgeschichte*, II:1, s. 21.

träget för deras öde. Dessa och de i villoläror eller synkretism stärkte[1] voro dock ett fåtal bland de många i utlandet studerande svenskarne. Från sina studiefärder medförde dessa till sitt avlägsna fädernesland ökad kunskap och en vidgad synkrets inom ett flertal områden, särskilt i teologien och bibelns grundspråk. Reformationen hade tidigare på detta sätt nått Sverige och stärkts genom det tio- à tjugotal landsmän, som årligen frekventerat tyska akademier.[2] Om den samtida vetenskapens innehåll fingo de helt visst ofta en mycket mångsidig och ingående kännedom. Från ungdomsfärderna stodo minnena, impulserna, erfarenheterna ljusa och stärkande för dem under hängivna livsverk, i försakelser, mödor och slentrian vid akademier och partikularskolor och i herdetjällen. Man läste och förde med sig hem böcker (s. 190), vilka man kanske ej eljes skulle lärt känna; en och annan gjorde större bokinköp för läroanstalterna (s. 192, 228). Många upplevelser, intryck och förvärvade insikter medförde senare uppslag och insatser av betydenhet. Med korta mellanrum träffas i svenska arbeten från denna tid jämförelsepunkter med tyska förhållanden; än åberopas t. ex. enskilda städers föredömliga undervisningsväsen, än sorgliga kyrkopolitiska förhållanden, än ordning och kraft, än tygellöshet och lyx.[3]

Under det sistgångna halvseklet hade Rostock till följd av sin renlärighet, sin ramism, det korta avståndet samt den liturgihatande, framstående, för svenska historien intresserade David Chytræi därvaro dragit till sig omkring hälften (mer än 250) av de svenska studieresenärerna, medan flertalet av de övriga ungefär lika fördelat sig på Greifswald och Wittenberg.[4] Minskningen av den förut vä-

[1] Man frekventerade ej heller blott de filosofiska meningsfrändernas stamorter. Så hade Kenicius efter Rostocksvistelsen immatrikulerat sig i Wittenberg (1583). [2] Samlaren 1904, sid. 1 o. f.

[3] Så motiverade ärkebiskop Olaus Martini (f. d. Nyköpingsrektorn) sitt krav 1608 på kyrkobokföring och särskilt barndopsanteckningar med följande: »Thett war en gamal matrona på en wijss stad och rum i Tysklandh, att hon eij mintes, huru åldrigh hon war, eij eller om hon war döpt (eller huad hon heet), ther hon begynte tuiffla om, för än Superintendentis Register thett vttwiste, som fans igen j kyrkian» etc. (LUNDSTRÖM,) *Samlaren* 1893, extra häfte, sid. 124. När Uppsala möte begärde professorernas ökning till tolv, angavs som skäl bl. a., att de ringaste utländska universitet hade dubbelt så många. Rudbeckius yttrar sig ock snarlikt senare (s. 42). Då professorerna bedja rådet om en kanslär, akademien till skydd, anföres även utländskt föredöme.

[4] Helmstädt och Jena cirka 30 vardera, Marburg 16, Frankfurt a. d. Oder 15, Heidelberg 8, Altdorf 2. Därjämte synes ett avsevärt antal hava studerat

sentligt starkare studentströmmen till Luthers stad hade flera orsaker. De övervägande dogmatiskt-exegetiskt intresserade höllos tillbaka av den kryptokalvinism, för vilken Melankton misstänkts, och som även sökte insteg i det svenska konungahuset. Medan ramismen såsom filosofi utestängdes från aristotelismens huvudsäte, vunno dess mera metodiska studiesätt och hastigare studieresultat mot 1500-talets slut hängivna anhängare i nästan samtliga lärda och mäktiga svenskar. Med ramistisk ofördragsamhet och väl även på grund av bristande kännedom om den förbättring, Wittenbergs metoder undergått, och de vetenskapliga resultat, universitetet börjat nå, avråddes de unga från alla »hedniska, skolastiska pesthärdar». Genom sin betydelsefulla humanistiska lärareverksamhet vid andra högskolor och sitt avståndstagande från Melanktons trossvaghet hade dennes och Luthers största lärjungar i väsentlig mån men ofta mot sin vilja minskat glorian kring alma cathedra Witebergensis. Stundom kunde man ännu stärka sitt renlärighetsanseende genom att därifrån begiva sig till annan akademi, men flertalet lärare i Wittenberg strävade träget om ock mestadels varsamt att rena sig från besmittelsen genom att avlägsna Melanktons släkt och meningsfränder, och man lät bl. a. under Rudbeckii därvaro pålitliga luteraner revidera flera hans skolböcker (s. 53, 54 not 2).

Hit kom Rudbeckius på en mark, som syntes honom klassisk, ja helig. Här hade Luther — den gudsmannen, såsom han ofta kallar honom — indrivit murbräckan i den påvliga övermaktens borg; här var hans hus, hans lärostol och manuskript och de gator, han trampat; här tesernas dörr och där innanför: hans grav. Mitt emot denna var Melanktons vilostad, arbetskamratens, vännens. Denne hade här kring sin kateder samlat unge män från en hel världsdel, föreläst, talat, ledt, hade skrivit för dem läroböcker och sänt dem ut som zeloter för sin kristna humanism; han hade berett dem förskolor i sitt hem.[1] Härifrån hade tusenden av hans lärjungar gått ut över landet och hängivet utbrett hans bildningsideal till nya tusental.[2] Han hade stegvis hjälpt de unga genom svårigheterna, hade betonat den religiösa bildningen såsom den förnämsta, hade satt som första eller fjärmare men innerligt samhörande mål pietas,

och promoverats utan immatrikulering. (Enligt E. Wrangel, *Forskningar*, s. 6, och P. O. Wilner, a. a. s. 7 o. f.)

[1] Jfr Rudbeckii collegium privatum; s. 126.

[2] Rudbeckius hade på nedresan säkerligen lärt känna några sådana och deras framgångsrika arbete, och han manas av vad han sett att utsträcka sin studiefärd till andra mästarens direkta eller indirekta skolskapelser (s. 60).

doctrina Christiana, prudentia, eloquentia, d. v. s. god sakkännedom, klar tanke och vackert uttryckssätt,[1] hade ställt bibeln samt goda författareurval såsom den viktigaste kunskapskälla för språk och naturkunskap, för moral, historia och alla lärvärda discipliner. Han införde de ungas egen produktivitet i undervisningen och inlade däri medveten strävan efter klassisk anda (imitatio, declamatio och disputatio). I motståndet mot dåliga andrahandsauktorer och mot skolastikens svåraste överdrifter hade han här trätt fram som en Thesevs (jfr t. ex. Oratio de corrigendis). Till ofruktbara spekulationer över tingens väsen inbjöd fortfarande hans aristoteliska, begynnelsevis reformerande system; detta samt hans beundran för grekiskan hade fött betänkliga avarter hos ett flertal eftersägare i trots av hans upprepade varningsrop. Medeltidsskolastikens hydra hade även efter hans tid ej få huvuden oavhuggna; under minnesbelastning jonglerade man fortfarande med begrepp och distinktioner utan att alltid fatta föregångarnes därmed åsyftade sanningssökande och tankeövning. Naturrikena o. a. områden lämnade stoffet; physica förblev en tummelplats för metafysiska, filosofiska och teologiska spekulationer över tillvaro, födelse, tillväxt och undergång, själens fortplantning, skapelsen, mirakel etc. Rami o. a:s rensningsplaner och opposition voro sålunda väl motiverade.

I Wittenberg kunde aristotelismen stå omhuldad och vördad under de ramistiska anfallen; den mildrades där fortfarande av rik auktorsläsning och klart eftersträvad klassisk anda. Melankton hade ivrigt varnat för avarter och missbruk; varest naken schematisering och andefattiga kompendier tagit överhand, där vann ramismen berättigade segrar.

Vid Rudbeckii ankomst till Wittenberg hade föga rubbats av Melanktons institutioner; de hade efter hans tid väsentligt utvidgats. Tjugotre professurer funnos inrättade i fyra fakulteter mot 15 i de båda (enda) facultates vid Luthers död (i Uppsala voro under Rudbeckii studentår åtta universitetslärare).[2] Fyra professorer, därav en hebræus, företrädde den teologiska fakulteten, fem den juridiska, fyra den medicinska, nio den filosofiska. Juris professores skulle samtliga röra sig inom (den odifferentierade) civilrätten med dess till

[1] Satser av Melankton: Necessarias esse ad omne studiorum genus artes dicendi, C. R., XI: s. 50 o. f. Artes ad vitam utiles conservemus. Jfr C. R., X: s. 691. Corrigi feritatem; jfr ZIEGLER, a. a. s. 66. Philosophia är gagnelig för pietas; jfr C. R., X: s. 689—691. Ad hunc finem referant [studiosi] sua studia, ut Deus celebretur, et doctrina Evangelii, et aliæ artes utiles Ecclesiæ et communi vitæ conserventur . . . Leges Acad. Witeb. C. R., X: s. 992.

[2] 1546: 4 i teol. och 11 i fil. fak.; i Uppsala omkr. 1600 respektive 3 och 5.

statsrätt gränsande områden; den kanoniska rätten skulle man belysa genom auktorsläsning bl. a. om gallernas sedvänja ävensom genom arbeten av Nic. Panormitanus. Att denne ock senare finnes representerad i Västerås domkyrkobibliotek, är intet bevis för att Rudbeckius i Wittenberg åhört föreläsningar inom nämnda fakultet. De mångordigt och grafiskt utredda statuterna om giftermålsförbud i vissa led, vari han i privatkollegium gav undervisning, samt andra kyrkorättsliga spörsmål avhandlades nämligen även inom teologiska fakulteten. Emellertid var för Rudbeckius ej okänt — han hörde det i varje fall vid jubelfesten —, att juridikens studium livligt främjades av de framstående professorerna, och att flera betydande rättslärare utgått därifrån. Inom medicinen förelästes: 1) fysiologi, 2) patologi, 3) hygien och terapeutik, 4) kirurgi och anatomi. Man skulle föredraga Galenos, Avicenna och helst även »divina Hippocratica scripta». (Apotek fanns.) Inom denna fakultet torde den äldre brodern varit flitig åhörare; så kanske ock Rudbeckius (senare och i mindre grad). I Uppsala hade de erhållit föga undervisning häruti; år 1610 föreläser i privatkollegiet dåvarande fysikprofessor Petrus Rudbeckius i hälsolära, medicin och botanik; det i Wittenberg i medikamentslära och farmaci rekommenderade botaniska arbetet av Dioskorides skänkte Johannes Rudbeckius tidigt till Västerås domkyrkobibliotek. Inom filosofiska fakulteten skulle sex professorer föreläsa i skilda delar av latinet med retorik och dialektik samt i grekiska, en i aritmetik, geometri och astronomi; en i fysik, geografi, meteorologi, psykologi; en i etik och politik. De båda sistnämnda lärarne skulle föreläsa ur grekiska auktorer och fingo icke inblanda teologi, ej heller diktera. Magisterdisputationer över (14 dagar tidigare anslagna) utläggningar höllos varje torsdags morgon 3 à 4 timmar, då magistrar presiderade, baccalaurei responderade samt dekanus och andra magistrar opponerade. Allt onyttigt tvistande skulle försvinna; man borde stödja sig på goda förnuftiga orsaker, ej på någons auktoritet. Baccalaurei disputerade söndagsmiddagar över några satser enligt dialektikens krav.

Här finnas förebilderna till många högre och lägre undervisningsanstalters organisation och ämnesval. Rudbeckius fick här de viktigaste impulser till sina konstitutioner för universitetet (1606), för privatkollegiet, för gymnasiet. Att formerna bliva olika i mycket, bliva för honom delvis självständiga, skola vi ock finna. Så är i det, som nyss sagts om disputationer, blott satsen om undvikande av onyttighet lika hos båda; läromästaren är dock omisskännlig.

I Wittenberg hade naturvetenskaperna begynt lösryckas från

den enbara logikspekulationen; de hade småningom börjat omdanas till innehåll och metod genom inflytelse dels från ramismen, dels från lärarnes egen naturforskning. Nästan uteslutande å detta område (och i juridik) hade man från Melanktons dagar skridit fram mot resultat och forskningssätt i en nyare tids mening. Ej långt före sekelskiftet hade nya rön och hypoteser därstädes framlagts av Bruno (1586) och Tyge Brahe personligen; av Kepler sökte man erhålla föreläsningar; de förras lärjungar Rhodus, Longomontanus och Jöstelius voro professorer vid universitetet i *matematik och astronomi*. Under Rudbeckii första därvaro behandlade de (i föredrag och disputationer) demonstrativ matematik, trigonometri och astronomi samt förde sina alumner väsentligen utöver tidräkningskonst och horoskopvisdom. Då och snart därefter gjorde man i Wittenberg flera astronomiska upptäckter; den nämnde Longomontanus utgav beräkningstabeller enligt det Braheska världssystemet.[1] Emellertid hade Paulinus redan i Uppsala föreläst över det viktigaste kunskapsmaterialet samt över Ptolemaios', Copernici och Tyge Brahes åskådningar. Rudbeckius torde därför med sin i Wittenberg inskränkta tid lärt mindre av innehållet än av metoden, av autopsisträvandena och de jämförelsevis goda observationerna trots ofullkomliga instrument.[2] Hans intresse stärktes måhända genom samarbete med den samtidigt (fr. $^{27}/_{10}$ 1601) vid akademien studerande Aegid. M. Aurelius, den blivande räkneboksförfattaren (s. 257 not 1). Även torde han här hava lärt känna de läroböcker, de geometriska och matematiska mätningssätt och den instrumentbehandling, som han sedan införde i Uppsala och i Västerås.

Såsom man bestämt skolklasser enligt Aristoteles grammatiska kategorier (s. 163), så följde man i undervisning och disputationer inom *physica* slaviskt densammes och den på honom stödde Magiri arbeten. Spekulationer voro ämnets huvuddel; av ålder hade någon undervisning därinom lämnats i psykologi, medicin och botanik. Inom *alkemien*, som vann allt färre anhängare, hade knappt några allmännare kända, nya resultat vunnits, som kunde frammana kemivetenskapen, trots en Paulus Luthers m. fl. beaktansvärda strävanden i Wittenberg före sekelskiftet. Tron på *astrologien* var allmännare; dess läror ställdes emellertid allt mer direkt i moralens tjänst och veko småningom för de därstädes flitigt idkade astronomistudierna. *Medicinen* hade erhållit en hjälpvetenskap, *anatomien*, som skulle ej blott läsas utan övas med »oculares demonstrationes»

[1] Jfr s. 259 o. f.

[2] Ännu fanns ej observatorium.

och »manuales administrationes» bl. a. å människolik; dock hade farmakopéen från Paracelsi, Galenos' och Hippokrates' dagar ej hunnit omskapas. *Växt-* och *stenriket* studeras långt mindre för sin egen skull än för de botemedels, som ur dem hämtades. Emellertid finner Rudbeckius även inom physica instrument, åskådningsmaterial, god och rikhaltig litteratur, vilket användes och utlades av flera entusiasmerade lärare och studenter där än i Sverige. Han lärde först där känna Vesalii banbrytande anatomiska framställning samt deltaga i botanikexkursioner. Såsom föregångare i Sverige införde han båda i sitt privatkollegium. Redan i Wittenbergs akademikonstitutioner 1545—1546, enligt vilka (såsom i Uppsala på Rudbeckii student- och professorstid[1] 60 år senare) medicinska fakulteten låg i fysikprofessurens sköte, Physicus »Aristotelis Physica[m] enarret, et Dioscoriden, ac monstrator sit Herbarum». »Herbatum ire» har Rudbeckius knappast bevittnat annorstädes på sin studiefärd; i varje fall sakna de flesta samtida universitets- och skolstadgar från Tyskland och andra land bestämmelse härom.[2] Botanisk trädgård fanns ej. 1603 undersöktes väl lämpligheten av en plats för hortus medicus; ännu ett halvt sekel senare synes planen ej genomförd,[3] varemot Rudbeckius jämförelsevis snart förverkligade idén. Utom nämnda arbeten av Dioskorides och Vesalius lärde han troligen först här känna Aristoteles och Theofrastos' zoologiska och botaniska arbeten, Joh. Langii Medicinales Epistolæ, Plinii naturhistoria, Strabons geografi samt Gesners empiriska verk om fiskarna,[4] vilka alla han skänkte till domkyrkobiblioteket i Västerås (s. 275 o. f.). Han får sålunda i Wittenberg metodanvisningar och litteraturkännedom; i den förkättrade aristoteliska stamorten lär han autopsi såsom säkerligen icke i det ramistiska Uppsala. Stadens skolastikrykte härledde sig därav, att många ej beaktat autopsin eller inträngt däri; den hade ej heller ofta varit stark och vägledande. Man hade i stället ivrigast lärt och utspritt de föreskrivna och av Rudbeckius — lika begärligt som autopsin — inhämtade spekulationsfyllda libros physicos

[1] Först 1613 utnämnes en medicine professor. Jfr s. 282 not 2 och 3.

[2] En av de få, Königsbergs universitets, inför exkursioner 1616, sedan det tidigare ej synes hava upptagit denna passus från de till grund liggande Wittenbergsstatuterna, varemot Neander infört exkursioner tidigt i Ilfeld. J. Koch, a. a. s. 664. 1621 18/2 anbefalles i Lunds stiftsskola, att medicus, därest sådan finnes, skall »söndagen, effter afftensang, sommeren met discipulis gaa herbatim», men om vintern undervisa i anatomi (med skelett). Rietz a. a. s. 617. Om Sturm: Vormbaum, a. a. I: s. 708.

[3] Grohmann, a. a. II: s. 89 o. f.

[4] Tryckt 1558. Givet 1639. Jfr s. 280.

av Aristoteles. Nära dessa stod densammes *logik*. Rudbeckius intränger i Organon, som fördelats på en tvåårig kurs, och lär utantill det myckna och svåra om kategorier, interpretatio, analys, topiker och elencher; han nöjer sig ej och får ej nöja sig med de av Melankton utvalda delarna, över vilka en särskild professor föreläste. Han erfar därav en nutilldags ofattlig glädje och nytta; ingen vore enligt honom lärd eller kunnig, man vore knappast människa utan densamma. Inom några år skulle han giva undervisning däri för studenter vid Wittenbergs och Uppsala universitet samt skriva en diger lärobok. Det är troligen först i Wittenberg, han lär känna Jacob Zabarellas aristoteliska arbete i logik och fysik,[1] som han skänkte 1642 till Västerås domkyrkobibliotek. Detta arbete inköptes i början av privatkollegiets verksamhet som hjälpreda vid avfattande av disputationer i logik och fysik; det citeras ofta i senare avhandlingar, särskilt från aristoteliska läroanstalter. Måhända är det ock i Wittenberg, han tager kännedom om och förskaffar sig Sturms Dialectica, som han gav Västeråsbiblioteket före år 1630. Nära härinvid stod den dittills[2] föredragna nikomakiska *etiken*, i vilken varje inblandning av teologiska diskussioner var enligt statuterna förbjuden, och vilken den filosofiska ramismen bevisade vara en den grövsta hedniska besmittelse; främst i sin överensstämmelse med den aristoteliska etiken skulle nu Melanktons verk »korrigeras».

Alltsedan Melankton påpekat *historiens* betydelse såsom en livets lärarinna, börjat föreläsa däröver och utgivit en upplaga av Chronicon Carionis, hade man här studerat ämnet genom läppjande på ett flertal auktorer och inlärande av kortfattade årtalslängder, som utgivits av professorer i olika ämnen. Man avsåg härmed den mest praktiska nytta. Historien vore lärarinna i moral och i varje livets fråga, auktorerna ofta likaså; den förra gav innehåll, de senare både innehåll och form åt en framställning, en fråga. De gåve det av tiden önskade encyklopediska vetandet samt vore sedelärande, ja kunde giva paralleller till bibelställen. Även Rudbeckius skattar däråt. I sin oration (s. 64) omedelbart efter den första av sina båda studieresor till Wittenberg talar han så om nära ett 50-tal personers och ett dussin länders åskådning och åtgöranden samt (jfr här s. 104) citerar Dareios, Cicero, Vergilius, Seneca, Aristoteles, Plutarchos, Platon, Xenofon, Sallustius, Demosthenes, Thukydides,

[1] In folio. Tryckt 1587 och 1590. Författaren professor i Padua, död 1589. Jfr Acta april 1610. SCHÜCK, *Sv. Lit. hist.*, s. 591.

[2] »Ordagrant» skulle de föredragas enligt statuterna i Wittenberg 1545—1546. 1580 ersattes »ordagrant» med »græce».

Varro, Quintilianus. Allt detta över ett enda ehuru visserligen omfattande spörsmål: studiernas nytta.

Den förnämste auktorsföreläsaren i Wittenberg var Rhodomannus,[1] en så framstående linguist, att man på tidens härutinnan ej njugga manér jämställde honom med Hellas' bästa författare. Dels och främst var honom ålagt att öva studenterna i stilskrivning och deklamationer, dels att samtidigt eller alternativt behandla Cicero, Cæsar, Livius, Demosthenes, Thukydides, Herodotos och Homeros.[2] Naturligen kunde dessa blott till ringa antal och i små utdrag genomgås under föreläsningarna, men parallellställen anfördes och jämförelse med andra scriptores gjordes i rikt mått. Rudbeckii nämnda vittgående auktorskännedom måste ock bero på självstudier i auctores och i de många utkomna encyklopediska arbeten, av vilka han senare gav ett flertal till Västerås' kyrkbibliotek.[3]

Auktorsläsningen kompletterades av femte professorn, som föreläste över Terentii komedier, Vergilii Aeneis, Hesiodos och Xenofons Kyru paideia, samt av andre professorns behandling av Quintilianus[4] och Cicero. Dessa poetæ och oratores synas emellertid ej hava i väsentlig mån påverkat Rudbeckii (i motsats till t. ex. Sturms) stil eller pedagogiska arbete. Av tidens konstrikt snidade hyllningsdikter eller andra vers finnes ingen av honom bevarad. Mästaren i dylika

[1] Nämnes historiarum prof. 10/10 1601. Foerstemann: Album.

[2] I Rudbeckii gymnasiebibliotek (för dagligt bruk) funnos: Variorum authorum libellus, Vergilius, Ovidius, Cicero, Plautus, Terentius, Cæsar, Hesiodos samt Rudbeckii Wittenbergslärare Taubmanni Melodæsia. I privatkollegiet lästes Cicero, Terentius, Cæsar, Xenofon, Demosthenes. Endast den där lästa och i Västerås' stora bibliotek befintliga Euripides föredrogs (enl. S. O. 1580) ej i Wittenberg. Aischines, Juvenalis, Sallustius m. fl. skänktes från skilda håll till Västerås, utan att något annat än enstaka disputationscitat vittnar om att de där blivit studerade. Professor Taubmannus fick av fursten 1602 uppdrag att reformera Melanktons grammatika, som ansågs ofullständig och felaktig. Bearbetningen dröjde två decennier, under vilka grammatikstrid fördes och många språkläror utkommo. Retoriken skulle senare ersättas med annan. GROHMANN, a. a. passim. Acta. Bil. s. 67.

[3] Hans gymnasiealumner visa sig välbevandrade i och citera ofta historici och de många andra scriptores, som ej upptagas i konstitutionerna. Dessa författare och dessa sammandrag hava vidrörts och såsom paralleller citerats av lärarne; de måste ock hava av alumnerna studerats i det jämförelsevis väl försedda biblioteket. Så i Wittenberg, så i Västerås. När de därför ej upptagas i gymnasiets stadgar, följer därav ej bristande historisk kännedom, lika litet som Rudbeckii alla citat härröra från i Wittenberg officiellt och detaljerat lästa författare.

[4] Han föredrogs alternativt även av rethoricus. Rudbeckius citerar denne författare i sitt första stora tal.

alster, Taubmannus, entusiasmerade honom ej; han samt flera andra rethorici lyste ock mera än gåvo; de voro vältaliga men föga kunskapsrika. — En gång varannan vecka höllos stilövningar. De från tyska till latin utförda uppgifterna korrigerades i avseende på syntax och fraser i allas närvaro. Professor Rhetorices skulle närmast giva handledning i deklamationer, d. v. s. framsägning av andras eller egna (rättade) tal, vilket skedde av studenter i tur och ordning på lördagseftermiddagarna. Efter logikens regler skulle magistrar och baccalaurei disputera in artibus och Philosophia på lördagarna.

Föregående statuter i Wittenberg (från 1545—1546) hade föreskrivit, att Lector Græcæ linguæ, vilken först senare även skulle föreläsa över latinska författare,[1] stundom skulle behandla något Pauli brev. På Rudbeckii tid hade bibelböckernas behandling skilts från den filosofiska fakulteten och helt överlämnats åt de fyra ordinarie teologie professorerna. Alla åhörare uppmanades och stipendiaterna voro ålagda att lära åtminstone grunddragen av hebreiskan, detta ordfattiga men på betydelser rika språk; utan kunskap däri kunde gamla testamentet ej väl uppfattas genom än så många omskrivningar. Ett hebreiskt kompendium med diktionär var anbefallt åt de större partikularskolorna; en professor genomgick ett sådant fyra gånger om året i teologiska fakulteten jämte läsning av Salomos ordspråk, Psaltaren eller annan lättare bibelbok. Genom flera uppställda läroregler skulle många lockas att studera ämnet. »Wie auch andere» skulle detta språk läras »mehr Usu» än genom många och långsökta regler; vid texten observeras dithörande grammatiksatser; flitigt skulle han aktgiva på de studerandes »captum» och »profectum», så att de ej tröttas och förvirras av regler och admonitioner.[2] Rudbeckius, som tvivelsutan redan kände elementen av ämnet, torde blott repetitionsvis åhört hebræus. Föreskrifterna för och av denne samt hans ususmetod torde varit honom ett mönster, då han senare vid universitetet och i privatkollegiet i Uppsala samt i sitt gymnasium själv undervisade i hebreiska. — Hans kommande undervisnings- och organisationsverksamhet samt hans pedagogiska författarskap visa nogsamt, att han tagit en omfattande och detaljerad kännedom om den fil. fakultetens läroämnen och auktorer (kap. 2, 6—9, 12). Att blott i förbigående beröra hans studier i denna fakultet, inom vilken han

---

[1] Hans kurs var under Melanktons och Luthers tid grammatikrepetition, Homeros, Hesiodos, Euripides, Sofokles, Theokritos, Demosthenes, någon grekisk historiker, något Pauli brev.

[2] MOSER, a. a. I: s. 1131. Här s. 203.

ock blev magister,[1] är därför att lämna viktiga lärdomar från denna färd alltför obeaktade. Naturligen har han även under denna deltagit i undervisningen inom den högsta fakulteten och det särskilt i dogmatik (jfr s. 72), men åt de språkliga och det stora flertalet filosofiska discipliner ägnade han förvisso sitt mesta arbete.

Allbekant är det livliga umgänget mellan professorer och studenter dåtilldags. I synnerhet av samvaron med teologie professorerna torde Rudbeckius rönt ett betydelsefullt inflytande (s. 72 o. f.). Även samlivet med studenterna gav impulser, kraft och avskräckande exempel (s. 46, 74). Den praktiska, levande kristendom, som han senare skulle förkunna (s. 211), har måhända vunnit riklig näring genom personligt umgänge med den (ungefär jämnårige) Joh. Gerhard, som då studerade medicin och teologi i Wittenberg, och vars »ingenium placidum et modestum» redan nu (enligt Arndt, 1601) var högt skattat. Arbeten av hans hand skulle Rudbeckius sedan anbefalla för prästutbildningen och stödja sig på i konsistorialestriden; ett hans verk skulle ock av denne tryckas i översättning, och hans Loci theologici (i nio band) förskaffades till domkyrkobiblioteket.

Under denna och sin följande utländska studieresa uppmärksammar Rudbeckius vid sidan av det egentliga studiearbetet även sociala förhållanden och lägre skolors organisation. Därom vittna hans senare insatser samt hans intresse för ungdomsfostran (s. 43); vidare ock Wittenbergs skolas innerliga samband med och betydelse för universitetet. Många nyare förbättringar inom partikularskolan, vilka länge varit införda i Wittenberg, hade även varit honom till gagn under hans skolgång i Örebro och (ännu mer) i Strängnäs. Men längre borde reformarbetet gå; han fann mönstret i Wittenberg samt i den med universitetsstatuterna sammanhängande sachsiska S. O. 1580 ävensom delvis i Visitationsbüchlein, vilken han förskaffade sig. Den förra upptog högst fem dubbelåriga klasser såsom Würtembergs S. O. 1559 och Sveriges S. O. 1611, i vilken senares utarbetande Rudbeckius deltog. Den förstnämnda var skriven att följas även av 1—4-klassiga skolor för mindre barnantal i smärre städer och i byar,[2] den upptog parallellstatuter för de högre partikular(furste)skolorna i Meissen, Grimma och Pforta, av vilka Rudbeckius torde hava besökt den sistnämnda (s. 61).[3]

[1] Såsom skett av LENÆUS, a. a. s, Diij v:o, NORLIN, Ak. avh. s. 7. HERWEGHR, a. a. s. 287, säger, att nog åtskilligt anmärkningsvärt inträffat under resan, men att »intet theraf är bekant» mer än Lenæi kortfattade meddelanden.

[2] Jfr s. 15 not 1. Här återfinnas obetydligt ändrade de bekanta slutorden från S. O. 1571 om dess »ringa stycker».

[3] Den införde klassernas nummerbeteckning nedifrån i enlighet med Lu-

Statuterna gåvo ganska utförlig metodisk handledning jämte detaljerade kursuppgifter. Man hade här som i universitetet särskilt för språktillägnelsen upptagit lärdomar från bl. a. Ramus, Sturm och Vives, men man hade ock därmed återgått till de bästa maximerna hos Melankton, ja hos Aristoteles och antiken. Dessas varningar mot missbruk hade man så först lagt på minnet och omsatt i positiv verksamhet. Vi finna senare i Rudbeckii tal, skolorganisationer och stadgar många betydelsefulla paralleller, likheter och motsatser, vissa jämförelser framträda markerat, andra ej tydligt utsagda men ej heller stridande mot föregångarnes syften. Bland de bestämmelser i den sachsiska skolorganisationen, vilka motsvaras eller i varje fall ej motsägas i Rudbeckii senare pedagogiska verksamhet, må följande upptagas. »Captum puerorum» skulle tillses och tillgodoses; de första skolåren övas nästan uteslutande gammaltestamentlig läsning på latin. Väl- och avskrivning stöder minnet (t. ex. vid inlärandet av söndagsevangelierna). Deklinationer och andra böjningar börja först i klass II.[1] Läraren skulle med omsikt och nit tillse, att ej barnen avskräcktes från grammatikan; han skulle »exempla præsentis Lectionis [i Cato och Salomo; klass II] ad regulas Grammaticæ appliciren»; för dialektik- och retorikstudier gällde satsen: regler först, exempel sedan. Definitioner skulle genom daglig övning »inbildas» hos de unga, så att de utan möda lärde dem ordagrant; stilrättning måste ske tydligt för alla, vänligt och tålmodigt, så att eleverna ej bleve försagda; frasinlärande och latintalande övas från klass II (tredje skolåret), frassamlande med rättning från klass III. Terentius översättes till god tyska och läres utantill; korrigeringar och anvisningar lämnas vid olämpliga hedniska ställen. I dialektik och retorik[2] föreläggas särskilt utgivna smärre utdrag av större läroböcker, därefter inhämtas dessa senare. Regler vore onyttiga, om de ej belystes med exempel; de unga måste se »usum», varför anbefalldes ett tal av Cicero eller Livius för varje stilslag (jfr s. 240 om Rudbeckii Institutiones); läraren skulle undervisa i inventio, dispositio

thers visitationsordning av 1540. Sex timmar, förlagda mellan klockan 6 och 3, pågick undervisningen enligt sagda statuter (utom vintertiden för de yngsta, som begynte en timme senare). Varje vecka förordnades nya monitörer (decurioner) för läsrotar om tio jämngoda barn inom åtminstone de lägsta klasserna.

[1] D. v. s. tredje skolåret. Rudbeckius (ensam?) har här följt exemplet (i 1628 års konstitutioner). S. O. 1611 och 1649 samt alla kända svenska och flertalet utländska skolor börja latinböjningen tidigare. Jfr s. 203. Rudbeckius har ock efter år 1628 övergått i sådan riktning (s. 232).

[2] Påtaglig är likheten med Würtembergs S. O. 1559 i många stycken. Jfr t. ex. om retoriken och skilda klassrum. S. 234, 240 o. f.

och elocutio och så demonstrera retorikens regler. Grekiska och versskrivning börja i klass IV. I femte klassen skulle upptagas bl. a. Aisopos, Isokrates eller Xenofons Kyru paideia, Homeros eller Hesiodos samt grekiska sentenser (särskilt av Nazianzenus), deklamations- och stilskrivning efter olika stilslag med Cicero-imitation och språkrenhet som mål; av latinpoeter lästes ett urval. Vikten av gudsfruktan och tukt framhålles; kyrkogång och religiös sång skulle ske flitigt; med ris skulle de unga bestraffas offentligt, då förmaning ej var tillräckligt. Munslag, örfilar, hårdragning fick ej förekomma. Ej fusk, viskning eller olovlig avskrivning efter kamraterna! Allt på en gång och utan ordning vore barnens fördärv. Lydnadsplikten mot föräldrar skulle inplantas. — Några fattiga alumner bodde i skolhuset; de voro för detta och annat understöd skyldiga att lära de minsta barnen läsa. Skilda lärare borde helst finnas i varje klass. Vid examen skulle elevernas flit, terminliga framsteg samt lämplighet för fortsatt skolgång framgå av stilböckerna, som skulle vara olika för olika kvartal och hava utsatta data (s. 209, 301).

Säkerligen kom det under hans vistelse härstädes till Rudbeckii kännedom, att först Melankton[1] givit kollegier i grekiska såsom en påbyggnad mellan triviums latin och akademien, och att hans schola privata även upptagit andra för ett sådant förberedande mellanläroverk nödiga vetenskaper och övningar. Denna blir ock förebilden till Rudbeckii epokgörande collegium privatum. Han såg, att man ej nöjt sig med det gamla skolhuset utan byggt ett nytt (invid domkyrkan) med skilda klassrum och ett stort auditorium, med b stad för rektor och lärare.[2] Det äldre användes till skola för flickor samt till lärarebostad. Han hör om fordrande lärareprov; han ser elevernas och delvis även lärarnes allmosegång, han finner den nödvändig men ser ock dess följder (s. 307). Han hör gossarnes sång (s. 311) och bevittnar Gregoriusfirandet samt andra skolfester och förtäckta tiggerier. Han vänjes att följa den gamla klädesordningen och andra stränga bestämmelser med stipulerade straffpåföljder »zu Haut und Haar, Leib und Leben». Han ser stadens vård om de arma, ser dess nya fattighus och dess upptagningsanstalt. — Då Rudbeckius senare inrättar och förbättrar liknande institutioner i Uppsala och Västerås, har han att följa goda svenska föredömen (t. ex. i Örebro och Strängnäs, där han

[1] Och efter honom Ærtel d. ä. Jfr s. 126—127 not 2.

[2] S. 25. Fyra à fem skolrum samt badrum funnos i huset, som byggts 1564—1565 (efter Melanktons död). Västerås' skolpåbyggnad 1620 erhöll som här auditorium en tr. upp Om flickskola jfr följande del av detta arbete.

gått i skola)[1] och ett flertal prästmötesbeslut samt mångas önskemål och regeringens förordningar.[2] Satta i verket äro de alltför lika Wittenbergs och andra tyska städers för att stark påverkan skulle kunna förnekas, den må hava ägt rum under första eller andra utlandsfärden eller båda. Han har naturligtvis även under sin senare verksamhet i hemlandet tagit fortsatt kännedom om de utländska mot- och förebilderna. Därom vittna bland annat hans institutioner, många uttalanden samt de efter hand förvärvade arbetena i stifts- och läroverksbiblioteken i Västerås. Wittenberg eller dess dotterinstitutioner voro målet för hans flesta Västeråslärares och deras elevers studiefärder. De lärdomar, dessa vunno, emanerade vanligen från Wittenberg eller från de auktorer, vilka där värdesatts, och för vilka hänförelsen spritts därifrån kring många land. Intrycken hos Rudbeckius från denna och en följande vistelse i nämnda stad voro säkerligen i flera avseenden svaga eller ville förflyktiga med tiden, men de stärktes och kompletterades och om förbättringar underrättades han av de många från utlandet återkomna studiosi, som njutit hans välgärningar eller bundos vid hans institutioner (jfr kap. VIII, X, XIV; s. 228, 243, 260).

En framställning i ljusa färger om vetenskapens höghet och det wittenbergska universitetets betydelse för densamma åhörde han vid akademiens sekelfest 1602. I många tal och redogörelser ärades akademien; bl. a. vore den inom flera vetenskapsgrenar att förlikna vid den trojanska hästen, ur vilken många dugliga män framgått. Redan året förut hade proff. Gesner och Schmidt talat om Guds välgärningar mot akademien, vilka särskilt vore: doctrinæ puritas (genom Luther), artium liberalium nobilitas (Melankton), Academiæ celebritas (furstarne). Vid den egentliga sekelfesten ($^{18}/_{10}$ 1602) prisade även proff. Hunnius och Rhodomannus, Siberius, Taubmannus, Wecker o. a. dessa nådebevisningar med »orationes», »carmina» och »Predigten».[3] Acta Jubilæi Academiæ tryckes två år senare, och Rudbeckius torde varit i tillfälle att närmare taga del av densamma liksom ock Taubmanni senare universitetshistorik (1608). Dagen efter jubileet promoverades hans broder till magister (den 18:de i ordningen bland 64). Rudbeckius »magistrerade» (som n:o 19) $^{12}/_{4}$ 1603 och torde dessförinnan hava prövats av professo-

[1] Jfr underskrifterna på Uppsala mötes beslut: Ionas och Ionas Olai concionatores pauperum. I Nyköping: Petr. Gostavi, i Västerås: Mich. Andreæ.

[2] T. ex. om skolor: $^{11}/_{3}$, $^{13}/_{4}$ 1620, om de fattiga: mars 1624, $^{1}/_{11}$ 1626.

[3] Jfr Acta Jubilæi, s. Hiij o. f. V 4, Gg, Ll 3, Pp 2, 4 v:o, Qq 4 v:o, Rr 4, Tt 2 o. f.

rerna under kanslärens kontroll i latin och grekiska, i dialektik, fysik och aristotelisk etik; även vandel efterhördes; intyg skulle uppvisas över fullgjorda disputations- och andra övningar. Magistereden upptog löfte om vördnad och hörsamhet mot universitetets lärare och andra överordnade, om ärbarhet och uppriktighet, om flit, trohet och oförvitlighet i det blivande ämbetet. Man skulle i allt förhålla sig så, att ej förakt utan fastmer ära och beröm komme över ens stånd. Även vid immatrikuleringen, som för Rudbeckius skett (under Reusners rektorat) den $^{10}/_{7}$ 1601,[1] hade han fått med ed lova lydnad och välförhållande.[2] Ingen orsak finnes att antaga, att han vid avskedet från akademien ej kunde lämna den med förvissningen att hava troget hållit sin ed, och att han blott med yttersta nöd undgått de lägen, edsformuläret förespeglade, nämligen arrest och relegation. —

Tillsamman med sin broder och studiekamrat Petrus företog därefter Rudbeckius en längre och långvarig rundresa söderut bl. a. genom protestanternas och jesuiternas bildningshärdar vid Saale, Main och Reignitz. Härunder såg han utslag av den prästerskapets brist på bildning och bildningsiver, som Melankton ständigt beklagade, såg, hur föga reformerat till själ och sinne folket var i reformationens och motreformationens länder, hur vissa lands kyrkor stodo ofria gent emot furstarne, hur t. ex. Kursachsens religiösa liv och institutioner reglerades av dess överkonsistorium,[3] hur de talrika jesuiterna

[1] Oriktigheten att sätta som inskrivningsdag $^{23}/_{5}$ 1602 eller 1603 har NORLIN (*Ak. avh.*, s. 7) uppvisat. Ursprunget till det senare felet är Lenæus. Oriktigheten framträder så mycket bjärtare vid jämförelse med hans påstående, att Rudbeckius efter tre Wittenbergsår blivit magister 22-årig. Enligt FOERSTEMANN: *Album*, II: s. 481 inskrives på samma gång som bröderna Rudbeckius Eric Petri Buraeus Wermbdensis. Några dagar tidigare hade de senare berömda N. Krochius (s. 95 not 1) och N. Bringius infunnit sig. Ett flertal svenskar antecknas nyss före samt under Rudbeckii därvaro; bland dem Gabriel och Axel Oxenstierna, Jonas Rothovius ($^{15}/_{9}$ 1600) samt Sylvester Phrygius Calm. Säkerligen åhörde han den blivande rikskanslärens, gynnarens och motståndarens disputationer, bl. a. om tridentinska konciliet och dopet; 1602. 300 till över 400 studenter nyinskrivas varje halvår. Vid Mikaeli tid 1602 hade 2,758 immatrikulerats under gångna lustrum och nära 44,000 under universitetets första sekel.

[2] Att ej hämnas oförrätter utan vända sig till rektor, icke rymma ur arresten eller stanna efter relegering: »Als mir Gott helffe.» Messenii beskyllning ($^{11}/_{3}$ 1613), att Rudbeckius gjort sig skyldig till dråp i Wittenberg, har ej av någon upprepats på allvar; den synes lika orimlig som den, att Paulinus skulle vara en medveten orsak till sin hustrus död (s. 309).

[3] Väsentligen sammansatt såsom det av Gustav Adolf senare föreslagna och av Rudbeckius då »enbändigt» motarbetade consistorium generale. Han jämförde ock nu eller senare konsistorierna bland kalvinisterna i Schweiz, Mark-Brandenburg, England. Jfr RRP. $^{28}/_{6}$ 1636; THYSELIUS, *Bidrag*, s. 96.

bemäktigade sig de unga genom ett i formellt hänseende utmärkt undervisningsväsen, men huru även skolor av Melanktons anda och under ypperliga ledare redligen arbetade för upplysning och en lutersk uppfattning. Och, där mästarens egna lärjungar hade dött (ett flertal omkring år 1600), funnos deras verk kvar; hans och deras böcker voro vitt spridda. Han såg luterska skolor, som nått akademivärdigheten eller erhållit rätt att kreera magistrar eller åtminstone baccalaurei; såg andra, som gått tillbaka, eller som återuppstått efter förfall eller förflyttning; hans senare gymnasium vittnar om livliga intryck från dessas organisation och föreskrifter. Han besökte mycket ansedda gymnasier, säger han, som hade minst tolv filosofie doktorer samt stora privilegier och egna tryckerier. Även trivialskolor såg han gynnade med betydliga förmåner, som ej sällan vida överträffade de svenska högre undervisningsanstalternas. Undervisning fann han meddelas i alla filosofiens delar, i logik och naturkunskap, i språk och vältalighet. I varje stad och by funnos t. o. m. flera, sade han (II: s. D2), som nått en ej obetydlig förfarenhet i grekiska, hebreiska, syriska, kaldeiska, arabiska och persiska. Under sådana skiftande och dock i mycket likartade upplevelser går de ungas väg. Undervisningsanstalterna i Leipzig, Nürnberg, Weimar och Jena, vilka städer de besökte, voro att betrakta som dotterinstitutioner till Wittenberg. Deras andliga ledare hade varit Luthers och Melanktons hängivna lärjungar, och särskilt studiet av grekiskan hade genom dem nått en förut oanad höjd. Bröderna Rudbeckius' färd gick vidare genom Naumburg,[1] i vars närhet de måhända besökte Pforta, en av Kursachsens treklassiga fursteskolor, som från partikularskolornas 2:dra à 3:dje klass förde till en mer än vanligt ingående kunskap i grammatik, klassikauktorer,[2] dialektik och retorik. Ja läroplanen upptager fakultativt undervisning i sphæra och astronomi. Åt sydsydväst fortsätta de genom den vackra Saaledalen i närheten av eller förbi Saaleck, Blankenburg och Schwarzerd till Saalfelt samt genom flera bergpass till Koburg, längs Main till Bamberg och — söderut — längs Regnitz' bifloder till Forchheim och Nürnberg. I dessa trakter hörde de säkerligen legender (om t. ex. Vierzehnheiligen; på vägen till Bamberg), bevittnade vidskepelse och

[1] Då han tre decennier senare talade vid sin älskade konungs bår, kunde han sålunda minnas den stad, där denne sov sin sista natt. Han kunde ock ihågkomma den slätt eller åtminstone den trakt, man förbannade, därför att marken druckit Gustav II Adolfs blod.

[2] Melankton-Camerarii grammatik; Cicero, Vergilius, Horatius, Isokrates, Theognis, Pythagoras' Aurea carmina, Homeros, Plutarchos' de institutione. Terentius och Plautus uppföras årligen.

vantro; de funno missförhållanden i religiöst och kulturellt avseende, som Rudbeckius sedan gisslar i flera tal och teser mot påven; dem berättades om många svenskar, som där gått in i jesuitskolor och (enligt hans senare, dock måhända icke ofärgade framställningar) förfallit till avskum eller gått under i sina laster. Först i Nürnberg och Altdorf komma bröderna åter till högtstående luterska undervisningsanstalter. I Nürnberg hade Melankton personligen (1526) invigt ett gymnasium; till dess rektor hade man (1524) enträget önskat erhålla honom själv. Under flera av hans vänner och lärjungar, såsom Eobanus Hessus och Camerarius (s. 232 not 1), hade det varit en berömd utpost mot jesuitlanden. Men trots Melanktons bemödanden (och i motsats till gymnasiet i Augsburg) gick läroverket ständigt tillbaka och måste flyttas till det närbelägna Altdorf, där det emellertid snart vann akademivärdighet.

Den framstående orientalisten Elias Hutterus därstädes skall så hava fäst sig vid Rudbeckius, att han önskade den 21-origes kallelse till professor. Denne torde alltså tidigt hava grundligt inhämtat semitiska språk. Därom säger Rudbeckius i sitt försvarstal $^{22}/_{7}$ 1636 inför rådet: »Hade jagh icke älskat min patriam och statum patriæ, hade jagh väll bleffvet een Professor i Nurenberg, der migh bleff offererat aff Senatu Norinbergensi, då jagh var i Altorff vidh pass på mitt tjugu första åhr, och migh Elias Hutterus Senatui recommenderade.» Och han kunde samtidigt tillägga gent emot beskyllningen om papisteri: »Hade jagh velat bliffva een papist, då hade jagh dedt länge sedan varit, när migh tillbödz professio in Collegio Herbipolensi, då jagh medh min broder vandrade der igenom.»[1] I nordvästlig riktning hade resenärerna nämligen fortsatt till Würzburg, den västligaste punkten för färden. Den berömde filologen E. Hutterus skulle bliva dem ett exempel på en självuppoffring och arbetsförmåga utan like. Boktryckeri och bokhandel hade han grundat i Nürnberg; arbetet med och kostnaderna för mångspråkiga bibeleditioner hade gjort honom till en utfattig man. Från honom vida skiljaktig var jesuitvännen, furstbiskopen Jul. Echter i Würzburg. Bröderna hörde säkerligen där omtalas hans våldsamma deltagande i motreformationen samt hans framgångsrika organisationssträvanden inom kyrka, högre

[2] SRP. VI: s. 472. Av LENÆUS, a. a. s. Diii v:o o. f., synes framgå, att han (efter studier bl. a. »in linguis» under första färden) först från dec. 1607 koncentrerade sig på »Hebraisko och Grekeske Tungomål». Lenæi tal i likpredikan må här som i några andra avseenden upptagas med försiktighet. Detta torde ock gälla Rudbeckii ord här ovan om professorserbjudandena, sagda, som de voro, i hans försvarstal inför rådet.

undervisning samt sjuk- och fattigvård. Det nämnda anbudet, om det givits, har måhända utgått från just denne mäktige universitetets återupprättare; med en rysning torde emellertid Rudbeckius drivit på flykten varje tanke på ett än så inkomstbringande ämbete i denna jesuitismens borg. — Härefter gick färden mot nordost till Schweinfurt samt genom smärre dalgångar till Königshofen, Erfurt och Weimar. Därifrån åt öster till Jena, dit de anlände och där Rudbeckius inskrevs med magistertitel »nach dem 4. August» 1603.[1] Mellan Jena och Wittenbergs aristoteliska universitet hade den livligaste växelverkan rått; ur det sistnämnda hade det förra uppstått och därifrån hämtat flera framstående lärare. Liksom Jon. Rothovius (s. 221 not 1) torde bröderna huvudsakligen hava åhört Petr. Piscators föreläsningar i semitiska språk. Kanske hade de härtill uppmanats av Leonh. och Elias Hutterus o. a., vilkas kunskaper och intresse för bibelns äldre grundspråk här grundlagts eller befordrats. Måhända hava bröderna där (å nyo?) sammanträffat med Joh. Gerhard (s. 56), som vid denna tid studerade i Jena. Efter att här — kanske delvis för dennes skull (s. 216 o. f.) — hava gjort sitt längsta avbrott under vandringen vände sällskapet tillbaka (febr. 1604) mot nordost till Leipzig och Wittenberg för att därifrån begiva sig hem genom Rostock. Här hade för några år sedan (1600) den store, även för Sveriges odling betydelsefulle David Chytræus avlidit. Liksom Sturm o. a. räknade han både Melankton och Ramus som sina lärare; han hade länge ansetts som ramismens främste banérförare; hans och hans broders läroböcker utträngde Melanktons i flera S. O. och även i Sveriges 1611. Här träffade resenärerna säkerligen flera landsmän, flera Uppsala- och skolkamrater, bland vilka synes hava befunnit sig Joh. Bothvidi (s. 161, 253). Bröderna läto emellertid ej immatrikulera sig utan torde hava stannat endast helt kort och därefter fortsatt mot Uppsala.

---

[1] Det skedde H[onoris] C[ausa]. Jena univ. matrikel. Styffes excerpter för 1603. RA. När Rudbeckius ankom till Jena, och när han »sei zum Magister creirt» har ej förr bekantgjorts. Bröderna inskrevos icke vid andra undervisningsanstalter än Jena och Wittenbergs universitet. I det senares dekanatsbok är efteråt tillskrivet om »Rudebecius»: »immunis a convivio, concionator regius et episcopus Arosiensis.» — Om pedagogiska intryck under färden jfr vidare kap. 9 och 12, särskilt s. 166 o. f.

ANDRA KAPITLET.

Rudbeckius såsom professor samt under andra Tysklandsfärden och hovpredikantstiden.

Efter resor och mödor, kanske ock efter en tids vila hos modern, återvände Rudbeckius till Uppsala akademi 1604, tvungen, som han säger, av tacksamhetskänsla att avlägga ett besök hos sina ännu levande lärare. Mot allas förhoppningar och sin egen föresats, — så försäkrar han i ett tal snart därefter[1] med en blygsamhet, som vid en jämförelse med flertalet då tjänstgörande professorer synes ganska oberättigad, — erhöll han i samband härmed en värdighet, lik de i Tyskland erbjudna. Han kallades nämligen till professor i de matematiska vetenskaperna,[2] för vilka han var »naturligen väl fallen, och hade för them i all sin tid besynnerligt tycke.»

Kraftigt och insiktsfullt tillämpade han under sin härmed började första professorsperiod lärdomarna från Paulinus och Wit-

[1] Av fullständiga titeln på detta tal: »Oratio de literarvm et scholarum utilitate simul ac necessitate», framgår, att det är »habita in illvstri Academia Ubsaliensi a M. Johanne Rudbeckio Nericio, Anno, 1604. 12. Septembris. Quando ibidem in numerum Professorum est cooptatus».

[2] Såsom astronomiens representant inträder vid hans sida (nov. 1605) den 1595 vid universitetet inskrivne Martinus Olai Stenius, som — för tiden ovanligt — innehade denna professur till sin död (1644). Rudbeckii äldre broder Petrus kommer först ett år efter Johannes till professur, Jacob Bose aldrig, trots långvarig Uppsalavistelse (under privatinformation). När honom erbjudes att återvända till Uppsala som professor i svenska, avböjer han. Lenæus blev samtidigt med Rudbeckius utnämnd till professor i logik men måste förut inför konungen fria sig för en obevisad anklagelse om stämplingar mot Sverige under utrikesvistelsen. Han blev Rudbeckii efterträdare som professor i klassiska språk och hans medarbetare i bibeleditionen samt bistod honom i kampen mot consistorium generale genom senare arbeten om kyrka och stat. (SCHÜCK, *Sv. Lit. hist.*, s. 477.) Följande citat i texten: HERWEGHR, a. a. s. 289.

tenberg. Den vidlyftiga kurs i astronomi, som den förres professur omfattade, behövde Rudbeckius ej upptaga; den lägre kursen i ren matematik utvidgade han dess mer och förbättrade väsentligt ämnets metod. Liksom sin föregångare Paulinus började han med lärdomens begynnelseämne, latinet. Till grund för sin undervisning lade han Ciceros tal pro Marco Marcello; i samband därmed utvecklade han retorikens lärosatser och övade studenterna att imitera densammes brev. Dessa upplästes t. o. m. offentligen och ur minnet i professorernas närvaro. Innan matematikföreläsningarna begynte, höll han en offentlig disputation om blandningarnas uppkomst och förstörbarhet, vadan han även undervisat i aristotelisk fysik. Först därpå (1605) föreläste han offentligen över Petrus Rami aritmetik och algebra, Laz. Schoneri figurativa aritmetik och logistik, vidare även geometri, geodesi och stereometri. Eleverna fingo mäta storheter av olika slag, linjer, ytor och kroppar, fingo söka deras längd, yta, tjocklek och vad övrigt, som syntes honom höra till detta område. Själv förfärdigade han på ett konstmässigt sätt en större och en mindre dubbel radius geometricus; med kvadranten visade han himlakropparnas lägen. Hela meteorologien behandlades i fyra disputationer. Enskilda sådana höll han ock i logik: privat genomgick han nämligen vid sidan härav hela Aristoteles' dialektik med dess logiska tvistefrågor och skrev elva disputationer över Organon. Dessa utgjorde stommen för den lärobok, han »med egna mödor och nattvak» sammanskrivit och följande år enskilt föredrog, jämte det han åter höll 11 logikdisputationer och offentligt för de vid examen uppflyttade studenterna genomgick förutnämnda matematikkurser från 1605. Han fortsatte ock med fysikundervisningen offentligt, gav tre disputationer i psykologi; en fjärde hölls under hans presidium av studenten »den mycket lärde» Sam. Malmenius, om rummet, vilket liksom »de anima» utgjorde en huvudavdelning inom fysiken. Och utöver allt detta meddelade han daglig undervisning i latin och grekiska åt några honom särskilt anförtrodda elever.[1] Sålunda omspände han som sin föregångare flera discipliner samtidigt. Att föreläsa inom andra professorers läroområden var vanligt, men en så omfattande och gedigen undervisningsverksamhet, som den Rudbeckius utövade, hade hela filosofiska fakulteten sällan kunnat uppvisa. Han var ensam en fakultet, en akademi, ty de medicinska och juridiska fakulteterna

[1] Oratio ... quod causa ... bellorum, s. A 3 o. f. Här s. 256, 285 not 3.

lågo ännu som frö i den filosofiska, och han skulle senare tillsamman med blott *en* professor uppehålla hela undervisningen i den teologiska.[1]

Om Rudbeckii och hans meningsfrände logikprofessor Lenæi arbetskraft och förmåga kunde man ej disputera. Men resultatet därav, deras insats för aristotelisk filosofi och etik var förhatlig för Paulinus, Skytte och övriga ramister, som befarade »den skolastiska och metafysiska orenlighetens» återinträde; enligt dem iskänktes åt ungdomen hedniskt gift från utlandet. Tacksamheten mot Paulinus, mot hans blivande svärfader Bothniensis' minne, mot den rådande idéströmningen, genom vilken han njutit sin jämförelsevis goda uppfostran i hemlandet, bidrog kanske till Rudbeckii hovsamhet men avhöllo honom ej ifrån den kamp, vilken han och Lenæus upptogo för lärofäderna, Aristoteles och Melankton. Det är, som om de ville med hänförelse, förmåga och arbete giva dessa och deras sak upprättelse, tränga tillbaka till djupare insikt i dem och i antiken, som om de ville visa, hur framgång på de bådas, på antikens grund var den enda möjliga. Det bästa, som kunde sägas om ramismen, nämligen dess betydelse för den lägre språktillägnelsen, nekades ej, det kunde och delvis borde assimileras; dess läroböcker infördes. Men dess filosofi och förnuftskritik syntes ej värdig filosofinamnet, de ansågos tillbakasätta den nödiga förståndsodlande bildningen, och grundläggarens kalvinism stärkte ej dess anseende. Att nyaristotelismens »tillbaka in i antiken» ej hindrade framsteg och metodförbättring, syntes framgå av de just på dess mark gjorda upptäckterna och av de påtagliga bildningsresultaten, av studiehän-

---

[1] Ett schema över hans arbeten under båda Uppsalaperioderna:

A) 1604—1607.

1. Offentliga föreläsningar och övningar:
   a) i matematik: aritmetik, algebra, geometri, astronomi;
   b) utom matematik: muntligt och skriftligt latin och retorik med deklamationer; fysikdisputationer.
2. Enskilda: logik, latin, grekiska. Två skolböcker. Privatläsning (s. 65).

B) 1609—1613.

1. Offentliga föreläsningar och övningar:
   a) 1609—1610 inom hebreiska professuren.
   b) 1610—1613 inom teologiska professuren.
2. Enskilda. a) collegium privatum (jfr kap. 6).
   b) Enskilt studieövervakande (s. 79; Per Brahe?). [Däremot finnes ingen sannolikhet för hans söners uppgift (i företalet till Beatum regis sceptrum), att Gustav Adolf (senare) givit honom i uppdrag »att wårda sigh jämvähl öfwer . . . CARL GUSTAFS *information* så i *Religion*, som andre högre, en sådan Furstlig Person anstående Dygder».]

förelsen och sinnenas mildrande genom de melanktonska undervisningssträvandena. Och arbetet skulle bliva framgångsrikt. Den i Uppsala studerande generationen insöp de bådas och flera efterföljares läror begärligt i ofta fullsatta auditorier, och den stärktes i sin övertygelse genom att under utrikesfärder åhöra de *delvis just genom ramisters påverkan* reformerade aristotelikerna (s. 200) och bevittna resultaten av deras verksamhet. Och i Uppsala utskänktes »giftet» såväl enskilt som offentligt trots konstitutionernas förbud. Skytte klagar senare, att mer än 20 privata kollegier undervisade häri.[1]

Rudbeckii kamp inleddes ($^{12}/_{9}$ 1604) med en högstämd proklamation av förnuftets betydelse samt bildningens, kunskapens och karaktärskraftens värde. Denna sin tidiga förnufts- och kulturdyrkan från Aristoteles och Cicero, från Stoa och Wittenberg framlägger han [jämte en (s. 42 nämnd) kritik över hemlandets undervisningsväsen] vid sitt första professorstillträde i en oration om gagnet och nödvändigheten av studier och undervisningsanstalter. Med hänvisning till kap. 4—5 må blott följande sammanfattande satser därur anföras.

O vetenskap, ledarinna genom livet, du, som efterforskar dygden och bortjagar lasten, vad vore vi, vad vore människolivet utan dig! Du har skapat städer, sammanfört de skingrade människorna till att leva i samhällen, tämjt de vilda och barbariska folken, lärt oss mänsklighet, skrivit lagar, givit oss tukt och seder. Finnes något bättre, något mer eftersträvansvärt än du? Du läker själen, du avlägsnar oron, befriar från lustarna, fördriver rädslan, mildrar smärtan, och jag vet ej, vad gott du ej frikostigt skänker oss! — Rikedom, ära, skönhet, makt, hälsa, kroppskrafter, allt är värdefullt eller skönt men obeständigt. Blott vetenskapen är gemensam för alla tider, ställen och åldrar; i medgången ger den glädje, i motgången tröst, den ger ynglingen övning och karaktär och skänker åldringen förnöjelse. Intet finnes, som är mer fruktbringande, ljuvt,

[1] Hans tal 1640. NETTELBLADT, *Schwedische Bibliothek*, IV: s. 122—135. Det är en mycket lätt funnen och ingenting bevisande men dock ganska betecknande observation, som härmed framlägges rörande ramismens successiva avlösande av den under Rudbeckii och Lenæi första professorsperiod (1604—1607) framträdande nyaristotelismen: den senares förkämpar efterträda de förra i ämbetena och (på kyrkligt manér) »konservera» deras hus (änkor och döttrar). Att Rudbeckius gifte sig med en dotter till Bothniensis, är redan sagt; Stigzelius var måg till hans svåger, Jacob Bureus Zebrozynthius (s. 239 not 3), vars syster förmäldes med Elaus Terserus (s. 29 not 1). Lenæus och Laurelius voro gifta med döttrar till Kenicius; den förre och Stigzelius efterträda Paulinus i Uppsala. Till denne voro Emporagrius och L. Cantherus (s. 75 not 2) svärsöner.

härligt, ingenting mera beständigt och varaktigt än kunskapen. Och det finns ingen konst, intet hantverk, inga jordens frukter, ingen himmelns dagg, vilken dock mången ansett såsom livets upphov, det finns ingenting så nödvändigt som vetenskapen. Genom denna lära vi känna naturens mest fördolda gömslen, genom den härska konungar och furstar, bildas, utvidgas, vidmakthållas riken och stater, och det finnes slutligen intet gott, som vi ej genom dess hjälp kunna förvärva, behålla och ytterligare förbättra. Från skeppsbrottet simmar den med oss; var vi än äro, är den ständigt tillstädes. Kriget lämnar blott lärdomen oantastad. Ty det, som en gång blivit inpräglat i själen, sitter kvar, så länge livet varar.

Var och en, som vill göra sig väl förtjänt om vetenskapens studium, om fosterlandet, ja om allt möjligt gott, bör rikta sin uppmärksamhet på det närvarande ögonblicket, vilket är, så att säga, ett berömmelsens och ärans skördefält. Det är den enda vägen till berömmelse, ära och värdighet, att skolorna och akademierna arbeta på att göra statens grundvalar fastare; om de senare befinna sig i gott skick, så frodas och blomstra de förra, om skolorna störta, så faller snart staten. Till en dådkraftig verksamhet härutinnan give Gud sitt understöd, han, som är detta lycei och alla läroverks upprätthållare!

Det eldiga talet måste i Uppsala hava verkat väckande och hava samlat kring studierna vid akademien. Under 1603 års pest hade den stått nästan fullständigt öde, och svårigheterna voro fortfarande stora. I tionderäkenskapen 1604 nämnas blott tre[1] professorer. Rudbeckii verksamhet måste delvis på grund härav bliva så omspännande, som förut sagts. Men konungen sätter äntligen kronan trygg på sitt huvud; det inträdda lugnet inverkar även på akademien och på hans förhållande till den. Vid kröningen (mars s. å.) föreslår han ny universitetsordning med fyra fakulteter och bl. a. professur i retorik.[2] Den senast 1601 bildade geometriklassen vidmakthålles; som nya klasser börja Cl. Catechetica och Eloquentiæ, vilken senare Rudbeckius synes hava grundlagt. För lång tid kom Karl IX:s förslag till ett slags utförande blott i denna punkt. Rudbeckius får alltså

[1] Paulinus, Anthelius (tredje teologie professor), Rhalambius (i logik), den blivande upprättaren av Schola Rhalambiana i Örebro (med den berömde Joh. Hambræus som lärare). Annerstedt, *U. U. Hist.*, I: s. 105 not 3. Enligt J. Th. Bureus skola 800 hava dött i Uppsala genom pesten (1/9 1603. Samlaren år 1885).

[2] Övriga nya professurer skulle upprättas i lag, etik och politik, i medicin, i poesi och historia, i grekiska och hebreiska, varemot theologi skulle minskas till två.

bidraga till och även bevittna ett löftesgivande uppsving i arbete och studentantal; universitetet torde ock vunnit stadga genom att följa de konstitutioner av omkring 1606, som tydligen författats av honom.[1] Men Skytte sändes s. å. för att »driva ut odugliga» stipendiatstudenter och framföra konungens stränga svar på professorernas skilda framställningar. Häri och i flera tidigare åtgärder ligger en kritik över, en räfst »medh professoribus». Karls misstämning och misstänksamhet började ligga tungt över akademien; förbättringar i arbetsplan, lön och stipendier uteblevo eller förrycktes; stadgarna stadfästes ej; privilegiebrevet återlämnades icke, än mindre bekräftades det. Mot ärkebiskop Martinis och professorernas luterska ståndpunkt polemiserade han livligt och använde sina starka ord som svar på deras förbättringskrav; han rannsakade dem för (1598 visad)undfallenhet mot Angermanni agitation för Sigismund och hindrade den dugande Paulinus att verka i Uppsala.[2] — Teologie och klassikprofessorernas ganska allmänna övergång till kyrkoherdebefattningar[3] decimerade därför deras förut ringa antal; förhållandena voro ej lockande för aspiranter. Befordran från den lägre fakultetens befattningar till den högres var allmän. En sådan kunde snart komma Rudbeckius till del (s. 75 not 3). Den har måhända erbjudits honom.

För en sådan — enligt hans försäkran — icke önskvärd[4] ämbetsförflyttning ville han förvärva ökade kunskaper och erfarenhet. För andra gången — såsom så många andra — underkastade han sig mödan av och utgifterna för en resa[5] till sitt kära Wittenberg, dit han anlände mot slutet av år 1607[6] tillsamman med Lenæus och sin yngre broder Jacob. Han företog färden, enligt sin utsago,[7]

[1] Han följde därvid mestadels utländska förebilder. Så visa ordnings- och straffbestämmelserna med bestämdhet på flera skol- och akademistatuter, som gällde i Sachsen eller stöddes på dess S. O. S. 139. Jfr s. 30 not 1.

[2] I onåd från 1606 sattes han till kyrkoherde i Uppsala-Näs. Efter cometoscopian kallad 1608 till biskop i Skara intog han i stället följande år biskopsstolen i Strängnäs, som han skulle innehava, tills han mot sin och Rudbeckii vilja kallades till ärkebiskop. Död samma år som denne (1646).

[3] Först omkring 1640 avtog den i väsentlig mån.

[4] Jfr början av Oratio ... quod causa ... bellorum, som är den här mest anlitade källan för åren 1604—1611.

[5] Med kungligt tillstånd, samt medan vännerna tillrådde och omständigheterna tilläto det. Vid första utresan hade fadern måst för hans räkning lova, att han ej skulle bliva avfälling.

[6] Framkom $^{2}/_{12}$ enligt Lenæus. De hade begynt färden i nov. samt rest genom Danmark och Holstein, Rudbeckii faders hemland. Dess dåtida kulturella inverkan på Sverige framlyser ofta och är värd en särskild undersökning.

[7] De servitvte pontificia (s. A 2 o. f.), ur vilket tal det följande är ett något förkortat utdrag (i översättning).

icke av begär efter titlar eller i hopp om större inkomster eller i väntan på äreställen och värdigheter utan endast för att tillväxa i kunskap om gudomliga ting, vilket ock de, som kände honom, skulle kunna intyga. Och han skulle kunna nå sitt mål, ty de, säger han, »som äro begåvade med endast medelmåttig sakkunskap och erfarenhet och känna begär efter dessa ting, kunna under gynnsamma omständigheter utan större svårighet ernå dem. Då jag såg, att många på grund av de svårigheter och missöden, vilka det mänskliga släktets fiender, djävulen och hans drabanter, dagligen bereda dem, som vilja tjäna Guds ord och vinnlägga sig om dess kunskap, avhållas från studiet härav; då jag såg, att många på grund av människornas otacksamhet lämna teologien, och att många, fastän de äro särdeles hågade för dess studium, likväl på grund av fattigdom avhållas därifrån, så att redan de äro få, vilka så helt ägna sig åt det teologiska studiet, som med rätta borde ske; då jag såg, att av de teologie studerandena icke få antingen försummat att förut lägga den nödiga filosofiska grunden eller också bliva tvungna att före avslutningen ägna sig åt kyrkliga eller andra tjänster; då jag vidare hade både ålder och gåvor, sådana de nu voro, och penningemedel icke fattades för denna sak, ansåg jag, att jag ingalunda borde nedgräva det sålunda av Gud mig givna pundet; alltså beslöt jag övervinna alla svårigheter, lägga hand vid verket och käckt uthärda mödorna, för att jag en gång, om det på något sätt vore möjligt, skulle inträngа i det innersta av den heliga skrift, vars ljuvhet jag länge känt. Och fast många omständigheter ställde sig i vägen, som ville avvända mig från mitt beslut, och som slutligen även tvungo mig att avbryta företaget, har jag likväl under loppet av denna knappa tid, som jag hoppas, icke av mig själv utan genom Guds nåd uträttat så mycket, att jag varken ångrar det gjorda arbetet eller kostnaderna. Sålunda har varken ärelystnaden eller begäret efter äreställen förmått mig att företaga denna resa, utan själva sakens nädvändighet har fordrat det.»

Under föregående färd hade han huvudsakligen fördjupat sig i lingvistiska och filosofiska studier och hade stannat i extatisk beundran och bildrik vältalighet inför antiken och dess store män. Hans kunskaper, som varit avsevärda redan före utresan, ökades därför ock ständigt genom hans flit; rörande sin andra vistelse i Wittenberg omtalar han särskilt, huru arbetet varit rastlöst. Det blev då ej så mångskiftande, metodiskt banbrytande och på samma gång fyllt av filosofisk skolastik som tidigare; den unge, som uttröttat sig själv under iver och hänförelse, vinner lugn och stadga och hans tal

utbyter sin retoriska prakt mot manlig kraft under fortsatta, nu på bibelns innehåll och försvar koncentrerade studier.

Efter Luthers tid hade »Lector Ebraicæ linguæ» flyttats från filosofiska till teologiska fakulteten; tidigare hade han genomgått grammatik, Genesis, Psaltaren, Salomos Ordspråk, Esaias, Jona, Daniel. Hans verksamhet hade senast 1580 blivit av mera grundläggande art (s. 55); som ett slags övningsböcker genomgår han endast Psaltaren och Salomos Ordspråk. Såsom under Melanktons och Luthers tid föredraga nu två ordinarie theologi gammaltestamentlig exeges, de övriga två nytestamentlig. De förra behandla: en Mose böcker, en profeterna, bland vilka säkerligen främst upptogos de nämnda tre. De övriga professores skulle genomgå av Pauli epistlar: den ene i synnerhet Romar- och Galaterbreven, den andre breven till Timoteus och Titus samt (grundligt) de viktigaste delarna av Melanktons Loci communes — i allt väsentligt såsom sedan i Västerås. Där och vanligen i det övriga Sverige eftersträvades även följande, i Wittenberg rotfasta åskådning. Enär ju icke alla bibelböcker hunne förklaras, skulle deras viktigaste lärosatser framdragas i anslutning till föreliggande bibeldel, på det studiosi skulle lära sig att även med deras vittnesbörd försvara alla den kristna lärans artiklar samt med sanningens beständiga grund förkasta och varna för villoläror. I Guds församling skulle hans ord och ej människodrömmar talas; med undvikande av vidlyftighet och filosofiska spekulationer skulle därför theologi föreläsa på det enklaste och kortaste sätt enligt den heliga kristna trons undervisning och språkens art samt påvisa, huru texten kunde brukas till stadfästelse, tröst, förmaning eller varning. Viktigast vore att ordagrant förklara de bibelställen, på vilka papister och kättare falskeligen stödde sina villomeningar. Dessa hade i stället sin grund i det mänskliga förnuftet, vilket är blint i gudomliga ting och för till fördärvet.[1] Intet dikterande fick[2] förekomma (s. 50); högst tre à fyra föreläsningar skulle ägnas varje kapitel. I stället hade åhörarne rätt att enskilt efteråt erhålla ordagrann tolkning och vänliga svar på oklarhetens frågor; ingen finge lämnas i tvivel; alla skulle vara vissa om sanningen i alla punkter.

Åter och åter förehölls det professorerna, att en rätt teologs uppgift ej vore skarpsinnigt spekulerande utan enfaldig, ren, oförfalskad framställning av trosläran samt förmaning och tröst enligt den heliga skrift, under vilken människan måste giva sig fången med förnuft och alla tankar. Därför skulle deras ämbete även vara i

[1] Rudbeckius ådagalägger senare samma åskådning (s. 103).
[2] Här lika litet som i flertalet ämnen. Stadg. upptogs även i S. O. 1611.

väsentlig grad predikarens; utan att fylla höga krav på ordaförkunnelse utnämndes ingen till teologie professor. Veckopredikningar skulle de hålla över (i skolan icke behandlade) bibelböcker, såsom domare-, konunga- och krönikeböckerna, Job, Psaltaren, Salomos ordspråks- och predikarebok, evangelisterna (om Västerås :kap. 9, 12); flitigt skulle studiosi härunder göra anteckningar och så lättare vinna homogen bibelkunskap och trosståndaktighet. Dessa skulle ock granneligen märka och lära den stora skillnaden i professorns utläggningssätt över samma evangelietext på lördagen i skolan (latinè) och på söndagen i kyrkan för »das gemeine unverständige Volck». Tillfälle var ock berett särskilt för de många utlänningar, som icke voro hemmastadda i tyska språket, att söndagligen höra en professors[1] textutläggning på latin.

Under ledning av och umgänge med flera framstående lärare studerade Rudbeckius här, enligt egen försäkran, träget, så långt förmågan tillät. Han kände och hade åhört flera professorer under sin förra färd. Den förnämste var L. Hutterus, som utöver det förutnämnda antalet theologi blivit tillkallad och anställd såsom professor controversarium, och som erhållit bl. a. följande ärebenämningar: den återfödde Luther, kalvinisternas slägga, antimelanktonikern, den ortodoxaste av de ortodoxe. Fyra gånger rektor vid universitetet föreläste han under Rudbeckii båda Wittenbergsvistelser och utgav då flera arbeten (t. ex. mot jesuiterna, om augsburgska bekännelsen, om Kristi mänskliga natur, om konkordieboken). Han författade ett Compendium locorum theologicorum som skulle delvis undantränga Melanktons och finna utbredd användning under två sekler. Den nitiske och betydande polemikern Hunnius, som en tid undervisat under Rudbeckii första Wittenbergsvistelse, hade avlidit redan då och efterträddes av den trägne och spekulative Balduin, vars predikometod Rudbeckius senare anbefallde åt sitt prästerskap; den följdes även vida och länge i Sverige och utlandet.[2] Ett renlärighetsnit som dennes framträdde ej så alltbehärskande hos den nykomne professor Forsterus, vilken förfäktade bl. a. de satserna, att det ena bibelstället borde få förklara det andra, att den helige andes tydligt märkbara närvaro var betingelsen för rätt skrifttolkning, och att man borde ivrigt studera grekiska, hebreiska och kaldeiska.

Av dessa språk hade Rudbeckius grundligt lärt det förstnämnda och torde hava vidgat sina kunskaper i hebreiska under förra vis-

[1] Theologi skulle predika i tur och ordning. Jfr om det sagda Sachsens K. O. 1580. En f. d. Västeråslektors ensartade predikosätt: HACKLIN, a. a. s. 88.

[2] Jfr SKARSTEDT, a. a. passim; här s. 258 not 1.

telsen i Wittenberg, där utmärkta föreskrifter för undervisningen häri hade utfärdats (s. 55). Nu åhörde han i grekiska professorn Joh. Adrianus och i österländska språk Philippus Arnoldi.

Rudbeckius kunde arbeta ostörd av senare strider inom akademien rörande dels profanauktorernas gagn för studiet av grekiskan, dels den hebreiska punkteringens gudomliga ursprung. Han vinner en sällspord förtrogenhet med urkunderna och deras språk, uppskattar och övervärderar dem, så att han senare upptager t. o. m. flera semitiska språk på gymnasieschemat. Han synes hava obehindrat läst opunkterad hebreisk text och kan senare nästan ensam utgiva bibeln reviderad och i svårtydda punkter nyöversatt. Han hade därvid naturligen gagn även därav, att han här fått ytterligare intränga i grekiskan och nya testamentet.

Den i Wittenberg framhållna betydelsen av att »kurtz und rund» utlägga Guds ord var ej nog. På det att sanningen i kyrkans »rena gudomliga lära» skulle kunna bättre försvaras vid de offentliga religionsöverläggningarna, hade de en tid försummade disputationerna återupptagits vid akademien. Tolv voro årligen föreskrivna inom teologiska fakulteten; i dessa (såsom vid och efter föreläsningarna) skulle ingenting ställas i tvivel utan allt till samvetsfrids vinnande uttryckligen klarläggas enligt Guds ord och emot falsk lära. Härtill skulle samtliga teologie professorer samt kanslären bidraga med yttranden och undersökningar samt avstyrande av ovänskap och trätor. För att förebygga förhastade, misstänkta, förvillande uttryck och meningar, som kunde väcka tvivel (»förargelse»), skulle professorn överlämna sina positiones till dekanus två veckor i förväg; de skulle finnas anslagna nära en vecka för studiosi. En professor eller student i annan fakultet än den teologiska, som av sitt samvete drevs att något proponera, tilläts det endast genom en studiosus theologiæ såsom språkrör. Den, som ej fått full förklaring genom diskussionen, ägde att offentligt eller enskilt av preses erhålla »god, vänlig, kristlig upplysning». Med flit och allvar skulle disciplarna förmanas att i teologiska disputationer undvika filosofiska subtiliteter och spetsfundigheter, vilka tillhörde den filosofiska skolan och där hade sin tid och ort; endast »Realia» finge föredragas, endast vad i kristliga ting var rätt eller orätt, vad man där skulle tro eller icke tro, göra eller låta, — endast om sådana nödvändiga saker var det, preses eller respondenter hade tillfälle att undervisa. Endast ur den heliga skrift finge bevis tagas men ur kyrkofäder och konciliebeslut blott vid fullkomlig och påtaglig bibelenlighet. Ty till ingen människa, ingen äldre eller nyare kyrkolärare skulle

man sätta tro längre, än han fullt överensstämde med Guds ord och dess egentliga och sanna förstånd; onödiga vore den äldre tidens disputationer, vari man jämfört lärares olika satser med varandra och med Guds ord. Vår tro och samvetsro vilar allena i Guds rena och klara ord; därför vore disputationernas syfte att med tydliga och lättfattliga bibelställen jämföra och belysa de bibelns dunkla punkter, ur vilka kättare spunno sina förvillande meningar. Ordet självt vore den bästa och enda förklaringskällan; t. o. m. en däremot talande ängel från himmeln skulle fördömas (Gal. 1:8).

Vid sidan av föreläsningarna och trägna studier aktade Rudbeckius även på tidens företeelser och krav, såg svenska och tyska studenters utsvävningar, hörde och såg resultaten av jesuiternas utbredning, verksamhet och finter samt befarade därav stundande andligt mörker och ofrihet för hemlandet. Han önskar finna sitt folk och särskilt dess andliga ledare motståndskraftiga och trosstarka såsom 1593 och finner säkerligen gott hopp härutinnan genom bekantskapen med brödraparen Oxenstierna och Cantherus, med E. Holstenius, Jonas Rothovius, Phrygius. Lenæus m. fl. Minnena, impulserna från Uppsala mötes tid växa i denna miljö och inför dylika uppgifter samt förläna efter hand styrka och oböjlighet. Med teologiskt bibelenliga synpunkter och krav skulle dessa skapelser en gång komma att starkt framträda i hans livsgärning i hemlandet. Ungdomens skickliggörande att föra kampen till seger står för honom som ett mer manande mål än förr; för den blivande skolorganisatorn har ett fortsatt aktgivande på skolanordningarna i Wittenberg med omnejd (s. 56) varit fruktbärande.

Eleven, f. d. professorn, skulle ock verka som lärare. Dels av intresse för ämnet, dels för sin (och broderns) ekonomis skull undervisade han (på uppmaning) i dialektik och metafysik och avfattade tjugo disputationer ($^{20}/_{10}$ 1608—$^{12}/_{1}$ 1609), varvid han följde sin egen (s. 65, 238 nämnda) handledning i logik och därefter Aristoteles. Ynglingar av flera nationer, varibland många lärda och framstående män samt så gott som samtliga där studerande svenskar,[1] åhörde honom, överlämnade en ej obetydlig penningsumma och bådo honom fortsätta. Om han fått officiellt erbjudande att fästas vid universitetet, därom säga de tidigare källorna intet.[2] Det är kanske mest

[1] Däribland Christ. Anundi från Värmland, som sedan blev hans medhjälpare i privatkollegiet. Så ock Joh. Watrangius, Jacob Johannis (Angerm.) samt M. Dan. Petri (Calm.) och Simon Olai Nauclerus (Stockh.). Jfr s. 75 not 2, 84, 69.

[2] Dock: N. O. Ekström, *Bilder ur svenska kyrkans historia*, s. 16, Muncktell, a. a. III: s. 521.

med tanke på inkomsterna av detta kollegium, Rudbeckius säger, att han aldrig kunnat skaffa sig en bättre ställning. Här bjöds honom ära och bröd, i Sverige osäkerhet, kanske förföljelse (s. 42, 70, 80). Dock tvangs han hem, säger han, av kärleken till föräldrarne[1] och till det fädernesland, för vars skull han anträtt utrikesfärden. Efter ett i avsevärd grad reformatoriskt tal om logikens nytta och gagn (s. 237) lämnade han »musernas boningar och alla bekvämligheter» och anträdde med sina båda reskamrater färden mot Uppsala.[2] I Rostock synes han till skillnad från ressällskapet ej hava gjort nämnvärt uppehåll. Ensam torde han därifrån hava skyndat hem.

Under Rudbeckii tvååriga bortovaro hade Karls misstämning fortfarit, studentantalet hade väsentligt minskats och professorsanslag indragits; alla med Rudbeckius förut samtidiga lärare utom två hade lämnat universitetet. Fyra professurer hade nyss stått obesatta, fyra hade haft medelmåttiga innehavare. »Det var kanske universitetets sorgligaste ögonblick efter 1593.»[3] Messenius och Rudbeckius, vilkas personliga kraft och lärdom dels nyförvärvades, dels återvanns åt högskolan 1609, höjde sig som jättar över de övriga;[4] men i sin motsättning till varandra skulle de dock framtvinga

[1] Han visste, att fadern varit död flera år. Han torde här (i Oratio . . . quod causa . . . bellorum, s. A 4) åsyfta sina lärare såsom i De officio o. a. tal.

[2] Någon hjälp torde Rudbeckius vid logikarbetet haft av sin vän, f. d. logikprofessor Lenæus, som ock nu var i Wittenberg. Denne hade brevväxlat med professor Granius i Helmstädt, en svensk, som Rudbeckius måhända kände från bådas skolgång i Strängnäs, och som trots konungens och Oxenstiernas erbjudanden och dubbel lön ej kunde förmås mottaga liknande befattning i hemlandet; hans papistiska tendenser, som synas hava medverkat härtill, blevo måhända Rudbeckius bekanta och gjorde honom sorg. Jfr ANNERSTEDT, *U. U. Hist*, I: s. 193. Ej Rudbeckius men Jacob Bœse, Lenæus samt bröderna Bartholomeus och Andreas Birgeri Cantherus hava immatrikulerat sig i Rostock i oktober 1609. Av det sistnämnda brödraparet i ressällskapet, kyrkoherdesöner från Mellösa, blev den äldre kungl. sekr. [fader till Lars C., Axel Oxenstiernas sons lärare (läroplan jfr ANNERSTEDT, *Bihang*, I: s. 365), hovråd]. Den yngre, Andreas, blev reskamraten Bœses närmaste företrädare som rektor i Örebro. Det är snart efter Cantheri avgång, som Bœses inventarieförteckning skrivits (s. 21, 27); men nio böcker skänker Cantherus (såsom faderns efterträdare i Mellösa) till sin f. d. skola: Rostockprofessor Chytræi anmärkningar till Herodotos, Dunkelmännens brev (s. 245 not 2), Refutatio Jesuvitarum och Logicæ Rami, Frischlins komedier, Scribonij fysik (s. 283), Ciceros de officiis, Schola Salernitana och Arm. de Bello viso's logik (paleotyp). (KARLSON, a. a. I: s. 44).

[3] ANNERSTEDT, *U. U. hist.*, I: s. 133. Kvarvarande: Petrus Rudbeckius och Mart. Ol. Stenius. Messenius hade nytillkommit. Ingen teol. prof. fanns.

[4] Den förres kunskaper förnekades väl eller drogos i tvivelsmål bl. a. av hovkanslären doktor N. Chesnecopherus. Rudbeckius erhöll av Messenius epitetet åsna. Båda voro emellertid Messenii personliga ovänner (s. 4).

en den allvarligaste kris i akademiens tillvaro. Det synes hava varit denne stolte, fåfänge jesuitlärjunges närhet och inverkan, som tillsamman med Rudbeckii studier och reseintryck under de senare åren låtit den luterskt-religiösa bottenströmmen hos honom bryta fram och tränga åt sidan det nyplatoniserande förnufts- och lärdomsbeprisandet i hans första stora tal. Rudbeckius är alltid humanisten, melanktonslärjungen, bildningsentusiasten; hans gärningar ådagalägga, att kynnet är kvar, han framhåller även senare förnuftets betydelse, rätt och fordran i mänskliga ting. Men talet är ej så välformat; det högstämda ersättes av kraft och en stark känsla av verklighetens krav, av tidens, dagens trängande behov. Det religiösa frigörelsekravet är talens tema. Först kommer denna klassikglömmande, teologiserande sida till synes, då han (ej långt efter återkomsten från Wittenberg) 1609 tillträder professuren i hebreiska, ett ämne, som ju var mera teologiskt än språkvetenskapligt.[1] I sin (första) installationsföreläsning ($^{11}/_{12}$ 1609) talar han nämligen med styrka om den påvliga träldomen och den gudsmannen Luthers befrielseverk (här s. 110 o. f.). Petri efterföljare i Rom vore den antikrist och drake, som bibeln nämner; han toge sin makt genom att vränga och negligera skriften; han förklaras av sina anhängare kunna ändra naturen och göra av intet. Ej eggad utan född till släktets fördärv gör han martyrer och skyddar det råaste skolastiska okunnighetsmörker. Hans kreatur känna ej de äldre språken men uppamma en den sorgligaste skrifttolkning; helgons ben, spöksyner och dödas svar avgöra för dem livsfrågor. I dess ställe har Gud genom Luther trängt denne djävulens förstfödde tillbaka i de flesta land; denne vågar eller mäktar ej låta bannstrålen förskräcka de uppvaknande. Tioåringar känna nu frälsningens väg bättre än en man då; Kristus

[1] Det vill synas, som skulle Rudbeckius mer än andra haft eller gjort till sin uppgift att sätta i verket sin konungs reformatoriska önskningar om undervisningen. Karl IX:s retorikprofessur hade han tidigt inflikat i sin matematiska (Petrus Rudbeckius innehade den 1610); senare skulle Gustav II Adolfs Resolution (1620) genomföras tidigast och kraftigast av honom. År 1604 hade regenten önskat en linguarum professio i grekiska och hebreiska med en icke prästerlig innehavare; Rudbeckii f. d. kamrater Claudius Opsopæus och den nämnde Malmenius hade undervisat häruti men nekats lön. I enlighet med de äldre Wittenbergsstatuterna (av 1545—1546) stannar så Rudbeckius inom filosofiska fakulteten och övertager undervisning i hebreiska med översättning av gammaltestamentlig text. Rudbeckii tjänstgöring är svårutredd, ty akademiens outvecklade former äro genom det ringa professorsantalet och de messenianska oroligheterna i förvirring. — Hans likpredikan av Lenæus uppger början av professuren i hebreiska till år 1610. Andra inträdestalet hölls ej heller förrän 1610 $^{23}/_{1}$.

förtiges eller bortskymmes ej. Kunskap t. ex i filosofi, i bibelns och flera österländska språk har blivit spridd i utlandet (om ock ej ännu hos oss) nästan till det möjligas gräns, medan knappt en enda i hela påvens välde förut lärt sig annat språk än dåligt latin. Tills Herren förgör denne fördärvets son, bör var och en göras rustad och vara på sin vakt för sin egen, för kyrkans och rikets skull; ty hans utskickade hava redan sänts till fårahuset! [Jfr Acta Jubilæi, s. Pp 4 verso.]

Sin andra professorstid inleder han ock med ett tal om hebreiskans betydelse och nytta.[1] Den innehölle rötterna till alla andra språk, till bibliska och geografiska namn; i detta ligga historiens källor, alla folks visdom. Det är ljuvt som honung. Guds egen son talade det, änglarna sjunga därå, och vi kunna utan tolk förstå Gud själv, som medelst »lingua sacra» uppenbarat oss sina »oracula». Det beskriver mänskliga rön, naturen och jorden, växterna, djuren, stjärnornas banor, storlek och distanser, folkens skilda seder och lagstadganden. Det öppnar således dörren till allt vetande och förklarar likaledes poeternas framställningar och bilder.

För akademiens ungdom framställde han så under något mer än ett år hebreiska språkläran i sammandrag samt viktigare avdelningar inom pentatevken med utläggningar av grammatisk och teologisk art. Här påvisar han de nämnda lärdomarna av språkets form samt dess religiösa och naturhistoriska innehåll; han vederlägger de flesta (i sagda tal mot påven framhållna) villfarelserna och utger samtidigt nära ett hundratal skarpa teser mot de jesuitisk-skolastiska ansträngningarna och »deliria». Den mångsidiga, banbrytande och välbehövliga undervisning, han från denna tid anordnar i collegium privatum (kap. 6), hade även ett syfte liknande talets och tesernas, och han följde därvid i mycket samma motståndares undervisningsmetoder.[2]

Till egentlig teologisk professur förflyttas Rudbeckius 1611[3] och håller därvid mot påvemakten och kalvinisterna ett tal av nästan våld-

[1] Oratio de lingvae hebreae præstantia et dignitate habita, in illustri Academia Vbsaliensi a. M. Johanne Rudbeckio Nericio . . . Anno Christi 1610. 23. Janvarii. cum ibidem Linguæ hujus Professionem susciperet. Et iterum . . . Anno 1624. in synodo mariana . . . Arosiæ [1625].

[2] Organisator som eljes synes han även nu arbeta för sina akademistatuters efterlevnad och promulgation (jfr ANNERSTEDT, *U. U. Hist.*, I: s. 122).

[3] Enligt J. Matthiæs Confessio (anf. i HOLMQUIST, *Matthiæ*, s. 70 not 6) skall Rudbeckius hava föreläst offentligt över Haffenrefferi Loci (här s. 215). Installationsföreläsningens titel: Oratio . . . quod causa . . . bellorum. Han erhöll under denna tid som årlig lön 120 tunnor säd. En tunna råg värderad i uppbörden av Älvsborgs lösen till en rdr = över 10 kronor nu (s. 312 not 4).

sam kraft. Rom och delvis även kalvinisterna hade sänkt vårt land i armod och inbördes split, hetsat Polen och Danmark mot oss, lagt tempel och skolor i grus och satt hela vår framtid i yttersta fara. Luther skingrade det katolska mörkret, men djävulen sände reformerta, anabaptister och andra villolärare och ingav den romerske antikrist att åstadkomma de frommas skeppsbrott genom högskolor, kungamord, areställen, vällust och alla slags bekvämlighet. Själv hade talaren varit hos jesuiterna och lärt känna deras förförelseknep; de i lärornas irrgångar obevandrade lockade de över till sig med oriktiga uppgifter och falska bevis. Hade inga »Posseviner, Herbester, Dionysier, Galler, Klosterlassar eller Forbetier» funnits, så hade ingen liturgi blivit svenskarne påtvingad, inga professorer kastade i fängelse eller präster avsatta och konungasonen ej uppfostrad i främmande religion. Dem hade ej påtvungits religionskrig med utskrivningar, skatter och legosoldater. I stället hade de förmått upprätthålla och förbättra lagar, kyrkor och skolor. Av omsorg för landets välfärd borde studenterna hålla lastbara och smädeandar på avstånd. Av åhörarne hade säkerligen flera kommit tillstädes av nyfikenhet och tadelsjuka. De ansåge sig klokare än både talaren och övriga lärare — Ack, att detta vore sant! utropar han — därför, att de kunde några latinska glosor och vetenskapernas indelning, medan de ej ens kände elementerna av sin kristendom. Han begräte sådanas lott och ville hellre förblivit ofödd än vara en belackare. Sin nya uppgift ställde han högt: han sade sig väl känna, att med en dåtida teologiprofessur voro förenade faror till liv och egendom, att så gott som obegränsade kunskaper fordrades i språk och artes, i antiken och historien, samt att hans egna insikter häri voro obetydliga. Då emellertid ingen lämplig och villig fanns, hade han tillåtit, att bördan lades på hans axlar — och detta mera med tanke på kyrkans nödställda belägenhet än på egen fördel eller skicklighet. Han komme ej att tillstädja, att iver och flit fattades honom, om ock övriga lärdomens stöd och hjälpmedel ej stode honom till buds. Han hoppades även hjälp av den Gud, som kallat honom till detta av honom ej eftersträvade ämbete.

Han lovar vara studenterna en föresyn (»Följen mig, såsom jag Kristus!») och bistå dem oförtrutet i vardagsarbetet. Hjälpen blev väl också ej sällan av rent ekonomisk natur; liksom stöd av detta slag säkerligen gjort honom värderad i Wittenberg (såsom Hambræus i Paris), så skedde det helt visst ock i Uppsala. Han gjorde sig även underrättad om de enskilda studenternas liv och senare öden och varnar vid flera tillfällen för en och annans (detaljerat beskrivna)

förfall och straff. För ett mindretal studiosi träder han i fars ställe. Till honom såsom universitetets rektor skriver så änkedrottning Katarina (1613 $^{16}/_{5}$), att hon av ärkebiskopen hört honom hava tagit Herr Pähr till studia, beder honom fortsätta därmed samt lovar gunst och allt gott.[1] Även alla övriga studenter samlade han här under två år kring sin kateder.[2] Bland dem blevo ovanligt många senare framstående män, biskopar, statsmän, professorer, adliga;[3] dessas och de övrigas religiösa intresse och moraliska styrka torde väsentligen befordrats genom hans framställning. Nödvändigtvis måste undervisningen vid denna tid bliva i hög grad polemisk; den hade varit det i Strängnäs, Uppsala, Wittenberg. Ensidighetens styrka behövdes: tiden företedde en enda kraftmätning. Vi hava bakom hans sist omnämnda tal anat en fiende icke så mycket i Tyskland eller Rom som på hans egna åhörarebänkar. Att han med ytliga och lärdomshögfärdiga kristendomsbespottare åsyftade uppenbara eller hemliga jesuitlärjungar, hade förut framgått av hans anslagna teser. Han visar där, »huru sann vetenskaplighet och sedlighetens bud för dem ej betydde något, huru osjälvständighet i tänkandet och lösliget i grundsatser därav blev en frukt» (Schück). En av dem hade innästlat sig i Uppsala mötes stad, i landets högsta undervisningsanstalt, för att undervisa ungdomen bl. a. om statens väl och den enskildes moraliska förpliktelser. Denne, Messenius, hade haft många och farliga föregångare hos oss; bl. a. hade de lett den till Stockholm förflyttade akademien. Men de och deras konung hade utdrivits. Ett stort ansvar skulle, ansåg Rudbeckius, vila över svenskarne, om deras försumlighet läte det ljus förbrinna, som först efter liturgistriden och nu in i det sista fått lysa klart över landet medelst ett vaknat och nitiskt prästerskap. Fiendens siste utskickade var så mycket farligare, som han med lärdom, snille och hänsynslöshet uppträdde på den tid, då ingen hans like fanns vid högskolan att upptaga kampen, då akademien själv stod vanmakten nära. Ungdomen hänfördes av den glänsande meteoren; i sin egenkärlek och arbetskraft såg han sig omgiven av ett växande »löst parti» med många av de egenskaper,

[1] Stockholms Magazin 1781, s. 133 o. f. Om understöd jfr RRP. 1636 $^{21}/_{6}$.

[2] I den berömde Laur. Norrmanni Episcopi Orationes panegyricæ säger författaren i Oratio Parentalis över Skarabiskopen Petrus Rudbeckius d. y. (s. 256) om biskop Joh. Rudbeckius: ingenii et Studiorum seculi sui eminentissimus, Mathemata primum, tum literas Orientaleis, mox Theologiam incredibili Juventutis concursu adplausuque professus fuit. Jfr Kourff, a. a. s. A 3.

[3] Vid denna tid studerade i Uppsala bl. a. Adler Salvius, Jonas Petri Wex., Jonas Petri Linc., Joh. Matthiæ, Ol. Laurelius, Andr. Prytz, Joh. Nic. Liljeström, Moretus, Sven Jonæ Westr.

Rudbeckius gisslade i sitt inträdestal. Denne nekade väl inför en senare tillsatt undersökningskommission, att han därmed åsyftat »Messeniani», men de försäkrade, att nämnda tal »ähr een ordsak till all oenighet». Redan i den första oration, Rudbeckius höll[1] efter att vid hemkomsten hava funnit Messenius vara professor, hade denne känt sig anklagad, och samma dag började den följd av oregerligheter och skandalösa uppträden, som under flera år pågingo ibland hans och Rudbeckii stundom lika svårstyrda anhängare, förryckande universitetets verksamhet och påkallande extra ordinära åtgärder. Rudbeckius utsågs väl till akademiens rektor men var ej i stånd att införa ordning gent emot motpartiets våldsamheter och Messenii rektorsanspråk. De båda ledarne fingo lämna Uppsala 1613. Messenii väg gick till rikshistoriografbefattningen och Kajaneborgs fästning; motståndaren följde sin konung över Östersjön som hovpredikant. Lugnt kunde det dock ej bliva i Uppsala. Aristoteliker och ramister, Wittenbergs- och Rostockselever stridde om principer och övervälde. De flesta lärda hyllade den nu oppositionella riktningen och veklagade de förras hedniska besmittelse. Häftigt kämpade t. ex. teologie professor Raumannus mot Lenæus, Strängnäsbiskopen Paulinus mot etikprofessor Jonas Magni, tills konungen avbröt avfattandet av stridsskrifter samt sökte stärka efter danska kriget och ena före mötet i Örebro (1617).

Under tiden framlade Rudbeckius för krigarne,[2] stundom timmen före drabbningen, de gammaltestamentliga »konunga»böckernas krigsbedrifter jämte trosvarma, modstärkande tillämpningar;[3] här var han inför konungen en orädd sanningssägare och

---

[1] De servitvte pontificia.

[2] Han var bl. a. vid Narva och Reval (där han sedan skulle inspektera) 1614, Pleskow 1615 (Pass i K. 70. UUB.), i Finland 1616.

[3] Jfr N. 1773. UUB. samt HJELMQUIST, a. a. s. 5 o. f. Ett flertal predikningar samlades av sönerna till en postilla: Beatum Regis Sceptrum. Ur hans utläggning om nattvarden 1615 (tr. 1629) må några belysande satser anföras. Papisternas trånga huvud kunna ej fatta, att det är Kristi eget, av jungfru Maria erhållna liv, vi i nattvarden äta och dricka. Vi skola bliva enfaldigt vid Herrans ord och ej grunda vår tro på någon människas uttydning. Guds son skall icke på yttersta dagen döma efter några filosofiska subtiliteter, icke efter några spetsfundigheter, icke efter Lombardi, Thomas' och Bellarmini böcker eller efter Calvins institutioner utan efter sitt ord. Ingen aldrig så klok människa kan utrannsaka eller förstå trefaldigheten. Men emedan Guds ord betygar det så klarligen, måste vi det tro. Vi måste fånga vårt förnuft under Kristi hörsamhet och lydnad och tro hans ord, huru sällsamt det än synes. Människor ruttna i jorden eller uppätas. De skola dock uppstå hela och behållna. Vi måste det tro, emedan den allsmäktige Gud haver sagt

ett stöd, som i en nu oöverskådlig grad stärkte denne i en farlig brytningstid. »Då en konung syndar, syndar han dubbelt», framhöll han med anledning av vissa rykten om dennes vandel, »ty folket följer lättare exempel än lärosatser». Det vore en själasörjares plikt, därest han ej var legoherde, att ställa den av arbete överhopade fursten inför sitt eget samvetes domstol, i synnerhet som personer i hans omgivning sökte »för en fet soppa» intala honom en sorglöshet, som kunde leda till lättsinne. Det är för konungen betecknande, att den oförskräckte Rudbeckius dock alltid var »med hans beständiga nöge och nåd». Av hans förtroende fann den samvetsömme och självständige herden själslugn i hovatmosfären, där han ej eljes fann sig väl. Den frimodige promoverades vid landets första teologiedoktorsutnämning, vilket är så mycket anmärkningsvärdare, som denna värdighet mindre bevisade hans lärdom än var en hedersbetygelse av konungen.[1]

Stolbovafreden var då avslutad; konungens kröning kunde försiggå; Örebro stadga skulle anbefalla starka reningsmedel mot den påviska smittan, och blodsdomar börja samma år verkställas. Inåt begynte och fortsatte vid samma tid ett kraftigare upprättelsens regemente, ett positivt byggningsarbete på det religiösa, kulturella och politiska området. »Såningsmannen på den framilande stridsvagnen» insåg behoven och fann kraftkällor; han lyfte sina undersåtar och lyftes av dem, han förstod att ställa rätta personen, där denne kunde verka bäst. Rudbeckii ämbete blev att övervaka och lyfta en vidsträckt landsdel till en högre religiös, sedlig och kulturell nivå. Dessförinnan och därbredvid skulle han å kyrkans och regeringens vägnar verkställa några arbeten och inspektioner.

Bibeln av år 1541 hade länge varit svåråtkomlig.[2] Prästerskapet

---

det i sitt heliga ord. Även det, som säges om nattvarden, måste vi tro, fast det synes för våra ögon omöjligt. Gud är en sannfärdig Herre; för Honom är ingenting omöjligt. Guds son är visheten själv och vill ej vara mästrad av sina barn (Matth. 11). Jfr s. 112 not 1.

[1] Konungen hade själv utfärdat inbjudningsprogrammet, Axel Oxenstierna var promotor, ärkebiskop Kenicius, Paulinus (Rudbeckii lärare), Rudbeckius samt (hans elev) Joh. Bothvidi »doctorerade» ($^{24}/_{10}$ 1617).

[2] Jacob Petreijus (En bitter dödzklagan, Minnespredikan (å Nagu, Finland, $^{6}/_{11}$ 1633) säger, »at napst en Bibel [1618] för många Peningar fans tilkiöpz» (i Finland); varemot 1633 många ägde den och hade »roligh lägenheet ther uthi läsa, om the elliest ijdas». Rudbeckius skulle (enligt Missif $^{6}/_{3}$ 1615) korrigera profeterna efter den grekiska texten; bl. a. skulle hans broder Jacob överse Apocrypha, Jo. E. Terseri fader (s. 29 not 1) apostlabreven och uppenbarelseboken och Kenicius upprätta ett innehållsregister. Senare blevo i st. f. dessa Lenæus och Joh. Bothvidi honom i vissa delar behjälpliga (s. 82 not 2).

hade redan 1593 begärt dess förnyade utgivning, och Karl IX hade vidtagit förarbeten till samtidigt förbättrad översättning. Förhållandena tilläto emellertid ej en genomförd granskning, men 1618 kunde Gustav Adolfs bibel utkomma i svårtyddare punkter reviderad samt med innehållsöversikter, förklaringar, kronologi och register. Till största delen hade Rudbeckius ensam utfört detta arbete. Han säger därom, att han i två år continue arbetat på bibeln: »Haffver most corrigera om nätterna, hvar igenom min syn och kraffter äre försvagade.» Den voluminösa urkunden av hans egen hand i UDA. är ett imponerande vittnesbörd om arbetsförmåga och lärdom. Om än detta verk snart blev sällsynt och Rudbeckii flesta tillägg och anteckningar »för bekvämlighetens skull» efter tolv år anbefalldes till uteslutning[1], fyllde hans edition dock sin stora uppgift i det ännu ej ens tillnärmelsevis avslutade reformationsverket. Den var det dittills största och typografiskt bäst utförda arbete i Sverige.[2]

Ävenså utarbetade han tillsamman med hovpredikant J. Palma för östersjöländerna en framställning av den luterska läran jämförd med den grekisk-katolska. Han fick senare, 1627, i uppdrag att inspektera Estlands kyrka och seder; hans uttryck om färden vittna om medlidande med och vämjelse för prästernas och befolkningens okunnighet och sedligt låga nivå. Resultatet av en kortare tids arbete med ett sådant oefterrättlighetstillstånd måste bliva jämförelsevis ringa, och dock anse senare forskare, att hans resa bildat epok i landets kyrkohistoria.

Redan 1618 hade han beordrats att undersöka några schismata i Västerås' stift. Bl. a. firades där lördagen såsom helgdag av flera personer ur de lägsta klasserna.[3] Man sökte stävja villfarelserna

---

[1] Privilegiet för Rudbeckii lärjunge och promotionskamrat Joh. Matthiæ, d. $^{12}/_{10}$ 1630. THYSELIUS, *Bidrag*, s. 160. SRP. VI: s. 475.

[2] Tryckt i 2,000 ex. »Förspråket» vänder sig bl. a. mot dem, som anse gamla testamentet blott vara gamla historier. Även de apokryfiska böckerna upptagas. Arbetet är rikt illustrerat och försett med kartor över de bibliska landen. Rudbeckii ingående kronologiska tabeller över gamla testamentet, vilka blott i utdrag ingått i editionen, finnas i behåll och lågo till grund för hans 1626 i samband med världskartan utgivna historieöversikt. Bevarade äro ock Lenæi anteckningar över alla nytestamentliga brev, konunga-, krönike-, Esra, Nehemia, Esters, åtta profeters böcker samt dennes förkortning av Rudbeckii lat. brev om bibeleditionen till det i Örebro 1617 församlade prästerskapet. Jfr I. VI: 2—10. UDA.; N. 1781, 1783. UUB.; Thyselius, Loenbom, a. a.

[3] Jfr biskop Bellini domkapitelsprotokoll; NORLIN, Teol. Tdskr. 1869, s. 306—311; Linköpings bibl. handl., II: s. 295, Västerås' konsistorii und. skrivelser före 1695. RA. (bl. a. om hor med djävulen under vattnet); LINDERHOLM, *Ur fädernas tankevärld*, passim. I K. 23. UUB. finnes Rudbeckii egenhän-

genom att avrätta några Jesusförnekare och sjundedagsfirare, men övertro, vidskepelse och okunnighet frodades, olika ord för skörlevnad möta ideligen och på snart sagt varje sida i VDP. Om dråp, dryckenskap, barnamord och förbindelse i förbjudna led rannsakas mycket ofta nu och senare inför konsistoriet. Den för svaghet och kätteri anklagade biskopen Bellinus hade svårt att höja sitt stift och detta kanske lika mycket för sitt vanryktes skull som för de felsteg, som förorsakade hans avsättning.[1] Konsistoriets protokoll från hans senare tid omnämna upprepade maningar till prästerskapet emot katolska kvarlevor, han söker hålla församlingstukt genom stränga domar, och verksamheten för skolväsendets höjande under hans tid får ej glömmas. Det sedliga tillståndet var även i andra stift delvis betänkligt. Så klagar något senare Linköpingsbiskopen (prästmöte 1637), att »de gemene söla sig hopevis» i otukt och vilja liksom de förnäma ej stå kyrkoplikt; Skaraherden klagar (i riksrådet 1643 $^{7}/_{11}$), att i Västergötland voro andra dag pingst 40 eller 50 »till värka och dika». Fält funnos för röjning, rensning och sådd; situationen skapade män; ett flertal de kraftigaste stiftschefer utnämnas under detta skede av pågående nationell pånyttfödelse. Rudbeckius tilldelades det stift, han nyss efter Bellini död inspekterat.

Därtill valdes han »post Pias Præces» i september 1618 av kapitulares och prästerskap, till vilket följande förhållanden torde hava samverkat. Man såg honom stå i konungens gunst såsom hovpredikant och teologie doktor och kände kanske redan visitatorsuppdraget; man behövde en chef, som hos regeringen kunde utverka trängande förbättringar i stiftet, vars lägervall framträdde särskilt skarpt i jämförelse med förhållandena i det närbelägna Strängnässtiftet, som ett decennium tidigare åter erhållit en kraftig biskop (Paulinus). Man hade nyss starkare än någonsin framhållit inför

---

diga Extract av bonden Jon Olufssons bok (1618); denne utgav sig vara bl. a. av två kometer kallad till profet. Han skulle korrigera bibeln, som var villolärig; så vore Petri epistel uppdiktad av djävulen och dogmen om de tre gudomspersonerna av påven; olyckor, pest, hunger, yttersta domen vore nära. Boken vore ofta utan mening och sammanhang: det är Rudbeckii slutomdöme. Han rådde honom i Linköping avstå från sin villfarelse och lämna stiftet. De i staden (vid Maria Elisabets begravning och Rudbeckii invigning) närvarande biskoparne, som satts till domare över tre kättare från Västerås' stift, förordade nåd för dem, trots det de vore döden värda.

[1] Han hade varit rektor i Gävle. Ideligen förföljdes han av kyrkoherden Er. Thomæ i Badelunda, som sedan avrättades. Biskopen avsattes 1606 men kom åter till ämbetet. Rudbeckius stöder sin K. O. delvis på flera under Olaus Stephanis tid (t. ex. 1616) införda bestämmelser. Omsorgen om skolväsendet under hans tid jfr kap. 7, 8. Jfr ock N. 1901. UUB.

konungen kyrkans och skolans usla förhållanden; tidigare skrivelser under den förre biskopen hade föga hulpit. Många kände professor Rudbeckius och hans otroliga arbetsprestation vid akademien, collegium privatum och bibeleditionen samt hans insats för S. O. 1611 i det närbelägna Örebro, där Olaus Stephani och rektor Petrus Drivius i Arboga varit närvarande. Den förre uppgives ock hava utpekat honom som sin lämpligaste efterträdare. Rektor Eric Holstenius, som framburit de senaste förbättringskraven, kände honom ifrån Wittenbergsvistelsen 1608—1609 och kunde berätta, med vilken iver och framgång han studerat och undervisat, och huru uppburen han var. Man hade måhända hört honom som hovpredikant på Väsby gård och i slottskyrkan 1613 och 1615. Utnämnd av regeringen (trots påstått avböjande) invigdes han i Linköping den 28 januari 1619. Först i september näst före morsmässan uppgiver Lenæus honom hava anlänt till Västerås; men han var närvarande vid prästmötet Botolphi[1] tid, och den 11 augusti håller han det första konsistoriesammanträdet såsom stiftschef.[2] Före denna tid hade han ock hunnit deltaga i utarbetandet av det s. k. 1619 års kyrkolagsförslag (s. 135 not 3; Lundström, Paulinus II: s. 132),

[1] 17 juni. Enligt kyrkoboken i Skultuna (C: 1. ULA.) inauguratus $^5/_9$ vid Mariasynoden. Han talar över lagenlig prästtillsättning, kyrkoherden Elias Olai Helsingius uppläste dels stiftets hemställan om hans val, dels utnämningsbrevet; vidare nya lönebestämmelser, givna uttryckligen intercessione D. Doctoris: R[everendissimi] Epi[scopi], åt konrektorn, dekanus, teol. lektorn och domkyrkosysslomannen. M. Elias (s. 184) överlämnar därpå kapitlets sigill, rektor Eric Holstenius skolans nycklar och sigill (vilka genast återgåvos till denne) samt socknarnas värdesättningsbok för lärarelöner och elevunderstöd. Den samma år tillträdande teol. lektor Laurentius Nic. Blackstadius överräckte domkapitlets bok med inventarie- och prästförteckning. Den nyss till läroverket återkomne Jonas Sv. Columbus uppläste grekiska och latinska verser till biskopens lov (sedan tryckta), och Petrus Drivius från Arboga avslöt med bön. Rudbeckii obligation (i original i Biographica R: 33. RA.) utfärdades $^7/_6$ 1619 (avtryckt i Handl. rör. Skandinaviens Hist. del 13, s. 320—321). — Flera trossvaga biskopar hade förestått Västerås' stift. Kanske ökar detta för Rudbeckius förpliktelsen. Med honom börjar här en rad biskopar av ett annat kynne. Om hans förmodade inflytande hos regeringen jfr Bil. s. 95 o. f.

[2] In Capitulo Åhrusiensi funnos då endast de i föreg. not nämnda M. Elias, M. Eric och M. Laurentius (då konrektor). Om konsistoriets betydande ökning de närmaste åren jfr här kap. 3, 8, och HOLMQUIST, *Domkapitlen*, passim. Före sagda sammanträde hade han jämlikt konungens brev ($^3/_{12}$ 1618) att såsom tillförordnad preses rannsaka om förutnämnda schisma i Västerås och om oenigheten mellan kyrkoherde och församlingsbor i Dingtuna. Resultaten skulle inberättas för Gustav II Adolf. (Original K. 70. UUB. Avtryck i *Stockholms Magazin*, 1781, s. 135. Jfr brev till Oxenstierna fr. prästerskapet. RA.)

TREDJE KAPITLET.

Översikt av Rudbeckii allmänt uppfostrande och förbättrande verksamhet under biskopstiden. Hans död.

Med sagda tillträde började å stiftets alla områden en uppryckande verksamhet, ett undersöknings- och ordningsarbete, ett principfast regemente, där Rudbeckius var allt i alla. Medvetet var hela hans strävan uppfostrarens. »Varen mina efterföljare såsom jag Kristi!» Inför ett auditorium anför han denna Pauli maning med direkt hänvisning på sig själv (IV:s. D v:o). Ständigt minnandes densammes ord om en biskops plikter (s. 96) tager han sin uppgift i vidaste mening; även insikten om församlingarnas behov tvang honom härtill. Hans didaktik finner man mindre på papperet än i hans domar, predikningar, institutioner och arbeten. Oböjlig och straffande står han inför det orättfärdiga. För stiftet och den enskilde skriver han stadgar och bud. Han fordrar och härskar, slår och sporrar. Han möjliggör även, offrar och förbättrar, organiserar och nyskapar. Exemplet blir emellertid ej alltid tadelfritt, han tvekar ej men kan taga miste, kan stundom begagna tvivelaktiga medel[1] och visa hårdhet; blir

[1] Så stå hans uppgifter mot boktryckarens edfästa försäkran om antalet utlämnade exemplar av privilegieboken. Hans samtida påstående (1636), att familjen stode oförsörjd, därest han bleve avsatt, torde ej vara riktigt, då han — trots alla i denna avhandling blott vidrörda ekonomiska uppoffringar — synes hava varit välsituerad såsom biskop. Hans ansträngningar i Stockholm om löneförbättringar åt präster och klockare, byggnings- och vinsäd, om församlingsgränser, kyrktakskoppar m. m. (jfr t. ex. vid riksdagen år 1638) kostade honom »trägit anhållande» och mycket lopp hos åtskilliga »promotores» samt — en gång — en äreskänk av några tunnor siktmjöl till riksskattmästaren, en tunna till sekreteraren och en riksdaler till hans skrivare; en annan gång ett par Råckeknappar till Refendarius (mskr. Handl. rör. skolväs. i allm. RA.). Närmast gavs naturligtvis detta som ersättning och tack för havda besvär, men det kunde ock i någon mån obehörigt främja eller vara avsett att främja hans önskningar. Så vitt känt är, rördes han emellertid ej själv av liknande bevekelseförsök, av vänskap eller dylikt (s. 89 not 1, s. 91 not 2). Även andra tidens religiösa stormän stå ej utan misstanke i avseende på sanningskärlek liksom på snikenhet (jfr här s. 38, HOLMQUIST, *Matthiæ*, s. 217 o. f.; LUNDSTRÖM, *Paulinus* III: s. 143). Aristotelikerkämpen, biskop Jonas

halsstarrig i motståndet och ser ej sällan oberättigat ett utslag av ovilja och gudsförakt i ovännernas åsikter och handlingar. De sista åren fruktar han — helt visst utan skäl (Lenæus a. a. s. Eij) —, att hans närmaste skola efter hans död bliva förföljda och utarmade.

En sådan bitterhet föddes av och visade sig väsentligen i den kamp med adelns främste män, vilken blev en följd av hans ledareställning inom den dåtida kyrkan. Spörsmålen om *consistorium generale, patronatsrätt, privilegier* o. a. följdrika principfrågor ställde för honom i utsikt fördärvandet av arvet från fäderna, införande av andlig ofrihet och förföljelse (sådan som under liturgistriden vederfarits flera hans ungdomslärare och f. d. Strängnäsbiskopen), vidare även inträngande av irreligiositet och otämjt självsvåld. Han hade sett eller trott sig se samt hörde ofta konstitionellt och moraliskt avskräckande exempel från den »badstugu Tysklandh haffver varit och ännu är uthi.» (SRP. VI:s. 313).[1] Här återkommer frågan senare i sin betydelse för skolan. I övrigt måste den lämnas. Så är ock fallet med flera betydelsefulla principfrågor och arbeten, som mindre nära sammanhänga med hans fostringsverksamhet. Liksom blott summariska omdömen nyss upptagits, må endast översiktligt redogöras för[2] hans viktigare direkta praktiska inlägg för församlingslivet, folkkaraktären och prästutbildningen, för bibliotek och litteraturspridning.

Såsom i de flesta stiftsstäder var i Västerås domkyrkan förfallen; det sekel, som gått, hade föga underhållit, vad katolska tiden

---

Magni Vex. i Skara, beskylldes av en pedagogus i Lidköping, att denne ej blivit promoverad till bättre lägenhet, trots det han givit pengar, silver och guld. Biskop Joh. Stalenus skulle hava mottagit en oxe av en, som önskade pastorat. Joh. Matthiæ sökte förmå Strängnäs' konsistorium att underskriva en av och över honom gjord berömmande meritlista (enligt vad H. Lundström uppvisat) och ville styrka sin renlärighet med den oriktiga uppgiften, att han närvarit i Rudbeckii privatkollegium. Även Rudbeckii son Petrus (biskop i Skara) uppgives hava varit sniken, Jo. Terserus var ej främmande för advokatyr (Holm), och biskop Svedbergs (senare) självbiografi är »i hög grad otillförlitlig».

[1] Denna centrala punkt i Rudbeckii liv är ensam detaljerat behandlad. Om denna och därmed samhörande spörsmål jfr uppsatser, inlägg och urkundsavtryck av F. M. Franzén, Fant, Söderblom, Wallqvist, Norlin, Ekström, Hacklin, Thyselius och i RRP. — S. 103. Citatet ur SRP. VI:s 313.

[2] Intressant och givande är jämförelsen med sporadiskt och lokalt givna stadgar inom dessa områden, t. ex. med föreskrifterna och besluten 1572, 1593, 1594, 1595, 1604, ärkestiftets, Strängnäs' o. a. synodalstadgar och kyrkostadgar. Genomförda till vissa delar skulle ingenstädes så mångsidigt som i Västerås de alla och de här sedan nämnda pedagogiska behoven representeras. Rudbeckius utgår här som eljes från det i Sverige sporadiskt införda och på möten önskade samt genomför och ökar förbättringarna efter tyska motbilder. Jfr om fattiggård i Arboga 1630 $^{17}/_{11}$, 1645 $^{25}/_{1}$, Odensvi 1646 $^{14}/_{2}$ VDP., om skolor s. 56.

byggt. Men återvaknandet och styrkan för med sig makt, medel och offervillighet; *en iståndsättandets tid* har på några ställen redan börjat, på flera inträder en sådan något decennium senare.[1] Genom indrivna böter i pengar eller in natura, genom offervilliga sammanskott (av de kungliga, av honom själv, från visitationsresorna), samt genom förbrutet gods och tullfrihet förskaffar sig Rudbeckius medel till domkyrkans ytterligt kostsamma restauration. Medlen räcka även att understödja församlingarnas kyrkobyggen och kyrkoreparationer.[2] Ett flertal församlingar delas i flera, särskilt i stiftets bortre delar, där ock kapellpredikanter tillsättas.

Exemplarisk enkelhet rådde i biskopsgården och föreskrevs för prästtjällen; bestämmelserna gällde ifrån gammalt t. o. m. prästfruns kläder samt mat och dryck vid fester och inspektioner.[3] Vid högtidligare måltider funnos anslag anbragta om gåvor till de fattiga, och insamlingar gjordes för dem. Register upprättas på »uthfattigha sjuka och förlamade menniskior». De skulle även vårdas och läras enligt bibelns ord;[4] det vore en sann gudstjänst (Jac. 1: 27). I

---

[1] Rörande »the siu Domkyrkior» hade också paragrafer inryckts i K. O., kyrkoordningsförslagen samt i Västerås' kyrkostadgar kap. XV: Man skulle »täckia, bota och byggia» dem.

[2] Blott må det betecknande här medtagas, att fönster »höggos» upp i äldre kyrkor. Så i Romfartuna 1636, i prebendet Lundby 1629 (Resp. åtta och 6 rutor insattes för en kostnad av 8, resp. 7 daler 1 mark). (Kyrkböckerna ULA.)

[3] En präst pliktar för alltför riklig välplägnad. Rudbeckius höjer i sin varningspredikan 1622 sin röst »som en basun» bl. a. mot att man ej hjälpte de fattiga men kunde supa upp 2 à 3 daler pr gång. Hans och övriga kyrkstadgar förbjuda mångordigt »ohövisk» klädedräkt. Straff följer stundom. Jfr allmänna beslut och postulata 1569, 1604, 1611, 1617, 1642, 1710, Ärkebiskop Kenicii stadga $^{9}/_{6}$ 1619, avtryckt i THYSELIUS, *Handl.*, II: s. 262—265. Västerås' kyrkostadgar av Joh. Rudbeckius (Cap. X). BEXELL, *Bidrag*, III: s. 85—88. WALLQUIST, a. a. flock 5: s. 164 o. f. NORLIN, *Bidrag*, s. 35 o. f. FANT, *Hypomnemata ad Historiam Luxus in Svecia*, bl. a. s. 5—6. LUNDSTRÖM, *Paulinus*, II: s. 326. Dav. Katts gravskrift, ANNERSTEDT, *U. U. Hist.*, I, s. 71 o. f. Sonen Olai ungdomliga svaghet för ett nytt snitt på kläderna påstås Rudbeckius hava straffat med ett års längre skolgång, Adolf E. Terserus ålägges hålla en declamatio över lättfärdig klädedräkt (s. 299), andra (såsom Vidichindus Grangius) mista stipendier. Att Olof Rudbeck i sin senare storhet säges aldrig hava bytt klädedräkt (gravskrift i Gezelii biogr. lexikon), d. v. s. klädsnitt, därtill ligger måhända en ej ringa orsak i faderns sagda stränghet.

[4] Om konungens insatser och önskemål härutinnan jfr Thyselius, Handl. o. a. källor. Rudbeckius hade sett fattighus redan under Örebrotiden; jfr s. 59, 86 not 2. Redan i de troligen av Olaus Petri avfattade bestämmelserna för Stockholms helgeandshus och hospital $^{15}/_{9}$ 1533 bestämdes, att på en upphängd tavla skulle stå skrivna budorden, Fader vår, tron, välsignelsen och Gratias på svenska. Två föreståndare, en prästman och flera biträden skulle där

Västerås reparerades det gamla och nybyggdes två sjuk- och fattighus;[1] själv skrev Rudbeckius deras matsedlar och bestämde födouppköp, han och lärarne gåvo understöd; biskopinnan beställde och köpte där spånad etc. Årligen samlades bidrag genom särskilda »biddiare» i stiftet,[2] varje söndag skulle »tiggias uthj pungen» till deras behov. Med Oeconomus Pauperum och matmodheren hålles sträng uppsikt och räfst. Eljes klagades oftast, däribland även av Gustav II Adolf, att hospitalshjon blevo »werre än hundar achtadhe, och stialss altså bort dedh, som till pios usus, är legerat.» (Thyselius, Handl., I: s. 5). »Een sachtmodigh och skickeligh predikant» skulle hålla minst två veckopredikningar samt katekesförhör. För »spijsning» och »leefwerne» giva kyrkiostadgarna ingående bestämmelser och ganska stränga regler; t. o. m. probban med vatten och bröd ställes i utsikt.

För att nå ett sunt församlingsliv krävdes ofta stränga medel. Prästerna lämna förteckningar å »Notorij peccatores», vilka de haft till skyldighet att observera, förhöra och varna.[3] Några hundra spalter har Rudbeckius fyllt med namn på sådana[4] eller med redogörelser för hans egna rannsakningar med »syndare».[5] Sådana uteslötos ur »Guds församling» och fingo stå i »wapnhuuset» samt slita ris — så även flera kvinnor — eller stå med ris i händerna och bara axlar.[6] Mindre brott kunde sonas med

---

vara anställda (s. 6). Till liknande institutioner tänkte man sig klostren begagnade. Om kollekter, flickskola m. m.: Bil. s. 98, 99.

[1] Där intagas bl. a. prästänkor och f. d. lantklockare. Om de förra jfr prästmötesbeslutet 1572, 1593 (§ 36). 1654 (under Laurelius, som går i Rudbeckii fotspår) understöddes 53 sådana.

[2] En eftersökt befattning; tydligen fick innehavaren, som oftast var eller varit präst, sitt jämförelsevis goda uppehälle under vandringen. Han återfinnes ock åtminstone i Strängnäs' stift. I Dalarne och Bergslagen samlade en präst år 1642 187 daler kopparmynt 3 marker 3 öre.

[3] Rudbeckius såväl som Paulinus gör betydande insatser i riktning mot de senare husförhören. Jfr avhandlingens fortsättning.

[4] Mem. publ.; F. III. VDA.

[5] Först decennier senare kommo prästernas nämnda anmälningar i allmännare bruk.

[6] Kyrkiostadgarnas kap. V. § 9 medgiver rätt att första gången för boleri tagha schrift vid sockenkyrkan, (ej hos poenitentiarius för syndens frekvens' skull). Konan skulle giva till hospitalet och kyrkan en daler, mannen tre eller ock hälften, om han står bredvid henne under uppenbar schrift. Det orättvisa alternativet, att endast mannen kan slippa stå i vapenhuset, nämnes ej under Olaus Martini i ärkestiftet, där man med all flijthighet skulle tillse att med konor ock mans-personen kommer derföre, att de, som syndat samman, ock straffades tillsamman. (Samlaren 1893, extra häfte s. 129). VDP. säger emellertid stundom (t. ex. 1638 $^{6}/_{9}$ A I 8): mannen skall »stå i wapnhwset medh

böter i penningar, stångjärn, virke o. d., som anslogos till domkyrkoreparationen, fattighuset, skolfester etc. Man stod sålunda ej fjärran från ärkefiendens avlatskrämeri för Petersdômen. — I rättsskipning sökte man följa israeliternas och de första kristnas åskådning. Rudbeckius uppgiver ej sällan, på vilka bibelställen, t. ex. i Leviticus, konsistoriales' domslut stödjas. Då biskopskonvent, andra domsmyndigheter och Örebro stadga läto hänga, »afhuga» eller på annat sätt straffa Kristusförnekare, tjuvar, lövjerskor och katoliker, sker det i verklig eller förment nära anslutning till bibeln. På denna samt på det för- och nyskrifna samhälls- och församlingslivet bygga ock kyrkoordningen, dåtida prästmötesuttalanden samt stiftets under Rudbeckius dels nyskrivna, dels samlade »kyrkiostadgar».

Såsom Rudbeckius i läroverket i vissa fall dubbelt hårdare straffade lektorerna än adjunkterna, dessa dubbelt mot elevernas förtroendemän och dessa dubbelt mot övriga alumner, så behandlades ock folkets lärare, prästerskapet, långt strängare än menige man. Visitationerna blevo inkvisitioner om seder, lära och ordning. Suspension, avsättning, djäknefängelset märkas bland de väntande straffen.[1] 12 mans, därav sex prästers, ed frikände en anklagad.

konan». Barnamordens antal tävla nästan med otuktsbrotten. Några kvinnor nämnas hava dödat äldre personer. J. Th. Bureus berättar, att Eggebygumman (1604 $^{27}/_{11}$) bråkades och halshöggs för mannemord. Själv säger han sig hava 1627 $^{17}/_{4}$ slagit sin 22-årige son »heftigt för lögn skull». En präst hotades av en bonde bliva sönderslagen och åter hopsatt (VDP. 1622 $^{24}/_{8}$. Jfr K. 2 a, s. 46. UUB.). Från kyrka och sakrament dömdes sådana, som sällan eller på åratal ej alls bevistade gudstjänsten. Där en sådan utesluten kom tillstädes, fick ej prästen stanna; från gästabudet skulle denne gå; i kyrkan skulle allt tystna; på kyrkogården fick ej en slik vila (VDP. 1621 $^{16}/_{1}$).

Redan Ol. Stephani o. a. biskopar hade förbjudit svartkonst, trolldom, lövjeri, blåkullafärder (VDP.; K. 23. UUB.). En mångfald protokollsparagrafer o. a. källor vittna emellertid om vidskepelsernas fortvaro trots biskopens ivran däremot. T. ex.: »Jon Klåckare besökt en Swart konstnär [skall böta] 1 [daler]» (H. I: 3, s. 12. VDA.). Många äro överträdelserna av och befrielserna från stadgan om förbjudna äktenskapsled. Jfr prästerskapets beslut och ändringsförslag bl. a. 1620, 1642, 1644. Jfr ock statuter och utredningar härom i utländska stadgar.

[1] Strängheten synes varit nödvändig. Fylleri, råhet, osedlighet och svordomar frodades även bland prästerskapet. Rannsakningar och domar härutinnan förekommo enligt protokollen mycket ofta i början av Rudbeckii Västeråstid men något mindre mot slutet. Jfr s. 96. Kyrkoherden Palma i Falun avsattes trots gammal vänskap och trots samarbete såsom samtida hovpredikanter och vid författandet av den s. 82 nämnda dogmatiken. Ed, ämbete, lag och samvete, svarade Rudbeckius på vännen Malmenii förbön för denne, förbjöde honom taga hänsyn till det forna. Bättrade sig Palma, skulle han med glädje se det och stödja honom även med levebröd. Att saken, ej personen var utslags-

Det i vissa andra stift och i utlandet i begynnande mån tillgodosedda kyrkobokföringskravet infördes eller åtminstone vidgades till att omfatta ett hundratal uppgifter från ett tjugotal skilda kronologiska, sociala, lanthushållnings-, historiska, geografiska och folkundervisningsområden.[1] Prästerskapet skulle ock vara nitiskt och kunskapsrikt. Från Rudbeckii första biskopstid (1621 $^{7}/_{9}$ VDP.) höllos två prästmöten årligen, ett under sommaren med de yngre, ett vid höstens början med de äldre. De blevo ett slags mycket fordrande fortbildningssynoder med flera dagars predikningar och orationer på latin och svenska samt disputationer på latin. Tre lektorer eller prostar presiderade vanligen för var sina skriftliga eller tryckta utläggningar över

givande, visas ock av hans handlingssätt mot Jo. E. Terserus och Gabr. Holstenius. Trots meningsskiljaktighet i Stockholm 1637 blir den förre snart rektor; den senare rekommenderar han (trots tvist 1636, s. 95 not 3) att bliva superintendent i Estland; detta ej för att avlägsna honom (jfr samtidigt Paulini förhållande till Wallius o. a.), ty kraftigast förordar han hans utnämning till kyrkoherde i Västerås. S. 184. — Ej sällan söker Rudbeckius och domkapitlet försona i st. f. döma parterna (t. ex. VDP. A I 8, $^{14}/_{5}$, $^{21}/_{6}$ 1645).

[1] Om födda, döpta, gifta och döda, deras märkesdagar, ålder, föräldrar, faddrar, om inflyttade och utflyttade, om kyrkobänkar och forna församlingsherdar, om sjöar, fiske, skogar och berg, om urkunder, minnesmärken och järtecken. Jfr s. 272. Trots motsatta påståenden är enligt det sagda ej kyrkobokföringen ny genom Rudbeckius, så ej heller de flesta andra anstalter eller organ, han förbättrat eller infört. Jfr t. ex. om Martini 1608: Samlaren 1893, s. 124, extra häfte. — I Strängnäs' stift beslöts 1618 $^{17}/_{6}$ (§ VII synodalprot.) att avskriva gåvobrev för tempel, präster och klockare. Detta står måhända i samband med den överenskommelse mellan Paulinus och Rudbeckius, som ledde till utgivande av privilegieboken, för vilken den senare bar ansvaret. Även i England, av Hunnius o. a. samlades privilegieurkunder, som R. kände eller innehade. N. 1759. SRP. VI: s. 303, Mem. quot., s. 80. Uppteckningarna och samlingarna ledde bl. a. till att en karta över riksgränsen mellan Sverige, Danmark och Norge återfanns (E. I: 1, n:o 30. VDA.; 1636 $^{22}/_{1}$, RR. s. 36), att kronologiska och historiska anteckningar gjorts över präster o. a. och i övrigt relationer och tankar av då märkligare art. Några exempel ur kyrkoböckerna: Norberg (P. 9. ULA.): en viss natt 1645 regnade blod på Erik Mattsons gård i Västerås; en övernaturlig eld hade åstadkommit husbrand (detaljerat beskrivet); Skultuna (C. 1): Skäl till kyrkobokföringen vore bl. a. Guds tal om födelsedagen, befallning till Jerusalem att minnas sin släkt; vi påminnas om livets korthet och bättra oss; släktkunskap (Jfr Salomo, Lot, Josef) är nyttig bl. a. för arvtagning; faddrarne minnas sina förpliktelser; Ahasverus hade aldrig belönat judarna och Mordachaus, om ej dennes stordåd beskrivits i Chronicon (Esters bok 2:21, 28). (Till nedtecknaren, kyrkoherden Joh. Jonæ Husbymontanus, dedicerar biskopen tacksamt sin 1629 tryckta, 1615 hållna predikan om nattvarden.) Även tidigare hade liknande kyrkoboksanteckningar förts t. ex. i Norberg (P. 9. ULA.): 1602 hade satan skurit halsen av två bröder och kastat dem i en puss; en broder satt hos dem över natten, han blev sjuk och kunde föga tala eller göra, och det fradgades i munnen på honom.

delar av bibeln eller Haffenrefferi dogmatik. Någon månad före synoden sändes avhandlingen till prostarne och genom dem till prästerna.[1] Dessa och särskilt de sex utsedda opponenterna hade redan nära ett år haft ämnet, »läxan», given. Var och en hade skyldighet att behärska det förelagda ämnet; befanns någon icke kunna sina »partes», vann han ej befordran, tills han vid nya prov visat avgjorda framsteg. I åtskilliga fall sökte prästmän hålla sig undan från synoderna,[2] men biskopens hotande skrivelser och en plikt av två daler, som fördubblades vid förnyad frånvaro och kunde följas av suspension, förskräckte mer än svåra uppgifter och oländiga vägar.[3] Ej sällan tillämpar Rudbeckius konungens och prästmötens önskemål om orkeslösa prästers avgång; tredskande åldringar hotas med löneminskning, erhålla klockarebol eller avsättas.[4]

Men Rudbeckius ej endast fordrade. Särskilt det lägre prästerskapets ställning och inkomster medgåvo föga glädje och resultat av arbetet; boende hos kyrkoherden fingo kaplanerna oftast bl. a. utföra dennes grovsysslor mot svältlön (tillsamman med klockaren).[5] Nu fingo de i görligaste mån, såsom förut i Strängnäs' stift, övertaga klockarebolen efter dessas efterblivna innehavare; genom tjänare kunde de utföra de lägre kyrkbestyren, vilket förbjöds kyrkoherdens tjänstefolk, på det denne ej skulle (såsom ofta förr) slå under sig bolet. »Stiftsbandet» (s. 178) underlättar befordran,[6] prästbefatt-

[1] Så utsändes $^{23}/_{7}$ 1631 Propositiones till höstsynoden med sträng skrivelse till prästerna att infinna sig. Jfr brev $^{10}/_{5}$ 1642 (Saml. Synod. Arosiæ, V: 106 n:o 11; K. 2. UUB.). Enligt kungabrev $^{8}/_{1}$ 1612 kunde orkeslösa präster erhålla understöd, om de till hovet medförde rekommendationsskrivelse från biskopen. Jfr prästerskapets önskemål 1593, 1614 (N. 1902, n:o 184. UUB.)

[2] En präst i Ramnäs försökte slippa sina partes genom att giva biskopen en god göddan stut (s. 85) men blev suspenderad. Präst i probban bl. a. $^{10}/_{8}$ 1644, $^{15}/_{10}$ 1645, $^{28}/_{1}$ 1646. VDP. (A I 8).

[3] Andra stift beslöto senare att införa så tättkommande kunskapsprov, men det stannade ofta vid föresatser. Under Bothvidi tid hållas sådana i Linköpings stift, i Uppsala senast under Lenæus (jfr prästmötesbeslut $^{6}/_{7}$ 1648). Om Strängnäs jfr LUNDSTRÖM, *Paulinus* II: s. 169. Böterna äro av tidigt datum (Jfr bl. a. WALLQUIST, a. a. flock 5: s. 143). Det längsta capellansmötet, 1627, utlystes till $^{1}/_{6}$—$^{25}/_{6}$. Efter tre dagar skulle prästerna vara beredda att predika över vilken del som helst av symbola, dekalogen eller Fader vår. 24 latinska orationer skulle hållas Jfr VDP. A I 3, 1626 $^{28}/_{6}$. (Jfr BEXELL, *Bidrag*, III: s. 97.)

[4] Jfr denna avhandlings följande del om landsbygdsundervisningen; vidare: postulata 1593 § 35. Jfr HOLLANDER, a. a. s. 100 not 1.

[5] Jfr Västeråsbiskopens skrivelse om sacellaner 1570 (N. 1902., K. 2., UUB.) samt i följande del av detta arbete: om landsskolor.

[6] Jfr t. ex. VDP. (A I 8) 1642 $^{5}/_{10}$. Stadgan om bolen är av äldre datum.

ningarna ökas (s. 87); fogdens vinningslystnad eller omsorg om statskassan tillåtes ej gå ut över kyrkans män. I samband med synoderna få dessa ock yttra sig över vissa stiftets angelägenheter; ej sällan kallas ett flertal ordinarie att i »consistorium majus» skriva statuter, upprätta förslag till befattningar, döma sina kolleger etc. Prästmötet var högre instans för den med konsistoriets beslut missnöjde;[1] den för härsklystnad tadlade biskopen ålade sig frivilligt plikten att ej ensam befalla i viktigare fall samt införde en gent emot honom rösträttsförsedd, senare såsom mönster uppställd stiftsmyndighet, liksom han även i privatkollegiet låtit vissa, av eleverna utsedda förtroendemän votera om statuter och straff.[2] Dock visste riket, att alla, särskilt stiftets innebyggare, böjde sig för hans vilja, alla, tills Oxenstierna och rådet tvang den besvärlige kyrkofursten[3] till förtäckt avbön

---

[1] Inför consistorium majus anklagas Rudbeckius i en smädeskrift av fattiggårdspredikanten Dn. Benedictus för att han ej finge ut sin lön, att rummet berövades honom etc. Han priverades officio och beneficio ($^{23}/_{6}$ 1642; återinsatt d. $^{21}/_{12}$ s. å. på vissa villkor). A I 8, VDP. Om liknande överklagande nämnes eljes intet. Med ett sådant följde dubbelt straff, om klagan ogillades.

[2] Jfr Acta 1610, HOLMQUIST, *Domkapitlen*, passim. Om Paulini exempel LUNDSTRÖM, *Paulinus*, passim. I bådas domkapitel kunde biskopen vid meningsskiljaktighet hava 4 röster, kyrkoherden, rektor (i Strängnäs dekanus) och poenitentiarius vardera två, de övriga en. Självständighet befordras genom att de lägstståendes mening höres först. En förut okänd reservationsrätt införes, enligt vad Holmquist uppvisat i »Domkapitlen». Ett domkapitel stiftas i Kopparberg, åtminstone på papperet. Jfr LUNDSTRÖM, *Undersökningar*, s. 98 o. f. (Så ock i Nyköping.) Jfr s. 11 not 1. Högeligen belysande för omröstningsrättens betydelse är VDP. A I 9, $^{23}/_{9}$ 1646.

[3] Utom sin privilegiebok hade han i brev till prostarne $^{16}/_{3}$ 1636 med tydlig om ock sedan (RRP. $^{21}/_{6}$ 1636) förnekad hänsyftning på adeln sagt: »När mann tå någodt hafuer med redt eller oredt ihoop fåådt och försambbladt föllier denn andra Lastenn der vppå som ähr höghfärd och öfuerflödigheedt: dedt at mann dedt icke anwender, sässom föregifz till gudz ähra, till det gemena bästa till wåras och wår nödtorfftige nästas hielp och befordringh, icke mycket på kyrkior och gudz hus icke på schollar och hospitaler icke på denn fattiga och hussarma sässom i wåra förfäders tidh schedt ähr, ty dedt ähr nu aldt papisterij wdtann på öfwerflödigdt stådt och pråll et kläder och madt och dryck i privatz byggningar till sidt eget namps ähra och odödelige åminnelse, som fordom af dedt stora Babylons Tornnbyggiare» (Avskr. i K. 2. UUB.). Ärkebiskop blir Paulinus, fastän denne enligt sina egna ord nu var så svag, att han knappast kunde tala, gå eller se. Denne hade ej erhållit någon röst inom ärkestiftet; Lenæus (Kenicii måg), som där hade stora släktförbindelser, fick 46, Rudbeckius 27, professor Wallius 4. Paulinus och Rudbeckius erhöllo av landets prästerskap 15 röster vardera (I. Rothovius, Wallius och Lenæus 4. Riksdagsacta 1636—39. RA.). Lenæi och Rudbeckii röstetal lika. Paulini ej ens hälften. (Källor jfr s. 93 not 1.) Kanslären föreslår till ämbetet först Paulinus »propter eruditionem et ætatem», sedan Rudbeckius »propter insignes qualitates», sist Isak Rothovius, Åbobiskopen.

samt nekade honom ärkebiskopsstolen.[1] Dels genom regeringens uppsikt över honom, dels i följd av ett växande inre lidande vill han slutligen avgå såsom en uttjänt eller oduglig präst på landet.

Samtidigt med att han förbereder två synoder på sitt avsked, ger han stora gåvor till stiftsbiblioteket. Så 12 böcker 1641. Boksamlingen hade han ständigt omhuldat. I Valeetpredikan 1620 hade han uttalat sig för en sådan vid akademier och förnämliga kyrkor. Vid biskopstillträdet, då 85 band funnos, gav han ett stort bokskåp och en ny svensk bibel, manade företrädarens son offentligt vid höstsynoden att ej blott »leffuerera . . . breff, saaker, och inventarij Register» utan ock skänka någon bok efter fadern; fyra arbeten inflöto så; rektor och kyrkoherden o. a. följde tidigt exemplet.[2] Senare (i synnerhet vid årsskiftena) gav han över ett hundra volymer. Även ur medlärarnes o. a:s bibliotek gives ett flertal arbeten, antingen av dem själva (t. ex. vid återkomsten från utrikesresor) eller ifrån deras dödsbo. Utom i gymnasiets bokskåp för dagligt bruk uppställda böcker funnos år 1646 omkring 350 böcker i det i domkyrkan uppställda och ofta reviderade biblioteket, över vilket[3] Sveriges måhända första tryckta katalog finnes utgiven (1640). I den uttalar bibliotekarien, Petrus Olai Dalek., Stiernhöks broder, det hopp, att boksamlingen måtte ofta få tjäna stiftets behov. Att lärare och de äldre alumnerna flitigt begagnade sig av densamma, torde vara säkert.

Domkyrkan var sålunda även litterärt en bildningshärd. Kring densamma (nyförvärvas delvis och) bebyggas alla tomter för kyrkans, skolans, lärarnes, undervisningens och de fattigas behov. Hit

---

För Rudbeckius talade i diskussionen Jacob de la Gardie, Klas Fleming, Carl Carlsson Gyllenhjelm och Per Brahe, den senare trots Rudbeckii »sällsamma fantasier» och under påpekande av att Rudbeckius dock skulle behålla största inflytandet bland prästerskapet. Beskylld för papisteri trycker han följande år (1637) sitt i Uppsala 1610 hållna åskande tal mot påven. Naturligen åsyftade dock jämförelsen ej lärouppfattningen. — Åren 1640 och 1641 har han bland ärendena till synoderna gjort nästan ordagrannt lika anteckning: »De Resignatione aut possibile administratione officij Episcopatus» (Mem. quot., s. 87 v:o). Men det hängivna prästerskapet förmår honom att stanna. (HERWEGHR, a. a. s. 361, NORLIN, Nord. Tdskr. 1869, s. 168, DAHLIN, a. a. s. 54, K. HULT, *Rudbeckius*, s. 30, samt SCHÜCK, *Sv. Lit. hist.*, s. 561, nämna tal om avsägelse blott år 1641.) Jfr HOLMQUIST, *Matthiæ*, s. 203 o. f.

[1] Om valet och lagtolkningsstriden där efter valet jfr Riksdagsacta 1636 — 1639 RA.; RRP.; LUNDSTRÖM, *Paulinus*, III: s. 17 o. f.

[2] VDP. 1619 $^{28}/_{8}$, $^{8}/_{9}$, $^{15}/_{9}$, $^{1}/_{9}$, $^{4}/_{9}$.

[3] Liksom över salubiblioteket. Exemplar med skrivna tillägg i VGB. Avtryckt i Allm. Sv. boktryckareföreningens meddelanden 1906, h. 2.

anskaffas ock eget boktryckeri[1] och bokhandel. Rörande det förra hade Rudbeckius framhållit (1604), att t. o. m. mången lägre skola i utlandet hade sådant. Från slutet av år 1621 vidtager så en livlig utgivare-, översättare- och försäljningsverksamhet. Uppemot 150 arbeten utgingo från trycket; här utkomma bibeldelar (på grundspråken och svenska); predikningar, tal och läroböcker av Luther och andra utländska stormän, av Rudbeckius samt lärare och prästmän i stiftet. Av de senare kategorierna trycktes så ett 50-tal originalarbeten och omkring 15 översättningar. Arbetena voro oftast avsedda för kyrkans och skolans behov, men en betydande del, särskilt översättningar, adresserade sig ock till menige man. I egen booklådha (från 1626) försåldes dessa böcker, eller lämnades de till andra stift i utbyte mot där tryckta eller eljes anskaffade arbeten. Här kunde djäknarne (genom klassens librarij) förskaffa sig böcker säkerligen avsevärt billigare, än tidigare varit fallet; fattiga lärare fingo här sina böcker förlagda; disputationer vid prästmöten och i skolan trycktes och spriddes vida. För att nedbringa tryckningskostnaden och bokpriset åtnjöt tryckaren 10 tunnor kronotionde, husrum och annat understöd, varjämte papper anskaffades så billigt som möjligt.[2] Memorialia giva ojävaktiga vittnesbörd om Rudbeckii förtänksamhet och uppoffringar för boktryck[3] och

---

[1] Dess historia Mem. quot. passim. I. Collijn i Allm. sv. boktr. meddelanden 1906, h. 2. Samlaren 1894, s. 73. I Strängnäs anskaffas boktryckeri 1622. Boktryckarekontraktet upptager en lön av 16 tunnor spannmål och bostad samt skyldigheten att trycka åt kapitulares för 5 marker arket. Rudbeckius kan 1636 $^{21}/_{6}$ säga: »Dedt kostar migh nästan lijka mykit att låtat tryckja och låta reent skriffva». (SRP. VI: s. 303). Yttrandet fälldes vid hans försvar för privilegiebokens tryckning och *kan* vara färgat (s. 85 not 1). F. IV., s. 81 (äldre pag. 41). SDA. $^{3}/_{6}$ 1635 anslås 20 tunnor säd till tryckeri i Linköping (Sv. Eccl. Handl. 1600—1649. N:o 159. RA.).

[2] Från Stockholm, hellre än (såsom tidigare) Uppsala. Acta 1610—1611, s. C 3. Rektor Westhius inköper (1625 $^{9}/_{8}$) »gott papper 19 riis 10 mark rijset och 9 riis för 2 daler rijset» (Mem. quot., s. 3 verso).

[3] Även bokbindare anställdes (Mem. quot., s. 2). År 1632 lät Rudbeckius binda böcker i Stockholm. Mot Rudbeckii iver för bibliotek och för arkivaliska sockenuppteckningar m. m. (s. 90) står hans störste sons, Olof Rudbecks, förslag att till bokbindare avyttra pergamentsböcker (3 daler kopp. pr ℔) och pappersmanuskript pundtals åt kryddkrämare till skräns och strutar. De förra kunde därigenom lämna 5 à 600 daler kopp. till nytt bibliotekshus. Hans och bibliotekarien Verelii förslag vinner helt konsistoriets ($^{26}/_{7}$ 1681) men endast delvis kanslärens bifall. (ANNERSTEDT, *Ups. Universitetsbiblioteks Historia*, s. 33.) F. d. Västeråsrektorn Jo. Terserus skaffar tryckeri och boklåda till Åbo: HOLM, a. a. passim. Dit flyttar Västeråsboktryckaren Wald 1641. Dit ock Stiernhök (liksom Terserus och sedan Gezelius) efter »lärda mödor» i Västerås.

bokspridning, varigenom han bland de första hos oss omsatte Helvici i 1649 års S. O. åberopade krav på tilltalande, i olika stilar utförda skolböcker, varjämte han värdigt men alltför förbisett kompletterade Ol. Petri och Schroderi (Nyc.) verksamhet i svenska språkets, litteraturens, odlingens och reformationens tjänst. Även här hade hans verksamhet föregåtts av ett allmännare önskemål: bl. a. 1593 hade prästerskapet begärt, att Olaus och Laur. Petris samt Laur. Andreæs böcker skulle »upsökias» och tryckas.[1]

Efter den konungs frånfälle, vilken, enligt Rudbeckii gripande liktal,[2] »hållit oss säker och frij Predikstool, at wij haffuom frijt kunnat Predika sanningen, och medh öpen mun förkunna Israel sina synder, och Jacobs hws sina missgerningar, och ingen haffuer therföre toort qwälia och anfechta oss», fick Rudbeckius av förut vidrörda orsaker och på grund av smärre divergenser i småstaden[3] i rikt mått på sig tillämpa sina ord i sitt liktal över Anna Oxenstierna-Andersson (s. Diij): »Så haffuer ock Gudh kendtz widh henne, och låtit henne niuta then Rätten som alle Rättfärdighe och Gudz Vthkoradhe niuta pläga. Nemligha, låtit henne smaka Kors och Bedröffuelsens Skål.» Genom och efter flera års sjukdom, under vilka han emellertid vaket följt stiftets och skolornas angelägenheter, förbättrat sockenunderstöd, hjälpt fattiga lärare o. a., kunde han så sägas hava funnit in praxi, vad han förr förnummit in theoria, och blev en fast bättre och fullkomligare theologus än någon tid tillförene (Lenæus). Så kom han »per angustam ad augustam», då han »såsom i en sömpn skilldes hädan» den 8 augusti 1646.

---

[1] Sv. Riksdagsakter III: 1: s. 115. En av Schroderus utförd översättning (Morneus, Människans leverne) trycktes i Västerås. Så ock (1622) en predikan av Nic. Krochius, Rudbeckii studentkamrat i Wittenberg (s. 60 not 1).

[2] Enligt anf. predikan $^{15}/_{6}$ 1634, s. Diiij. Jfr talet $^{6}/_{11}$ 1633, s. Fiij.

[3] Han förbjöd döpa vissa icke-luterska främlingars barn (1628) och ritualenligt begrava en i fylleri ihjälslagen student (1633), nekade betala vissa tullavgifter, lät förhöra en för stöld anklagad men frikänd klockare, satte slottstjänare i probban samt tvistade med Gabr. Holstenius (1636) om forum i borgerligt mål. Han synes ock hava handlat alltför strängt mot synkretisten Duræus, om än dennes klagomål över den förres häftighet (1637) synas alltför överdrivna. Emot detta skulle han kunnat anföra ståthållarens intyg, att han t. o. m. varit alltför undfallande emot vissa fientligt stämda stiftsinvånare (SRP. VI:s 471), och konkurrenten Paulini ord, att han väl varit oförsiktig, men att man ock bemödade sig att tolka honom illa. Han skulle en gång erhålla det vitsord, att han var »vänlig, höflig, godtalig och intagande», och att ärlighet och välmening lästes i hans ansikte (Herweghr, a. a. s. 360). — Om en sammanstötning mellan honom och Skytte i konungens närvaro vid en aftonmåltid hos den förstnämnde 1636 jfr von Feilitzen, a. a. (1872) s. 266, 292. Här s. 281 not 1.

Begravningen bestämdes till $^{6}/_{9}$, till höstsynoden och morsmässomarknaden. F. d. lektorn, prosten Guthræi Uthfärdz Predikan 15 sönd. eft. tref. kan närmast betecknas som ett klagoskri. Den hänsovne berömmes för att hava gjort »sijn nijtt och flijt» mot »ville andar och svärmare» men hade därför utstått mycken förföljelse. En pelare hade han varit uti Guds församling såsom Jakob, Petrus och Johannes (Gal. 2: 9, Efes. 2: 20). »Disciplin, agha och ordning uthi ministerio, här meera florerar, än annorstädz. Thet och iagh, medh mijna öron, aff högha och låga, . . . hördt och förnummit haffwer. Stifftzens präster, haffwa wäll förståat, at en laatebuuk, en drinckare, en egennyttigh och girugh, en lättfärdigh och oskickeligh, hafwer ey kunnat för Rudbeckio . . . sigh beståå».[1] Vännen, den snart blivande ärkebiskopen Lenæus, höll likpredikan med utgångspunkt, enligt Rudbeckii önskan, i Ap. G. 14: 20 Om en biskops Embetz Stycker och med framhållande av hans viktigare verk. »Alt war tilförende swårligha förfallit, och nu alt så behållet, vprettat och widh macht, at alla thet see och moste bekenna.» Apologetiskt vidröras viktiga program- och stridspunkter i hans liv samt prästers och lärares ekonomiska betryck.[2] Lärare, lärjungar och många andra tolkade

[1] Det säges ock, att han hade fel, men ej vilka. Det är nära nog den enda bland den mängd samtida likpredikningar, jag läst, där sådant nämnts. I denna avhandling hava några verkliga eller misstänkta lyten framdragits. Emellertid säger Herweghr, att platt intet finnes med dokument bestyrkt om hans fel, och: »sannerligen, man har att beskrifva en Biskop i sitt ämbete så stor, som något exempel ur Svenska Kyrkohistorien kan uptes» (Link. bibl. handl., II, s. 361, 297). — Citaten i texten ur: GUTHRÆUS, a. a. s. B, C, B iiij, D iiij o. f., LENÆUS, a. a. s. E v:o. — Under hans sjukdom och senare år märktes en återgång, ett begynnande förfall, och kontrollen kunde ej bliva lika verksam. Så synes trädgårdsskötseln gått tillbaka redan då; »twchthusgården» tjänade under mycket lång tid icke sin egentliga bestämmelse (därom mera i arbetets forts.); Laurelius klagade öfver att prästerna förde räkenskaperna på lösa papper (HACKLIN, a. a. s. 51 not 1). Förhållandet blir lätt förklarligt, om man betraktar det patriarkaliska styrelsesättet (»wyrdige Fadher»; jfr s. 198 not 1) och biskopens förmåga att vara allt i allo, vilken bl. a. framgår av följande anteckning i prebende-pastoratet Lundbys kyrkobok (N: 1. ULA.) från 1627: »war Episcopus til liifland. bygdes [= reparerades] inthet».

[2] Bl. a. hans opposition mot the Högha samt den förra ärkebiskopsutnämningen. (Såsom ärkebiskop är Lenæus med i motståndet mot regeringen 1650 tillsamman med Terserierna och Guthræus.)

Rudbeckius hade varit gift två gånger: först (1610—1619) med en dotter till ärkebiskop Nic. Bothniensis, sedan (från 1620) med Malin Hysing, prostdotter från Fellingsbro. Jfr likpredikan över henne av Ol. Laurelius. Hon blev gift 18-årig. Lär hava läst bibeln sju gånger och kunnat dess förnämsta verser »på Fingren» med angivande av bok och kapitel. »Sachtmodigh. Ödmiuk. Hielpsam mot husarma och sjuka». Hon dog (på dagen) tre år efter maken. I äkten-

då och senare på alla kända språk landets sorg. Å en av de tre gravstenar, som i domkyrkan bevara hans minne, läses ännu bl. a. hans valspråk och akrostikon: Jehovah Justitia Nostra[1] samt hans symbolum och inskriften å tryckerimärket: Mihi a Deo adhærere Bonum.[2]

---

skapet med henne föddes elva barn. Följande överlevde fadern: två döttrar: Christina, gift 1) med lektor Simon Benedicti, 2) med prosten Petr. Wibyensis; Cecilia, gift 1) med prosten Eric Andr. Salamontanus, 2) med hans efterträdare, rektorn Henrik P. Moræus; sönerna: Nicolaus, född 1622, biskop i Västerås (efter sin senare svärfader, faderns efterträdare, Laurelius), död 1676; Johannes, född $^3/_3$ 1623, superintendent i Narva, kyrkoherde i Falun, utnämnd biskop i Växjö, död 1667 (en son adlad: Rudbeck); Petrus, född 1625, biskop i Skara, Stiernhöks måg, död 1701 (en son adlad: von Rudbeck); Olaus, född 1630, naturforskaren, läkaren, polyhistorn, atlantikaförfattaren, död 1702 (sonen Olof adlad: Rudbeck); Paulus, född 1632, assessor i Jönköping, adlad (Rudebeck), död 1687.

[1] Rudbeckii namn här taget: Joh. Joh:is Nericius. Bibelcitaten från Jerem. 23: 6, Gal. 3: 24 och Ps. 73: 28. (De tryckta ex. ha tryckfelet 78.) Bland andras akrostica märkas Gustav II Adolfs: Gloria Altissimo Suorum Refugio. Paulini: Laborem Post Gloria, Leges Plus Gratia, Labore Paratur Gloria. Wallius: Labor Omnia Wincit. Joh. Th. A. Bureus: Insidentis Throno Agnoque Benedicto. Gabr. Holstenii Holstenius: Graius Hilstenobiel Hyperboreus (K. 2 a., s. 50. UUB.).

[2] I. Collijn (*Bidrag till det Rudbeckiska tryckeriets i Västerås historia*, s. 39), säger, att de tre blommorna i tryckfiguren lära varit Rudbeckii ursprungliga vapen. Tydligen är biskopens »vapen» den ruda [med omskrift Jehova Justitia Nostra (jfr ovan)], som igenfinnes i sigillet till dels Rudbeckii rekommendation för Ad. Terserus (Västerås domk. und. skriv. RA.), dels ett brev under Uno Troilii adress (K. 2. UUB.). I. R. (möjl. HR.) synes inne i fältet nära fisken. Kapitlets sigill har använts i ett annat brev i samma samling. Blommorna torde i stället vara ett ursprungligt eller ändrat Västeråsmärke [t. ex. stadens vapen: ett A i munkstil med en tecknad ros (enl. uppgift av Doktor W. Molér), jfr I. Collijn, *Bidrag*, s. 46 och s. 39 not 4], vari man (Rudbeckius?) med utgångspunkt i stadens vantolkade latinska namn (Arosia) illustrerar solrosens vridning och låter den säga det omkring densamma ristade: »Coelum [et Solem] non inferiora sequor. Mihi non Mundo a Deo adhærere Bonum.» Stöd för senare delen av denna tydning synes ligga dels däri, att endast de båda blomförsedda tryckmärkena hava ordet Arosia (det större även Svæcorum) ingraverat, dels ock i Petr. J. Rudbeckii verser: Thenna figur til läsaren (över det lilla tryckmärket, i slutet av hans dikt Om Sweriges Rijkes Bönedagar): »See, min Blomma är alltijd åt himbla högd Sampt solen beskodar oc fölier mž frögd. Så skal ock en Christen räteligha göra . . . Om natten iagh min blomma tilslår, Jag sörjer at iagh nu intet meer, Gudz sool eller hans himmel seer.»

ANDRA AVDELNINGEN.

Rudbeckii allmänna pedagogiska åskådning.

FJÄRDE KAPITLET.

Rudbeckii framställning om förnuftet samt om kunskapen och dess nytta.

Kunskaper och forskning lågo tidigt Rudbeckius om hjärtat; om deras nödvändighet handlar hans första oration (s. 64), som i det följande skall refereras. För sitt starka bildningsintresse bryter han vid början av sin akademiska lärarebana med seden att tala över någon del av professurens läroämne. Viktigare än att inför det talrika auditoriet framhålla nyttan av ett speciellt studium — vore det ock inom hans närmaste, alltför förbisedda undervisningsområde (matematiken), — synes det honom vara att under denna akademiens depressionsperiod i allmänna drag framlägga det —i hans ögon— oundgängliga behovet och översvinnliga gagnet av andligt, sedligt och kulturellt framåtskridande. Han gör det så mycket hellre, som han därigenom blir i tillfälle att inför landet sjunga förnuftets lov och därmed kasta stridshandsken åt ramismen. Inför dessa syften glömmer han alla nedslående erfarenheter. Han söker sporrande exempel hos dem, som gjort honom själv till bildningshänförd aristoteliker. Han flyr undan från de svaga levande till de stora döda, till antiken och klassikerna. Med dem har han levat sedan många år; till deras efterföljd hava hans lärare manat. Av dem har han lärt, och om dem har han läst, medan han såsom Demosthenes använde mer olja än vin (s. 115); de hava stått upp och undervisat honom och humanismens store. De skola även med egna ord och exempel elda hans åhörare, såsom han ock senare frammanar dem, t. o. m. då han vid öppna gravar skall giva lärdom och tröst (s. 104). Men aldrig komma de i så

tät falang som i hans första tal (s. 64). Han framlägger en genomförd antologi, och det är ej svårt att t. ex. i en Index över klassikernas innehåll finna de många vittnandes namn. Det är, som om han sovrat och sammanställt Stobaios' excerpter, som han 1610 anskaffade till coll. priv., eller sådana utdrag, som han gjort under studieåren. Valet av citat och auctores kan i lika mån tillskrivas professores (t. ex. historiarum) som Rudbeckius själv.

Han kallar ociviliserade och kulturfolk samt skilda scriptores att intyga bl. a., vilken förvandling *människosläktet* undergått genom odlingen. Alla vittna de, menar han, huru människorna från början levat som vilda djur utan eld, hus och kläder, utan kultur, lagar och religion. Efter sekler började man koka födan, bereda sig kojor, kläder, vapen, husgeråd; slutligen lärde man skrivkonst, man byggde samhällen och städer, skrev lagar, ingick äktenskap och underordnade sig varandra. Barbariet ersattes av humanitet och civilisation. Att utvecklingsgången varit sådan, vinner stöd därav, att makten ännu är rätt hos skyter, lappar och bjarmer; de hava ej samhällsordning och barnafostran och sakna därför utmärkta män; de kunna icke heller beundra eller eftersträva dygden. Detta odlingens värde hava alltid några personer eller folkslag insett. Skrivkunniga och därmed kulturmöjliga folkslag, såsom assyrier, egypter, indier, perser, greker, romare (och bland dem i synnerhet vissa enskilda personer) hava alltid dyrkat vetenskapen samt hyllat prästerna, filosoferna, talarne. Så lät Dionysios hämta Platon såsom en triumfator med skepp och ett vitt fyrspann; framför sin fader satte Alexander sin lärare; han återuppbyggde dennes fädernestad och gav den friheten. Egen ära, statens bestånd, maktens utvidgning hava blivit rikenas och furstarnas belöning härför (s. 68, 105); bildningen har så vidmakthållits och utbretts åt allt flera folkslag (I: s. 14 o. f.).

Detta släktets uppstigande från djurens ståndpunkt har sin parallell i *individens* utveckling. Vi födas och dö på samma sätt som djuren, vi visa strax efter födelsen (liksom djuren under hela deras liv) ej tanke- eller talförmåga eller förnuftsyttringar. Vi äro jämställda med dem i mycket, överträffas av dem i annat och kunna till det yttre länge icke skiljas ifrån dem. Ty bättre än vi kan lodjuret se, vildsvinet höra, gamen känna lukt, apan smaka, spindeln känna. Djuren leva längre än vi (Vergilius) och äro tidigare utvecklade. Ej ens skapnaden är oss egen, ty apan är oss lik. Endast förnuftet och dess för samhällsvarelser nödvändiga uttrycksmedel skilja oss ifrån dem. Såsom hästen är danad att springa, oxen att draga, hunden att spåra upp, så är människan född för att tänka. Men

hon skall i sitt tänkande och sin strävan sträcka sig vida över djurens åtrå. De, som endast tänka på brödförvärv, de känna ej världsteaterns byggmästare, de se som djuren blott det för ögonen är, äro som statyer, som sinneslösa, såsom levande begravna. Den, som ej odlar sin stora gåva, står, trots den, närmare djuren, än (han står nära) bildade människor. Sirenen påminner mer om en musikvirtuos, spindeln mer om en konstvävare, än den icke själsligt skolade påminner om den bildade. Vår själs njutningar äro att betrakta det högsta goda, att beundra naturens verk och att lära känna sig själv. Gud själv bor i våra bröst; en stråle av honom är förnuftet, är vår spekulation och filosofien, genom vilka vi bliva rätt upplysta, lärda, till det gudomliga dragna. Så skola vi träda steg för steg upp mot de himmelska boningarna. Endast den så verksamme, så uppåt gående är en *människa.* Denna verksamhet hos och odling av förnuftet blir följaktligen liktydig med människans hela uppfostran; kunskapssökande ingår i Rudbeckii — liksom i Aristoteles' — uppfostringskrav, men själsutvecklingen, den formella bildningen, blir det väsentliga däri. Vi måste anse det förträffligt och som vår högsta plikt att genom studier utveckla vår enda och dyrbara företrädesegenskap framför djuren liksom ock att vinna kunskap om gudomliga och mänskliga ting (I: s. 10 o. f.).

Liksom Rudbeckius inspirerats av och hämtade sina bevis ur scriptores, då han talade om mänsklighetens kulturella evolution, så är det ock lättfunnet, att hans framställning av bildningens nödvändighet för den enskildes fulla människoblivande är ett referat av Platon, Aristoteles, Cicero, Seneca[1] och den med den kristna dogmatiseringen parallella antikfilosofien. Han ser enbart likheterna hos antikens författare, vilkas åskådning han inhämtat icke ur korta kompendier med beaktande av olikheter utan genom direkt men ej grundligt källstudium. Han har där funnit iakttagelser (t. ex. om människans skröplighet och vissa djurs företräden), som överensstämma med den bibliska, särskilt den gammaltestamentliga framställningen och med vardaglig erfarenhet. Han sluter sig till dessa och upptager dem obetingat. Även de metafysiska förklaringarna hava tilltalat 23-åringen, som vistats länge och hänförd i antikens tanke- och skönhetsvärld; lätteligen leddes han av äldre och yngre

[1] T. ex. *Cicero:* Blott genom förnuftet och språket stå vi över djuren; en människa, som ej studerar, kan ej sägas leva. *Aristoteles:* Skillnaden mellan en lärd och en olärd är som mellan en död och en levande. *Seneca:* Hos dig finns intet annat underbart än förnuftet (I: s. 11, 13).

förmedlande lärare (s. 102), och i sin starka receptivitet saknade han klar blick för divergens och konsekvenser.

Men överlagt och principiellt ansluter han sig förvisso i detta tal lika litet till hednisk åskådning, som han utan mycket väsentliga inskränkningar hyllar den utvecklingslära, han själv samtidigt förkunnar. Talet är ett optativt och imperativt ombildat eko av Huttens glädjerop: »O vetenskap! Andarna vakna. Det är en fröjd att leva.»[1] Det är en proklamation av individualiteten, av humanismen i dess icke otyglade men ursprungliga, för ramismen förhatliga form. Avsiktligt och medvetet har han ej talat mera hedendom än den, som låg i det glada, klassiska humanitas. Om han ock vid denna tid framvisar stora likheter med Erasmus i hänförelse och sinnesriktning, medan han sedan liknar Melankton i undervisningslära och Luther i tro; om alltså — naturligen — en utveckling är påvisbar, är den emellertid — så långt av tillgängliga källor kan slutas — av formell natur; den beror väsentligen blott av den mognad och det övervägande, som åren, en lugnare miljö och krävande livsuppgifter förläna.

En principiell olikhet kan framdeduceras ur en jämförelse mellan hans första och hans senare tal eller övriga verksamhet. Men detta blott vid ett ytligt betraktande. Ty det förra upptager (i här berörda delar) blott sådant, som kunde övertyga och fascinera auditoriet i föreliggande spörsmål. Såsom Rudbeckius samma och följande år skulle lära sina disciplar medel som — i våra men ej i hans ögon — ofta voro otillständiga knep för att bringa sin dialektiske motståndare på fall, så är han ock en skolad retoriker, som skickligt sovrar sitt material med tanke på syftet (s. 98). Han måste ock utesluta mycket, för att ej talet skulle verka allt för tröttande genom sin längd. Han nämner intet, som kan nedstämma hans och andras bildningsiver. Han talar om de lysande bildningsresultaten i utlandet, men han hade ock bevittnat det kvardröjande sinnesbarbari och kunskapsförakt, för vilket luterska präster och församlingar anklagats av Melankton och vissa hans lärjungar,[2]

[1] Med samma titel höllos flera tal i utlandet t. ex. av Melankton, Sturm och Muretus. Jfr Manlii här s. 280 not 1 nämnda arbete.

[2] Folket väntar sig nära nog tack, om det icke offentligt förhånar och kastar sten på de fromma präster, vilka det så länge låtit bitterligen hungra. Justus Jonas' Briefwechsel I: 283; enligt PAULSEN, a. a. s. 194. De snart i massa uppträdande evangelieförkunnarne förkastade ej blott den förhandenvarande utan ock varje lärd undervisning: icke lärdom men anden fordrade de. Melankton klagar över sin tids »Pseudotheologen»: Guter Gott, sind das Theologen, deren Weisheit in der Verachtung der Wissenschaften besteht! Muss

han hade lärt känna, huru de ofria, vetenskapshatande jesuitskolorna studerade klassikerna med bedrägliga bisyften och utan hänförelse. Deras exempel vill han ej följa, hans liv blir en kamp mot dem, men han dröjer sex år med att i offentliga tal bekämpa dem. Han glömmer, att flertalet av de store reformatorernas närmaste lärjungar vid denna tid i hastig följd mejats av döden, samt att betryck och metodiska avarter åter och alltfort ville förrycka undervisningen. Han talar om kunskapens nytta, ej om dess förhållande till tron; i orationen söker man därför fåfängt någon hans mening om förnuftets primat över bibelordet. Att vårt religiöst-kristliga liv ej beaktas, kan lika väl bero därpå, att det synes honom ligga utanför föreläsningens ämne, förnuftet, som därpå, att det ej skulle tillgodoses. Först när han efter några år avlägger den lånade retoriska manteln, och då han i skilda tal och predikningar yttrar sig över flera livsfrågor, kan man få en klar bild av Rudbeckii åskådning om tro, förnuft och kunskap. Denna får naturligen ej anteciperas till hans första professorstillträde, men intet väsentligt i hans tidigare uppfattning strider häremot, blott man beaktar talets retoriska stoff- och ordval (jfr s. 98), samt Rudbeckii blick för beröringspunkterna mellan den kristna uppfattningen samt Platons, Aristoteles' och stoikernas läror, vilka förebådade den fulla sanningen. Dessa hade de ivrigt studerade kyrkofäderna Augustinus[1] och Clemens (Alex.) förenat med kristendomen, och Joh. Gerhard, som Rudbeckius skulle anbefalla i sitt stift samt vid prästseminariet (s. 217), hade av dem lånat flera drag i sin mystik. Ännu 20 år efter första professorstillträdet låter biskopen (för första gången) trycka detta förnuftsbeprisande tal samt (i företalet till en edition av Psaltaren) framhålla våra likheter med djuren. Samtidigt förordnar han Stiernhök som lärare inom en del av den aristoteliska filosofien. Ännu 13 år senare medför han talet till skollagsarbetet i Stockholm. Som hednisk villfarelse betecknar sålunda ej den 43- eller 56-årige biskopen sin ungdoms klassiskt-retoriska tal. Och när han (1610) är professor i hebreiska (med behandling av enbart gammaltestamentlig text) i Uppsala, när han efter flera års teologiska studier i den Wittenbergska renlärigheten avslutar sitt logikkollegium, när

daraus nicht eine neue, noch dümmere und noch gottlosere Sophistik kommen?» PAULSEN, a. a. s. 185, 187.

[1] 1602 inköpte Västerås' stifts prästerskap gemensamt ett ex. av hans skrifter, vilket förvarades i domkyrkobiblioteket. Sådana funnos ock i flera privata bibliotek. Ur ett sådant erhöll boksamlingen åter ett ex. (del I och II) 1640. Samtidigt skänktes ock religionsvetenskapliga arbeten av Clemens Alexandrinus. Jfr Conclusio coll. log., s. 287.

han framdrager Messenius, det religiösa och intellektuella påvemörkrets representant, »uhr sine skrubbor», och när han grundlägger collegium privatum som värn emot den religiösa likgiltighet och det sedefördärv, som han och »Acta» beklaga, då talar han fortfarande (såsom 1604) om förnuftet såsom människans enda företräde framför djuren. »Vi äro födda för att arbeta såsom fågeln för att flyga och fisken för att simma.» »Den i logik väl skolade står lika mycket eller mer över en vanlig människa som denne över djuren.» Och den (till synes) enda bok, som under gymnasietiden fanns såväl i domkyrkans som i det till dagligt bruk uppställda gymnasiebiblioteket [Bil. s. 67], var Seneca. Rudbeckius lämnar sålunda ej den hedniska vishets- och dygdeläran; han är den förste, som i Sverige gör den till självständigt läroämne nedanför universitetet.

Men efter sin första oration talar Rudbeckius mindre ofta om förnuftet och kunskapens gagn; däremot betonar han åter och åter trons och bibelns primat. Förnuftet var för honom »blindt och galit i Andeligha saker»,[1] i vilken åsikt han överensstämmer med bibeln, Luther och de Wittenbergska statuter, han fått följa. Ju klokare och spetsfundigare människorna voro, dess »galnare» vore de, anser han, i det religiösa, när de ville följa förnuftet och icke Guds ord. Så gjorde man i Holland, Tyskland, Ryssland, Italien, Franken; »the fara ock mäste parten wille».[1] Förnuftet är till sin natur gott, men det är förvillat, om ock endast i det, som rör salighetsvägen. Denna har Gud uppenbarat för oss i sitt heliga ord, som är Guds högsta gåva, och mot vilket förnuftet ej får häva sig upp. Fast hellre skall det tjäna den i undergivenhet, och det skall genom bibeltolkning och studier bana vägen för den tro, som övergår allt förstånd.

Medan tron och kärleken är en Guds gåva, som kan finnas så väl hos »swagha och eenfalligha, ja hoos quinnes Personer, som hoos the starka och förståndigha»,[2] är det förnämliga förnuftet verksamt väsentligen blott hos de bäst utrustade människorna. Det söker kunskap om sitt ursprung, om gudomliga ting; det inhämtar bibelns samtliga grundspråk (s. 219) för att nå den högsta insikt och vill tjäna tron genom att efterforska den ovedersägliga inre överensstämmelsen mellan bibeldelarna. Man skall nämligen

[1] Jubelfestpredikan 1637 (s. D v:o) i anledning av domkyrkans färdigrestaurering och av hundraårig svensk luterdom. Jfr Wittenbergs statuter (C. R., X: s. 992 o. f.; MOSER, a. a. I: s. 1405 o. f.).

[2] Fröjdepredikan påsk 1635 s. Biij. Han citerar i samband därmed kyrkohistorikern Theodoretos' berättelse, att kvinnorna i Rom bådo kejsar Konstantin få sin biskop (Liberius) igen; männen vågade det ej. »Hwilket them til een berömligh åminnelse i historierna anteknat är» (jfr s. 90 not 1).

icke stöta sig på om någon åtskillnad synes hos evangelisterna. Det är ingen oenighet, när man rätt förstår dem. Så följer tron lätteligen. Vi tro, då en världslig skribent från flera sekler tillbaka berättar om konungar och händelser, hur mycket mera skola vi ej tro de heliga evangelisterna, som hava skrivit på olika tider och rum.[1] Förnuftet lär ock mänskliga ting i den heliga skrift, som är »icke allenast een book för Prester, vthan thet är ock een Regentsbook, een Hwsstafla, en Skipsrätt, Krigzartiklar, en Bordlagh, een Reesebook, een Laghbook, een Läkiarebook. Ther allahanda menniskior och stånd skola sigh öffua vthi, och ther effter sigh retta och stella skola». Det söker historiens lärdomar och de vises meningar; så t. ex. citerar och stöder Rudbeckius sig i samma sin Valeet-predikan (1620) på bl. a. Platon, Aristoteles, Cicero, Bodinus, Toletanus, Lipsius (här s. 53). Det öser det goda ur alla goda källor, ty »Haurit aquam cribris Qui vult discere sine libris».[2] Det varnas av »Faseligh tekn ock Syner vnder Himmelen och på Jordene».[3] Det ser (med Platon) i filosofien ett rätt dödens betraktande.[4] Det hämtar lärdomar »aff dagheligh förfarenheet och nyia Tiender», och det trampar ej på markens gräs eller ser de härliga himmelska ljusen »vthan alt betenkiande lika som koon på een ny döör».[5]

Liksom hos Aristoteles åtföljas inom förnuftet intellektets dygder av de etiska. De ledas och motiveras av Guds lag, som inskrevs i människans hjärta; de anbefallas i bibeln, som därför i sådana delar kan fattas av förnuftet. Den naturliga lagen har ock efterföljansvärda, av Gud icke direkt inspirerade uttolkare utanför de kristnas led; deras etiska framställningar, som i motsats till ramisternas åsikt sålunda hava bibelenliga delar, böra vara oss till upplysning och rättesnöre. T. o. m. i likpredikningar talar Rudbeckius[6] om »then lärdeste nästan ibland Hedningarna» och dennes »Book om goda seder til Nicomahum».

---

[1] Fröjdepredikan 1635, s. C ij v°. Följande citat i texten: ur Valeetpredikan 1620, s. D iij v°, editionen i Beatum regis sceptrum, s. 483.

[2] Mottot på kyrkbibliotekets katalog. Bibeln är sålunda suverän men ej så tillräcklig, att den skulle utesluta allt annat. (Jfr om Stiernhök s. 293).

[3] Dedikationen i Fröjdepredikan 1635. Här s. 112 not 2.

[4] Liktal över G. A. de la Gardie ($^{26}/_{2}$ 1632), s. D iiij v:o.

[5] Tydligen efter Luther. Predikan på 16:de sönd. eft. tref. 1613 inför konungen och 1620 på Strömsholm för Katarina (Stenbock), s. C v:o. I företalet nämner han såsom flerstädes, att han genom sina predikningars tryckning avsåge att till slut få en postilla, främst för sjukes och resandes behov. Hans ord ville därför höras vida utanför hovkapellen.

[6] T. ex. vid G. A. de la Gardies, s. Ciij, iiij v:o. Jfr Terseri liktal över Cath. Rudbeckia, företal o. f.

Såsom de antika föregångarnes är Rudbeckii förnuftslära en religion för de lärda; den proklamerar en företrädesrätt för och — icke mindre — ett ansvar hos dem, vilka Gud utrustat för högre uppgifter. Guds språk, hans handlingssätt med människan, hans skapade verk, företeelserna och de i dem sig uppenbarande krafterna eller idéerna — allt är framlagt för förnuftet till träget studium, till uppbyggelse, till förädling, till dagligt gagn.

Icke blott rörande förnuftets höghet samt dess nytta för människosläktet och för den enskildes människoblivande citerar Rudbeckius de gamle, utan han gör det nästan å varje rad, även då han framhåller kunskapernas, studiernas betydelse i den enskildes fortsatta liv samt för kyrka och stat. Från synpunkten av dess nytta sjunger Rudbeckius hänförd själsarbetets lov.

Förnuftsövningar, studier, uppfostran gagna *kyrkan*, i det de skänka enighet, renhet och styrka (s. 110 o. f.); så gagna de ock *staten*, ty de befrukta den allmänna välfärdens fält samt hava förlänat bestånd och maktutvidgning, lycka och ett vist styrelsesätt åt folk och riken. Bevis härför äro yttranden av bl. a. Pythagoras, som kallade uppfostran statens grundval, av Kroisos, som ville skona Sardes för dess vetenskapers skull, av Platon, som för en stats lycka förutsatte visa styresmän, av den macedoniske Filip, som gladde sig, att Alexander kunde bliva konungadömet värdig genom Aristoteles' undervisning. Detta faderns hopp gick i uppfyllelse. Även egypterna o. a. folk hava genom odling och kunskap behållit fredens och framgångens välsignelser. Däremot förlorade bl. a. assyrier och perser sitt världsvälde genom att vanvårda studierna; då muserna flydde från Grekland och Atén, drabbades språket och landet av ett ömkligt öde; barbariska folk, såsom giganter och cykloper, hava blivit trälar och fått ett slut, värdigt deras liv. Skolorna och akademierna skola arbeta på att göra statens grundvalar fastare. Om de senare befinna sig i gott skick, så frodas och blomstra de förra; om de förra störta samman, följer de senares fall snart därpå (s. 68). Och riken böra icke längre begagna sig av svek, landsflykt eller mord för att skaffa sig makt; de må hellre söka nå sitt mål genom vetenskapens tillåtliga medel, genom att efterlikna kaldeerna, perserna, grekerna, romarne, vilka medelst sina vetenskapliga förtjänster blevo världens herrar.

Intet gott finnes, som ej själsodling och kunskaper kunna skänka, utropar Rudbeckius i sin första oration. Genom dem kan *den enskilde* förvärva, behålla, förbättra allt. Och han sjunger deras lov med de gamles ord. Så snart själsarbetet jämföres med något

annat mänskligt gott, skola vi, anser han, hos det förra finna en sådan skönhet, glans och höghet, att intet under solen kan jämföras därmed. Ty annat mänskligt gott är obetydligt, och det är ovärdigt att för dess skull göra sig så mycken möda. Börden är något skönt men är en annans tillhörighet, rikedomen är värdefull men är en gåva av Fortuna, äran är all aktning värd men obeständig, skönheten är tilltalande men ömtålig och kortvarig, makten är nyttig men lätt förflyttad, hälsan är önskvärd men underkastad växlingar, kroppskrafter äro eftersträvansvärda men brytas lätt genom sjukdom och ålder. Blott kunskapen perdurerar genom alla tider och åldrar; under medgången är den en glädje, under motgången en tröst; den ger utbildning och karaktär åt ynglingen och skänker åldringen förnöjelse. Ingenting överträffar densamma, den motstår ödets angrepp och nås ej av förtalet. Medan allt annat gott minskas under tidens gång, växer vetandet och själsodlingen med åldern. Dem kunna inga tjuvar stjäla bort, ej mask och mal förtära, ej rost fördärva, ej eld uppbränna; från skeppsbrottet simma de med oss,[1] och, varthelst vi gå, följa de alltid med; vart än vi komma, äro de ständigt tillstädes. Allt annat kan kriget förskingra, ödelägga, uppbränna, skövla; endast lärdomen måste det lämna oantastad. Ty det, som en gång blivit inpräglat i själen, sitter kvar, så länge livet varar (I: s. 24, här s. 68).

Bland kunskapens speciella gåvor må upptagas följande (ur flera av Rudbeckii tal; mestadels efter stoiska förebilder).

Den skänker levnadsvishet, ger klart och moget omdöme och uppövar alla själsegenskaper. Sistnämnda, först i våra dagar (experimentellt) bevisade sats, hade sålunda i Rudbeckius en klarsynt anhängare. Man lär ej blott, det man har för händer; en jämnare väg beredes ock för det följande, i det minnet stärkes och tanken skärpes. Även de lyckligaste begåvningar skulle utan trägen övning bliva oskickliga till allt gott verk, såsom ock vattnet, järnet, trädet, säden kan ruttna och rosta. Man framtvingar med kraft och insikter ett företags utgång i viss önskad riktning (III: s. B o. f.). Man undersöker allt och kallar det under förnuftets domvärjo utan att rätta sig efter folkgunst eller pöbelns omdöme. En elev skall t. o. m. pröva, om hans lärare i sin undervisning hyllar eller motstår sanningen och det rätta; han skall på grund av förnuftets domslut följa eller avsky honom och gå vidare på sanningens väg. I de filosofiska studierna ställer sig all möjlig vishet framför hans ögon (III: s. B. 3). Man lär att skilja mellan rätt och

[1] Detta Aristoteles' yttrande framhåller han åter i senare tal.

orätt, att bedöma tvivelaktiga och omtvistade saker, utreda det intrasslade, upphäva ovissheten, slita de eljes »snart till öppet krig övergående» tvisterna. Den ger oss ock andras erfarenheter till lärdom och varning. Man minnes det förflutna, härskar över det närvarande, förutser det tillkommande. — I dessa satser framhäver Rudbeckius sålunda både tidigt och senare aristotelismens övervägande krav på formell bildning; för alltid och vid alla tillfällen gagnelig hade denna företräden framför den materiella, vilken emellertid ej heller den lämnas obeaktad. Han ställer såsom Ramus det upplysta förnuftets dom framför mänsklig auktoritet. — Men den, som fullt inser det rätta, tvekar ej att *arbeta för dess genomförande*. Rudbeckius lämnar gärna retoriken för sanningen och dess omsättande i auditoriets *handling*. Studenterna skulle först höra hans målande framställning, som alltmer bemödade sig att avstå från lånade fraser därför, att sanningen och åhörarnes fördel var hans enda mål; sedan kunde de, om deras förnuft dömde honom, fly och avsky honom värre än en hund, en orm, en skälm (jfr ovan). Men kalla, likgiltiga, utan partitagande finge de ej stå. »Blott[1] *detta* beder och besvär jag Eder vid den gudomliga sanningen, vid fäderneslandets samt eder egen, edra föräldrars och vänners välfärd: att I mån lyda mitt och edra övriga lärares råd, om jag synes Eder hava talat klokt och sant . . . Men jag fruktar, att framställningen göres för döva öron: I gån, dit man plägar gå, icke dit, man bör gå. Ty, såsom skalden säger: körsvennen följer med hästarna, och spannet lyder icke tyglarna . . . Om någonsin eder välfärd är Eder kär, om ej sinnet är alldeles förhårdnat, om I ären ädla och fria män, sådana, som detta land plägar fostra, då skolen I i dygder efterlikna edra föräldrar och förfäder, då skolen I, när det sanna, ärbara, nyttiga visas Eder, självmant tro det, beredvilligt göra det och beständigt förbliva därvid . . . Om I, studenter, viljen fred samt landets och Edert eget väl . . . återvänden en gång till den rätta vägen, bättren Eder, flyn gudlöshet och självsäkerhet, övergiven sällskapet med slynglar, hållen fast vid sanningen! . . . Vänjen Eder vid fromhet och blygsamhet! Jag skall gå före och visa vägen. I skolen följa efter». Enträget och ofta ljuda hans väckelserop att käckt bekämpa alla olyckor, som hota att bringa fördärv över fäderneslandet, dem själva och allt gott. (Jfr s. 121, 201.)

Själsarbetet skänker ock *nöje, välbehag, sann njutning, vila.* Chrysippos glömde mat och dryck för sin läsning, Archimedes märkte ej stadens skövling för sina cirklars skull, Demokritos berövade sig synförmågan för att njuta ljuvheten i att meditera. Vägen är i

[1] Det följande är utdrag ur talet IV: s. B 2 o. f., D v:o.

början brant och svår, men den erbjuder den långt komne vandraren den skönaste vila (Pythagoras). Kunskapen är som havet mildare på djupet; en njutning, ljuvare än av all nektar, bereder den, sedan dess första svårigheter såsom en bitter bark avdragits (III: s. B 3; Lipsius). För studier har mången dragit sig undan och ringaktat fåfängligheten samt livets vederstyggliga njutningar.

Vidare förlänar det *läkedom för själen samt glömska av nöd och sorg*. Genom den har mången olycklig hållit sig uppe, smärtan lindrats, fruktan fördrivits, jämnmod vunnits under ödets slag. Så öppnade i detta syfte den avsatte Syrakusakonungen Dionysios II en skola i Korint. Den fattige har ock mången gång genom sitt vetande kunnat förskaffa sig uppehälle. Så bland andra Persevs' son Alexander, som blev sekreterare hos de romerska överhetspersonerna. Andra har den givit *makt, rikedom, ära, upphöjelse*. Såsom genom ett ymnighetshorn eller en gygesring hava de andligt överlägsna och kunskapsrika nått guld och rykte; överhöghetens namn och värdighet har varit deras oskiljaktiga föreslagare. Dem (liksom de bästa ibland oss; s. 70) eggade dygden natt och dag genom ärans lockelser, erinrande dem, att namnets minne ej bör utplånas med livsgnistan. Också har deras rykte spritts över jorden och skall aldrig utplånas. Så ock deras städers. Atén kallas alla konsters och vetenskapers moder; den prisas av Demosthenes, Thukydides, Diodoros o. a. »De, som lärt känna dig, Rom, skola besjunga en värld, ej en stad (Scaliger).» Konungar belöna även och umgås gärna med sådana män: Perikles med Anaxagoras, Scipio med Panaitios, Dion med Platon, Alexander med Aristoteles o. s. v. Och furstarnes hjälp glömmes aldrig (I: s. 14 o. f.).

Den ärelystnad, Rudbeckius anbefaller, och som han säger sig själv hava, är besläktad med renässansens. Förnuftet och långvarig vana har emellertid tyglat den hos honom själv (s. 70); dess föremål bör bliva en »alla ädla själars ära». Så tämjd, så på det goda inriktad efterträddes den även i Rudbeckii skolorganisation (s. 304).

Icke i motsats till klassikerna men med långt kraftigare betonande än de framhäver Rudbeckius redan i sitt första tal, att kunskaperna och själsodlingen bereda oss *lättillgängliga hjälpmedel, möjligheter, resurser för det dagliga livets skilda praktiska behov.* Så t. ex. äro de matematiska ämnena nödvändiga för styrmannen (astronomi, geometri, geografi, hydrografi), handlanden (bokföring), landshövdingar, kamrerare, räntmästare, sekreterare, skrivare (räkning), för alla (tidräkning för t. ex. gudstjänster, för vissa handlingar, för domar, marknader). Så upptager han alla de viktigare

ämnenas praktiska gagn till närmare granskning (jfr kap. 12), såsom Melankton och Neander gjort det före honom, och framhäver kraftigare än Paulinus en självständigare betydelse åt dem vid sidan av deras tjänareställning till teologien.

Enligt historiens vittnesbörd har självsodling ock stundom förlänat en människa *livet*. Den i livsfara stadde har ej sällan genom skarpblick och snarrådighet funnit räddning. Kroisos o. a. hava frälst sina liv genom ett fyndigt svar.

Sedlig renhet är ock en av vetenskapens bästa gåvor. Den mildrar seder och råhet. »Didicisse fideliter artes, emollit mores, nec sinit esse feros.»[1] Den späker vårt kött, som är vår svåraste fiende; den välbegåvade och trägne skall ock till sist nå dygdens högsta tinnar; genom att läsa, höra och tänka mycket må vi (såsom ock mänsklighetens största andar) bereda oss det ljuvaste tillstånd av kunskap och dygd (III: s. 2). Däremot alstrar avhållsamhet från själsligt arbete lösaktighet, förbrytelser samt förakt för andra.[2]

I ingen annan punkt av sin motivering för kunskapssökande och förnuftsodling synes Rudbeckius talat ur samtidens odlade medvetande såsom i denna. Få tvivlade på uppfostrans stora förädlande makt. Men de, som gjorde det, kunde enligt Rudbeckius hava erhållit sin motvilja mot läroanstalter såsom ett stort straff för brott och illgärningar. Deras nämnda aversion hjälper oss sålunda att *karaktärisera* dem. De måste också ringakta det religiösa för att vara följdriktiga, enär de icke synas tro på någon gud eller försyn eller de dödas uppståndelse eller himmel eller helvete. De må taga sig i akt, ty helvetets boning är förskräcklig, och att nedstiga dit är en tung vandring. Där släpas bojor, där förnimmas slag och skrän, suckar och sorg över det bittra straffet.

Förnämligast är, att själsodling och kunskaper lära oss *känna*

---

[1] Rudbeckii motto på den 1624 tryckta editionen av sitt första tal (om vetenskapers nytta). Sedeförbättringen genom kunskaper betonar han tydligt vid privatkollegiets öppnande (under messeniistriden).

[2] »Den argesta fienden hava vi inom vår egen skiorta» enl. Rudbeckii likpredikan över prosten Jonas Sigfridi i Kolbeck. Gyllenhjelm skrev vid en stipendiedonation (1629 $^{7}/_{1}$) till akademien, att studieförsummande adliga varda värre än bönder, förstå varken plog eller bokstav och akta allenast brutalia; rätt adelskap bestode i dygder, goda konster och övningar mer än i släkt och härkomst. Det finska Viborgs kapitulares och biskop G. Melartopæus (1639 $^{20}/_{12}$) motivera anhållan om gymnasium med dess gemene nytta att utrota barbariska ovanor. LEINBERG, *Handl.*, I: s. 373 o. f. Sachsen-Lauenburgs S. O. 1585 (VORMBAUM, a. a. I: s. 396) säger, att människorna bliva ett fräckt, vilt och oerhört pack, om de ej uppfostras kristligt, väl och ärbart.

Gud. Det var detta, Rudbeckius åsyftade med sitt tal vid skilda tillfällen, att människan kan gradvis uppnå den gudomliga sanningens klarhet, liksom strålen sammansmälter med det eviga ljuset; han tänker därpå också i talet om de välbegåvades högre uppgifter, om deras och de »eenfaldigas» tro. Det kunskapsmoment, som åsyftas i bibelordet: Det är det eviga livet, att de *känna* Dig (Gud), omfattar för Rudbeckius även kännedomen om alla hans verk, om världen och historien och främst bibeln. I allt lärde vi känna Gud; men han var en och densamme i alla sina gärningar och i sitt ord. Endast genom okunnighet och oförstånd hade de många uppfattningarna och villolärorna om honom uppstått, vilka förde de arma själarna i evigt fördärv. Särskilt hade de påviske excellerat i vantolkningar, dårskaper och olärdhet; de äro för honom inkarnationen av skolastik och barbari, vilka de ställt emellan sig och en rätt bibeluppfattning, såsom de ställde helgonen mellan sig och Frälsaren. Över deras språkliga tolkningar stod man i valet att skämta eller gråta, av »lingua sacra» kände de icke en bokstav; de irrläror och det religionsförakt, som de spritt över världen, måste väcka varje gudälskandes heliga vrede. Också är Rudbeckii vältalighet manligare i talen mot dem; då lånar han inga retorikens fraser utan talar med egna ord ur djupet av sin vrede. Huru nära undergångens brant hade ej Sverige varit, då de verkade här genom sina kreatur? Genom jesuiternas seminarier och förförelseknep ville den onde återinföra det mörker och barbari, de villomeningar och den tuktlöshet, som den gudsmannen Luther ensam i Herrens kraft skingrat; genom dem samt genom djävulens senare ättlingar, de reformerta o. a. villolärare hade landet blivit sönderslitet i inre tvister och utarmat genom krig; skolor och kyrkor lågo öde, alltför många av landets söner hade gått för tid och evighet förlorade i deras uppfostringsanstalter, som dock berömde sig av att besitta den enda rätta tron och den mest utmärkta undervisning. Djävulens förstfödde (påven) hade genom och i sin kyrka sått okunnighet och villfarelser och hade betjänat sig av dem för att nå sina triumfer. Under hans hägn hade skolastikerna i ett chimäriskt mörker sammanrört teologiska, filosofiska, juridiska och fysiska principer även rörande de viktigaste ting (såsom transsubstantiationen och den jungfruliga avlelsen), hade studerat blott sina lärofäders grumliga böcker, tvistat om kommentarernas och sedan om dessas uttolkares alla skiljaktiga meningar men förgätit Guds eget ord och dess språk. Genom ett monstruöst nattvardsfirande, helgondyrkan och uppenbarelser (såsom Birgittas) hade man utsläckt det

lilla återstående ljuset, för att vi aldrig skulle återfinna sanningens väg. Rättfärdiggörelsen hade bortskymts av fabler, förtegats eller gjorts obegriplig även för den lärdaste doktor. För Rudbeckius däremot var vägen tydlig; Sverige var ju ock *en* man med *en* Gud.[1] Denne var *en* och hans ord *ett*, tron *en* och dopet *ett*. Bibelordet var rent och klart som det i degeln renade guldet. Bleve man stadigt därvid samt rannsakade det med flit och bön, kunde man undfly all falsk lärdom. Allt för många brukade det för att förblommera och smycka sin förut antagna ståndpunkt i stället för att lära därav och rätta sin mening därefter. Det hade varit den murbräcka, den enda möjliga, vilken i Luthers hand kunde nedbryta katolikernas månghundraåriga fäste, dessas, som bland spekulationer, mörker, list och last förlorat detta vapen.[2] Endast illvilja, olärdhet, bristande tankevana eller uteblivet bibelstudium kunde hindra det att genom sin lättfattliga homogenitet införa trosgemenskap och därmed frid och sällhet över hela världen; endast i okunnigheten kunde vidskepelse, villoläror, förnekelse frodas. Den vore för vantolkning, för lövjeri och annan hedendom, vad en oansad trädesåker är för ogräset. Analfabeter och i Guds ord obevandrade och i allmänhet de olärda, obildade, dessa, som Rudbeckius sagt knappt vara människor, ej blott lättare riskerade sin egen salighet genom okunnighet om frälsningens väg; de vore ock farliga för församlingen, för staten, i det de uppsöge i sig och spridde irrläror samt utländskt inflytande. Allt slagg, villfarelse, tvistekällor, ofrid, allt barbari, all påvisk-skolastisk bibeltolkning skulle emellertid bortrensas eller stävjas, därest en rätt uppfattning allmänt vunnes om alla punkter av Guds ord. Detta förutsatte gudsfruktan, bön, studier, språk-, historie- och naturkännedom. Om icke studier och vetenskap funnes, skulle vi ej kunna veta eller säga något om den sanne Guden, om den rätta tron eller fromheten, om den sanna religionen och vår frälsning; vi skulle med förlust av vår salighet och till våra själars eviga fördärv tvingas att förbliva i okunnighetens mörker (s. 78). Kunskaper i bibelns samtliga språk vore ett oundgängligt och fruktbart medel att fullt förstå Guds vilja och ledning samt att täppa munnen till på smäde-

---

[1] Till den, som formulerat orden, torde Rudbeckii tankar i samma dagar ofta gått även av personliga skäl (s. 96 not 2). Nu stod åter faran av jesuiternas själamord och bildningsmörker för dörren (genom Messenius vid universitetet). Om jesuitmordet på Henrik IV gick ryktet i samma dagar.

[2] Predikan på 18 sönd. eft. tref. 1617 inför Gustav II Adolf; tryckt 1637. Jfr Wittenbergs statuter *C. R., X*. Om det påvliga bildningsmörkret: s. 76, 77. Därom hade han hört lika kraftiga ord i Wittenberg vid sekelfesten. Hans skildring är ett eko av dem. Jfr Acta Jubilæi s. P p 4 o. f.

andarna.[1] De senares gudlösa förslagenhet kräver ock vår mest uppövade logiska skärpa och retoriska färdighet. De kunna måhända tillbakaslås och de vacklande stärkas genom framställda exempel på Herrens tidiga och senare straffdomar och hans upprepade tecken i skyn, på furstemord och bekantas sedliga undergång, på martyrbål och bibelvidriga konciliebeslut. »På deras gärningar skolen I känna dem.» Och de nämnda järtecknen — »vem ser ej Herrens finger däri, att fiskarna nu stundom gå upp på det torra, att monstrum födes, att floderna rinna tillbaka, att svärd kämpa till blods på himlen, att ovanliga eldar synas nattetid, att den skräckinjagande berguven tjuter framför dörrarna».[2] I allt detta, i fakta, i bevisföring mot gudlöshet vore vetande, forskning och tankeodling av ovärderligt gagn. Medelbart föra de så till Gud själv, till salighet. Så sammanflyta för Rudbeckius kunskap, forskning, förnuft och tro till en upplyst, troskraftig gudstjänst.

---

[1] Instruktionen för biskop Iheringius i »Räffle och Estland» använder följande uttryck: prästernas »synodaliske predikningar, orationer och disputas» skulle endast avhandla sådant, som lände »til Skrifftennes förklaring, religionens rätta förstånd, gudheliga leffwerne, godha sedher, och sanningennes förswar emoot kättare och falska lärare». Instruktionen ($^2/_6$ 1638) har en mångfald kriterier på att vara avfattad av Rudbeckius, som visiterat landet och varit där med Gustav II Adolf. Rudbeckius hade 1637 rekommenderat sin vän (s. 134) till det ansvarsfulla ämbetet och har låtit avskriva instruktionen. (Jfr I II. VDA., s. 244 o. f.)

[2] Sammandraget ur III: s. A 3. Ur Bootpredikan på X sönd. eft. tref. (tr. 1622): Gud predikar först genom ordet, så genom hunger, Pestilentia och Swerd, sedan medh Tekn j himmelen och på Jordene. Kometer och nya stjärnor, blodregn, röster ur skyn samt svärmeandar bebåda, att den yttersta dagen är nära (jfr s. 260). Detta bestyrkes (andra adventssönd. 1622) genom ett hundratal exempel ur historien med angivna årtal för liknande förebud. Senast hade, säger han, varje år 1609—1615 två à fyra sol- eller månförmörkelser vittnat därom (jfr Luc. 21). Allt ifrån Adam och Metusalem hade människoåldern nedgått så, att om något hundra år ingen vore lämplig för äktenskapsståndet; så utrotas snart vårt släkte för dess gräsliga synders skull (likpredikan över ärkebiskop Kenicius, s. B ij o. f.). Jfr s. 260 not 1. Kompletterande det om förhållandet mellan tron och förnuftet sagda må citeras Rudbeckii ord om treenigheten (Pred. på tref. sönd. 1620, s. Biii v°): Vi måste låta oss nöja med det, som Guds ord härom säger och förstå därav så mycket vi kunna; »thet äro höghre ting än wij them vthgrunda kunnom, wele wij grijpa för diwpt här vthi, så är fare at wij icke drunckne medh allo». (Jfr s. 80 not 3, 110, 111.)

FEMTE KAPITLET

Rudbeckii åsikter om förutsättningarna för kunskapsförvärv och om de plikter, som självsodlingens välsignelser ålägga oss. Skolundervisningens företräden framför privatstudier.

Även i avseende på kunskapens förpliktelser beaktar Rudbeckius väsentligen blott det, som kan hos åhörarne befordra hans önskemål. Han glömmer vedervärdigheterna i utlandet men prisar dess exempel för att ställa Sveriges behov i en bjärtare belysning. Även nu tala grekiska och romerska oratores och historici genom Rudbeckius. Men, medan han rörande förnuftsodlingens gagn yttrar sig mycket sällan, sedan han *en* gång sjungit dess lov med ungdomlig hänförelse och i aristoteliskt-filosofiskt språk, så framhåller han i flera tal och maningsrop det uppfordrande och sporrande i att hava erhållit förmåga att tillägna sig bildning. Stat, kyrka, hem, den enskilde, alla äro förpliktade att betjäna sig av den, och de böra sträva att genom den göra sig själva och samhället i sann mening lyckliga. *Allas samverkan är härvid nödig;* alla, som älska sitt land, måste vakna upp, vända ryggen åt illviljan, sätta egna fördelar i andra rummet och anse *det* fördelaktigast, som bäst överensstämmer med förkovran i nyttiga kunskaper. Alla måste vinnlägga sig om att de hinder för studierna, som kunna undanrödjas genom vars och ens omsorg, arbete, flit och hjälp, också verkligen komma ur vägen; att de, som endast delvis kunna avhjälpas, bli så långt möjligt förminskade; att de, som kunna fullständigt bortskaffas, bringas ur världen. Alla böra själva gå den enda vägen till ädla själars ära och förhjälpa andra till samma möjlighet. *De böra gynna och befordra vetenskapliga studier.* Må *de* träda i sina fäders fotspår, som genom makt, rikedom eller förståndsskärpa överträffa de övriga, och så med all flit arbeta därpå, att studiet av vetenskaperna och språken må alltmer förkovras

och bära frukt, detta studium, som våra förfäder höllo i ära, och som är kärt för alla välsinnade och särdeles nyttigt för dess idkare. Må alla sträva att *behålla och förkovra kulturarvet från fäderna.* I sitt ständigt ådagalagda hat, i anfall och förtal visa bildningsfienderna sin önskan, att akademien skulle nedläggas, att den icke ringa kunskap och odling, som den (trots alla vedervärdigheter) skänkt oss, skulle försvinna, samt att alla vetandets välsignelser skulle berövas oss. Det lilla, som är, skulle falla i ruin, förvittra och bliva kringstrött. Undanryckas skulle bommarna mot det cyklopiska barbari, som våra fäder endast genom otroliga och långa mödor kunnat ersätta med ordning och bildning. Härav kunna endast skamlig otacksamhet och blint lättsinne lämnas oberörda. Dessa båda egenskaper skola tillskrivas oss av framtidens Sverige, — om någon framtid finnes för detta land. Däremot skall en icke mindre ära och odödlighet än den, som tillfallit Sokrates, Platon, Aristoteles och Cicero, bliva de mäns del, som genom rådslut och arbete på den lagda grunden vidgat och bättrat dessa skolor, denna akademi, detta vårt fädernesland (I: s. 32; Bil. s. 105).

Med den på det rätta inriktade ärelystnad, som Rudbeckius befrämjar hos den enskilde genom vissa sidor av läroverkets tukt (s. 304), vill han även befordra den allmänna odlingen och fosterlandets väl. Genom att ideligen påpeka statens och historiens krav på varje individ visar han sig besjälad ej blott av antikens utan ock av storhetstidens ande; hans hjälte är Gustav II Adolf långt mer än den för moralen likgiltige renässansmannen. Bättre är, säger han, att ingenting lära än att vända sin förmåga emot det goda, emot hem och stat. Då fara hotar dessa, böra alla enas i tanken på skyldigheterna och i glömska av stånds- o. a. privilegier[1] (t. o. m. kyrkans, för vilka han dock stred sin mångåriga strid (s. 86). Så är Rudbeckius en betydelsefull nationell fostrare vid sidan av t. ex. Oxenstierna och Paulinus,[2] huru divergerande än deras meningar eljes kunde vara.

Stora fordringar ställer han på den enskilde, om denne skall kunna fylla sin plikt som medborgare, som arvtagare till en med fädernas svett framarbetad kultur och som föremål för Guds synnerliga nådesbevisningar inom religionen och i det dagliga livet. Var och en i sin stad må minnas, att *gudaktighet och bön* äro nyttiga

---

[1] Dessa böra ej så högt vägas eller för noga aktas, när sådan fara hotar. Då bör man i stället bidraga godvilligt och rundligt till det gemena bästa: mer den, som mer förmår, adel eller oadel, lekt eller lärd, och ej skjuta allt på den fattige och gemeene man. Liktal över drotsen M. Brahe, s. Biiij o. f., Ciij.

[2] Jfr t. ex. LUNDSTRÖM, *Paulinus*, I: s. 66 med not 4.

till allt gott verk. Aldrig blir ett företag lyckligt, om ej Gud giver nåd och stöd; gott resultat når än mindre det vishetsstudium, som ej kallar Gud till hjälpare och gynnare. Hos vem skall vishet sökas, om ej hos dess källa och fader, visheten själv? Om någon har brist på vishet, han utbedje sig det av Gud, säger aposteln. Så gjorde Salomo; alla strömmade ock till för att höra honom. Och Nazianzenus säger: Utan Guds hjälp är arbetet förgäves. T. o. m. vid det i våra ögon skolastiska logikkollegiets slut i Wittenberg beder Rudbeckius, att det inlärda måtte tillväxa och fullbordas till Guds ära och vårt gemensamma väl.

Vi skola ock spänna våra egna krafter genom *flit, omsorg och framhärdighet*. Detta lär oss bl. a. Menandros, sägande: »De en gång födda böra arbeta hela livet.» Förnuftet, nyttan, naturen, myrorna och bina säga det ock; ävenså Demosthenes, som förbrukade mera olja än vin. Se på skördemännen, som stiga upp före solen och tåligt bära dagens hetta! Skulle ej vishetssökande göra detsamma? Aurora är musernas vän,[1] och dagens första timmar äro liksom hela dygnet väl lämpade för studier. Under arbetet är det hugnande att veta, att endast *ansträngningarna giva oss, vad vi söka*. Intet är så svårt, att det ej kan besegras av möda. Denna ensam synes kunna göra rika av fattiga, lärda av olärda, högberömda av icke ansedda (III, s. B 2 v:o). Gudarne hava så ordnat, att dygden vinnes med svett och möda (Hesiodos).[2] Allt gott säljer Gud för arbetet, säger Epicharmos genom Xenofon i »Memorabilia». Tidernas odödliga filosofer, talare och skalder hava ej utan de största mödor, vakor och nattarbete nått sin vishet och ära. Det är absurt, om den, som söker ära och annat gott, undviker arbetet, genom vilket det sökta kan förvärvas (Euagrios). Hantverkare hängiva sig med iver åt snuskiga yrken och skamligt vinstbegär; huru mycket mer skulle ej de, som studera visheten, hängiva sig helt med sinnen och själ åt böckerna. Också säger en grekisk författare: O, gosse, om du visste vetandets värde, skulle du aldrig sova utan arbeta dag och natt. Såsom den late bringas till yttersta fattigdom, så väntar oss brist på vetande och bildning, om vi stå efter goda dagar. Rätt säger Demosthenes: Ej ens det lättaste begripes med tröghet och lättja. Till sådan får ej förtröstan till vår begåvning föra oss. Såsom oplöjda

---

[1] Ett ofta citerat klassiskt uttryck; så t. ex. i Goldbergs S. O. 1563 (VORMBAUM, a. a. I: s. 56), i Wittenberg och hos Rudbeckius. Ytterligt ofta liknas vissa skolor vid den trojanska hästen, från vilken många skickliga och lärda män utgingo. Nedanstående citat ur Memorabilia jfr dessas bok II, kap. I.

[2] I: Conclusio Coll. Logici, s. 290. Jfr ock motto å Acta, årg. 2.

åkrar frambringa tistlar, vilka förkväva skörden, ju mer, dess fetare marken är, så böra ej heller snillena bliva utan nytta genom att försumma studierna (Plutarchos); de skola sporra sig till dess ivrigare mödor på raka vägen till bildning. De mindre begåvade böra ersätta bristen genom trägen id; alla bereda sig så en jämnare arbetsväg, i det de vinna övat minne och större tankekraft (s. 106). Finnes en gräns, som gör varje ansträngning fruktlös, skall man ej stanna förrän vid den (III: s. A 2 v:o, B o. f.; jfr verkan av »negligens» i läroverkets betyg s. 300).

Tidig början i arbetet kräves ock, ty barnets sinne och karaktär är lättböjligast. Såsom vattnet på en liten yta följer efter fingret, så föres den ännu späda ynglingakaraktären åt vilket håll som helst; dit du leder, följer den. Och liksom hoppet om skörd ligger i såendet, så bero på uppfostran förväntningarna av den följande tiden. Ty vinstockarna bära ej god frukt, om de icke bliva väl odlade; och det är av nöden, att en hälsosam uppfostran liksom födan tillför organismen goda krafter. Stor vikt tillmäter Rudbeckius liksom Aristoteles, Plutarchos och Vives[1] den från späda år inplantade vanan.

Det exempel vore föredömligt, som han säger sig hava bevittnat i Tyskland: när barnen började tala, kunde de redan Herrens bön och trons artiklar. Även i Sverige hade han liknande glädjekällor. Så nämner han i likpredikan över Gustav Adolf de la Gardie ($^{26}/_{2}$ 1632), att denne vid $4^{1}/_{2}$ år kunde tron och Fader vår. Så skulle man tidigt lära kristendomens grunder och vänjas vid from blygsamhet. Från ungdomen vore Henrik Horn »aff sina kära Föräldrar hållen, icke til at spassera junckar, eller til at sittia och föra snack ibland Frwentimbret, vthan til at lära vijsdom och förstånd, ähra och dygd, tungomål och Bookligha konster, medh the sedher som wäl alla, helst sådana Personer anstå» [Likpredikan över H., s. Diij].

Om än Rudbeckius deltagit i förslaget i S. O. 1611 om begynnande skolgång vid sju år och själv såg detta som den normala inträdesåldern i Västerås, så började dock hans egna söner vanligast vid sex år och saknade icke kunskaper vid inträdet. Liktalen över Rudbeckii andra hustru och ena dotter vittna om tidigt kunskapsförvärv i biskopsgården.[2] Ännu tidigare lära barnen hava studerat i Jacob Bœses

[1] Böök, *Vives*, (s. 101): »Genom Vives hafva sålunda väsendtligen antikens teorier om uppfostran influerat på den nyare tiden». Förf. förbiser här och annars i sitt arbete, i vilken utsträckning Quintilianus, [pseudo-]Plutarchos, Aristoteles lästes i original. Det skedde t. o. m. i eller föreslogs för gymnasiernas lägre klasser. Man öste ur antiken direkt. Jfr a. a. s. 190, 193 m. fl.

[2] Biskop Laurelii likpredikan över Magdalena Hising-Rudbeckia i Västerås 1649 och Jo. Terseri över Catharina Rudbeckia i Västerås 1638.

hus (s. 19—20 not 5); så tydligen ock i Paulini familj: vid ett Gustav II Adolfs besök läste hans fyraårige son bordsbönerna på grekiska.[1] I Stigzelii likpredikan över Gustav Silfwerstierna ($^{11}/_{5}$ 1651) nämnes, att denne före fyllda nio år hållit i många förnäma och lärda mäns närvaro en latinsk oration (de studio virtutis fideliter colendo. Nioårig sändes han till akademien.)

Arbetet måste ock *fortgå genom många år,* ty lärda och kloka män uppstå endast genom inverkan av tiden och långvarig undervisning. Åter och åter påpekar han, att bostad och kläder, hästar och jordagods genast bliva den köpandes egendom, liksom ock, att hantverkaren är fullärd första månaden, första eller andra året. Ej så inom den andliga odlingen. Den, som i den »noghot wiidt» komma vill, måste arbeta därmed halva, ja hela livet. Om det än synes svårt, böra vi ej sluta vid början: hårda träd, många hugg. Aldrig bör något uppskjutas till morgondagen; man måste *gripa det flyende ögonblicket.* Var och en, som vill göra sig väl förtjänt om vetenskapligt studium, om fosterlandet, ja om allt möjligt gott, bör rikta sin uppmärksamhet på det innevarande ögonblicket, vilket är, så att säga, ett berömmelsens och ärans skördefält. Med direkt syftning på det religiösa och moraliska livet men ock med hänsyn till fostran i dess hela omfattning framhåller Rudbeckius i en mångfald bilder livets flyktighet, som motiverar ett rätt utnyttjande av varje minut — även i skolarbetet. Emellertid är ej tidsbesparingen viktigare än arbetsresultatet. Den bevingade satsen: »tillräckligt fort om tillräckligt väl» hyllas och citeras av Rudbeckius.

För den av rastlös möda uttröttade har han ock maningen att *icke giva sig över.* Själv tröstar han sig vid privatkollegiets början: »Måste man stanna mitt i företaget, så må man glädjas över att man uträttat åtminstone något hederligt och berömvärt.»

Arbetet måste uppbäras av *idealitet och förpliktande tacksamhet* (*pietas*). Själv sade han sig hava studerat huvudsakligen för Guds ära, medmänniskors och fäderneslandets väl. Han hade beslutat övervinna alla svårigheter och käckt uthärda mödorna och det i en tid, då släktets natur vore till den grad fördärvad, att knappt någon funnes, som icke leddes av begär efter tom och fåfänglig ära, och att många till den grad plågades av dessa eggelser, att de icke skydde att använda även olagliga medel för att nå äreställen och värdigheter (II: s. A 2). De mycket sömniga och de, som tillhöra den epikureiska svinahjorden, se ej och kunna ej tacka för Guds omätliga välgärningar[2] och följaktligen ej heller studera på ett rätt sätt. Ur de

[1] Brev till Maria Eleonora. RA. [2] Conclusio Coll. Logici, s. 298.

fyra världsmonarkiernas historia anföres ett flertal uppfordrande exempel på lärda män och världsliga vise, som lidit mycket, såsom Sokrates, Platon, Aristoteles, Cicero, Seneca, vilkas mödosamma liv och ömkliga slut sägas allmänt kända. Större förpliktelser för större gåvor söker Rudbeckius vid universitetet frammana bl. a. genom att i statuterna (1606) ålägga studenterna i kommunitetet cellstraff lika många dagar, som de försummat föreläsningstimmar, medan en icke-stipendiat blott inspärrades lika stort antal dagar, som han varit veckor frånvarande. Även vid läroverket stodo straffen i direkt proportion till den felandes ansvar, ställning eller förtroendepost (kap. 10, 13).

Framgång och lärdom vinnas ej heller utan *avhållsamhet* från lastbara njutningar, från dryckenskap, fråsseri, lusta, från »snarkning långt fram på dagen». Den, som i ungdomen vill med gräshoppan jaga efter goda dagar, skall som åldrig tigga den flitiges bröd och råd. Troligen skall han få samma svar som hon. Må vi ej så mycket tänka på att putsa och polera vår yttre människa som att fylla vår själ med vetande. (Huru biskopens son och andra djäknar fingo kännbart lida för yppighet och flärdanlag jfr s. 87 not 3). De, som givit vika för lustarnas lockelser, de giva äran förlorad, försumma nyttiga studier, lägga ej hand vid hjältars verk utan överlämna arbetet åt friborna, sig själva åt sysslolösheten. Men de, som eftersträva de ädlas goda namn, som ensamt med sanning kan kallas ära, de böra överlämna overksamheten åt andra, åt sig själva arbetet. Och vi se, att ej *de* skördat beröm, som varit snärjda i njutningarnas virvel; ej Sardanapalus, ej Epikuros, utan de, som gjort sig väl förtjänta om vetenskapen, om fäderneslandet, om staten, som däråt ägnat sitt liv, därpå arbetat natt och dag, och som ej fruktat faror eller hotelser för att kunna tjäna ej sig själva och sin egen buk utan fosterlandet. (Jfr Melanktons Unterricht der Visitatoren, som Rudbeckius innehade.)

Alla dessa dygder skulle landets *lärare* hava och öva i exceptionell grad, sina åhörare och alumner till ett levande, ständigt föredöme. Detta framhålles oavbrutet. Gent emot en varken hos Sveriges eller utlandets lärda sällsynt bildningsfientlighet, slapphet i seder och misstro till egen kraft hava Rudbeckii läroverks-, synodal- och inspektionsarbeten oavbrutet i sikte att utdana *upplysta, religiöst-sedligt viljestarka* folkledare och folklärare. Prästerskapet skulle vandra på Guds vägar och kämpa en god trons kamp; med Grotius höll han helt visst före, att »omnis vita hominis militia inprimis hominis christiani maxime vero pastoris evangelii». Det skulle

ock vara *självständigt gent emot yttre inflytelser.* Prästerna skola icke vara såsom väderhanar och draga kappan på båda axlarna, icke låta sig av en beta bröd eller en näve bjugg avhållas fran att säga sin mening (Hesek. 13: 13; Tacksägelsepredikan 1637, s. Dij), icke tala, såsom »de väldige» med orätt förestava. Men de böra vara beständiga i lagen och bliva vid sanningen i ljuvt och lett (jfr s. 18, 33, 104).

Ståndaktighet skulle även utmärka *universitetets och läroverkens lärare.* Vid tillträdet till teologie professuren säger sig Rudbeckius väl känna farorna till liv och lem för teologie professorn, särskilt i de trakter, där flyktiga sinnen ofta finnas, som bekänna sig än till den ena, än till den andra religionen och aldrig kunna nöja sig med Guds rena och oförfalskade ord, och varest djävulen eggar än de påvliga, än kalvinisterna att stundom med svek och list, stundom med våld och orätt bekämpa sanningen. Sagda lärare böra därunder och därför besitta *omfattande och grundliga kunskaper.*[1] Skulle förutnämnda professur skötas berömligen, krävdes en nästan obegränsad kunskap i språk och artes, i hela antiken och historien. Endast därför, att ingen annan fanns, som ville taga på sig denna tunga och farliga börda, (somliga hölle sig undan på grund av farorna, andra skydde mödorna, andra åter fattigdomen; s. 70, 78), hade han tillåtit, att bördan lades på hans axlar. Professorer och lektorer skulle belysa den rätta vägen för dem, som sedan skulle visa för andra Guds vägar, verk och under. De måste därför själva känna dessa väl. De skulle ock *utarbeta förbättrade metoder* för undervisning och inlärande, föreläsa över goda författare, öva ungdomen genom disputationer och deklamationer (I: s. 31) och på varje sätt jämna de ungas väg. Vid invigningen av collegium privatum talar han om räta vägen till kunskap, han säger sig hava ständigt grubblat över kortaste vägen till lärdom och dygd; i projektet om provskolan vill han pröva metoder för lättare kunskapstillägnelse.

Lärarne böra ock hava för ögonen att alltid meddela blott *nyttig och nödvändig kunskap.* Må eleverna ej behöva tillämpa på sig Senecas ord: Vi äro okunniga om det nödvändiga, enär vi fått lära det onödiga! Många undervisa i det, som varken leder till vältalighet eller gagnar i kyrkans eller statens tjänst eller har användning i det dagliga livet.[2] *Koncentration och grundlighet* böra ock utmärka undervisningen. Somliga lärare pläga tala något om allt men ej grundligt om något. Så blir man i ingenting fullärd:

---

[1] III: s. B 3 v:o. Jfr Melanktons klagan s. 198; L. Koch, a. a. s. 15 o. f.

[2] Även Neander citerar Seneca, då han kämpar mot »viel vnnützes dinges vnd Bücher». Jfr s. 197, 244, 280. Bedenken . . . Vormbaum, a. a. I: s. 758.

i mångfalden av studieområden räcker ej uppmärksamheten till för detaljerna inom vart och ett av dem. Må sådana lärare ställa sig det för ögonen, att ingen gör på en gång många saker riktigt! Var och en i sitt ämne, i alla ingen. Intet studium är så enkelt, att det icke helt kräver sin man.[1] Här äro fullt tillämpliga Hippokrates' ord, att konsten är lång, livet kort. Ingen har utmärkt sig i allt. T. o. m. Euklides, Archimedes, Hippokrates, Galenos, Copernicius, Ptolemaios, Sokrates, Plutarchos, Cicero och Demosthenes voro framstående blott i ett:[2] Alltså har det varit och skall förbliva tryggast att lära icke många ämnen men mycket i ett (III: s. B 3).

Mycket omsorgsfull bör undervisningen vara i de få och nödvändiga läroämnena. De böra innötas, drivas, repeteras, tills de slagit rot hos alumnerna. Att bygga vidare skall sedan ej vara svårt.

Men metod och lärdom äro ej de viktigaste kraven å lärarne. Främst står *föredömlighet i allt.* De böra vara flitiga, måttfulla, sederena, i allo exemplariska. Eleverna tillmötesgå endast så lärarens önskningar att tillkämpa sig samma egenskaper. Liksom i förmaningarna blir han ock mera trovärdig i sin undervisning, när han lär dem med sina gärningar. I motsatt fall river han ned med ena handen, det han byggt med den andra; arbetet blir fruktlöst, ty allmänheten hängiver sig vanligen åt det, varåt den ser överordnade ägna sig. De styrandes exempel övergå till folket (såsom ock Rudbeckius med skärpa framhöll det inför Gustav Adolf 1617; s. 81). Det är absurt, att den, som borde förmana och avskräcka andra från lasten, själv lever däri. Ty hur kan den i sitt kall försumlige allvarligt ingripa mot andra felande? Däremot drager den oförvitlige med rätta sina elevers handlingar under sin domvärjo (IV: s. B 4).

En rätt fostrare har ock *kärlek till eleverna och arbetet* (jfr nedan), samt ådagalägger *varsamhet och rättvisa.* Han avskräcker ej alumnerna genom alltför stor stränghet och giver ej dem och deras begärelser lösa tyglar. Han avpassar straffen efter felens art (jfr kap. 13).

Även *elevernas förpliktelser* skola tidigt och ständigt ställas dem för ögonen. De skola hysa *kärlek till läraren,* såsom denne ock skall älska dem. Det är otroligt, hur obetydligt arbetsresultatet blir, hur långsamt allt går, om kärleken ej är ömsesidig, om det ålagda arbetet ej utföres gärna, om allt sker tvunget och av fruktan för straff. Såsom läraren genom kärlek kan leda den olärde till dagliga bildnings-

[1] Conclusio Coll. Logici, s. 294.

[2] Aristoteles i (de sammanhörande) logik och fysik. Och, tillägger han (De officio, s. 4), av de nyare är Ramus i logik och matematik ingalunda den siste (här s. 136, 239 not 1). Om kraven å lärare och elever jfr talet De officio.

framsteg och allt bättre studieresultat, så vaktar sig ock lärjungens kärlek att förtörna läraren på något sätt. Så näres och stiger bildningen, och allt förhåller sig, som det bör. Genom kärleken beflitar sig läraren att ej fördröja elevens framsteg; hos denne följer med kärleken övriga dygder, liksom en bäck beständigt flyter ur sin egen källa. Bland dem märkes *lydnad, hörsamhet.* Bedyrandena om aktning, vördnad och kärlek äro falska, om man försummar eller föraktar givna föreskrifter. Intet kan uträttas utan lydnad; utan den kan ej skolan bestå; förvirring och upplösning blir följden. Kärlekens andra följd, *tacksamhet,* skola eleverna visa så mycket hellre, som de erhålla av läraren den enda odödliga egendomen, den förträffligaste skattkammaren. Det är höjden av otacksamhet att undanhålla sina åldriga föräldrar föda o. d., dessa, som låtit oss få se dagens ljus och genom ansträngningar uppfostrat oss (II: s. A. 3 v:o). Till sådan otacksamhet skulle Rudbeckius själv, anser han, gjort sig skyldig, därest han vände de skolor och den hemlandets akademi ryggen, av vilka han mottagit det andliga livet, humaniora och vetenskapliga insikter. Så sade Alexander, att han av sina föräldrar fått livet men av Aristoteles förmåga att använda det. Så böra vi bevisa våra lärare icke mindre än våra föräldrar lydnad och tacksamhet (II: s. A 3 v:o). Däremot visa samme Aristoteles samt Herakles och Nero gudlösa och avskyvärda exempel på otacksamhet.[1] Otacksamhetens märke skall inbrännas på sådanas panna, och Sofokles sade sig höra alla laster uppräknas, då man sade honom namnet på en otacksam människa.

Emellertid hava eleverna både rätt och plikt att även i strid mot lärarens ord följa det, de med ledning av bibel och förnuftet själva prövat vara riktigt. Om ock försiktigt har Rudbeckius här — i likhet med Ramus — vid öppnandet av collegium privatum uttalat undersökningens, tänkandets, vetenskapens, framåtskridandets princip; han hade ock gjort det sex år tidigare vid sitt första proklamerande av förnuftets höghet. Ej ens inom läroverket ifrågasätter Rudbeckius — efter att hava varit biskop i nio år —, att alumnerna skola gilla och lyda stadgarna enbart på grund av någon författarnes — hans och lärarnes — auktoritet utan på grund av statuternas insedda rättvisa och lagenlighet.[2] Emellertid måste alumnerna (liksom ock andra) ej jämställa lärarens fel med sanningen, hans ofullkomliga framställning med vetenskapen själv, svaga eftersägare med Aristoteles. De senare

---

[1] Denna bevisades emot respektive Platon, som (enligt Ailianos) utstöttes från peripaten, samt Linos och Seneca, som dödades. De officio, s. C v:o.

[2] Företalet till VSO. 1628. Om Ramus jfr Lundström, *Paulinus*, II: s. 24.

få ej föraktas och dömas med de förra.[1] Även vetenskapens främste, såsom Aristoteles, må kritiseras men blott av dem, som känna honom. I stället öses nu ovett över honom av många, som aldrig inträngt i hans verk. Bättre är att vara vis med honom än rasa mot honom, som man ej känner. Sålunda: *mot auktoriteten* (utom Gud) *må var och en uppställa sin prövning, sitt omdöme.* Men: kritiken skall vara välgrundad och endast söka sanningen; den skall ej vara övermodig eller ignorant.

Präster och professorer, lärare och elever, som göra personliga insatser i själsodlingens och kunskapens tjänst, kunna därvid väsentligt stödjas av andra enskilda. Så böra *mecenater* kraftigt möjliggöra den enskilde studieivrandes skol- och akademivistelse. Olikheten i socialt och ekonomiskt hänseende samt i begåvning har nämligen sin av Gud givna motivering icke i ett bättre »ämpne helle materia», icke i större förtjänst utan däri, att den ene skall hava orsak att lita till den andre, den ene hava tillfälle att bevisa sin kärlek och barmhärtighet, att »således kunne wara såsom een connexion och et ouplöselighit bandh imellan tädh människligha slächtet». Bland de hjälpbehövande äro »sanfärdelighan» de, som studera Guds ord, tungomål och bokliga konster, ty dels äro dessa faculteter högnödiga, berömvärda och nyttiga, dels måste man offra på dem halva, ja hela livet, vartill ingens egen förmögenhet är tillräcklig.[2]

Lovvärda, ja oundgängligen nödvändiga äro alla enskildas insatser, men de äro ej ens tillnärmelsevis tillräckliga utan *statens* stöd (jfr Luther). Det är det allmännas plikt, framhåller Rudbeckius gång på gång,[3] att trygga och underhålla skolor och akademier, att därpå giva dem stadga genom lagar och förordningar, att förse rektorer och professorer med löner, att genom gåvor och stipendier uppmuntra den studerande ungdomen till flit, att medgiva vardera kategorien förmåner och företrädesrättigheter. Allt detta är livsbetingelser för studierna. Om dessa upphävas, så blir resultatet intet eller ock mycket otillfredsställande. Staten bör bekosta tryckerier och andra odlingens hävstänger, hålla de lärda i ära och anseende, befria kyrkans och skolans män från politiska och ekonomiska omsorger, från åkerbruksbestyr, från bekymmer för mat och kläder. Och han upptog i kyrkostadgarna (Cap. Om scholar) i enlighet med S.O.

[1] Jfr hans ord om sig och Aristoteles i talet vid logikkollegiets slut i Wittenberg.

[2] Rudbeckii rekommendationsskrivelse till rikskanslären för tvänne till utlandet resande studiosi 26/3 1614. Oxenstiernas brevväxling. RA. Bil. s. 950. f.

[3] T. ex. De lit. utilitate, 1604; Valeetpredikan 1620 inför konungen.

1571 bestämmelser om ett redheligbit vnderhåld för ett troget utfört, nödvändigt skolarbete. Han gör själv uppoffringar för lärarne; mer än andra mäktar han ock för dem utverka av staten, vad han proklamerat såsom dess oavvisliga plikt. Staten bör minska eller borttaga de mycket gängse hindren för en god undervisning: såsom de alltför långa ferierna med oordnad sockengång,[1] sådan skolfrånvaro, som betingats av lärarnes eller skolans ekonomiska behov (såsom insamlingen av enbär, nötter och ved) eller av brist på värme och ljus. De unga fattas medel till privat handledning. Goda metoder saknas ock. Att framarbeta sådana är en pedagogernas angelägenhet, men rättelse står ej att nå, så länge inga dugliga skolmän kunna vinnas eller utbildas under ringa tillgång på lärareplatser samt med liten och osäker avlöning (De officio). —

Liksom Quintilianus träder Rudbeckius i bestämd opposition mot heminformationen såsom ersättning för skol- och akademifostran. I hemmet beivras ej barnens fel och oarter, såsom billigt vore och rättvisan fordrar. Och ej äger varje familjefader förfarenhet i bokligt vetande; om han än det hade, skulle han icke utan stor olägenhet kunna giva sig tid att ständigt undervisa sina barn. Självklart ter det sig för den i någon mån förståndige och förnuftige, huru obekvämt, ja narraktigt det vore, att varje statens medborgare skulle ålägga sig detta besvär, som kan överlämnas åt några få och av dessa lättare och bättre utföras. Quintilianus hade ock sagt: »Hemma kan man endast lära sig det, som inhämtas av sig självt; i skolan även sådant, som bibringas genom andra; dagligen hör eleven åtskilliga saker gillas, andra rättas; han gör moraliska framsteg därigenom, att någons lättja tadlas eller flit berömmes. Genom detta senare väckes tävlan; eleven anser det skamligt att vara sämre än en jämnårig, ärofullt att överträffa en äldre. Eftergivenhet, den slappa uppfostran i hemmet bryter ned både kroppens och själens krafter. Ty fädernas vekliga överseende gör sönerna tröga.» Rudbeckius t. o. m. jämställer med varandra de på gatan, i hemmet, på krogen, vid hovet och i allmänhet de icke vid skolor och akademier undervisade. I motsats mot skolalumner åsidosätta de förra all ärbarhet och blicka med förakt ned på sina medmänniskor eller företaga sig med invand lösaktighet allt, vartill lustan lockar dem.

Sålunda: undervisningen vållar besvär och tidspillan i hemmet; viljefostran är ej där möjlig. Särskilt denna senare omständighet utdömer informatorsundervisningen och gör officiell uppfostran oundgängligen nödvändig. Vilja vi behålla och skydda lagar, ordning,

[1] Sagt 1610 (De officio, s. C v:o). Jfr konungens resolution 1620.

ärbarhet och goda seder, måste skolorna och akademierna frikostigare underhållas, det är Rudbeckii upprepade krav. Endast skolan kan framkalla den i alla åldrar och stånd erforderliga disciplin, som Rudbeckius säger sig fåfängt söka under sin tid; den kan ock motverka den allmänt överklagade och på ett flertal prästmöten förförbjudna »lättferdigha klädhedrächten»[1] och i allmänhet frammana alla nödvändiga dygder.

Men *hemmen* böra ej underlåta att sända de unga till undervisningsanstalterna och att därjämte hava dem under trägen uppsikt. Även för *adliga familjer* gäller kravet. Eljes vore statens framtid starkt hotad. Rudbeckius anför i Valeetpredikan och annorstädes, hur den adliga uppfostran ej bör vara beskaffad; varnande uppräknar han junkrarnes vanor,[2] varvid även hans ovilja mot adeln framträder. Det är huvudsakligen endast i likpredikan över riksrådet Henrik Horn, han framhåller ett mönster; följdes det, skulle sådant »feel» [brist] ej behöva finnas på »brukligha män Uthi förnämligh embete, som nu til äfwentyrs finnes». De adligas fostran och utbildning vore så mycket betydelsefullare, som de skulle bliva statsmän. I synnerhet *deras* (tidiga) utbildning var gynnsam för landets allmänna väl; därigenom skulle kraft och sundhet inympas i staten, såsom ett förträffligt balsam hastigt intränger i människokroppens inre delar.

I sina kyrkostadgar har Rudbeckius uteslutit förordningen från S.O. 1571, att prästerna skulle truga föräldrarna att sätta barnen i skola eller på annat sätt förskaffa dem kunskaper, klokhet, sedlighet. De kunde på sin höjd påminna dem att offra sina barn Gudi eller följa romarnes exempel, vilka sände sina barn till Atén, som var Greklands själ och sol och en uppfostringsanstalt för hela människosläktet. Han vill i stället främja skolbesök genom att ekonomiskt möjliggöra, förbättra, erbjuda. Till hemmens förmåga att meddela t. o. m. förberedande kunskap har han mindre tilltro än de flesta. Uttalanden av exempelvis Paulinus och Matthiae vittna om en bättre uppskattning av och samverkan med hemmen.[3]

---

[1] Som han ock med ingående detaljskildringar förbjuder i kyrkostadgarna (Om scholar); närmast följer han Örebrobeslutets av år 1617 16:de artikel.

[2] Somliga, säger han i liktalet över Magnus Brahe, s. Biij v:o, menade det vara nog att vara födda av en förnämlig släkt; i lättja och självsvåld ville de fostras upp; varken i krig eller fred ville de tjäna överhet och fädernesland. Hellre gå de hemma, se till, hur det står till i frustugan och i fägården, de föda stövare, draga i haraskall, lägga ut »räffuakrydder» och vargsaxar och bygga vargstugor. Eller sitta de hemma och »dricka Tobaak», »sittja på Gatebo fensteren, i Ölkroon, spassera på Torgget» etc. Jfr s. 92 not 3, s. 116.

[3] Jfr bl. a. LUNDSTRÖM, *Paulinus*, II: s. 186. HOLMQUIST, *Matthiæ*, s. 118.

Utan tvivel leddes han härvid av nedslående erfarenheter från sin egen skolgång och från t. ex. *borgare-och krigsmanshemmen* i Västerås, som sände en avsevärd kontingent elever till läroverket (s. 312; kap. 13—15), medan adelns barn ej besökte publika skolor och *prästernas* ej kunde bilda flertalet (Bil. s. 87). Hur han försummar att tillgodogöra sig hemmens bistånd, träder förnämligast i dagen, där välordnade skolor funnos i närheten, och där hemmets ekonomiska o. a. förhållanden möjliggjorde skolstudier. *Landsbygdens hem och de fattigaste hemmen i städerna* ställdes däremot inför jämförelsevis stora krav på kunskap.[1] Av dem liksom av de bättre lottade familjerna krävde Rudbeckius även tuktande fostran, då han strävade att åt Gud utdana »ett släkte av präster och ett heligt folk.»

---

[1] Härom vidare i nästa del av detta arbete: om folkundervisningen.

TREDJE AVDELNINGEN.

Rudbeckii verksamhet med huvudsakligt avseende fäst vid läroverkets viljefostran samt den högre undervisningen (med hänsyn tagen till dennas dåtida institutioner, ståndpunkt och miljö).

SJÄTTE KAPITLET.

Rudbeckii verksamhet inom Collegium privatum.[1]

Denna institution hade i skolsystemet sin plats emellan de båda högre undervisningsanstalterna: katedralskolan och akademien. Efter det Rudbeckius sökt höja och förbättra undervisningen inom filosofiska fakulteten och parallellt med sitt arbete för en stadga åt rikets skolor vill han genom collegium privatum fylla luckan mellan den kunskap, som vanligen meddelades i de senare, och den, som akademien mindre gav än borde giva. Collegium blev en till universitetsstaden förlagd fortsatt undervisning utöver katedralskolans, sådan denna blivit stadfäst 1571 med tre eller fyra klasser, eller sådan den å vissa orter förbättrats; det blev en för honom lärorik förberedelse till det resultat (gymnasium), som hans strävan fick inom ett enskilt stift. Ej ens collegium privatum var en ny läroverksform. Rudbeckius hade sett den såsom enskild eller offentlig skoltyp, såsom under-, resp. överbyggnad vid tyska akademier och skolor; den fanns även i flera andra land och hade varit ursprunget till många universitet. Melanktons Schola Privata efterliknades ofta medvetet vid enskilda collegia; den hade i Wittenberg erhållit efterföljare; den var säkerligen ock Rudbeckius bekant. Den tyske humanisten hade drivits till att meddela initia delvis av ekonomiska skäl vid tiden för sitt giftermål;[2]

---

[1] Väsentligen ett referat av dess Acta; de skilda punkterna behandlas samtidigt med motsvarande avdelningar inom kapitlen för Västeråsläroverket.

[2] Naturligen drevs han därtill även av behovet, som då synes i Wittenberg, vilket saknade gymnasium, varit om möjligt större än i Uppsala vid Rud-

även Uppsala filosofiska fakultets främste begynner sitt collegium vid tiden för sitt första äktenskap. Troligen fördes även han härtill i viss grad för inkomstens skull, helst som hans och broderns Wittenbergsvistelse ett halvår tidigare måst, som det synes (s. 70), av ekonomiska skäl avbrytas.[1] Emellertid tala Acta ej om någon alumnernas avgift (mer än ett öre av var och en till bokinköp).

Melanktons »schola» hade upptagit mycket grammatikinlärande och versskrivning; klassiska tragedier och komedier (med prologer av Melankton) hade flitigt uppförts (med åsidosättande av bibliska, nylatinska); latin och grekiska voro huvudämnena; endast juridik nämnes därjämte. Emellertid är det med kännedom om Melanktons principer troligt, att ett mått av tidens encyklopediska kunskaper, t. ex. i matematik, kronologi och historia (s. 253, 269), härunder meddelats de unga. Dessa sporras genom tävlan och äreställen (t. ex. främsta bordsplats; rex domus), de fira Gregorius- o. a. fester och förena — allt under Melanktons överinseende — trägen flit med ej sällan uppsluppen glädje. Schola Privatas internatnatur omöjliggör dess kopiering i senare collegia-institutioner och bland dem Rudbeckii. I läroverket omplanterar eller bibehåller denne flera särdrag från den förra (s. 199, 219, 246). Andra hade han upptagit i privatkollegiet. Liksom förebilden saknar detta en särställd kristendomsundervisning,[2] och det blev ingen ensidig talarskola.[3] Versskrivning nämnes där ej; grekiska grammatiken upptages först efter elevernas anhållan, varemot Melankton klagat över lärare, som »grammaticam negligunt», och tyska S. O.[4] kallat det »torheit», som icke borde tolereras, »das etlich die Regeln verachten». För Sverige nya ämnen upptaga väsentliga delar av schemat; nya metoder, »usus»[5] och autopsi

---

beckii framträdande. Melankton vill hellre med svett förtjäna en liten extrainkomst genom undervisning i språk än i teologi. De offentliga föreläsningarna höll han åtminstone delvis gratis. (C. R., II: s. 557; enligt L. KOCH, a. a. s. 4.) Även Longicampianus meddelade privatundervisning samtidigt med Melankton. Om privatkollegiets i Uppsala gymnasienatur jfr MOLÉR, *Trädgården*, s. 66.

[1] Både fadern och svärfadern voro sedan länge döda.

[2] Trots det han kände sig uppfordrad att genom denna institution giva ett motgift mot Messenii samtida kollegium, där man (enligt Tegel) huvudsakligen lärde spela svenska komedier, dansa, springa och fäkta. Privatkollegier gåvos senare även av de under denna tid i Uppsala studerande Prytz och Laurelius, vilken senare avfattade ett särskildt härför avsett teologiskt kompendium.

[3] Jfr dock WIESELGREN, *Sveriges sköna litteratur*, III: s. 261.

[4] T. ex. Mecklenburgs 1552. VORMBAUM, a. a. I: s. 63.

[5] Inhämtat bl. a. i Nürnberg hade Rudbeckius redan infört detta under sin första professorstid. Redan Cicero hade anbefallt Usus frequens (s. 203 not 3).

införas, men visserligen äro alltfort språken kunskapens källor, ja aldrig förr torde denna deras betydelse hava i vårt land så kraftigt betonats som i privatkollegiet. Författarne, ej grammatikan, framhävas. De vore enligt Acta brunnarna för alla vetenskaper, latinet förnämligast men även grekiskan och hebreiskan. De båda förra skulle talas alumnerna emellan även utom kollegiet; någon gång är man i tillfälle utkräva de bestämda straffen på »Barbarismi accusati et convicti». Än modersmålstalande »ad preregrinas addiscendas nihil magis est perniciosum». Det har sagts, att Rudbeckius vid avfattandet av den »ramistiska» S. O. 1611 har fått spela blott skrivarens roll (s. 135 not 3), men han hade tidigare, i privatkollegiet och under matematikprofessuren, låtit alumnerna uppföra skådespel å klassiska språk och (åtminstone från den $^{24}/_{3}$ 1610) överenskommit med dem att eftersöka, samla och inöva »insignes sententias et sapienter dicta» vid auktorsläsningen. Ciceroimitation och stilprövningar enligt nyare skolreformatorers förslag, som utgöra den bästa delen ännu i S. O. 1649, hade Rudbeckius redan 1604 genomfört; i privatkollegiet — alltfort före S. O. 1611 — gavs honom tillfälle att långvarigare, med större erfarenhet och bokresurser fortsätta på den väg, Quintilianus, Vives och Sturm och efter dem metodikerna Lossius, Vossius, Junius, Georg Major[1], Helvicus o. a. gått.

Till att deltaga i arbetet i denna inom språk och naturkunnighet banbrytande men ock i filosofisk skolastik (s. 242, 277) fångna institution, till studier i teologi, filosofi och språk, inbjöd Rudbeckius genom ett program, och fordrades före inträdet löfte att lära till Guds ära och hans kyrkas befrämjande, till fäderneslandets och statens nytta, till sanningens och rättvisans försvar. Alltför många funnes nämligen, som vänt sin lärdom mot fosterlandet och det goda. Bättre vore, att sådana ingenting lärt. Man skulle vid collegium söka bliva ej blott lärd utan ock god, d. v. s. rättskaffens, from och sedlig samt visa lydnad för rektor (Rudbeckius) och officiarii.

Den 16 mars 1610 invigdes arbetet högtidligen med bön och sång samt ett tal om lärares och elevers plikter.[2] Inför de väntande herkuliska ansträngningarna stod han bävande, sade han; men ungdomens väl och utbildning fordrade det. Gud och staten skulle säkert stödja ett gott verk, trots järtecken, hungersnöd, pest och ett allmänt upplösningstillstånd. Arbetets ära och nytta visas av bibeln, livet och historien; flit och arbete och endast de övervinna allt; re-

[1] Professor i Wittenberg. Hans arbeten anbefallas bl. a. i Kursachsens S. O. 1580. Om de nämnda metodikerna jfr SWARTLING, a. a. s. 110 f.

[2] Titel: Oratio de officio . . . [III].

sultaten av studier synas väl ej snart, men dygd, tillfredsställelse, minnesstyrka och tankeodling skänka de åt både snillet och den obegåvade. Fostrare må lära de unga enbart det, som tjänar vältaligheten, kyrka, stat och det dagliga livet. Ett fåtal ämnen — men grundligt och repeterande! Läraren skall leva exemplariskt, hålla verksam men varsam tukt, visa och vinna kärlek. Oftast uteblevo emellertid goda resultat, enär mycken tid förspilldes för ungdomen genom plikten att samla mat och ris. I samma riktning verkade den allmänna fattigdomen och de dåliga metoderna samt skollokalernas vanliga brist på värme och belysning, Före akademivistelsen hade mången endast inhämtat en den nödtorftigaste kännedom om latinets elementer. Talaren hade alltid grubblat över ungdomens lättaste väg till dygd och färdigheter; han ville med collegium börja ett anspråkslöst men förtröstansfullt arbete för dess väl.

Första halvåret synes Rudbeckius varit ensam lärare. I november reser han till Örebro riksdag, på vilken 1611 års skollag började avfattas; då inträda i arbetet hans båda bröder, av vilka den äldre var universitetets rektor[1], samt Dn. Christoffer Anundi, som deltagit i Rudbeckii logikkollegium i Wittenberg (s. 74 not 1).

Skolan börjar med 10 elever, men antalet mångdubblas snart.[2] Fyra seniorer väljas av och bland studenterna att deltaga i kollegiets omsorger och domslut; två censorer övervaka sederna, anmäla frånvaro från gudstjänst o. d.; en questor handhar kassan. Varje lördagseftermiddag sammanträda kollegiet och seniorerna för att (på latin eller grekiska) överlägga och rösta om läroämnen, bokinköp, bestraffning och övriga angelägenheter (s. 304).

Kollegiets lärare och elever voro upptagna under förmiddagarnas universitetsföreläsningar, varför undervisningen pågick endast på eftermiddagen. I början hade man å de fyra egentliga läsdagarna, måndagar, tisdagar, torsdagar och fredagar, följande schema: Klockan 1: latin, 2: grekiska, 3: hebreiska, 4—5: fraser, imitationer och korrigering. Onsdag och lördag började man redan på morgonen med grammatikrepetitioner, disputationer, orationer o. d.

Ordnade efter inträdestiden på schemat voro undervisningsämnena och kurserna följande:

1) *latin* (ifrån kollegiets början): Ciceros epistlar: böckerna

[1] Petrus Rudbeckius synes hava varit än fysices, än eloquentiæ professor (jfr Annerstedt, *U. U. hist.*, I: s. 132). Bevis tarva uppgifterna hos Norlin, *Ak. Avh.*, s. 27, o. a., att Jonas Columbus, och hos Karlson, a. a. IV: s. CXXIV, att några äldre studenter biträdde vid undervisningen.

[2] Första året nyinskrivna 46, andra året 11, tredje 12; summa 69.

I—III samt nästan hela IV; Pro Marcello. Terentius: Andria, Eunuchus, Heavtontimorumenos, Adelphi, Formio. Cæsar: de bello gallico I—II.

2) *hebreiska* (i mars 1610 beslöts bokinköp): grammatikan; moseböckerna delvis.

3) *botanik* (sporadiskt från maj). Naturundervisning i Magiri Physica, växtlära och botemedelsföreskrifter av fysikprofessor Petrus Rudbeckius med (epokgörande) exkursioner. $^{26}/_{5}$ 1610 påpekades vid seniorskollegiet, att studiosi borde bereda sig »aliquam quoque rei herbariæ cognitionem». Därför inbjöd rektor eleverna att under våren å sön- och högtidsdagar från högmässan »cum ipse herbatim irent, pollicebatur se herbarum nomina et virtutes illis ostensurum, quod etiam deinceps aliquoties factum est». Och 1611 $^{2}/_{6}$: »Herbatum iverunt ut et sequentibus aliquot diebus festis» (s. 280).

4) Undervisning i *geometri* började kanske i juni 1610, enär Euklides då anskaffades.

5—6) *kronologi och geografi* (från augusti). Ett kompendium och en karta, som Rudbeckius utgav (s. 264 not 2), studerades under några veckor utan att medföra inskränkning i de förra ämnenas behandling. Även en i utlandet utförd karta förvärvades (s. 265). Dessa ämnen hade länge kallats historiens ögon och lästes efter elevernas anhållan för ett rätt förstående av historia, poeter, oratores och andra scriptores.

7) *grekiska* (från sept.) En del av nya testamentet. Senare på elevernas begäran: grammatika. Euripides' tragedi Kyklops. Xenofon: Kyru paideia. Demosthenes: de olynthiska talen I—II. Rostockprofessorn Posselii Calligraphia (ett nytt grekiskt-latinskt synonymarbete med angivna beläggställen; c. 900 s.).

8—9) *medicin och anatomi* (från nov.; av Petr. Rudbeckius). Om sjukdomar och deras orsaker. Vesalii banbrytande illustrerade anatomi följdes (s. 52, 279).

10) *aritmetik* (från nov.; Anundi.) Efter Schoneri lärobok (s. 255).

11) *logik* (från april 1611). Till syllogismerna (jfr här s. 243).

12—15) *fysik, astronomi, meteorologi och psykologi* (från maj 1612). Efter Magiri lärobok (jfr sid. 51, 278).

16) *allmän historia* (från aug. 1612): De äldre folkens historia. »Ex Beroso Metasthene et Diodoro Siculo» (s. 267 not 1).

17) *svensk historia:* Den 19 aug. 1612 höll en elev en deklamation om Gustav I (s. 273 o. f.).

18) *retorik* (från okt. 1612). En fem veckors kurs, inledd med ett tal av Jacob Rudbeckius om nyttan av eloquentia (s. 246).

19) *kyrkolag:* giftermålsbalken (ej sagt när; jfr s. 50).

Självständiga övningar i latin och grekiska fingo vanligen formen av disputationer, deklamationer och skådespel.

Disputationer höllos varje onsdag och lördag och avhandlade växelvis eller successivt teologi och nästan samtliga övriga ämnen. De överensstämma till ämnesval och behandling i det väsentliga med in- och utländska akademiers från samma tid och med flertalet gymnasiers och universitets ännu ett halvsekel senare (s. 206). Cirka 34 finnas tryckta och bevarade. Bland behandlade ämnen märkas:

i teologi: skapelsen, änglarna, dopet, nattvarden, predestinationen, rättfärdiggörelsen, tron, kyrkan, döden och skärselden, det eviga livet;

i etik och politik: saktmodighet, äktenskapet, statsformerna, monarkien;

i filosofi: filosofiens och logikens definition, predikabilier, predikament och syllogism;

i fysik med psykologi: fysikens definition och föremål samt tingens inre principer, rörelse, begränsning, rum och tid, världen (enligt bibeln, österländska och klassiska författare), himlen, elementens egenskaper och blandning, eld- och vattenmeteorer, metaller och stenar, växter, djur; själens definition, dess krafter i allmänhet och särskilt den vegetativa själen, yttre och inre sinnen, den förnuftiga själen, själens fortplantning.[1]

Mot slutet av skolans verksamhet höllos ett flertal *dissertationes »Scholasticæ»*, varvid olika föredragshållare behandlade ett ämne memoriter från motsatta ståndpunkter. Man började med frågan, om stipendier borde givas åt förmögna eller fattiga; vidare medhunnos samtal om Cæsars förtjänster och fel samt en anklagelse- och försvarsakt inför en fingerad domstol rörande en studentförbrytelse. De verkliga studentuppträdena upplöste emellertid strax därefter kollegiets verksamhet. Föregående år hade Jacob Bœse låtit avfatta och försvara ett flertal *teser* (under titeln Miscellanea), berörande skilda områden.

Deklamationer höllos ungefär en gång i veckan, varvid antingen någon elev reciterade ett tal, som han själv eller någon klassiker skrivit, eller en lärare framhöll ett läroämnes betydelse och indelning, eller rektor framställde sanningar och varningar rörande avhållsamhet, ordning och klädedräkt. Elevernas moraliserande framställ-

---

[1] Av dessa disputationer samlade Rudbeckius 24 i teologi (och politik) och utgav dem under titeln Articuli Christianæ Religionis Brevibus Aphorismus comprehensi privatim propositi et ventilati $^4/_5$ 1611—$^3/_3$ 1613. De inleddes med ett förord om disputationer och deras nytta (jfr här s. 207, 208).

ningar avhandlade flit i studierna, »Aurora Musis amica», lättja, samtidens lyten och deras orsaker, lagarna, girighet, överdåd, endräkt, saktmod, lättsinne i dräkt och fräckhet i uppträdande. Bland övriga av eleverna skrivna tal märkas: om filosofiens vedersakare, Aristoteles och hans filosofi, Gustav Vasas släkt, liv och verk, den stridande kyrkan, själens odödlighet, pingsten, gagnet av Guds ord och predikan. Sistnämnda declamatio berömmes för sitt i allo behjärtansvärda innehåll och talaren för sitt utmärkta framställningssätt.

De verk på *latin*, som upplästes utantill, voro första och andra katilinariska talen, ad Quirites, Pro Archia, Dietaro Marcello, de fugio samt de bello gallico II. De flesta upplästes av flera elever. Följande *grekiska* arbeten memorerades: Galater-, Efeser- och Titusbreven, Mattei evangelium (delvis), första och andra olynthiska talen.

I likhet med Messenius upptog Rudbeckius *skådespel* men vanligen (såsom under Melankton) uppförda på klassiskt språk och valda ur antiken. Bättre sätt gåves ej att intränga i den klassiska andan och de mönstergilla språken samt att vänja till självständigt uppträdande. Vid midsommaren 1610 uppfördes den på sex veckor inhämtade »Andria», varefter följde de övriga fem inlärda, förut nämnda komedierna av Terentius och Euripides. Den senares satyrspel uppfördes på grekiska i professorernas och borgerskapets närvaro $^{28}/_{4}$ 1611; följande dag »gavs» den enligt allmänhetens begäran på svenska. Eunuchi framställning på grundspråket åsågs av ärkebiskopen, akademiens rektor och professorer samt så många studenter och övriga stadens invånare, som kunde få plats å kollegiets gård. Formio uppfördes sista examensdagen.

Fraser samlades ur Cicero och Terentius, så ofta annat arbete gav tid övrig. Stilar skrevos före på svarta tavlan varje morgon, och översättningen korrigerades under eftermiddagen. Rättade inskrevos de därpå av eleverna i härför avsedda böcker med åsatt datum å varje tema för att vid examen giva nödig översikt (s. 58). *Stilar* skrevos även på grekiska. Enbart under första året rättades å latin och grekiska över 8000; under år 1611 »plus minus 200» i veckan; för sista året är antalet ej angivet.

Examina ansågos »jaga ur slöhet och sporra till flit»; sådana anställdes varje månad; senare emellertid blott vid terminernas slut och utbytas i övrigt mot repetitionsdagar för varje nyss avslutat ämne. I språken skulle man därvid huvudsakligen granska frassamlingarna samt framstegen i tal och skrift sedan föregående prövning. Utan hjälp fingo eleverna härför skriva temata och försöka rätta sina senaste examensskripta. De under senaste tiden »proprie

Marte» sammanskrivna dissertationerna ventilerades, och diskussioner förekommo på latin (s. 206).

Ordning, hörsamhet och flit måste från elevernas sida hava gått lärarnes skicklighet till mötes. Så inlärdes latinska böcker utantill på några veckor eller månader, medan man även hade andra läxor och den klassordnade akademiundervisningen samtidigt pågick. »Acta» vittna om ett exempellöst nit ej minst å lärarnes sida. Under ferierna kunde alumnerna på begäran få åtnjuta undervisning eller ock avlägsna sig för att söka vila och understöd. Rudbeckius var kvar i arbetet för att bispringa de mest nitiska.[1] Han uppehöll naturligen härjämte sin professur. Under collegii första verksamhetsår var därför i stort sett hans arbetsbörda följande. 1) *Offentligt:* föreläsningar över hebreisk grammatik och valda delar ur Mose böcker; deklamationer, disputationer, examina. 2) Kallad till Stockholm över sommaren; Örebro möte och utarbetandet av S. O. 1611. 3) *I kollegiet* (dock med något biträde): a) Institutiones et Imitationes Epistolicas (s. 240). b) Två komedier av Terentius, en del av en tredje; komediuppförande. c) Två Ciceros brev. d) En del av grekiska grammatiken och nya testamentet. e) En Euripides' tragedi på grekiska (delvis). f) Kompendium i kronologi och geografi. g) 8000 stilars rättande. h) 14 deklamationer; brevavfattning. i) 32 disputationer; språk, filosofi och teologi. j) Sex examina.

Trots förmaningar, löften, ordning, stadgar och straff saknades emellertid ej moraliskt mindrevärdiga i kollegiet; och uppträdena mellan Messeniani och Rudbeckiani minskade ej dessas antal. Så klagar företalet till 1611 års redogörelse över tidens dåliga moral, som även låtit sig förnimma inom skolan, men som borde kunna förbättras genom upplysningsarbetet. Av Adams två (!) söner blev den ene brodermördare, av Noaks tre blev en sin faders skam; av apostlarne vore en förrädare, och ej ens änglarna förbleve goda. Så hade ock last insmugit sig i kollegiet, men »Acta» skulle vittna om de flestas flit och välförhållande. Annalerna betyga ock, att de hösten 1610 genom omröstning avfattade straffbestämmelserna flera gånger tilllämpades graviter för slagsmål, vårdslöshet, slarv vid stilskrivning, skolk från examen o. d.

Sedan trenne årsexamina hållits, började skolan åter men måste upphöra juni 1613. De messenianska oroligheterna hade nått sin kulmen den 15 mars s. å., sedan Rudbeckius några dagar tidigare

[1] Så omförmäler även Åbo akademiprotokoll $^{29}/_{7}$ 1640 beslutet, att kvarvarande professor skulle gratis föreläsa under ferien för sådana studenter, som det önskade. Enligt AF URSIN, a. a. s. 38.

inträtt i den akademiska rektorsvärdigheten under ovännernas våldsamma protester. Följande dag avslutar han emellertid det tredje läsårets arbete med ett tal om Guds välgärningar och låter eleverna uppföra Formio, förebilden till »Advokat Knifving». Det var ett av hans sista offentliga uppträdanden i Uppsala, ty i juni måste skolan upphöra, och rektorns väg gick till hovet.

Præses Collegii besjunges i Acta även av icke-elever (därav blivande biskop Joachim Iheringius) på latinsk vers för sina till efterföljd manande förtjänster om bildningen och för sitt främjande av arbetsamhet och god karaktärsutveckling. Också hade han här som ingen annan uppställt och genomfört ett gediget treårsschema, vilket framträdde med så mycket skarpare relief, som universitetet var statt i en av sina svåraste depressionsperioder och saknade professurer i flera inom privatkollegiet upptagna ämnen. Norlin[1] säger, att Acta ge inblick i tidens undervisningssätt; menas därmed, att de visa det då vanliga lärosättet, kan omdömet ej vara riktigt. Bl. a. intygas detta av rektorns tal vid arbetets början.

Också valet av arbeten i det lilla, efter omröstning förvärvade bokförrådet ger en föreställning om kollegiets ramistiskt-autoptiska undervisningssätt och låter oss ana dess för sin tid sällsynta resultat.[2]

[1] I Nord. Tidskr. 1868, s. 90.

[2] Acta innehålla bokförteckning. För böckerna anskaffades en stämpel med inskriptionen Oculus et lingua. Medarbetaren, Jacob R. Bωse använde ock sedan i Örebro skola en bokstämpel. — Om Rudbeckii ramistiska lärosätt jfr kap. 11, 12. Däri stöddes han av brodern Bωse, vilken säger om sig själv (Annales; KARLSON, a. a. I: s. 16), att han, som studerat den peripatetiska filosofien, dock [1615—1616] undervisade enligt Ramus, "ne in re adiaphora et negotium salutis non attinente constitutiones scholarum publicè sancitas privata auctoritate vel temeritate rescinderet". Han inköpte dock till skolan år 1620 Regii Logica samt Pacii kommentar till Organon. Om hans nomenclatura rerum och phrases med böter för den, som ej framlade anteckningarna och compositiones vid examen, jfr hans Leges: KARLSON a. a. I: s. 25; här s. 209. Medarbetaren, brodern Petrus Rudbeckius, som stigit till universitetets rektor, som mottagit samma modärna inflytelse i utlandet som Johannes, och som skulle göra betydande nationellt-språkliga insatser (s. 191), utnämndes senare till lektor i Västerås — måhända på grund av den lärareskicklighet, han visat i privatkollegiet. — I det ovan refererade uttalandet visar sig Bωse vara, vad man förbisett, att även brodern Johannes var: aristoteliker i filosofien, ramist i pedagogiken. Därom i nästa kapitel samt kap. 11 och 12.

SJUNDE KAPITLET.

Rudbeckius samt S. O. 1611, 1620 och V. S. Leges.

Under privatkollegiets verksamhet deltog Rudbeckius vid slutet av år 1610 i Örebro riksdag, som sammankallats för att besluta om notväxlingen med Danmark och om nya gärder för rikets försvar. Riksintressenas samlingspunkt, konungen, känner sina krafter alltmer mattas; hans femtonårige son företräder honom delvis; till denne skall det i nöd stadda landet ställa sitt hopp. Förhandlingarna om avgälder bära spår av ständernas åstundan att få tillbringa julen i hemmet. Men konungen, rådet och biskoparne stannade; de senare hade i den allmänna oron tid för skollagstiftning.[1] Förslag till S. O., vilken enhälligt stadfästes av biskopar, professorer och kapitulares, uppgjordes eller hade uppgjorts av trenne andliga; dessa synas hava varit ärkebiskop Kenicius, biskop Paulinus och hebreæ professor Rudbeckius. Stadgans betydelsefullaste nyheter i vår skollagstiftning (om ock ej i vår skola) voro upptagandet av religiös och profan litteratur på grekiska inom de olika skolarternas överstadier,[2] uppslaget till de senare gymnasierna och till ettårsklasserna samt upptagandet av ramismen. Mycket har ordats om att en principstrid härvid förts mellan Rudbeckius och de båda ramistiska medkommitterade med nederlag för den förre.[3]

[1] Fr. Berg (Verdandi 1885, s. 158) samt E. Wadstein (Ped. Tdskr. 1878, s. 292 not 2) anse, att S. O. bör bära årtalet 1610. De synas emellertid ej hava observerat det här relaterade kvardröjandet. Jfr ock Lundström, *Paulinus*, II: s. 136, 227. Däremot: Petr. Drivii Diarium i St. Magazin 1780 och den tryckta editionens titel. Att Rudbeckii namn saknas bland underskrifterna, *kan* bero på att han ej (som de andra) var biskop, kapitelombud eller skolman. Han torde hava tillkallats för S. O.-*förslagets* utarbetande och kanske avlägsnat sig före godkännandet. Jfr Gjörwell, a. a. II: s. 360. Böök, *Vives*, s. 190, talar om »riksmötet i Örebro 1611».

[2] Att så skedde även i provincialskolorna, försvårar de större skolornas förbättring; Gustav II Adolf skulle ett decennium senare vända sig däremot.

[3] Så t. ex. yttrar Hollander, att Rudbeckius fick uppdraget att avfatta på latin och avskriva stadgan, men att hans mening ej hade någon betydelse för densamma. Hist. Tdskr. 1885, Genmäle, s. 6. Under sådana förhållanden, eller om fruktbart samarbete ej visat sig möjligt, torde såväl Rudbeckius som Kenicius och Paulinus varit motvilliga för gemensamt utarbetande av

I själva verket synes den vara mera konstruerad än verklig. Den sedan sex år förda kampen mellan aristoteliker och ramister gällde obetydligt eller icke alls ramismen såsom metod för nederstadiet;[1] Rudbeckius hade själv åtnjutit »metodisk» (ramistisk) undervisning och hade givit sådan från 1604 (s. 200); han har blott beröm för medarbetaren-motståndaren Kenicius;[2] han har redan tidigare (1610) givit ett erkännande åt Ramus såsom logiker och matematiker (s. 120 not 2); de enda läroböcker (utom i dogmatik), som han namnger i sin senare, självständigt givna skolstadga (VSO. 1628), äro just ramistiska (liksom i S. O. 1611). Att Rudbeckius ej motsatt sig det ramistiskt-metodiska inslaget i stadgan (som till sin organisation vilar på Würtembergs 1559, Kursachsens 1580 och ett flertal andra med dem i viktiga delar överensstämmande utländska S. O. ävensom på redan genomförda reformer i Sverige), framgår även därav, att Rudbeckius 1637 med reservation av bl. a. Paulinus uttalar, att skolutvecklingen skall hava sin utgångspunkt i S. O. 1611, samt att han i lika hög grad som Kenicius och Paulinus genomför det väsentliga i S. O. 1611 och går vida därutöver i just den riktning, som kommitterade föreslagit, och som 1611 enhälligt bestämts för utvecklingen uppåt. Den ära, man tillägger ramisterna för grekiskans upptagande på skolschemat, tillkommer aristotelikerna i lika hög grad, enär ju Melanktons liv varit ett hänfört lovtal över detta språk och det införts även i lägre t. o. m. treklassiga skolor, som bildats efter påverkan av hans S. O. Då de av densamme återinförda disputationsövningarna, som så lätt urartat, upptagas för första gången i svensk skollagstiftning (förut blott i Georg Normans utkast), voro samtliga representanterna säkerligen därom eniga. Jämte deklamationer hade de nyss införts i privatkollegiet, där de skulle skrivas och hållas av seniorerna o. a. officiarii, som voro längre komna i studier. Även Paulinus inför disputationer år 1626 i sina statuter (jfr s. 230, 231), samt rekommenderar Melanktons lärjunge Lossius *eller Filip*; han anbefaller (junisynoden 1622) i Lex de studiosis, att eleverna skulle

förslaget till K. O. (1619), som även gällde undervisningen. Därav märkes dock intet spår. Och 1613 lovordar Kenicius Rudbeckius varmt inför konungen, då denne önskar en hovpredikant. S. 34, 36.

[1] Västeråsalumnernas obstruktion (mellan åren 1593 och 1598) emot biskop Bellinus och den aristoteliske rektor Elaus Ingelberti (fader till blivande Västeråsrektorerna Terserus) gällde *philosophia* Ramæa (logik), ej metodik. I det enligt S. O. 1571 fakultativa Dialectica gavs sålunda obligatorisk undervisning redan då i Västerås. (Mskr. i Handl. rör. skolv. i allm. RA.).

[2] I liktalet över denne (1636) säger han honom hava varit en skolförbättrare och duktig »skolmästare» samt liknar honom vid Abraham.

prövas bl. a. i de filosofiska konsterna, tam generalibus quam specialibus. S. O. 1611 har dessutom erkännande ord för båda tankeriktningarna och varnar för split i skolan rörande dem. Kenicius har blott lovord för R. 1613; Bωse-Rudbeckius kallar olikheterna adiaphora. Dessa som exempel framdragna förhållanden tyda på att kamp ej förts i den utsträckning, som man påstått.

S. O. ersätter hörarne med fem lärare, som jämte rektor förestå: i katedralskolorna sex, i provinsskolorna fyra tvååriga klasser. De tre lägsta avdelningarna lära samma pensa i de båda skolformerna; men provinsskolornas högsta klass upptager i starkt sammandrag den kurs i latin och grekiska, som föreskrives för de båda högsta profanklasserna i katedralskolorna. I dessa senares högsta avdelning [classis theologica (s. 168)] skulle läsas teologi och, om tiden tillät, hebreiska. Eventuella ämnen hade även upptagits i närmast föregående avdelning, classis rhetorica et logica. Med återupprepat villkor, att ej de ordinarie ämnena fördenskull finge försummas, tillåtes att där behandla aritmetik, astronomi eller ock fysiologisk psykologi. I dessa antydningar om en språklig och praktisk överkurs finna vi det tidigaste uttrycket i svensk stadga för skolöverbyggnadstanken, för gymnasierna. Till dessa funnos redan ansatser i många skolor; 1611 års stadgas omåttliga språkkurser i båda skolformernas högsta klasser hade (under olika former) motsvarighet i verkligheten (jfr 10 à 17 skolår i Västerås o. a. stift, direkt övergång till prästtjänst). Det är ock å detta högsta stadium, de nya realia ifrågasättas; ett frö till dem låg i den tidigare tidräkningsundervisningen, vari någon astronomi, geografi och räkning måste ingå. Utom dessa element för ett blivande gymnasium fanns ock sedan $^3/_4$ år i Sverige en förebild därtill, nämligen Rudbeckii privatkollegium Nyss hade han där infört botanik med exkursioner, geografi och kronologi liksom ock latin, hebreiska och grekiska; han hade vid avresan till Örebro just börjat medicin, anatomi och aritmetik — det senare efter samma lärobok, som den S. O. 1611 strax därefter anbefallde, och han kom snart att där upptaga (utom logik) fysik, astronomi, psykologi, historia (,retorik) och kyrkolag. Tydligt är, att han under sådana förhållanden skulle — lika ivrigt som de övriga kommitterade — arbeta för den välbehövliga tids- och ämnesökningen i S. O. 1611, och att han ej motsatte sig den metodförbättring, av vilken han själv skördat frukter under läroåren, och som han med lyckliga resultat redan omsatt i bl. a. språk-, anatomi- och botanikundervisningen i privatkollegiet samt i matematikföreläsningarna under sin första professorsperiod. Hans tidigare klagomål över landets skolväsen och nedslående jämförelser med utlandets vittna om att han

som de andra önskat lärareantalets och rummens ökning och kanske ej som de ansett det vara en nödfallsutväg att förvandla de barnrikaste katedralskolornas kl. I och III till ettårscirklar med skilda lärare. Att ej kl. II, IV—V föreslogos till uppdelning, torde bero på att ett flertal ej hunno längre än i kl. I med dess måhända å någon ort befintliga borgerliga avsöndringsavdelning (s. 160), samt att rektor och konrektor biträddes av teologie lektorn. Sagda tre »lärda» klasser hade ock mera homogena pensa än kurs I och III. Kommitténs ende professor kan ej heller hava varit främmande för stadgandet, att en minst tvåårig prästbildning skulle meddelas antingen vid akademien eller i stiftets katedralskola, på det frekvensen skulle bliva större å vartdera stället. En vetenskaplig och mer än förr kontrollerad och tillfredsställande utbildning var naturligen främsta avsikten härmed. Trots det, att språkpensa i provincialskolans rektorsklass voro ungefär lika omfattande som de båda högsta profanavdelningarnas i katedralskolan tillsammantagna — man vill ej minska den traditionella småstadsundervisningen[1] —, gick hädanefter den direkta prästutbildningen väsentligen endast över stiftstäderna och Uppsala. Ej ens utlandets akademier skulle ersätta de svenska, om de än kunde under vissa villkor komplettera dem. Prästpersonalia o. a. källor visa, att ej heller detta stadgande fullt följdes; men dess utfärdande samt (de prästinvigande) biskoparnes insikt om dess berättigande bidrog kraftigt därtill, att eleverna förlade sina sista studieår från småläroverken till katedralskolorna eller akademien. Elevfrekvensen vid sistnämnda institutioner ökades emellertid ej så, att den kunde utgöra den nödiga förutsättningen för Gustav II Adolfs, Rudbeckii, Paulini o. a. arbete att utvidga dem till gymnasier och universitet. Först understödens ökning och privilegiernas säkerställande vid de högre undervisningsanstalterna skulle medföra tillströmning av alumner samt därmed utvidgningar och förbättringar (s. 29).

S. O. 1611[2] blev av prästerskapet »unanimiter sancitus et approbatus». Dess önskemål voro redan delvis förverkligade. Så hade Paulinus två år fått följdrikt fortsätta Petrus Jonæs uppbyggelseverk i Strängnäs. Och i åtrå att befria akademien från dess ännu nödvändiga skolpensa hade Rudbeckius vid densamma nyss skapat sin särstående skolöverbyggnad. Efter Melanktons och flera hans efterföljares mönster blev detta hans väg, när han skulle

[1] S. 11 o. f., 135 not 2. S. O. 1649 bereder tillfälle till fortsatt gymnasievistelse utöver de givna pensa. Om Rudbeckii ståndpunkt (jämförd med Paulini) rörande de mindre läroverken jfr senare delen av detta arbete.

[2] Mskr. Engeströmska saml. B. X: 1: 35 n:o 63. KB.

tillgodose de äldres, studenternas, krav; då han däremot senare i Västerås ställdes i spetsen för hela stiftets undervisning, blev utvecklingsvägen en annan (s. 126). Gymnasieklasserna därstädes och privatkollegiet i Uppsala hade i stort sett samma uppgift. Att hans språkligt-historiskt-realistiska coll. priv. och Messenii historiska privatundervisning så flitigt frekventerades (trots avgifter och trots obligatoriska föreläsningar vid akademien), samt att ansökningarna om skolförbättringar och gymnasievärdighet snart bliva många och enträgna, detta samt Karl IX:s nationella och skolreformatoriska strävanden liksom ock 1611 års stadgas litteraturpensa och fakultativa ämnen visa hän på strävanden, som ej blott tjänade utan ock i någon mån konkurrerade med det teologiska intresset, och som skulle göra det möjligt att fylla de många olika krav, vilka numera ställdes på innehavarne av kyrkans och statens ämbeten. Att en sådan utveckling och utvidgning försiggick i Strängnäs' stift, är känt av många källor; tydligen var så ock fallet i Kenicii stift, där särskilt Gävle skola länge varit berömd; Skara och Linköpings (Kylanders) stift strävade framgångsrikt att uppehålla sina lysande traditioner, Kalmar och Växjö vinna redan nu (och i stegrad mån sedan) ära för lärdom och bildningsnit.

T. o. m. under den svage eller som svag ansedde biskopen Olaus Stephani Bellinus i Västerås, som sig till rättesnöre underskrivit S. O. 1611, vidgades katedralskolan till en värdig grundval för Rudbeckii gymnasieplaner. Dugliga skolmän, bland vilka främst märkes den 1618 till rektor utnämnde konrektorn Eric Holstenius, hade arbetat med kraft och infört förbättringarna från S. O. 1611, ja höjt den däröver. Intet ådagalägger med bestämdhet, att Rudbeckius deltagit i utarbetandet av V. S. Leges, trots det de i mycket påminna om hans konstitutioner för universitetet och privatkollegiet samt om hans broders skollag i Örebro, och trots det Rudbeckius upptager betydligare delar därav i VSO. 1628, då Holstenius lämnat läroverket. Även Strängnäs' samt ett flertal skol- och akademiföreskrifter i utlandet påminna starkt om dem. Den kraftfulle Holstenius, som ock frambar motioner om skolans och kyrkans fattigdom, hade samtidigt med Joh. och Jac. (Bωse) Rudbeckius studerat och fått impulser i utlandet och Wittenberg. Betecknande för tidens imiterande skolförbättringsarbete är, att det ej kan avgöras, om förtjänsten av framstegen i V. S. Leges bör tillskrivas Rudbeckius.[1] Om

[1] Ej ens det, att Bωses skola rekommenderas, är säkert vägledande, då ju Holstenius kände Bωse (s. 75 not 2) och Örebroskolans goda rykte.

han deltagit i deras avfattande, skulle de i sin helhet gällt mindre än ett år (till allhelgona 1619). Han nyskrev i så fall föga och tänkte snart vidga skolan ytterligare. V. S. Leges' krav överensstämma väl med V. S. Albums lärare- och klassuppgifter från påsken 1619.[1] I stället för att vara då nyskrivna äro de fast hellre resultatet av en gradvis skeende förbättring i anda och form enligt S. O. 1611 och utländska S. O. (såsom Kursachsens 1580);[2] varje år genomsågos statuterna, varvid förbättringar och de nödvändigaste förändringar infördes, förestavade av erfarenhet och insikt. Frågan om »författarskapet» saknar då större betydelse.

Jämförda med S. O. 1611 uppvisa V. S. Leges en mer tilltalande ämnesväxling, en bättre genomförd metodisk gång samt för de lägre avdelningarna lättare editioner. S. O. 1611 hade förlagt disputationer redan till fjärde klassen, hade där tyngdpunkten av grekstudiet samt upptog först i classis rhetorica et logica (kl. V) en vetenskapligare latinbehandling, medan V. S. Leges förlade disputationsövningarna först till avslutningsåren, då retoriken, d. v. s. det djupare latinstudiet, genomgåtts och logiken behandlades. Då först övergick man ock till profanauktorer och stilskrivning i grekiska. Utan att kursen ökats, har detta ämne därigenom utsträckts genom flera terminer; dess anda och form assimileras så med sinne och minne lättare och varaktigare. Även latinkursen har fördelats jämnare och blivit minskad. Klassernas namn avspegla detta. De tre lägre äro likbenämnda i båda statuterna; medan den fjärde i V. S. Leges heter cl. rhetorica och den femte cl. logica, beteckna dessa båda namn den femte i S. O. 1611, medan dess fjärde kallas cl. græca. Om theologus och hans sjätte klass nämna V. S. Leges intet. Avdelningen antydes trots en felskrivning (jfr Brolén, Bidrag, I: s. 18); lektor för den finnes, och prästmän utgå direkt i tjänstgöring från skolan även under Rudbeckii första år.[3] Haffenrefferi kompendium får i två klasser ersätta hans vidlyftigare Loci, som ensamma föreskrivits 1611, och som nu upptagas först i avslutningsavdelningen. V. S. Leges hava uteslutit bestämmelsen om minst två skolår i varje klass.

Både S. O. 1611 och sagda Leges upptaga för en detaljundersök-

[1] V. S. Albums cl. puerorum et scribarum saknade egen, avlönad lärare och kunde sålunda innefattas i alphabeticus' arbetsområde.

[2] Man behövde knappt som Trotzendorf ett halvsekel tidigare sammanskriva lagar ex doctorum scriptis et veterum sententiis; man kunde snart följa den tradition, som byggts på de lärda och klassikerna. S. 296 med not 7.

[3] Jfr V. S. Album, VDP., Memorialia, prästpersonalia i kyrkböckerna (ULA.), Herweghrs samlingar m. fl. källor.

ning otillräckliga schemauppgifter samt för eleverna ett antal väsentligen överensstämmande observanda; de flesta återfinnas sedan utförligare i Västerås' och andra gymnasiestatuter. Båda varna för vidlyftighet, definitionsfiness och ramistiskt-aristoteliska stridigheter, förordna om bestämd lekplats med straff för bortovaro från lektimmarna samt om minst två års akademi- eller katedralskolevistelse före prästvigning.[1]

Snart efter det V. S. Leges' läsordning blivit antikverad, därigenom att Rudbeckius ökade lärareantalet, utkom av konungens hand en förordning, som verkade befruktande på landets fortsatta skolutveckling. Vår första skollag hade varit en del av K. O.; den följande hade utkommit självständig men ej, så vitt känt, promulgerad av regeringen. 1620 utger konungen i eget namn och utan synligt kyrkligt initiativ en skolordning;[2] de andligas utlåtande inhämtades visserligen dessförinnan men förbisågs i flera viktiga delar. Gustav II Adolf hade klagat över skolornas ensidiga prästutbildning och den skriande bristen på dugliga statstjänstemän, men prästerna lämnade den samhälleliga synpunkten så gott som obeaktad i sitt yttrande (såsom förut i S. O. 1571 och 1611). Endast Georg Norman hade i sitt förslag till S. O. på sin tid tillgodosett eller av sin konung nödgats tillgodose statens behov. Gustav II Adolf såg sålunda sina önskemål ej beaktade av den kyrka, som ensam hade förutsättning att utföra hans, hans faders och farfaders åtrådda förbättringar. Här spirar eller stärkes säkerligen hans tanke att låta ett ur kyrklig och judiciell synpunkt önskvärt consistorium generale övertaga läroverksinspektionen, för att hans förordningar ej skulle stanna på papperet. Tills vidare anbefalles — i stadgan — en lekman att jämte respektive biskopar vara generalinspektör. Konungen gillar ej heller prästerskapets strävan för en endast obetydlig skillnad i pensa och klassantal inom de olika skolslagen. (Jfr S. O. 1611.) Med de mindres understödsmedel borde de större förbättras; få men goda och långtgående äro nyttigare än många dåliga och »undernärda»: det var hans princip,[3] till vilken prästerskapet

[1] Ordningsstadgan de moribus Scholarium överensstämmer i viktiga delar med 1628 års statuter (jfr här s. 296; VSO. 1628, I: del III).

[2] Prästerskapet hade vid 1617 års riksdag framlagt betänkande blott om universitetets förbättring till likhet med utländska. Rudbeckius deltog i avgivandet av de andliges svar 1620 $^{20}/_{3}$ och höll sin avskedspredikan som hovpredikant tre dagar tidigare. Event. inflytande av Rudbeckius s. 292.

[3] Sokrates hade (enligt Platon i Faidros) gjort ett snarlikt uttalande, på vilket Sturm stöder sig i De literarum ludis recte aperiendis, Cap. IX (1538),

ställde sig avvisande eller tveksamt. Det såg huvudsakligen på avstånden, sockengången, »mathskotten» och penningbristen.

Rudbeckius intager en på en gång extrem och medlande ståndpunkt: konungens högre skolformer skola dubbelt bättre tillgodoses, de »små scholarne» endast försiktigt minskas. Bl. a. genom sin Valeet-Predikan, hållen strax förrän konungen utfärdade sin Resolution om Scholewäsendet, torde han haft inflytande på dess slutliga formulering (s. 292). Troligen har han ock under hovpredikantstiden samtalat med konungen i sådana frågor, då han ju (enligt egen utsago) hela sitt liv tänkt på undervisningens förbättrande. Senare skola vi finna, huru han som ingen annan genomför det nya även i sagda statuter och gör det med flerdubblat lärareantal. Hollander (a. a. s. 316) prisar konungen såsom den förste i real realism inom pedagogikens historia; han var det, som införde naturvetenskaperna, fysik med medicin och botanik i undervisningen! Man må ej glömma, att privatkollegiet var en gymnasieform, som upptog dessa ämnen, då Gustav Adolf var 16 år, att S. O. 1611 upptagit ungefär samma ämnen fastän såsom valfria, medan etik och politik delvis ingingo i litteraturkursen, samt att det i stadgan ej upptagna »svensk lag» redan haft sin förespråkare i fadern Karl IX. För en liknande skolförbättring arbetas samtidigt eller något tidigare i andra land. Så beslöts 1618 i Danmark inrätta åtta collegia vid domkyrkorna, vilka (åtminstone för Lund 1619) tänktes i väsentliga delar så anordnade, som Gustav II Adolf 1620 föreslog för Sverige.[1] Voro dennes insatser eller realism än icke ensamstående och omkring ett århundrade före sin tid (Hollander, a. a. s. 316), så förmörkar det dock ej vår störste konungs ära; för ej få svenskar voro hans flesta krav ej nya, men de voro blott undantagsvis i avsevärd grad förverkligade. Hans yttranden ådagalägga flera geniala uppfostringsidéer, men uppgörandet av pedagogiska system och dessas förverkligande voro ej hans uppgift. Han understödde i stället oförgätligt och långtgående, där viljan och kraften, behovet och behovskänslan fanns, — och det var förnämligast om ock ej tidigast i Västerås. Där hade han från början ej tänkt sig någon högre skola: endast till Linköping och Åbo skulle fullständiga gymnasier förläggas,[2] medan övriga stiftsstäder finge halva sådana

VORMBAUM, a. a. I: s. 660, och i sina råd till skolarkerna. Det är bekant, att konungen kände Platon, och att hans lärare, Skytte, studerat i de trakter, där Sturm nyss verkat, vilket ej behöver hindra, att Gustav II Adolfs förslag var hos denne själv ursprungligt.

[1] Jfr RIETZ, a. a. s. 100, 616 o. f. Om etikundervisning i Danmark, jfr a. a. s. 617. Data för Lund $^{8}/_{1}$ 1619, för Odense $^{18}/_{2}$ 1621.

[2] Prästerskapet hade föreslagit sådana (med fem lärare) till alla stifts-

eller trivialskolor. Fem à sex ordinarie lärare skulle undervisa i de förra, fyra i de senare. Då tre lektorer (rektor, teol. lektor, konrektor) redan voro statsavlönade, skulle sålunda resp. (två eller) tre och en kollega uppföras på ordinarie stat. I vardera skolformen skulle två lärare huvudsakligen undervisa i latin, varjämte i hans gymnasieinstitution en kollega skulle behandla logik och matematik, vilket senare av Melankton förts till instrumentalkunskaperna och av ramisterna upptagits i trivialskolan. Konungen önskar tydligen bibehålla tvåårsklasserna (enligt S. O. 1611) men minska tiden för det begynnande latinlärandet. Strängnäs' och Linköpings gymnasier samt skolordningsförslagen 1637 och S. O. 1649 följa honom i det sistnämnda i stort sett men införa ettårsavdelningar och sålunda dubbelt lärareantal. Rudbeckius är den förste av dem alla, som inför ettårsklasserna men är den siste eller en av de sista vid minskningen av latintiden. Hans läroverksorganisation blir ock mer omfattande än samtliga de övrigas.

Den skola, som blev underlaget för hans verksamhet, upptog följande klasser och ämnen (i sammandrag).

I Classis Alphabetica: innanläsning, välskrivning, latinska ordböjningar, glosor, katekesen; noterna, som i följande klasser övergå till mer ingående notkännedom, samt sång.

II Classis Etymologica: lat. ortografi, etymologi, den mindre katekesförklaringen, delar av Cicero, Aisopos, Psaltaren, Salomo; stilar från och till latin.

III Classis Syntactica: lat. syntax, prosodi, delar av Cicero, Terentius, Vergilius, gamla testamentet, versskrivning; början av grekiska språket samt katekesen därå. Här såsom i följande klasser: Haffenrefferi dogmatik.

IV Classis Rhetorica: Retorik, delar av Vergilius och Cicero, prosa- och versskrivning, grekisk grammatik med delar av nya testamentet.

V Classis Logica: Logik, latinska och grekiska mönsterförfattare, stilar från och till de båda språken inbördes; om möjligt aritmetik,

---

städer utom Uppsala, trivialskolor med tre lärare i 12—14 andra större städer samt Barne Scholor med två lärare i 22 städer. Konungens S. O. gäller ej furstendömet (och Strängnäs). Märkas må emellertid, att till de städer, där konungen vill upprätta fullständiga gymnasier, föreslår bl. a. universitetet och prästerskapet 1637 akademier förlagda; gymnasier bildas över allt, där konungen uttalat sig för halva sådana. Strävandet är detsamma; skillnaden ligger mera i namnen (s. 117) och resurserna än i riktningen och åstundan. Sid. 292.

kosmologi (astronomi och geografi) eller psykologi. Dessutom fanns naturligen en

VI Classis Theologica, varom emellertid stadgan ingenting nämner (s. 137, 140, 206 not 3). Den upptages i V. S. Album nu lika litet som senare, men dess flertal alumner torde liksom senare varit att finna bland högsta profanavdelningarnas elever.

De vid skolan anställda lärarne kallas i V. S. Leges: Rector, Theologus, Conrector, Syntacticus, Etymologus och Collega primæ classis.[1] Före Rudbeckii biskopstid hade sålunda i Västerås (liksom i Örebro och Strängnäs) flera lärare börjat dela den ensamme scholemästarens börda (i enlighet med S. O. 1611). Detta stora framsteg, till vilket (helt eller delvis) hörde skilda klassrum, innebar emellertid ännu tvåårsklasser samt lärarnes tiggeri under ferierna samt bristande fackutbildning. Också hade flera lärare före årets slut antagit bättre avlönade platser som präster. Trots V. S. Leges' 5 avdelningar upptager V. S. Albums första elevförteckning »Catalogus Juventutis Scholasticæ Anno 1619 Tempore pascatos» 7 klasser (utom prästavdelningen): två rektors- och tre kollegaklasser samt Class. Scribarum och Class. Puerorum med respektive 29, 27, 47, 41, 63, 13 och 22 elever (summa 242).[2] De båda sistnämnda avdelningarna tillhörde emellertid lägsta kollegans verksamhetsområde.

[1] Våren 1619 voro de respektive Eric Holstenius, (vakans), M. Laur. Blackstadius, D. Petrus Jonæ, D. Jeremias Erici och D. Benedictus Johannis.

[2] Tvivelaktiga äro påståendena (Brolén, *Bidrag*, I: s. 6), att förteckningen upptager alla elever under tre år, att de i högsta klassen upptagna avgått före nedersta klassens inskrivning, att båda lägsta avdelningarna voro en förberedande klass, samt att dessa tidigt hade en eller två egna kollegor. (Först 1622 erhöllo de sådan). I elevantalet upptagas några, som avgått t. ex. genom predikokondition eller akademivistelse. — Rudbeckii skolförbättring uppåt har en motsvarighet i broderns anordning i Örebro 1616 (året efter rektorstillträdet); denne låter lägsta kollegan efterträdas av en konrektor, som studerat två år i Tyskland, och som övertager skriptarättning och retorikundervisning i rektors klass, varemot hans undervisning i lägsta avdelningen utom en eller annan timme pr dag uppehölls växelvis av custodes. Elevantalet år 1615 i lägsta klassen: 39, jämfört med de övre avdelningarnas (27 + 17 + 19) talar (om ock svagt) för en redan nu befintlig (implicite eller separat anordnad) skrivklass (s. 162). På 1630-talet nämnas "räknekammaren", "räknegossarne" "skriffuarelegsan" och scribarum instructors, Karlson, a. a. III: s. XXXIV, LIX, LXXVIII; IV: CCXXXIX. Jfr Boses Annales och Catalogus i Karlson, a. a. I: s. 20, s. 3 o. f.

ÅTTONDE KAPITLET.

Rudbeckii organisatoriska arbete inom Västerås läroverk. Skollokaler.

I Rudbeckii skolutvidgningssträvan voro, säger Norlin,[1] tvänne vägar honom möjliga att gå: att höja skolan, så att eleverna vunno mognad för universitetet, eller att genom ett nytt läroverk fylla luckan mellan skola och akademi. Han valde det senare, troligen därför, att det var mindre svårt att skapa nytt, och han finge då sannolikt medel lättare. En sådan situation och ett sådant val hava emellertid, enligt min mening, ej lämnat spår efter sig i hans handlingssätt. Han ville ej lämna onyttjad och oförbättrad den gamla skolan med dess dubbelåriga klasser och andra lyten, ej heller tillfoga en mer eller mindre isolerad överbyggnad, utan hans väg var den organiska. Trivialskolans utveckling blev i stort sett mistelförgreningens, i det klasskurserna uppdelades. De båda högsta avdelningarnas fakultativa ämnen samt de ökade och nya pensa, man plägat inhämta under frivilligt fortsatt skolgång å högsta stadiet[2], gjordes obligatoriska, vunno en grundligare behandling samt kompletterades med närstående ämnen, vilka säkerligen ej heller de varit helt främmande för undervisningen; aritmetiken flyttades till begynnelsestadiet. Endast svensk lag, möjligen även etik och politik,[3] äro att anse som fullt nya ämnen i Rudbeckii organisation.

Försiktigt men målmedvetet ske utvidgningarna. Löneförbättringar, nya lönestater sökas och vinnas först efter lärareökning och

---

[1] Nord. Tdskr. 1869, s. 156. Regeringen skulle (i en biskopsstad!) förr stödja en ny lovande institution än en grundläggande, förfallen (!). Uttrycket står i god samklang med yttrandet av samme NORLIN, *Kyrk. hist.* I: 1, s. 354 (anfört av BROLÉN, *Bidrag*, I: s. 8 not 1), att S. O. 1611 stannat på papperet. Så säga ock ANJOU, *Kyrkohist.*, s. 251 not 1, AF URSIN, a. a. s. 17. Att det emellertid ej är riktigt, har uppvisats vid de grundligare undersökta stiftsläroverken.

[2] Kollegan Petrus Birgeri t. ex. hade nyss i 16 år gått i Västerås skola.

[3] Ciceros De officiis o. a. av Melankton högt skattade arbeten voro föreskrivna till åtminstone alternativ läsning. I Lunds Cathedralcollegium skulle Physicus-Mathematicus under en månad utbyta fysik- mot etikundervisning. Kungabrev 18/2 1621. RIETZ, a. a. s. 616 o. f.

visade arbetsresultat.[1] Vid sidan därav och allraförst göres den grund säker, vilken fanns mera som löfte än som verklighet. Och biskopen kunde härvid hava rikt gagn av konungens tillit till och hopp om sin forne hovpredikant. Hans biskoplige företrädare hade däremot betraktats med misstro och blivit avsatt (om han ock fått ämbetet åter). Inga svar synas hava ingått på hans och kapitlets upprepade klagomål, fast de säga sig »älendigha och uthblottadhe» mer än andra; tomter, gårdar, såg, kvarn vore borta, hovmän, krigsfolk o. a. hade tagit inkomsterna helt eller delvis; kyrka och skola närmade sig ruin. Eric Holstenius hade muntligen och skriftligen sökt utverka, att präster och skolmän ej för nöd och fattigdom behövde »begifua sig uth på bygden», och hade lämnat en nedslående historik över förlusten av förläningar under de senaste regenterna.[2] Svaret kom men sent och ställt till Rudbeckius. Troligen hade denne gått samma böneväg och därvid använt en lönejämförelse, som var likartad med Holstenii.[3] En hastig, odaterad nedteckning därtill finnes ännu bevarad.[4] Till biskopstillträdet erhåller han sagda svar, ett underhållsbrev, som till huvudsakliga delar överensstämde med kapitlets två år tidigare avfattade bönebrev, och som så motiverades: . . . »effter wij . . . effterlåtit . . . Rudbechium till Biskop uti Wästeråhs . . . så uppå det, att så wäl han som andre uti Capitlet måge hafwa . . . underhålld . . . Ty hafwe wij . . . låtit giöra denna förordning» . . . Det begynnande *»effter»* torde beteckna orsaken; eljes skulle satsen hava varit obehövlig. Bl. a. $^{28}/_{6}$ och $^{5}/_{7}$ 1621 ske åter lönebekräftelser och omformuleringar till rektorns och teol. lektorns favör med skarpa ord ($^{5}/_{7}$) om »Fougdernes rofferi» och med tydligt meddelande, att förbättringen ges på Rudbeckii hemställan.[5]

Betecknande för utvidgningssättet under Rudbeckius äro de i början skeende lärareökningarna. Den till teol. lektoratet överflyttade konrektorns lön delades mellan två nyanställda[6] lectores, D. Lauren-

[1] Vid förutgående äskande riskeras avslag. Jfr HOLMQUIST, *Domkapitlen*, s. 137. Jfr Rudbeckii ord här Bil. s. 111.

[2] Universitetets böneskrivelser om privilegiebekräftelse, ANNERSTEDT, *U. U. hist.*, I: s. 62—92. Kapitlets böneskrifter: Västerås' konsistorii und. skrivelser 16 . .—1695. RA.

[3] Rudbeckius hade redan i sitt tal om studiers nytta, s. 30, tadlat, att de lagligt stadfästa privilegierna ej årligen bekräftades och ökades utan esomoftast minskades och kränktes. Bil. s. 101. Jfr hans Privilegiebok 1636.

[4] Mskr. Handl. rör. sv. kyrkan och präst. RA. Följande i texten nämnda kungabrev: Sv. Eccl. Handl. 1600—1649, m. 87. RA

[5] Orig. VGB. III (15). Samma dag boktryckarelön.

[6] Allhelgona 1619 enligt V. S. Album, s. 11. Den 24 nov. enligt VDP. Efter examen blevo Studiosi förmanade att låta sig nöja med biskopens ford-

tius Magni Westhius och M. Jonas Svenonis Columbus. Då ännu en lektor, Andreas Erici Dalek., anställes (mikaeli 1620), nämner protokollet ingenting om lön; tydligen får han några daler penningar ur ærario. Men följande år ($^{28}/_{6}$) ger konungen de båda sistnämnda tillsamman en »Pundläst Spannmål, Uthaff Barrkare kyrrkieherberge» årligen.[1] Konrektor Westhius[2] får dock ej sin företrädares hela avlöning; konsistoriet lägger ($^{22}/_{8}$ 1621) hans »överflöd», en pundläst, till de båda övrigas nyssvunna ordinarie lön och tredelar de 96 tunnorna.[3] En gammal och en ny lärarelön på stat hade så förskaffat tre nya lektorer, varjämte nämnda dag t. o. m. beslutas lönens uppdelning på fyra, därest någon »lärd person» komme samma höst från Tyskland och kunde vinnas för tjänstgöring. Något extra bidrag skulle i så fall lämnas till de 24 sädtunnorna. Biskopen åstundar sålunda omedelbar lärareökning, trots det konrektor och de yngre lektorerna därigenom blott skulle erhålla i ordinarie lön dubbelt mot det underhåll, prästerskapet ($^{20}/_{3}$ 1620) ansåg varje fattighjon behöva.[4] Men någon »lärd person» kom ej till »condition och lägenhet» under tre år. I stället tillsattes 1622 egen nyexaminerad kollega att bestrida den med hörarehjälp dittills uppehållna undervisningen för nybörjarne och dem, som blott ämnade lära sig läsa och skriva. Medan biskopen i övrigt strävar till enklass-system, få dessa båda grupper nöja sig med gemensam lärare med hjälp av klassnotarien. (Jfr om Rudbeckii broder Bœse s. 144 not 2.)

Samtidigt hade Rudbeckius och kapitlet å nyo sökt utverka löneförbättring och privilegiefastställelse, i det man (såsom under Bellinus 1617) ingick med en längre böneskrivelse med historik över löneförlusterna samt — såsom nytt — detaljerade förslag till lönereglering, återförvärv och sockenutbyten. Domkyrkan förfölle,

---

ringar; Columbus promoveras till Conrectoratum, Westhius till Cantorem, jfr VDP. $^{27}/_{11}$ s. å. Om lön a. a. $^{22}/_{1}$ 1620.

[1] Därvid hänvisar konungen till sin befallning om lärareökning vid domkyrkoskolorna; tydligen åsyftar han 1620 års Resolution.

[2] En tids titelförvirring härrörde delvis från rubbningen i sambandet mellan konrektorat och notariat, mellan befattning, lön och lönekällor. Den vittnar om ett trevande i början efter former och namn för det, som gick utöver svensk skollag och svensk skolorganisation. Westhius och Columbus kallades conrector, cantor, rector cantus, den senare även Con Lector. Conlector, subconlector och alter conlector nämnes den senare anställde Mag. Andreas. VDP.; V. S. Album; Mem. quot.; Kapitlets böneskrivelse 1622. RA.; N. 1901. UUB.

[3] 33 + 33 + 30 tunnor. Det mindre åt den sistkomne. Vardera erhöll ock 10 daler penningar terminligen, d. v. s. 40 om året. En tunna = 2 daler. En daler = 2 kr. 66 öre = ungefär 8 kr. i nuvarande mynt.

[4] Jfr Thyselius, *Handl.*, I: s. 23.

kapitulares (med rektor och lektorer) nödgas för stor fattigdom söka sig »annor rwm». På 8—10 år hade gått förlorade två kyrkoherbergen från domkyrkans underhåll, ett flertal från dess ämbetsmän och fattighuset; så ock såg, kvarn och tomter, skattefriheten för kyrkans bygg-, glas- och murmästare, smed och snickare; avlönad sysslomaan fattades. I dess ställe begäres, »att thenna förordning måtte ske med underhålld till Wästeråås domkyrkia Schola och Hospital, och författas uti itt bref». Önskemålen rörande sädtunnor, kyrkohärbärgen och skattefrihet för varje andlig, lärare och institution äro noggrant specificerade; tullfrihet på koppar samt ett förbrutet parti av denna metall begäres till domkyrkan. Några önskningar framhållas rörande stiftets mindre gäll och bol; man erbjuder sig bygga en tryckaregård och en boklåda, sedan man till boktryckaren begärt 12 tunnor säd. Kapitlet förklarar sig hava Kongl. Maj:ts brev på omnämnda kyrkotionden utom fyra: Färnebo, Hubbo, Björkstad och Svedvi,[1] för vilka man vill återlämna fem andra på grund av avstånden. I motsats till en förmodan, antecknad å urkunden i RA.,[2] [Bil. s. 4 o. f.], att den skulle härröra från åren 1624 eller 1625, måste den odaterade, intressanta urkunden av flera skäl vara avfattad under tiden 14 dec. 1621—16 maj 1622. Omedelbart efter sistnämnda datum följer konungens skrivelse med bifall till begäran om sockenutbytet, som var det för tillfället viktigaste. T. o. m. ordningsföljden mellan socknarna är (på ett undantag när) lika i begäran och svaret.

Närmast på grund av pesten i Stockholm komma inom ett år konungen själv och Axel Oxenstierna till Västerås. Troligen på biskopens förnyade direkta hemställan och med förord av rikskanslären (s. 176 not 4) utfärdar Gustav II Adolf å stadens slott en skrivelse med bifall till de flesta övriga detaljer i kapitlets bönebrev. Det var *donationsurkunden för Västerås gymnasium* av den 25 mars 1623.[3] (Bil. s. 7 o. f.)

[1] Dessa hade innehafts respektive av kyrkoherden, av poenitentiarius och domprosten, av biskopen samt av concionator (fattighussysslomannen); Hubbo av poenitentiarius under konung Johan, av præpositus under Karl; det övriga gäller båda regenternas tid.

[2] Västerås' konsistorii und. skrivelser 16..—1695. RA.; N. 1901., K. 2 UUB. HOLMQUIST, *Domkapitlen*, s. 42, förlägger den till Rudbeckii första biskopsår (troligen pluralt; eljest felaktigt).

[3] Konungen talar här (som ock i andra understödsbrev) om sin iver att utbreda Guds rena ord samt kunskaper och stödja präster och lärare. Till Guds ära och undersåtarnes bästa gåves underhållsbrevet; till biskopens nitiska inspektion rekommenderades tryckeriet, boklådan samt sysslomansförvaltningen vid domkyrka och fattighus. Härmed en kortfattad jämförelse mellan kapitlets och konungens skrivelse: Löner och understöd lika i båda för domkyrkan, för biskopen (trots ett dennes: »Om ske kunne»), rektor (brev $^{17}/_{5}$ 1622) och fat-

Denna bekräftar äldre och ger nya rättigheter åt domkyrkan och hospitalet. Rörande läroverket uppmanas biskopen hava »et flijtigt inseende» med lärarne, »At dee Ungdomen medh största flijt Instruere, At de deras UngdomsÅhr icke onytteligen förnöta måge». Lärarne liksom ock alla övriga brevets underhållstagare skulle »wara förplichtade, huar och en vthi sit Embete sigh flijteligen och troligen förholla, såsom dee wele det för gudh, oss och hwar Christen Erligh Man, tryggeligen tillsuars wara». Åt läroverket gav urkunden eljes intet väsentligt nytt (till följd av de förra givmilda konungabreven), endast pastoris läxa (kyrkoherdens läraretjänstgöring) var en utvidgning om ock blott ett upplivande av en äldre skyldighet.[1] För den »Konungslige Schole eller Gymnasium» var emellertid dess betydelse långt större än ett detaljerat komplement till kungabrevet av den $^{17}/_{5}$ 1622 eller ett i väsentliga punkter och ofta ordagrant bifallande svar å kapitlets bönerop; fundationsbrevet är en historisk privilegieförteckning, vilken blivit till kyrkiopersonernas favör sovrad, stärkt, förbättrad och ökad. Den blev, vad den var avsedd att bliva, en ständigt oundgänglig skyddsmur kring en löftesrik plantering, en ny »hiertestock»[2] i stiftets andliga uppbyggningsarbete. Det långa osäkerhetstillståndet för de kyrkliga institutionerna var slut; »fougdernes» och privatpersoners egna och statsintressen skulle ej taga lärarnes bröd. Den fasta ekonomiska grundvalen skänkte styrka åt det utförda, konungens ädelmod gav hopp om ytterligare förbättringar i Västerås och för övrigt om kraftigt stöd åt alla dem, som under förtröstansfull bidan arbetade runt om i landet på kyr-

tighussysslomannen; för kyrkoherden och domkyrkosysslomannen smärre ändringar, græcus' lön ökas med halva Swedwij, som eljes skulle tillfalla logicus; denne får i stället Hubbo (jfr brev $^{17}/_{5}$ 1622); boktryckaren erhåller 10 i st. f. 12 tunnor spannmål; hospitalet får sin femte kyrkotiondesocken i Odenswij, som förut »roffats» från poenitentiarius. Om övriga smärre önskemål och erbjudanden nämnes intet. Kapitlet hade i sin skrivelse begärt, att dess förslag skulle bli konungens beslut, »om så ske kunde». Rudbeckius ämnar senare på samma sätt förelägga t. o. m. en honom ovänlig regering en skrivelse blott till underskrift eller avskrift, se s. 197 not 1.— 1620 uppgives såsom grundläggningsår av bl. a. LEINBERG, *Om lärares antal*, Särtr. s. 19, THOLUCK, *Vorgeschichte*, I: 2, s. 155, GEIJER, a. a. I: 2, s. 126. WAHLFISK, a. a. s. 41 uppger 1624, TUNELD (a. a. I: s. 268) 1628. I det successiva utvidgningsarbetet är intet år särskilt framträdande om ej året (1623) för bekräftelsen av flera förut vunna fördelar. Själv ansåg ock Rudbeckius detta som grundläggningsåret. Han tänker troligen härpå $^{28}/_{6}$ 1636: »Det ena Gymnasium är ett åhr eller 4 uprättat förr än det andra». THYSELIUS, *Bidrag*, s. 3. RRP.

[1] »Ein Pfarrherr» skulle i Wittenberg föreläsa två gånger i veckan över bibeln (Kursachsens S. O. 1580). Jfr s. 11.

[2] Kapitlet klagade i böneskriften 1617, att kyrkans hiertestock var förstörd. (Und. skrivelser. RA.)

kans och skolornas utveckling.[1] Denna konungens stödjande välvilja mot den högre skolan, som endast kunnat överglänsas av den furstliga arvegodsdonationen [rörande vilken meddelande gjordes (genom kammarkollegiet) till universitetet två veckor tidigare],[2] blev för Västerås så mycket gagneligare, som den gavs, medan $^1/_3$ av stadens invånare bortrycktes av pesten och eleverna övergingo hop- och klassvis till mindre skolor. Inga äro inskrivna i V. S. Album under nära ett år ($^2/_4$ 1623—$^{20}/_2$ 1624).

Liksom konungen och rikskanslären en vecka före fundationsbrevets utfärdande voro dopvittnen hos biskopen,[3] hava de ock helt visst personligen besökt och inspekterat skolan samt av biskop och rektor närmare gjort sig underrättade om planer och utvecklingsgång. De måste hava sett, huru man just lade sista handen vid det gamla skolhusets påbyggnad, hur man reparerade kyrkan och byggde lärarebostäder.[4] Måhända visste konungen samt ägaren till det närbelägna Tidö redan, att biskopen föga senare än ditflyttningen och före konungens resolution (1620) hade förvärvat skolan flera lärarekrafter, än sagda förordning bestämde för densamma, samt att antalet lärare redan ett halvår efter samma stadga tävlade med dennas för gymnasierna föreslagna lärarebesättning. De sågo troligen, att — i huvudsak sedan minst ett år — skolan var så försedd, ämnena och lektorerna så fördelade, som man i senaste böneskriften begärt; de visste, att rektorn undervisade i physica, så som Gustav II Adolf själv önskat rörande både gymnasier och trivialskolor, och de märkte, hur högt undervisningen nått, hur man även studerade det i S. O. 1611 (och V. S. Leges) blott fakultativt, i fysikläroböckerna såsom slutkapitel (i privatkollegiet och senare i gymnasiet först efter övriga fysikdelar) upptagna ämnet »de Anima».[5] En Gustav II

---

[1] Så torde den nitiske biskop Paulinus och kapitlet i Strängnäs härav stärkts i sina strävanden för och böner om ett »ansenligt gymnasium». Sju skrivelser avlätos till konungen eller änkedrottning Kristina åren 1623—1625 (LUNDSTRÖM, *Paulinus*, II: s. 225 o. f.). THYSELIUS, *Handl.* II: s. 73, och BAAZIUS, a. a. s. 760, uppgiva, att Strängnäs erhöll gymnasium förr än Västerås.

[2] Den $^{12}/_3$ 1623. ANNERSTEDT, *U. U. hist.*, I: s. 203.

[3] $^{16}/_3$. Dopboken, Västerås C. 1. ULA. Den döpte var den blivande superintendenten Johannes Rudbeckius. Vad fadern väntade av fadderskapet, kan man sluta av hans rekommendationsskrivelse med bön till konungen om stipendium 1632 för Adolf Elai Terserus, dennes gudson. (Västerås konsistorii underdån. skrivelser. RA.) Jfr konungens och Paulini samtal: Brev till Maria Eleonora från Paulinus. R. A., LUNDSTRÖM, *Paulinus*, I: s. 162. Jfr Bil. s. 96.

[4] Möjligen ordnades för skolträdgård redan nu. Följande år kontrakt med den danske trädgårdsmästaren (s. 281), som redan 1621 arrenderade en kålgård.

[5] S. å. ($^2/_{12}$) samt $^{20}/_2$ 1624 höllos disputationer de Anima, och en upp-

Adolf kunde ej avstå från att stadfästa och stärka en sådan organisation. Han borttager ingenting, inför intet nytt och oförsökt, ej ens sin omhuldade ämneskombination etik, politik och Suenske lagböcker, som han föreskrivit för gymnasierna i sin Resolution.[1] Sådant var och blev i liknande fall konungens tillvägagångssätt, såsom Rudbeckius ock senare betygar: »H. Maij:tt haffver och icke strax resolverat till een viss numerum Lectorum i hvart gymnasio, uthan bevilljet dem till underholdh, effter som Bisperne haffve funnit ungdomen nyttigt.»[2]

Skolan erhöll alltså bekräftelse på sina redan i viktigare delar ordnade lektorat inom respektive teologi (2), fysik, matematik, grekiska samt i latin och logik,[3] varjämte återupptogs kyrkoherdens skoltjänstgöring. Medan den sålunda i avseende på ämnesantal var bättre gynnad än trivialskolorna i den kungliga resolutionen och sämre än dess Gymnasia, stod den rörande ämnenas fördelning långt före båda, ty ettämneslektorat voro här regel, medan konungen pålagt varje lärare två à tre ämnen. Särskilt hade rektors och konrektors börda uppdelats samt överstadiets fakultativa och fördjupade läroämnen (kap. 9: 1) upptagits och vidgats. In nuce förelåg redan, vad VSO. 1628 upptager utvecklat om ettårsklasserna: den retoriska, den logiska, den matematiska samt den grekisk-fysiska (cl. VI—IX); i väsentligt mindre grad gällde det den hebreisk-etiska (X). De klassiska språken, undervisningens grundval och hävstång, voro väl tillgodosedda; realämnena togo en ganska betydande plats å schemat; prästkandidaternas utbildning var bättre tillgodosedd än förr.

Konungen och Rudbeckius hade härmed tagit ett det betydelse-

---

gives i dess företal hava tidigare hållits och vunnit stor spridning. Enligt här s. 246 (Columbi disputation) undervisades redan i logik, fysik, astronomi, etik och politik.

[1] Att politiklektorat saknades, behöver ej innebära en meningsskiljaktighet mellan konungen och Rudbeckius. F. d. västeråseleven Joh. Olai Dalekarlus hade sedan 1619 erhållit understöd av stiftet för studier i Uppsala och utlandet. Först med hans (Stiernhöks) utlovade återkomst till läroverket skulle och kunde 1624 detta lektorat besättas. Detta år (VDP. 1/6) uppgav en Sveno Laurentii Copingensis, som erhöll understöd för tysklandsfärd, att han skulle studera ethicam, politicam, jus et eloquentiam. (Han fick på särskilt grava skäl senare tillstånd att först ett år bliva rector scholæ i Nyköping, innan han inträdde i tjänstgöring i Västerås.) Prästerskapet hade 1604 och 1617 påyrkat undervisning i svensk lag vid universitetet.

[2] 28/6 1636. SRP. VI: s. 332. Jfr THYSELIUS, *Bidrag*, s. 2.

[3] De sistnämnda erhöllo lönetillskott 1627 i samband med att lektoratet i hebreiska uppfördes på ordinarie stat. I övrigt voro löneändringarna och villkorsförbättringarna så många, mångskiftande och (för oss) icke väsentliga, att de ej här kunna införas. Ett säreget dokument VDP. A I 8. 1637 26/7.

fullaste steg mot det föresatta målet, det att föra domkyrkoskolorna till jämnhöjd med utlandets bättreställda gymnasier.

För Västerås blev detta blott en milsten på vägen. Biskopen fann »ungdomen nyttigt» att redan följande år, 1624, öka ämneslärarne med två; den ene: *han själv*, den andre: Stiernhök. Den kungliga resolutionens treämnesgrupp teologi-grekiska-hebreiska (för såväl gymnasier som trivialskolor) hade delats mellan trenne lärare, och dock saknade det sistnämnda egen lektor. Bl. a. av hans tal vid universitetet om »lingua sacras» ålder och värde framgår Rudbeckii höga uppskattning av detta ämne (s. 77). Liksom för besättande av politiklektoratet var emellertid »någon lärd person från Tyskland» svår att vinna; bristen på medel var ock ett viktigt skäl till att biskopen själv uppehöll undervisningen däri under tre år från hösten 1624. Som inledning därtill håller han på nytt (mutatis mutandis) förutnämnda oration.[1] I dess företal säger han, att många skulle lasta honom mer än räkna honom till förtjänst, att han, en biskop och f. d. professor, undervisade dessa alumner däri. Men de ungas »heliga önskan», hans kärlek till dem och till nyttiga studier hade förmått honom därtill, och han visste, att han härmed skulle tillgodose mångas behov. Först 1627 blev befattningen statsavlönad, och den framstående Simon Benedicti Arbog. blev dess förste ordinarie innehavare.[2]

Lättare än någon annan blev den 1624 förvärvade Ethicus uppförd på ordinarie stat ($^{17}/_{12}$ s. å.), vilket tydligen berodde därpå, att hans Lectio Politices et Juris patriæ seu Suetici[3] omfattade läroämnen, å vilkas studium krav sedan länge uttalats av såväl konungar som prästerskap. Först under Karl IX hade de blivit företrädda (genom Messenius) vid akademien. Denne nationalfurste hade t. o. m. lovat för ynglingar upprätta en skola vid Kopparberget med bl. a. ämnet svensk lag och hade 1592 påyrkat lagparagrafers genomgående i varje skola. Men Messenius ägnade sig huvudsakligen åt historien; i partikularskolorna stannade undervisningen vid löftet. Här som eljes skulle Gustav II Adolf »göra det». 1620 hade hans resolution bestämt för de båda gymnasierna »en Conrector som Insti-

[1] S. 77. Tryckt 1625, tydligen för de ungas undervisning.

[2] F. d. kollega i Västerås. V. S. Album s. 3 (3). Enligt VDP. $^{23}/_{6}$ 1626 erhöll han såsom studiosus hebreæ linguæ i Uppsala gångedagspenningar (influtna församlingsgåvor från bönsöndagen till himmelsfärdsdag). Han blev Rudbeckii svärson, gymnasierektor, teol. lektor, biskopens ställföreträdare (jämte Gabr. Holstenius) under Rudbeckii sjukdom, kyrkoherde i Stora Tuna och Stockholms Storkyrkoförsamling.

[3] Benämningar av konungen i donationsbrevet. Bil. s. 12.

tuerer ungdommen — första gången i svensk skollagstiftning — in Ethicis et politicis och lääss och interpreterer Suenske lagböcker». För trivialskolorna, där eljes ungefär samma ämnen skulle förekomma som i gymnasierna, upptagas de ej.

När »1624 in 8bri» [V. S. Album, s. 1 (1)] Johannes Olaj Dalekarlus (Stiernhök) fästes vid gymnasiet såsom Politices et Ethices Lector, var det egentliga treklassiga gymnasiet (i dess nya, svenska betydelse) färdigbildat i avseende på lärarekrafter. Senast 1622 hade ämneslärare förordnats i de båda lägre gymnasieavdelningarna, om ock naturligen det pågående utvecklingsarbetet (här liksom å andra punkter) ej i detaljer tillåtit samma avgränsade lärareverksamhet, genomförda klassbeteckning eller fullständighet i ämnesbehandlingen som senare. Och på hösten 1624 är classis ethica-hebræa med skilda lärare ordnad, ty »ethicus» och »hebræus» börja då sin verksamhet. Att säga, att gymnasiet (i inskränkt mening) föreligger färdigt med dess 1628 promulgerade konstitutioner, är således en för sen datering på fyra år.[1] Naturligen var det ej så tidigt i varje detalj anordnat, som VSO. 1628 föreskriver. Rudbeckius fann även här, att det aldrig kan »så stå vidh itt lagh, att icke någott motte muteres»[2]; den för landet nya skolformens införande kännetecknas av ett sökande, ett mera inre än yttre förbättringsarbete, som först 1628 krönes med en självständighetsförklaring, i det att för gymnasium superius förordnas särskild rektor. [Jfr Bil. s. 14—59.]

Sagda år bildar slutpunkten för utvecklingen av läroverkets mellanstadium, den sedan s. k. Schola trivialis, Gymnasium inferius, Schola inferior (kl. II—VII).[3] Klasskurserna hava så småningom delats på ettårsklasser; jämkningar, tillägg och några bortrensningar göras. Blott översiktligt må i detta sammanhang resultatet av pensaförflyttningen från V. S. Leges till VSO. 1628 vidröras. Classis etymologica (II) bildar i stort sett likbenämnda klass (III) i VSO. 1628 och fördelas i övrigt på dennas kl. II och IV; följande tvåårsklass (syntactica, III) uppdelas på avdelningarna III, IV och V;

---

[1] Lektoratet i hebreiska gjordes dock ordinarie först 1627. Enl. BROLÉN, *Bidrag*, I: s. 25, och MOLÉR, *Trädgården*, s. 66, var den nya organisationen fullt genomförd 1628. Men gymnasiet var långt tidigare färdigt. (Dess tidigare utvecklingsgång har Brolén förtjänstfullt uppvisat.) Ej tidigare än 1633 ordnas schola pietatis och erhåller prästseminariet sina statuter; först år 1645 är det fullt visst, att den förra har tre klasser; 1644 uppflyttas retorslektoratet på ordinarie stat. Utvecklingen fortgår sålunda alltfort under Rudbeckii tid, och provskolan är ett orealiserat önskemål. Sent anställas e. o. kriarättare (s. 192).

[2] SRP. VI: s. 332 (28/6 1636). Jfr THYSELIUS, *Bidrag*, s. 3.

[3] V. S. Album, passim. VSO. 1628 Kap. I.

retorikklassen (VI) uppgår i kl. V och VI, classis logica (V) i skolans båda högsta (lektors-) och gymnasiets båda lägsta avdelningar; teologklassen delas i gymnasiets högsta kl. samt prästavdelningen.[1] Under läsåret 1627—1628 betonades vikten av väl inlärd och självständigt behandlad latinprosa därigenom, att såsom konrektor och retor anställdes en lektorskompetent lärare[2] (för kl. VI), medan undervisning i latinsk poesi och skolkursens grekiska väsentligen bestrides genom en kollega å en nyinrättad plats (Quintus, prosodicus, poëta). Sexton år voro sagda lektorats innehavare icke på ordinarie stat.[3] De fingo nöja sig med en ställning mellan lektor och kollega samt med smärre biinkomster[4] (t. ex. för kantoratet) och dubbel sockengångsavgift.[5] Först 1644 under en hans efterföljare, biskopens son Nicolaus, tillgodoses latinprosan ytterligare, då lektoratet blir statsavlönat, därigenom att det kombineras med det svårtillsatta kapitelsnotariatet för Västmanland. Då skiljes retorsbefattningen från konrektoratet, vars innehavare fortfarande står i spetsen för retorikklassen (VI).

En sådan väsentlig utvidgning krävde naturligen ökat *utrymme*. Vid Rudbeckii biskopstillträde var »Scholæhwset» en bristfällig en-

[1] Översiktligt och med utgångspunkt i latingrammatiken, såsom då övligt var, kan givas följande framställning av motsvarigheten i klasser och pensa S. O. 1611 och 1649 samt i Västerås' trivialskola 1628 och 1645.

S. O. 1611	VSO. 1628	Västerås 1645	S. O. 1649
I. (tvååriga alla kl.)	I. (tvåårig)	Pedagogium (tvåårigt)	I. (ettårig)
II.	II–III. (ettåriga)	Två lägsta kollegakl.	II. »
III.	IV—V. »	» högsta »	III. »
IV. (provincialskolor)	VI—VII. (»ret.o.logik)	Retorik- o. logikklassen	IV. »

[2] Möjligen kan detta sättas i samband med den sedan gammalt gängse seden att föredraga doktorer och magistrar framför ograduerade även till en sådan kanikvärdighet som t. ex. kantorat (retorslektoratet i Västerås), ANNERSTEDT, *U. U. Hist.*, I: s. 18. Medan de båda övriga nya lektoratet efter 1623 ej nämnas i fundationsbrevet, står retorslektoratet i motsats till detta brev, som förordnat en lärare för både logik och latin, d. v. s. retorik. Att denna kompetenshöjning ej godkändes av konungen genom ordinarie lön, behöver ej beteckna ogillande; någon Rudbeckii framställning om sådan lön har ej anträffats; trivialskolorna hade blott kollegalöner (utom rektors). Först konungens resolution (1620) ifrågasatte ordinarie lön åt kolleger. 1644 (jfr nedan) samt i nära samband med S. O. 1649 blev retorslektoratet ordinarie.

[3] Herweghrs framställning om lönesammanskott av medlärarne är tydligen en konstruktion efter beslutet den $^{22}/_{8}$ 1621 (s. 147), som emellertid ej kom retor, Eric Olai Husb., till godo.

[4] »Konrektor» blev naturligen övervägande en titel 1628. Den är emellertid ej borta (jfr HOLMQUIST, *Domkapitlen*, s. 125, med V. S. Album för år 1638, 1643, 1644, 1647, 1649).

[5] Jfr V. S. Album, s. 140 (68).

våningsbyggnad,[1] gammal, trång, mörk och förfallen. Dess tak var enligt kapitlets anhållan om understöd »1617 alt förråtnadt, så at när thet regnar, rinner watnet nedher på ungdomen».[2] Före Rudbeckii Västeråstid hade olika klassrum blivit inredda, tydligen på det sätt, att vid ytterväggarnas innersidor ett slags pelare uppmurades med insatt fals, i vilken halvdelade brädväggar (luckor) stängdes eller nerfälldes efter behag. När man funnit 1571 års mångklassiga salar olidliga, när elevantalet efter hand ökades och hörare så småningom blevo kollegor, fann man nödigt att så avskilja de olika klassplatserna i skolsalen till skilda klassrum eller bereda nya salar. Mellan de i rad och bredd liggande skolrummen fälldes luckorna ned vid andaktsövningar, vid skolfester, vid förmaningar eller tillkännagivanden, som gällde alla, eller vid sådan avskräckande aga, som skulle utdelas av några därtill utsedda i varje klass. Så var det i ett flertal skolor genom århundraden. — Av skolmöbler finnas[3] år 1633 en förlorad och flera gamla Scholemästare Stoolar, gambla bänkiar samt en gammal skiffva, vilka åtminstone delvis ersatts med nya. Det förra torde sålunda förefunnits vid Rudbeckii tillträde. Om övrig materiell från första tiden nämnes intet.

Nödiga reparationer och bättre utrymmesanvändning ser Rudbeckius redan från början ej vara nog. Snabbast och billigast förskaffade han då ökning av lokalerna genom att senast från år 1620 med rektor Holstenius som en den värdefullaste hjälp påbygga huset en våning, innehållande (jämte ett litet kollegierum) en enda samlingssal för det efter hand uppstående gymnasiet. Förbättringar och kompletteringar pågingo här ett lustrum; stolar och bänkar gjordes för båda våningarna, svarta tavlor, några i varje sal för skrivning eller försedda med schemata; böcker, musikinstrument och noter skaffas ävensom skåp till dem. Övervåningen användes huvudsakligen för gymnasiets nya läroämnen, i vilka realkunskaper mer eller mindre medvetet eftertraktades, och kallades därför Collegium sapientiæ (bild II). Den användes även efter de båda nya skolornas uppförande (s. 156, 157), varemot daglig klassundervisning då ej gavs i den äldre, lägre våningen.[4]

---

[1] Belägen tätt invid domkyrkans sydöstra korsida. Om skolornas läge i kyrkans närhet jfr om hans barndoms skola s. 25 (58). Hamers skola låg till hälften på kyrkogården. Thaarups Magazin, II: s. 250; enligt Nyerup, a. a. s. 71. Så ock flertalet andra. Om Åbo akademis läge: af Ursin, a. a. s. 43.

[2] Thet högheligen är klagandes, fortsätter Bellinus. Rektors gård var ock mycket förfallen (Konsist. underd. skrivelser. RA.).

[3] Enligt inventarium: Acta Gymn. Aros. III (15). VGB. Bil. s. 63 o. f.

[4] Huset användes som skola, tills det revs 1854. Av de t. o. m. år 1633 tillverkade bänkarna voro några avsedda för biskop, kapitulares och kolleger;

När mellanstadiet sålunda 1628 och gymnasiet ännu tidigare voro till sina väsentliga delar organiserade, när det senare erhållit användbara lokaler, samt när de enda bevarade statuterna förelågo »genomsedda, ökade och gillade» och uppläsas under högtidlig tillslutning vid festum gymnasij, när lärareantalet ökats till 14 (fem kolleger, nio lektorer[1]), och när läroverket redan nämndes med beröm och smickrande erbjudanden kommo även från motståndare,[2] då upphörde ej förbättrings- och byggnadsarbetena. Men de koncentreras på läroverkets högsta och lägsta arbetsområden. Från år 1622 hade en kollega undervisat nybörjarne och den redan nu befintliga märkliga skrivklassen. Tillsamman utgjorde de då och redan snart efter Rudbeckii utnämning till biskop en i viss mån avskild grupp.[3] Många tecken vittna om deras fortsatta avskiljning från trivialskolan (där grammatiken började) samt en ytterligare differentiering inom deras grupp,[4] tills Rudbeckius är i stånd att från år 1630 för dessa små (och för prästseminariet) uppföra en egen byggnad (nuvarande domkapitelshuset, i två våningar), varefter särskild rektor förordnas (med en kollega) för det i nedervåningens två salar arbe-

---

några voro väggfasta, ett flertal kistformade för bokförvaring, somliga hade paneel och footepallar. Längden varierade mellan två och tio alnar; ett par tillior och bielkar voro ända till 14. Det här senare ofta nämnda bokförrådet för det dagliga behovet var uppställt i det mindre (kapitulares-)rummet bredvid gymnasiesalen. Classis logica hade ej »Skrijfftaffla»; utom schemata funnos psalmuppgifter i alla rum för gatusångare (jfr s. 251, 317 not 2).

[1] Däribland kyrkoherden samt från samma år en rektor för gymnasiet och (liksom förut) en för trivialskolan.

[2] Så bedja tre Oxenstiernor och Skytte $^{27}/_{5}$ 1628, att, sedan Stiernhielm (som efter sin politiklektur i Västerås blivit Läremestare i Collegium illustre) lämnat sagda befattning, Rudbeckius ville (om han kunde) sända någon Politiæ et Historiarum Professor från Västerås till Stockholm, enär en skickelig och lärd Person behövdes (Originalmskr. n:o 14 i volymen III (15). VGB.).

[3] V. S. Album, s. 3, 11, 12, (3, 67). Infimæ [sc. collegæ] classis var ej längre lägsta avdelningen.

[4] Fastän andra läroverkets huvuddelar än gymnasium och schola ej nämnas 1628, finnas 1630 blott det förra samt vad här kallats läroverkets mellanstadium: alltså alla högsta profanklasser (3+6) upptagna. Måhända är den nyss härjande pesten orsak härtill. Medan kollegerna uppräknas 1628 $^{21}/_{6}$ (Mem. quot., s. 90—91) med titlar från klass och grammatica (t. ex. prosodicus), nämnes ingen titel för läraren i den lägsta klassen. 1631 inräknas begynnelseklassen i Schola men uppkallas ej som de övriga efter en grammatikhuvuddel utan nämnes classis quintæ (sc. Collegæ). 1632 är den avskild och kallas Pædagogium såsom särskild huvuddel. V. S. Album upptager ($^{23}/_{6}$ 1632) de talrika alumnerna i obruten följd, betygskatalogen ($^{16}/_{6}$, $^{29}/_{6}$ 1632) uppvisar en delning i två klasser: Classis 1:ma in pædagogio eller Pueri samt Classis 2:da eller (Locus) Scribarum. Sålunda samma fördelning och beteckning som 1619 [9 Feb. 1620 V. S. Album, s. 12 (7)] och 1622. Ännu s. d. 1632 blott en lärare.

tande Pædagogium,[1] och detta delas i trenne avdelningar: räkneklassen (cl. Arithmetica) och två, som förberedde till lärdare studier: (cl. Catechetica[2] och Donatistica). Denna förändring har alltså blott rubbat den lägsta kollegans (ej båda lägsta lärarnes[3]) verksamhetsområde; de minsta samt de, som ej tänkte eller ej kunde göra framsteg i latinet, bilda en delvis avskild, bättre än förr tillgodosedd enhet, ett motstycke till småstädernas »barnescholor», en mot- eller förebild till bl. a. den i samma byggnads övervåning tjänstgörande lektor Guthræi senare skolverksamhet (jfr s. 163). Måhända har denne och biskop Laurelius haft ledning av nu förlorade separatstatuter för schola pietatis.

Genom sagda skolnybyggnad bereddes bättre lokaler även åt avdelningen för direkt prästerlig utbildning, collegium pietatis. I det ena av de båda rummen i övervåningen hållos troligen prediko-övningar.[4] Utan att trängas om utrymmet med den allt mer växande skaran av scholares och med de profanämnena studerande gymnasiedisciplarna, som anlände även från andra stift och från rikets akademier, kunde candidati och diaconi sålunda varje dag vinna teologisk kunskap och predikoövning. För arbetsuppgifter och understöd få de teologie studerande separata föreskrifter (s. 169).

Knappt var välsignelse nedkallad över denna utvidgning av lokalerna och verksamheten, förrän grundstenen lades till förbättrade lokaler åt de klasser, som ännu arbetade i det äldre skolhusets trånga och mörka rum. Åren 1633—1635 uppfördes därför åter ett tvåvåningshus; å nedre botten inflyttades scholans (mellanstadiets) sex klasser med deras användbara äldre och nyförvärvade material.[5] Härtill hörde ock (skam-) stocken, som liksom förut fick plats i förstugan. En sal (med tretton fönster) i övre våningen var avsedd för disputationer och fester; dels hit, dels till Gymnasii Auditorium (i äldsta skolhusets övervåning) förlades den undervisning, som meddelades flera klasser samfält (jfr schemat Bil. s. 59). Arbetet inom denna byggnad, den egentliga trivialskolan, var av övervägande språklig art; den kallades därför Collegium eloquentiæ.

Det är i föga överensstämmelse med tidens sed, att skolsalarna

[1] Kallas ock Schola Pietatis (jfr övervåningen: Collegium Pietatis). Med ett gemensamt namn kallas Schola Inferior (mellanstadiet) och begynnareskolan Scholæ Inferiores [V. S. Album, s. 96, 99 (48, 51)]. Byggnadens namn, Novum lectorium, ersattes vanligen med Collegium eller Schola Pietatis. Bild 3.

[2] Denna var ock nödvändig för dem, som skulle vinna inträde i skrivklassen.

[3] Trots HOLLANDER, a. a. s. 318, SCHÜCK, *Sv. Lit. Hist.*, s. 558.

[4] Det var försett med timglas. Två sådana nämnas i Örebro. $^{1}/_{5}$ 1635 blev Schola pietatis »consecreratt». VDP. (AI 6) $^{4}/_{5}$ s. å.

[5] Jfr inventarieförteckningen i N:o III (15). VGB. Bil. s. 63 o. f.

förses med ett betydande antal fönster. Den påbyggda gymnasievåningen (s. 155) hade åtta med 30 »tafflor», vartdera rummet i schola pietatis två med åtta lufter; i Collegium pietatis hade en sal sju med 28 och de andra fem med tjugo rutor; Collegium eloquentiæ: ovanpå 13 med 52 »tafflor»; nere nämnas blott fyra fönster med 16 lufter på ena väggen och ena gaveln. Att flera funnits, är tydligt därav, att alla skolklasser där inrymdes. För luftväxling (vilken även av brodern i Örebro tillgodosågs med hjälp av gångjärn) kunde de flesta fönster öppnas. Enbart den sistbyggda samlingssalen (Collegium eloquentiæ) hade å 18 rutor »gångeiärn hakar och hålleiärn».[1]

Ej ens det ästetiska lämnades obeaktat. Biskopz- eller Scholmästare Stoolarne voro utskorne eller svarffadhe. Snickiarewerk, snidade krantzar, spijreknappar och horn prydde ofta de nya lokalerna; gångeiärnen kunde vara wäluthstofferadhe, förteenta eller föreställa Lööffwerk. Även trappuppgångarna voro utsirade, väggarna rappade och vitlimmade, fönsterkarmarna och åtminstone delvis möblerna målade. (Med grönt kläde hade borden i Rudbeckii privatkollegium överdragits).[2] Tydligen av ekonomiska skäl gjordes emellertid läroverkets golv av tegel. Endast halva golvet i kapitulares-kammaren bredvid gymnasiesalen var brädbelagt.

Blott i schola och collegium pietatis omnämnas spisar. Den senare var dock utan spjäll.[3] Emellertid har Rudbeckius otvivelaktigt skaffat värme även i övriga rum; helst som han i ett tidigare tal om orsakerna till svenska skolväsendets efterblivenhet framhållit bl. a. just oeldade lokaler. Även bristen på ljus hade han beklagat; här finnas ljusstakar i alla rum. Ljus medfördes troligen av eleverna.

---

[1] Ordet lufter användes ej. Att »tafflor» är liktydigt med lufter framgår av Ljusnarsbergs kyrkobok L. III: 1, s. 17 (ULA.), som talar om ett fenster (delat) i två tavlor med tre fenster i vardera tavlan i kaplansgården (1652 $^4/_{12}$); ett fenster i var tavla har gångjärn och hakar; sex järn finnas i var tavla »til gallrar». (Södervalls ordbok över medeltidsspråket saknar ordet »taffla» i denna betydelse.) Så höggos ock i vissa landskyrkor upp fönster (åt söder; s. 87 not 2), och siukestughan uppmanades att flitigt öppna fönstren (Kyrkiostadgar).

[2] Ej blott med nyttiga örter utan ock med »wacker blomsterkrydder» skulle Scholestughu Trägården förses, och en del skulle lämnas till »een gröön platz». Det skulle ordnas som »uthi wackre trägårdar». Mem. quot., s. 7, 26. MOLÉR, *Trädgården*, 121 o. f. Åt Örebro skolbygge bekostade han *huggen* sten.

[3] Som märkligt berättas, att ett Calefactorium (en stor järnpanna) samt ett penningbelopp för kol donerats till Köpenhamns skola 1562. Ett slags läs- och lekrum skulle finnas vid Herlufsholms skola (fr. 1565), eller ock skulle skolan hava eldstad. (NYERUP, a. a. s. 20, 38.) Sådan omtalas i Sorö (1586: Fundats; a. a. s. 34), Örebro (före 1620: Spiäl try. »Jernkaklygn» köpt 1623 eller 1624) samt i Strängnäs (enligt S. O. 1626). Jfr dock KARLSON, a. a. VI: s. CXXXII. Bänkar nämnas i alla rum i Västerås' läroverk.

NIONDE KAPITLET.

I. Översikt över läroverkets huvudavdelningar samt deras förebilder, uppgifter och läroämnen.

Rudbeckius hade under sin skoltid övergått från Örebro lägre till Strängnäs' högre skola, därifrån till Uppsala akademi och sist studerat vid Wittenbergs o. a. universitet. En sådan uppåtstigande serie men förlagd inom landet kan sägas hava föresvävat Rudbeckii tankar och varit *målet* för hans skolorganisationssträvanden. I stället för de övervägande sporadiska och spontant tillkomna högre institutionerna eller skolklasserna skulle permanenta och av staten väl understödda undervisningsanstalter utbildas över hela landet; i varje stift skulle (såsom i furstendömet under hans barndom) finnas alla skolslag, utbredda enligt de olika orternas behov; endast i stiftsstaden (och i Stockholm) skulle organisationen vara helt representerad. Större utbredning borde de smärre skolslagen vinna. Gymnasier behövdes för att fylla stiftets behov och skulle erhålla en sådan omfattning i stort sett som filosofiska fakulteten före akademiens stora utvidgning (omkring 1625); akademien (eller akademierna) borde omskapas till universitet (i jämnhöjd med utlandets). Från en sådan ståndpunkt tydes lätt hans skolserie; från den (historiskt belyst) förklaras ock hans förmenta strävan för en till Västerås förlagd akademi.

Hans lärda skolorganisation omfattade i hans senaste år (enligt det förut sagda) fyra huvudavdelningar, till vilka som ett bihang upptogs en avdelning med lågt anseende, *skrivklassen*. Den ställdes nära begynnelsestadiet och var avsedd för dem, som ej ämnade lära latin. Denna i vår tids uppfattning gagneliga institution, som betecknar ett avsteg från sin lärda samtid och bildar grundvalen för en ny skolform, fanns i Västerås redan under Rudbeckii första biskopsår (1619). Några drag må anföras ur dess historia.

Redan Johann Brenz' S. O. för Halle 1526, som sålunda är tidi-

gare än den betydelsefulla sachsiska S. O. 1528, hade föreskrivit, att »Schulmaister prediger oder pfarrer» skulle under och jämte det, att barnen lärde känna bokstäverna och begynte läsa innantill, noga aktgiva på deras lämplighet för latinstudier samt lära dem, som voro »zu dem latein vntuglich», skriva och läsa tyska, så länge föräldrarne det önskade.[1] Antingen förordnas skrivmästare eller (långt oftare) inrättas enbart tyska skolor.[2]

Gustav I hade 1538 velat i någon mån tillgodose kanslibehovet genom en *räkneskola* i Stockholm; praktiska skolor påyrkades av hans tre regerande söner. »Almenneligh Schola sedh», enligt vilken latin lästes hela dagen för skolans enda lärare, avsåg och medgav dock räkneundervisning endast för kalendarie-inhämtandets skull. Men läsning samt skrivning övades (enl. S. O. 1571) ej oväsentligt redan i första dubbelåriga klassen; fyra eller flera år kunde sålunda en (kvarsittande) elev öva sig härutinnan i sagda avdelning om ock mestadels med latinsk text (s. 234) och med oåterkallelig skyldighet att (efter bästa förmåga) inhämta glosor och ordböjningar i latinet. Först i kl. II började (enl. VSO. 1628) den latinska formläran; i en tid utan skoltvång och utan förbud för kvarsittning kunde eleven så stanna huru länge som helst i den klass, han tillhörde, samt sluta, när honom så lyste. Eleverna (med kvarsittarne) å nederstadiet synas ofta hava uppgått till ett ansenligt antal, och det kan sättas i fråga, om ej beslutet 1580 att avslagga avskrapet (s. 30 not 1) just åsyftar dem, som utan lust eller förmåga för latingrammatiken »förryckte» nederklassernas undervisning och behöllo läs- och skrivfärdighet som sin bästa valuta av tiden under färlan. Måhända medförde detta »snilleval» det successiva anordnandet av en svensk skrivklass. »Avskrapet» torde vara liktydigt med Brenz' nämnda »till latin oduglig», vilket även förekommer i flera danska och svenska urkunder[3] t. o. m. från en tid med en mera vaken blick för det samhälleliga än sagda decennium, vars exceptionellt humanistiska strömning (mer än kringliggande epoker) lade vikt vid grekiskan och prästbildningen.

---

[1] VORMBAUM, a. a. I: s. 3. Jfr SIMON BENEDICTI, a. a. s. C ij om en Västeråsynglings handelsstudier i Hamburg.

[2] Jfr t. ex. Hamburgs S. O. 1529, Hannovers S. O. 1536, Würtembergs 1559, Pommerns 1563, Lüneburgs 1564, Kursachsens 1580. VORMBAUM, a. a. passim. Hertig Karl önskar en »skrifvareskola, rekneskola, fechtareskola för ädhlingar» i Vadstena. 1602 10/8, Burei anteckningar. Samlaren 1883, s. 24.

[3] Jfr Rudbeckius: djäknar, som till intet annat dogde, skulle bliva klockare och barnalärare på landsbygden. Jfr WALLQVIST, a. a. fl. 3. s. 358; Danmarks S. O. 1537 om Skriverskoler för sådana, »de der ikke due til at lære Latine». NYERUP, a. a. s. 4.

Att »odugliga» stannade i skolan var (såsom tiden ock ansåg det) ett missförhållande men förorsakat av skolans män, av organisationens brister. Föga gjordes för de »avsöndrade», dem, »som ej gåvo hopp om sig». Räkneboksutgivaren biskop Bothvidi i Linköping synes i sin (1633 avfattade och följande år av konsistoriet och gymnasiets lektorer antagna) undervisningsplan vara en av de första, som i betydelsefull grad särställt dessas undervisning genom förordningen, att en »Skriffmästare lärer skriffva och räkna,[1] Item läsa breff, Laghböker och Svenska historias». Visserligen är det ej tydligt angivet, att hans undervisning enbart eller ens huvudsakligen gällde en (för övrigt här som vanligen eljes ej ens nämnd) skriv- eller räkneklass. Men i lägsta latinskoleavdelningen uppehölls den mest tidskrävande undervisningen i skrivning av en kollega samt båda notarierna. Vidare är S. O. 1649 i de väsentligaste delar så överensstämmande med Linköpings S. O. 1633, att, då den förra upptager i Cl. Peculiaris Scribarum väl- och brevskrivning, räkning och svensk historia, så torde dessa vittnesbörd tillsammantagna samt ställda i jämförelse med de samtida skolschemata giva stöd för att en skrivklass tidigt (med flera av dessa ämnen) funnits i nämnda stad. Bothvidi hade avlidit, då S. O.-förslagen fyra år senare än hans S. O. upprättades. Dessa upptaga visserligen skrivklass — första gången i för hela landet avsedda statuter, vilket visar den nu allmänna insikten om behovet — men de ifrågasätta ej, att särskild lärare skall förordnas; blott skrivning och räkning (i prästerskapets förslag även brevskrivning) upptagas. Den i kommittéarbetet deltagande Joh. Matthiæ följer emellertid Bothvidis plan i sin redogörelse (Diagraphæ) för Strängnäs läroverk 1645: en särskild Apologista skall undervisa meromnämnda elevkategori men blott i skrivning och räkning. Att S. O. 1649, i vars utarbetande han ock deltog, sträckte sig än längre, är redan nämnt. Rudbeckius däremot och den ramistiske, för religiös folkbildning nitiske Paulinus stodo kvar på en äldre ståndpunkt. De synas ej hava kunnat finna det berättigade i att stora städer och skolor, där latinundervisning kunde och borde lämnas, avlönade lärare för att uteslutande öva allmänt förberedande svenska ämnen, då sådana kunde utan omkostnader inpräglas av latinläraren och hans biträden, varvid ock ett stänk av romarspråket skulle falla även på dessa ungas lott.

[1] Trots HERNLUND: Recension, Hist. Tdskr. s. 66. Skriff- och Sångemästarens utbildning behövde måhända ej hava gått latinvägen. I Västerås och annorstädes var däremot all lärareanställning grundad på lärdomsskolan; under Rudbeckius övades musiken av en lektor och högste kollegan. — I Kalmar: »handelsskola» senast 1638, SYLVANDER, a. a. II: III, s. 252.

Rudbeckii ståndpunkt betecknar dock en betydelsefull medelväg. *Skrivklassen*, som finnes redan under hans första biskopsår, behålles. S. å. har den 13 elever, 1632: 23 (inskrivna, 16 närvarande), 1645:16. Antalet är litet, om det jämföres med hela elevskaran och med uppgiften, att i Linköpings skrivklass år 1639—1640 funnos 120 alumner,[1] vilken uppgift dock beror på en oriktig identifiering av lägsta avd. och skrivklassen. Rudbeckius önskar göra latinskolan så praktisk, att den skall bl. a. av detta skäl draga till sig så många som möjligt. Latinböjningar inflyta först från kl. III (VSO. 1628), egentlig grammatik följande år; mycken text läses dessförinnan på modersmålet, och räkning införes — även med räknepengar — från senast kl. II. Avgick någon lovande elev från fleråriga studier, sörjde han men kunde ej neka ens sin (underordnade) bokbindares son att så göra.[2] De mindre teoretiskt begåvade kunde genom att gå kvar nio år lära ett ej föraktfullt pensum, innan latinets grammatika och auktorer skulle studeras. Och under hans senare 14 biskopsår stodo åtminstone sex år dem öppna (genom kvarsittning) före det egentliga språkstudiet eller genom att från avd. I övergå till skrivklassen: sålunda lika många år, som flertalet använde före retoriken. Emellertid förbättrar Rudbeckius i någon mån även denna parallellt med kl. II (för vissa elever eventuellt även III och IV) gående skolform. Den successiva klassuppdelningen och lärareökningen kommer även nederstadiet och därmed medelbart skrivklassen till godo (s. 157), och till sist delar den två lärares tid och kraft (i en nybyggd tvårumsvåning) med två ettåriga begynnelseklasser. Längre sträckte sig ej Rudbeckii arbete för folkskolans idé inom läroverksorganisationen.

Dock: svenska ämnen fingo de sagda alumnerna lära även i första klassen; alla de övriga eleverna i första och andra kollegaklasserna inhämtade ock undervisning på svenska i en utsträckning som i kanske ingen annan latinskola. I de samtida svenska latinskolorna och i S. O. 1649 koncentrerades nämligen undervisningen långt tidigare på latinet; i huvudsak sammandragas till en ettårsavdelning (och skrivklass) de pensa, Rudbeckius föreskriver i VSO. 1628 för sin (senare till två lärare delade) Alphabetica-klass samt avdelning II, delvis III och IV.[3] Ett avskilt *Pædagogium* i den Rudbeckiska

[1] Hernlund, Recension, Hist. Tdskr. 1885, s. 66. Jfr här s. 144 not 2.

[2] Jfr hans liktal över handl. Siman Depeken, s. Ciiij v:o.

[3] En modersmålsbeaktande förebild: s. 56. Senare begynner Rudbeckius latinböjningarna i andra pedagogieklassen i st. f. som 1628 i tredje kollegaavdelningen. Denna förändring behöver ej hava medfört någon större omläggning av klassernas pensa; den är blott en återgång till S. O. 1611.

betydelsen förefinnes icke annorstädes i Sverige. Det är tiden för det av modersmålet stödda latininlärandet; eleverna få här långt mera än annorstädes utveckla sig inom kända och lätta områden före latin- och grekgrammatiken.[1] Efter varje inlärt eller inövat pensum fingo här de små övergå till latinet; delarna å modersmålet läsas minst lika mycket av metodiska skäl — för att underlätta latininhämtandet — som för sin egen skull. Så övades i görligaste mån även de elever, som sedan ämnade eller tillráddes övergå till skrivklassen.

Denna samt de båda förberedande latinklasserna utgjorde först under senare hälften av Rudbeckii episkopat ett Pædagogium under egen rektor (s. 156, 157), ett motstycke till småstädernas och de stora lantplatsernas »barnescholar» med elementär undervisning i katekes, modersmålet, skrivning och sång för alla alumner, medan skrivklassens räkning synes hava i parallellavdelningen ersatts med innanläsning, glosor och (senare) ordböjningar i latin.

Härefter följde under egen rektor en sexklassig *Schola inferior* med undervisning av två klassförestående lektorer (rektor och konrektor), två blott delvis här tjänstgörande lektorer[2] samt fyra kolleger. Antalet klasser och lärare motiveras helt av grammatikkategorierna och artes dicendi (hos Aristoteles och Melankton), vilka särställas utan tidens vanliga hänsyn till ekonomien men ock utan tidsökning. I det modersmålsbeaktande Pædagogium — före latingrammatiken — ökar Rudbeckius årsantalet visserligen ej i förhållande till S. O. 1611 och V. S. Leges men gent emot Paulinus samt dessas samtida och de nästföljande skolorganisationerna och S. O. Inom schola inferior — grammatiktiden — minskas däremot skolårens antal med två men lärarnes höjes[3] med lika många. (Jfr S. O. 1611.) M. a. o.: Rudbeckii båda lägsta skolformer behålla (det högsta) årsantalet från S. O. 1571 och från provincialskolan enligt S. O. 1611. Det är den första (dubbelåriga) avdelningen i de båda förutvarande S. O.,[4] som i Västerås förblir den dub-

[1] Detta kan vara influerat av Ratich, som översattes till svenska av Eric Schroderus redan 1614, då Rudbeckius befann sig i Stockholm. Han nämner ej Ratichs namn, liksom han över huvud taget ej citerar sina samtida eller de nyss avlidna utan nästan uteslutande blott klassici. Även arbeten av Helvicus voro honom bekanta. Jfr dock: s. 162 not 3.

[2] Matematikerns och etikerns tid delades mellan gymnasiet och scholæ inferioris högre avdelningar (jfr kap. 12).

[3] Deras tjänstgöring inom olika skolslag i Västerås omöjliggör här naturligtvis fullt exakt siffra.

[4] Han hade fått följa den ena under sin skoltid och hade deltagit i utarbetandet av den andra.

beläriga kl. I i stadgan av 1628, och som senare utgör dess tvååriga (latin-) Pædagogium, medan de därefter följande tre (tvååriga) klasserna i de officiella S. O. bilda stommen till de sex ettårsavdelningarna i Västeråsläroverkets schola inferior (trivialskola).

Att en sådan klassuppdelning fullt överensstämde med det gemensamma livets bröders i Lüttich och med jesuiternas, kan hava stärkt Rudbeckius i hans organisationsplan. Ursprunget till den behöver ej sökas direkt hos dem, enär, som här visats, han väsentligen blott hade att göra de redan (även i Västerås) befintliga trivialskoleklasserna ettåriga. En sådan åtgärd hade S. O. 1611 föreslagit för kl. I och III men motvilligt och under förklaring, att årliga klassflyttningar vore »valde perniciosæ» (s. 137—138).

Med den successiva klassuppdelningen följer naturligen dubbelt antal lärare i de klasser, som så motsvarade provincialskolornas tre högre avdelningar (i S. O. 1611), medan ämnena blott ökas med geometri och aritmetik;[1] Rudbeckius låter det senare begynna t. o. m. före deklinationerna (VSO. 1628). Dessutom inhämtades den äldre tidens instrumentalkunskaper, d. v. s. tidens formella bildning samt förutsättningen för så gott som allt vetande: latinska och grekiska auktorer och grammatik (med latinsk poetik), retorik, logik samt (såsom i alla skolformer) teologi och sång. Åt språken gavs i denna skolform det väsentliga av tid och intresse. De voro förnämst och nödvändigast, de voro brunnar för all kunskap (s. 128). Grekiskan var källan för Guds uppenbarelse i köttet samt ett språkrör för människosläktets visaste. Latinet var surrogat för alla andra tungomål, var världsspråket för de lärda, för vetenskaperna och kommentarerna. På detta funnos eller blevo alltmer de äldre kulturspråkens skatter översatta; därå funnos utgivna villolärornas och skolastikens framställningar, vilka borde läsas (av de trossäkra) för att kunna med framgång vederläggas. Därå voro läroböckerna författade, till detta översattes i många land värdefulla arbeten, vilka endast så kunde vinna spridning[2] och större beaktande t. o. m. av de egna landsmännen. Och

[1] Blott det senare ämnet var fullt nytt för provinsskolan, enär S. O. 1611 medgivit att även i den proponera Arithmeticam Buscheri på ledig tid. Om dess överlastade schema s. 143. Grekiskans svårare pensum uppflyttas av Rudbeckius från fjärde provincialskoleklassen till cl. II gymnasii.

[2] Så trycktes i Gera ännu ett sekel efter utgivningen Joh. Matthiæs för Kristinas undervisning avsedda grammatika. Jfr s. 221 not 2, 246.

även de »reala realisterna» från senare decennier undantogo ingen av dessa kunskapskällor.[1]

Genom dessa språk vällde ej godtyckligt utan naturnödvändigt fram en strid fors mellan vetenskapen och de unga; med möda och träget nit måste den vishetssökande där och endast där framleta guldkornen, kunskaperna, sanningen. Och ännu sedan man insett det berättigade i nationellt språkliga strömningar, i autopsi och exakt forskning, stod det för de ansvarskännande klart, att de äldre språken och deras innehåll måste — självständigt eller som stöd för det nya — bibehållas för att avvända religiositetens, kyrkans och kulturens försvagande eller förfall. I ödmjukt, missriktat eller självförgudande nit skapade man nya latinfolianter ur klassicitetens kunskapsförråd samt spridde dess resultat och mödor till allt tätare ungdomsskaror. Kunskap i latinet var av samma betydelse som nu innanläsning; dess gagn var det oföränderliga världsspråkets, jämte vilket inga på en gång aktade och dagligdags använda tungomål funnos.

»Rerum cognitio potior, verborum prior». Principiellt hyllades denna Erasmi sats av samtiden (liksom den ännu har anhängare). Såsom i alla de bästa undervisningsanstalterna ägnar Rudbeckius därför väsentligen trivialskolan åt de nämnda språken, men mer än de flesta tillgodoser han ock kravet på »res», vilket sker väsentligen genom *gymnasiet*. Han minskar det antal år, som i Västerås tidigare varit anslagna åt latinet bl. a. därigenom, att två år (kl. V i S. O. 1611) reserveras åt gymnasiet, och ägnar dem mestadels åt använd matematik, fysik och grekiska.

Den ökning av två klasser, som S. O. 1611 föreskrev för katedralskolan utöver provincialskolan, betecknade en utvidgning mer av tid (fyra år) än av pensa. Den hade genomförts även i Västerås före Rudbeckii episkopat och bildade en icke föraktlig grundval för hans organisationssträvanden å överstadiet. Den litteratur i grekiska, som upptagits redan i kl. IV i båda skolformerna enligt S. O. 1611, bildar väsentligen det *ena* huvudämnet och det fakultativt i kl. V (1611) föreslagna »de anima» utgör grundstommen till det *andra* (physica) i kl. II av Rudbeckii gymnasium. Och pensa i dettas första klass bildas till

[1] Båda språken anbefallde Neander till flitigt studium, emedan »auff Erden, keine herrlichere, schönere, vnd nötigere Sprachen, denn Graeca vnd Latina, auch in keinen Sprachen mehr, allerley gute Bücher, in Philosophia, in Theologia, Medicina, Iurisprudentia, vnd allen andern guten, vnd zu diesem Leben nötigen dingen, als in diesen zweyen Sprachen geschrieben». De voro gagneliga »durch die gantze Welt». (Bedenken . . . VORMBAUM, a. a. I: s. 750). Om latinentusiasm hos SKYTTE: a. a. s. B o. f.

väsentliga delar genom en utvidgning av de i kl. V 1611 föreskrivna (obligatoriska) övningarna i logik och stilar samt (fakultativa:) Arithmetica (Buscheri) och Sphæra. Även till cl. III gymnasii funnos rudimenter tidigare, i det hebreiska upptagits fakultativt i kl. VI och (eventuellt) Ciceros etiska arbeten i kl. V. Och cl. Theologica (VI) hade givit åtminstone teoretisk prästutbildning (jfr collegium pietatis).

S. O. 1611, i vars avfattande Rudbeckius deltagit, hade, som nämnts, förverkligats av andra i Västerås. Han hade att blott bygga vidare på denna grund: väsentligast genom att förvärva lärare och förbättra undervisningen, mindre genom att öka antalet ämnen och studieår. Fyra år före S. O. 1611 och 22 år före VSO. 1628 hade han skrivit konstitutioner för akademien. Han hade i Uppsala ökat kunskapspensa och hade bl. a. genom collegium privatum förbättrat undervisningen. Under hans professorstid (om ock ej i varje detalj genom honom) hade universitetets läroavdelningar ökats i antal dels genom uppdelning, dels genom nybildning. Klasser för astronomi, aritmetik, geometri, fysik, logik funnos; undervisning skulle ock lämnas inom filosofiska fakulteten i grekiska, hebreiska och (senare) etik. 1611 nämnas Cl. Catechetica, Rhetorica, Politices och Historia samt Auditores Matheseos. Motstycken till dessa bilda Rudbeckii gymnasium, om till detta räknas även nederskolans lektorsklasser (VI, VII). Han har sålunda svenska förebilder, men detaljanordningarna tyda — mer än i de övriga skolformerna — på utländskt inflytande. Lärarefördelningen har påfallande likheter med den wittenbergska facultatis liberalium artium från Melanktons tid, och de från år 1611 i Uppsala nämnda klasserna äro alldeles desamma som i (det 1575 på Melanktons grund skapade) *gymnasiet*[1] i Altdorf. Denna sedan delvis ombildade institution hade Rudbeckius besökt. Där och i Nürnberg torde han lärt känna (nürnbergs-) rektorn Freigii logisk-etisk-politiska kommentar till Ciceros Orationes, vilken sedan fanns uppställd för dagligt bruk i Västeråsgymnasiets bokskåp, och som med utgångspunkt i de höga lärdomar, som ur gamla testa-

[1] HOLLANDER, *Genmäle*, s. 3 (*Hist. Tdskr.* 1885), säger rörande gymnasium: det Rudbeckius »tillhörande påfundet, att upprätta en högre half-akademisk, för Sverige egendomlig afdelning, vari samma realämnen först upptogos». Den var dock varken hans idé eller för Sverige egendomlig. SYLVANDER (a. a. II: III: s. 236) talar om Kalmar collegium som »första begynnelsen i Sverige till införande af tyska gymnasii-läroverk». Dess upprättare, J. Rothovius, blev superintendent först 1618. Då funnos collegieliknande påbyggnader även annorstädes: allt enligt S. O. 1611. Även tidigare ansatser, jfr här kap. 1, 6, 7.

mentet kunna hämtas för alla artes liberales, anbefaller allmännare studier i just de ämnen,[1] som alltmer börjat upptagas i humanismens (ofta med varandra i pensa likställda) akademier, gymnasia, pædagogia och kungliga (hertigliga etc.) högre skolor. I Altdorf och Nürnberg liksom i Wittenberg har han måhända erhållit detaljupplysningar om Sturms skolorganisation; om dennes femåriga lectiones publicæ torde han hava läst i sagda städer, vilkas dåtida undervisningsanstalter rönt inflytande från honom, som i sin ordning stod på grundvalen av Melankton, Ramus, Wimpfeling och gymnasiet i Lüttich. Om föredömen från denna stad och Strassburg[2] vittna i Västerås tillvägagångssättet vid klassuppdelningen, de oftast femåriga högre teologistudierna samt växlingen mellan dessa senare och de två högsta profanklassernas övriga ämnen. Från det kulturellt och metodologiskt högt stående Nederländerna[3] torde Rudbeckius ock rönt inverkan bl. a. i Jena. Där hade bl. a. — visserligen ej länge — Lipsius varit professor (från 1572). Han är av Rudbeckius — liksom av S. O. 1649 — ofta citerad i metodiska frågor; han kan ock i någon mån hava medelbart inspirerat gymnasieorganisationen, som i många avseenden överensstämmer med Nederländernas. Neander, som åtminstone enligt sin S. O. mindre beaktade retorikens än naturvetenskapens krav, kan han hava lärt känna i Wittenberg. Till principer, citat och läroböcker överensstämma båda in i viktiga detaljer;[4] de upptaga ramistiska reformer på orubbad melanktonsk grundval; ämnena å Västeråsläroverkets överstadier äro i stort sett desamma som de av Neander upptagna, men det antal skolår, de anbefalla, är mindre än hälften av det, som eftersträvades

[1] Dialectica (= ars bene disserendi). Astrologia (divinandi). Ethica (vivendi). Sicut et Theologia; Politia (gubernandi), Medicina (medendi), Juris prudentia (iusti et æqui). S. 243. Melanktons serie nyttiga ämnen: C. R., X: s. 993. Sturms dialektik gav Rudbeckius före 1630 till domk.-bibl.

[2] I ingendera staden har Rudbeckius varit personligen. Jo. Terserus, Stigzelius, Matthiæ o. a., som övat inflytande på S. O. 1649, hava däremot besökt ett flertal skolreformstäder i Tyskland och Holland, vilkas inflytande på sagda S. O. är ovedersägligt. Junii tal fanns i gymnasieskåpet.

[3] Särskilt Leyden uppehöll sina höga traditioner. Flertalet nyare metodologer, som citeras i svenska reformerande arbeten från denna tid (även S. O. 1649), hade studerat i, voro professorer eller rektorer i denna stad. Den kallas i ett rektorsprogram i Rostock 1638: celeberrimum totius Europæ Athenæum. DAAE, a. a. s. 125. Nederländernas dåtida metodiska inflytande på vårt land förtjänar väl en specialundersökning. SWARTLING, a. a. s. 11 o. f. lämnar en god men alltför kort sådan.

[4] Om ock stora olikheter finnas mellan Rudbeckius och Neander t. ex. rörande grammatikstudiet. En sexåring bör enligt Neander ej stava och läsa i annan bok än Compendium Grammaticæ Philippi.

vid Rudbeckii läroverk. Emellertid är det bekant, att enligt tidens sed flertalet av de unga hölls i gymnasier och andra läroverk väsentligt längre kvar, än vad resp. S. O. synas utlova. Så hos Comenius, så hos Rudbeckius, så tidigare i Sverige, Finland och Danmark (s. 13 not 1), så måhända hos Neander.

Enär lärjungarnes flyttning inom och mellan Västeråsläroverkets övre klasser var helt beroende på den enskildes framsteg, intressen, ålder och sockengångsinkomst, kan ej någon direkt förebild eller norm för klassanordning och antal gymnasieår därstädes sökas. Bland all skiftande elevförflyttning finner man emellertid — här som i Strassburg — fem år vara medeltalet för de längre och grundligare studerandenas gymnasietid. Siffran är snarare för låg än för hög. Blott ett år ägnades vanligen åt ämnena i kl. I (cl. mathematica): logik, astronomi och geografi med optik och mekanik, kronologi och historia (latinstilar; astronomi- och meteorologidisputationer).

Dessa läroämnen voro av övervägande kompendieartad, dels repeterande, dels förberedande natur. I de båda övre avdelningarna däremot visa elevlistorna[1] en bestämd tendens till flerårigt kvardröjande; vardera klassens två huvudområden krävde vanligen minst ett år vardera — och detta oftare av de välbegåvade och flitiga än av de sämre utrustade; endast de förra kunde nämligen vinna de förmåner, som den svårnådda candidatus-philosophiæ-titeln medförde. Den i begynnande mån direkta prästutbildningen, som (fakultivt) vidtager i dessa klasser, ökar ock årsantalet. Här erhållas de flesta ekonomiska understöden, bättre »socknar» och högre officia tilldelas eleverna, ju längre de studera; de kunna erhålla övning och avlöning genom diakonat och kortare predikokonditioner mot löfte om fortsatta studier; de erhålla hedrande och fordrande titlar och uppdrag. De kunna ock med bibehållet understöd studera flera år vid svenska eller utländska akademier (s. 180) men skola såsom opponenter eller respondenter vid en synod eller läroverket ådagalägga sina framsteg. Under detta flertal år vunnos beaktansvärda kunskaper i många av de »nya» ämnena (i kl. II:) fysik, botanik, medicin, zoologi, anatomi, meteorologi, fysiologi, psykologi (grekiska stilar och disputationer); (kl. III:) hebreiska, etik, politik och svensk lag (latinska stilar; hebreiska av de längstkomna; disputationer i etik). Latinlitteraturen skulle läsas väsentligen för det sakliga innehållets skull, medan den teoretiska formbehandlingen till-

[1] Men intet ord i VSO. 1628. Så ock förut. Jfr ovan i inledningen.

hört schola inferior, collegium eloquentiæ. Sapientia (sakkunskap) var gymnasiets, collegii sapientiæ, mål (s. 155), vilket ock yttrar sig i förordningen om förhör av icke ordagrant inlärda men av förståndet fattade satser (VSO. 1628, kap. I). Detta gällde emellertid blott mathematicus, physicus och ethicus; trots lovorden och uppmaningarna rörande sakkunskapen i grekiskan och hebreiskan måste formbehandlingen här hava tilldragit sig största uppmärksamheten. En jämförelse med Paulinus, Matthiæ, de båda S. O.-förslagen 1637 och S. O. 1649 synes giva Rudbeckius ett försteg (i modärn riktning) inom Sapientia därutinnan, att de förra föreskriva även latinska poetæ och oratores genom hela eller större delen av gymnasiet. Emellertid äro deras skolår färre.

I alla klasser lästes naturligen teologi. De nämnda skolmännen och S. O. satte — åtminstone teoretiskt — gudaktighet såsom arbetets högsta mål. Liksom de samtida och något tidigare pedagogiska stormännen, bl. a. Melankton, Sturm och Neander, eftersträvade Rudbeckius pietas, sapientia samt eloquentia. I all undervisning skulle dessa samtliga mer eller mindre ingå. Men pregnantare än de flesta samtida har han till skilda skolorganisationsdelar förlagt den huvudsakliga undervisningen inom vardera av de tre.

Pietas övades förnämligast i det dels parallellt med, dels som fortsättning av gymnasiet anordnade fleråriga *Collegium pietatis*. Denna ur läroverkets tidigare Cl. Theologica utvecklade institution hade även i S. O. 1611 arbetet uppdelat mellan katedralskolans överstadium och en dubbelårig, speciellt teologisk överbyggnad. Redan under Rudbeckii första biskopsdecennium ökas och kompletteras den ordinarie prästutbildningen (enligt VSO. 1628) med teologiska och politikdisputationer samt föreläsningar i sagda ämnen och hebreiska; eleverna öva sig att skriva och tala grekiska samt (söndagar kl. 6—7 f. m.) predika. Flera följande år vittna källorna om strängare och ökade krav samt om utnämnandet av ett småningom ökat antal Candidati. Understöden från socknar, prosterier och capitulares ökas och nyordnas; ingående separata statuter avfattas och träda detaljerat i kraft 1633, då collegii pietatis nybyggnad blivit invigd.[1] Då kunde den av Sturm ej grundlagda men (1538) förbättrade prästbildningsorganisationen mutatis mutandis även här följas.

Då biskopen från 1624 anordnade undervisning i hebreiska, etik, politik och svensk lag, övergick därmed första läsåret av Cl. Theologica (tidigast det 11:te året inom både S. O. 1611 och VSO.

[1] Jfr VDP. (A I 6) 4/5, 24/8 1633. U. 9: 21. UUB. V. S. Album s. 129 o. f. (63—66). Mem. publ. s. 55 o. f.

1628) till att bliva det egentliga gymnasiets högsta klass[1] med avstående av sin exklusiva karaktär att vara direkt prästerlig utbildningsavdelning. Det äldre prästseminariets andra år blir för många den ovanför det egentliga gymnasiet ställda teologisk-praktiska övningsavdelningen.

De, som genom enhälligt beslut av biskop och konsistorium förklarats hava (under flera år) med synnerliga lovord för seder och kunskaper genomgått gymnasiets filosofiska och språkliga pensa, men som ej absolverat hela den teoretisk-teologiska kursen, erhöllo titeln *candidati philosophiæ.* Denna innebar dels en förklaring om lämplighet för akademistudier, dels en beteckning för kompetens till kollega- och lägre prästtjänster (dock blott inom stiftet). Under fortsatt sockengångsrätt och studier inom de båda övre klassernas profanämnen åhörde de i Västerås kvardröjande candidati phil. de dogmatiska och exegetiska föreläsningarna samt disputerade över viktigare och mera svårtydda delar av bibeln, Haffenrefferi »Loci» samt augsburgska bekännelsen.[2] Vanligen efter ett år erhölls *candidatus theologiæ*-titeln av dem, som prövades hava väl tillägnat sig de teoretiskt-teologiska pensa samt fortfarande hava utmärkt sig för flit och goda seder.[3] Lättare homiletiska och predikoövningar gåvos vid sidan härav; först därefter öva sig de längst kvargående mera odelat åt den utvidgade praktiska prästutbildningen.[4] Den högre teoretiska kursen omfattade ett år,

[1] Utvecklingsvägen bildade härutinnan ett slags motsvarighet till akademiernas i Wittenberg och Uppsala, där hebreiskan överflyttats från teologiska till filosofiska fakulteten. Genom föreningen å detta högsta stadium av hebræus' och politicus' ämnen förenade Rudbeckius med varandra Karl IX:s, Gustav II Adolfs, Aristoteles', Melanktons, Neanders och Sturms önskemål.

[2] I Strängnäs skulle alumnerna själva studera minst ett filosofiskt ämne jämte teologien samt deltaga i undervisningen i musik och stilskrivning.

[3] Av de i kollegiet intagna fordrades i om möjligt högre grad än eljes gudaktighet med i allo föredömlig vandel samt flit och lagenlig dräkt. VDP. 1629 $^{23}/_{10}$: »Conditiones föresloghs them 1. Skickelighe klädher och håår 2. Fly sig kasiäckor 3. Biblia et N. Test. 4. Studera diligentissime 115.» För försumlighet anklagas de dock ej så sällan; 1646 $^{7}/_{6}$ (VDP. A I 8) stadgas, att collegii pietatis elever skulle för försumlighet och bortovaro straffas med probban (och ej längre med penningböter).

[4] I S. O. 1611 nämnas predikoövningar (fakultativa) blott för söndagar. Utom det s. 216 och ovan om Collegii pietatis verksamhet sagda må framhållas, att den i väsentliga delar överensstämmer med biskopens sons, Nicolaus Rudbeckii, statuter för samma institution av år 1673. Måhända har då ock tidigare följts dess föreskrift: »Skola the skriffteligen fatta sina små prediikningar at the måge vänia sigh wid god Svenska, kunna vänia sigh ifrå al tautologia, och sedhan Epitomera samma predijkan per tabellam, at the lära methodice predijka och

predikoövningarna ett à två, eller tills en lämplig befattning stod till buds.[1] Då först och efter omröstning i kollegiet invigdes presbyteri, vilket skedde under högtidliga former, med prästed (bl. a. å konkordieformeln) samt — stundom — med tryckt program.[2] Allt vittnar om att Rudbeckius då nått sitt syfte, att, »när Guds församling så fordrade, den kunde där hämta skicklige och väl övade personer, vilka strax kunde antaga sitt kall och ämbete och utföra det med större frukt och utan någon förargelse, som eljes under tiden ske plägar med oövade personer».[3] (Jfr rörande utbildningen s. 216).

Den grundligare utbildning, som Rudbeckius önskade giva, och som i Västerås liksom i Strassburg krävde minst femton år,[4] kunde emellertid ej komma de flesta till del. Medan många välbegåvade erhålla understöd vid akademier eller ännu längre studera vid läroverket (hvilket skedde frivilligt, såsom ock S. O. 1649 tillät det), måste flertalet söka nå levebröd på kortare tid. Förflyttningarna och befordringarna äro därför vida mer individuella och mångskiftande å övre gymnsiestadiet och inom den direkta prästutbildningen än tidigare. Ingen av ovanstående årsuppgifter från prästutbildningen saknar ett otal undantag; de förra hava endast såsom sannolika medeltal kunnat erhållas ur de i flera avseenden alltför otillräckliga elevlistorna.[5]

at inspector må sedhan see tabellam och retta hvadh i methoden kan fela, och skal predijkan intet wara öfuer en half tijma.» Provisional stadga: Originalmskr. i III (15). VGB. Bil. s. 60 o. f. Jfr ock hans Memoriale i A III g samt anteckningar i B e 3. VGB.

[1] I Linköping nämnas Ministerij Candidati ibland kyrkobesökande (Een kort underwijsning, 1633).

[2] Jfr Oda Mosaico-Prophetica . . . [24/2 1644]. (Ett ex. åtm. i VGB.) 14 skulle invigas; däribland lärarne Domini Nic. och Joh. Rudbeckius (d. y.), Halvardus Joh. Granagrius och Andr. Er. Wallenius. De övriga tios namn meddelas å ett efter pagineringen, mellan sidd. 217 och 218 i VDP. A I 8 insatt blad. Tre av dem blevo endast diakoner. Om »huilka skulle komma till ordines proponerades» och röstades 31 jan. i konsistoriet »in ædib[us] R[everendissimi] Episc[opi]» (sid. 217 a. a.). Nio av dessa tio utvaldes då, varemot den tionde ersattes vid det högtidliga tillfället med en annan. Av dem hade föregående år [V. S. Album, s. 127 (62)], två blivit teol. och tre filos. kand. Den här nämnda föregående omröstningen gällde ej de fyra lärarne.

[3] Ur det till biskopen ställda företalet i »Een kort Predikan Öfwer Then hundrade och elloffte Psalms sidste Werss» (1/5 1643?) av Petr. Ol. Dalek. Om Gustav Vasas liknande fordran på god prästutbildning s. 5, 7, 8.

[4] Danmarks S. O. 1537 krävde 16 år (Jfr s. 13 not 1, s. 168).

[5] En grundlig undersökning rörande den direkt prästerliga utbildningen i Västerås och i andra dåtida partikularskolor är nödig. Det är intet tvivel, att den skall lämna mycket viktiga resultat, och det i synnerhet om de stora luckorna i källorna från den enskilda institutionerna kunna fyllas genom jämförande specialundersökningar.

Något skyndsammare absolverade måhända de candidati sin examen, vilka fingo upphålla någon hindrad diacons bibelutläggningsskyldighet. Sådan skyldighet ålåg ock de (proximi) expectantes, som inhämtat det väsentliga av de filosofiskt-språkliga pensa, men som väntade på prövning, diacontjänst, kandidatutnämning eller sockengångsrätt.[1] De flesta praktiska uppgifterna ålades dock *Diaconi*, vilka därmed ofta vunno den snabbaste ordination. Redan i Vadstena-artiklarna hade diaconi omnämnts, och inom Paulini stift utövade de en mångsidig hjälpande och undervisande verksamhet.[2] I Västerås invigdes de efter anhållan av och efter omprövning bland sådana, som, för att använda obligatio-formulärets ord, för sina »swagha jngenia, och andre feel och förhinder skull . . . icke så wijdt äro kompne, at oss thet wyrdigha predikoembetet fulkomlighan kan ombetroodt bliffua, såsom ock effter thet rwm för oss än nw icke vacerar». De måste lova att fortsätta studierna i läroverket; »exercitia och labores» ville de gärna »undergå och uthstå», tills de kunde anses »tienlighe til thet h[eligha] predikoembetet». De utbådo sig venia att predika samt erhålla någon inkomstgivande syssla. Att man emellertid ej erhöll Diaconatum utan långtgående kunskaper, visas bl. a. därav, att av de båda, som underskrivit det bevarade formuläret, den ene studerat två år i classis physica och tre år i ethica, medan den andre kommit med testimonium från Uppsala två år tidigare.[3] Så lovade ock i Strängnäs 1629 $^{11}/_{10}$ 26 »ad sacrum ministerium adspirantes», att de skulle »in Palæstris Musarum» alltfort studera och stå under lärarnes ferula, tills biskopen kunde kalla deras ovärdigheter till någon kyrktjänst.[4] Alla sön- och söckendagar fingo de i Västerås växelvis framträda i kyrkan, i kandidatkollegiet eller inför yngre läroverksalumner med uppläsning, bibel- eller katekesutläggning eller ministrering.[5] (Jfr S. O. 1611: bibelläsning av rektorsklassens elever).

[1] Jfr VDP. 1620 $^{14}/_{10}$; V. S. Album, s. 72 (39).

[2] F. IV, s. 103 (52) o. f. SDA. WAHLFISK, a. a. s. 37.

[3] Obligatio Diaconorum: Mem. quot., s. 48 verso. Den är daterad S. Andreæ 1631 men saknar dåtida underskrifter. De då därtill förpliktade nämnas i stället i V. S. Album, s. 131 (64), där ej tidpunkten är utsatt, vilken framgår av Mem. publ., s. 55. Bärarne av de näst före Kristi himmelsfärdsdag 1640 undertecknade namnen ordinerades till diaconi S. Andreas s. å. enligt Mem. publ., s. 56. Namnen: Joh. Nic. Ramsbergius, Er. Andr. Hed. jfr V. S. Album, s. 68, 70 (37, 38); Mem. quot., s. 49.

[4] F. IV, s. 119 (60). SDA. Där upptages ock prästed. Bland de 26 voro 5 magistrar, en kollega i Tälje, två i Örebro; en student från Uppsala. Ett dåtida avgångsbetyg jfr KARLSON, a. a. I: s. XXII; III: s. XXI o. f., IV: s. CLXXXVIII.

[5] S. 9; Würtembergs S. O. 1559, Sachsens 1580, Herlufsholms 1565, VORMBAUM, a. a. I: s. 102 o. f., 240 o. f., NYERUP, a. a. s. 37 o. f.

Hälften à tredjedelen mot antalet prästvigda plägade årligen bliva diakoner.[1] De begåvo sig ej sällan (stundom även utan diakonatinvigning) till landsbygdens prästtjäll eller småstädernas skolkatedrar för bröds skull; återkomna för prästvigning samt vid synoderna prövades de ofta hava »föga läsit». Så t. ex. 1620 $^{14}/_{10}$ dömes om tre aspiranter: »Så frampt the wille komma till ordines, så skulle the här effter meer öffua sigh in Lingua Græca Latina et Arithmetica» och hålla sin obligation. Och trots ståthållarens förbön skall hans huspredikant genomgå ännu en examen (VDP. 1630 $^{27}/_{11}$).

Lika litet, som den direkta prästutbildningen var säregen för Sveriges partikularskolor och för tiden efter 1611,[2] var den att betrakta som en »utväxt på den allmänna klassiska elementarbildningen».[3] Den var sagda bildnings blomma och bästa frukt, och därför var det direkt prästutbildande teologistudiet i Västerås ej heller tillgängligt för alla studerande. Så »förholts» [1645 $^{5}/_{11}$ VDP. A I 8] fem inträdessökande studiosi »theras kall och embete, huad aff them fordrades». De fingo gå på prov till jul och tillfrågades, »om de fullkomligh intention hadhe adspirera till sacros ordines». Provtjänstgöringen fordrades, trots det två av dem ($^{25}/_{6}$) s. å. utnämnts till fil. kand. och sålunda voro av läroverket självt välmeriterade för seder och kunskaper; två hade för ganska länge sedan[4] infunnit sig den ene från Åbo akademi, den andre från Stockholms gymnasium; den femte var en återkommen Uppsalastudent[5] och var liksom de två föregående försedd med testimonium från rektor.[6] — ($^{7}/_{2}$ VDP.) 1646 förmanades åter sex »scho-

---

[1] Diaconi nämnas från år 1627 såsom (enligt äldre sed) avskilda genom särskild invigning (Mem. publ., AI 8 s. 54 verso o. f.). Från detta år upptagas som ordinati dels presbyteri, dels diaconi; 134 av de förra och 56 av de senare uppräknas t. o. m. Rudbeckii dödsår. Härtill komma nio icke till värdigheten angivna från samma tid och 42 dessförinnan. Antagas de, om vilka intet annat meddelas, hava invigts till full prästerlig tjänstgöring, skulle Rudbeckius hava ordinerat 185 präster (Herweghr uppger 180; a. a. s. 345). Bland dem torde de allra flesta diakoner vara inräknade; 59 diaconi upptager Rudbeckius såsom särskilt invigda efter år 1627. (Mem. publ., s. 54 v:o o. f.)

[2] Jfr dock HOLLANDER, a. a. s. 285. [3] HOLLANDER, a. a. s. 296.

[4] I Aug. 1644 eller 1645 är ej fullt tydligt [V. S. Album s. 93 (46)], jfr VDP. (A I 8) 1645 $^{5}/_{11}$. 1639 $^{10}/_{5}$ (A I 9, VDP.) avvisas en betygssaknande Dominus från Uppsala.

[5] Inskriven i universitetets matrikel den $^{11}/_{2}$ 1641. Tidigare hade han varit custos i cl. mathematica (1638), amanuens i cl. physica (1641) och på hösten s. å. cantor i cl. ethica men senare där överstruken i V. S. Album.

[6] De två förstnämnda hade vid 1645 års klassförflyttning ($^{22}/_{6}$) erhållit goda platser och socknar i cl. ethica; de tre övriga återfinnas bland expectantes. Följande år upptagas samtliga bland de bäst meriterade och avlönade (notarii

lares» inför domkapitlet »om sin skickelighet, at så framt the wille koma till sacros ordines skulle the sigh wäl förholla, the till spordes och om the hafua satt sigh i sinnet at komma ther till».

Härigenom betonades prästämbetets höghet. Så skedde ock därigenom, att de lektorer, som undervisat längst och i flertalet filosofiska ämnen (s. 119), och som voro bäst meriterade, utnämndes till lärare i teologi och predikokonst (s. 183 not 2). En kyrkoherde hotas t. o. m. bliva berövad läroverkstjänstgöring och lön på grund av oflit i denna del av sin ämbetsövning (s. 183, 184). I stället skulle en »extra ordinarius ther til brwkas som henne [S. Elians kyrkiotionde] upbär och samma lexa antagher [VDP. (A I 8, s. 18) 1637 $^{26}/_{7}$].[1] — Rudbeckius har sålunda erbjudit och fordrat en prästutbildning, som i mångsidighet torde saknat like inom landet; med dess grundlighet har kanske blott Strängnäs' kunnat tävla. Härav framgår det orättvisa i Baazii och Biörnlundii generella beskyllningar rörande okunnigas prästvigning, om ock något undantag måst göras för svagare subjecta.

---

och præcentores), tre i cl. ethica, två i physica. Ännu 1647 äro två upptagna (såsom de första i cl. physica). Så ock en år 1648, fast han då är pædagogus i Nora. Sålunda gingo de som flertalet alumner samtidigt i gymnasiet och i seminariet och kunde ej sällan trots sin elevkaraktär och trots fortsatt sockenunderstöd tjänstgöra som lärare i andra skolor. Så kringgicks i viss mån konungens beslut att neka understöd åt de smärre skolorna.

[1] För kännedomen om Rudbeckii läroverksorganisation liksom om arbetet inom densamma är VSO. 1628 den viktigaste källan. Kompletta eller stympade finnas dessa bevarade i fem avskrifter, tre i UUB. och två i VGB., varjämte del V finnes i RA. (Handl. rör. skolv. i allm.). BROLÉN, (a. a. II: s. 6—31) har lämnat ett förtjänstfullt avtryck av densamma efter gjorda jämförelser mellan de något skiljaktiga handskrifterna. Dessa statuter äro de enda fullständiga, som bevarats från Rudbeckii tid. Detta är ej liktydigt med de enda utfärdade. Upplästa vid gymnasiefesten 1628 (s. 156) gällde de i sin helhet endast läsåret 1628—1629. Blott för så kort tid känna vi alltså arbetet i flertalet detaljer. (s. 198 not 3). Bestämmelserna om läsordning och kurser, lärarelöner och sockengång, (d. v. s. Constitutiones, del IV, V), ändrades ofta, dock naturligen mest under läroverkets utvecklingstid. V. S. Leges, vilka ju själva voro »diversis temporibus datæ», har man årligen påbyggt och förbättrat i detaljer. De moribus, förordningar om lärares skyldigheter och lön, om elevunderstöd m. m., hava inflikats senast 1628. Schemata spikades i klassrummen. Ett sådant, Ordo Lectionum, från omkring 1627, är inskrivet i Mem. quot., s. 25. (Bil. s. 55.) Om läsordningen år 1638 jfr brev från Jo. E. Terserus $^{23}/_{1}$ s. å. K. 2 a. UUB. De mera konstant gällande delarna kallas Leges: del II, III, delvis I. I dessa efterbildas nästan ordagrant Rudbeckii universitetsstatuter (1606). Bil. s. 73, 14—59.

II. Eftertraktade Rudbeckius akademivärdighet för gymnasiet?

Spörsmålet om Rudbeckius önskade akademivärdighet åt sin organisation kan näppeligen besvaras med ja eller nej utan ett noggrannare aktgivande på ordens och därmed frågans innebörd. Norlin[1] o. a. tala om hans uppenbara syfte härutinnan, och en halv förebråelse härför är stundom underförstådd eller uttalad. Följande skäl härför hava anförts eller skulle kunna anföras. 1) Han talar om professorer, fakulteter och docenter, om akademi och professurer i Västerås. 2) 1628 års gymnasiestatuter överensstämma i sina väsentligaste delar (s. 174) med hans universitetskonstitutioner. 3) Ett flertal präster studerade aldrig i Uppsala, blott i Västerås. 4) Ingen prästvigdes av Rudbeckius utan studier i collegium pietatis. 5) Vid gymnasiet utdelades fil. kand.- och teol. kand.-värdigheterna. 6) Rudbeckius föreslår själv 1637 två à tre ytterligare universitet i riket. 7) Eleverna få stanna och studera i många år, efter det de genomgått de högre kursernas pensa. 8) Till gymnasiet kom ett flertal studiosi från andra stift och från universitetet för att studera. — För att ej låta frågan bliva en strid om namn måste vi till följd av de dåtida betydelseskiftningarna omformulera frågan sålunda: Önskade han blott en för akademien (universitetet) tillräckligt förberedande läroanstalt? Eller eftersträvade han en akademi så välrustad som den i Uppsala (var eller borde bliva)? I senare fallet skulle ju ett slags konkurrens uppstå med det närbelägna universitetet. För frågornas besvarande måste en rekapitulation göras av ett och annat förut sagt, och man måste söka intränga i tidsmiljön.

1) Rörande det första skälet framgår av en undersökning inom de tidigare utländska skolförebildernas historia, (jfr t. ex. Paulsen, a. a.

[1] Nord. Tdskr. 1869 s. 159: »Likasom . . . kollegierna af Rudbeckius sjelf äfven benämndes fakulteter . . ., så erhöllo ock lektorerna ibland titeln professorer och dess lektioner benämningen professioner . . . Sträfvandet att upphöja gymnasiet till ett litet universitet är uppenbart». Jfr Molér, *Trädgården*, s. 69, Skarstedt, a. a. s. 63: »täflade med universitetet».

passim), att flera av de nämnda titlarna och namnen där begagnats under flera sekler omväxlande i akademier och skolor, mellan vilka för övrigt ofta ej stor skiljaktighet fanns. Så bl. a. i Wien och Wittenberg, där professorer tjänstgjorde vid pædagogium och dettas »professurer» omnämnas;[1] vissa Köpenhamns småbarnslärare kallas professorer[2]. Rörande städer, som saknade universitet, må upptagas, att Lunds första fåtaliga *gymnasie*-lärare från 1619 benämnas i statuterna professorer; i 1639 års danska Collegii-Fundationes synas professorstitlarna ringare än lektorernas; vid adelsskolan i Stockholm voro Matthiæ och Rudbeckius Bæse professorer. Så i *trivialskolorna:* Joh. Bureus och två andra skulle enligt »Princeps» ord »blifwa Professores i Strengnäs»;[3] likaledes före gymnasietiden donerar biskop Paulinus år 1623 medel till en professur i nämnda stad; i ärkebiskop Kenicii skrivelse till Rudbeckius (1627 $^{2}/_{7}$) om Livlandsfärden ombedes denne undersöka, »hvem som hafwer slagit under sig förtiidens Bona Ecclesiastica»; med dem borde »6—7 Professoribus warda rijckeligen uppehåldne och Barn Skolor upprettade». Denna axplockning ur min till över hundra citat uppgående samling av (enligt vår tids uppfattning) oriktigt använda skol- och läraretitlar må vara nog för att visa ohållbarheten av sagda ordtolkningar.

I Västerås anträffas akademinamnet blott i kapitelnotariens protokoll i sammanställningen: Rector Academiæ (1628 $^{29}/_{10}$, 1629 $^{28}/_{11}$, 1630 $^{31}/_{8}$). Professor och professio begagnas där någon gång av notarien om lektorat i etik, hebreiska samt teologi (1630 $^{20}/_{1}$). (Så t. ex. är Matth. Mylonius i Waalet till en profession [1631 $^{24}/_{12}$] och kan få göra sitt prob). Eljes begagnas »Professores» i ett brev på latin från Rudbeckius och domkapitlet till rikskanslären (1634 $^{12}/_{3}$).[4] Där träffas även uttrycken docentes och facultates.

[1] GROHMANN, a. a. I: s. 122 o. f. Jfr Cardani användning av »professores».

[2] RØRDAM, a. a., jfr RIETZ a. a. passim. Så ock i övrigt i Danmark.

[3] »At lära alle Artes lib.» Dagboken $^{10}/_{8}$ 1602. Samlaren 1883.

[4] Lat. original i RA.: Västerås domkapitel till Axel Oxenstierna. Det prisar dennes åt Musis Arosientibus ägnade intresse och hjälp och utbeder sig den boksamling i Mainz, som han lovat det gymnasium, som grundats med hans stöd och under hans patronat (s. 191). Då kapitlet så talar om läroverket, säger det sig vilja använda tillfället att berätta något om dess ställning och flitiga mödor (s. 189) till Guds ära och fäderlandets gagn. — Collegium elequentiæ säges skola byggas följande sommar, men om åstundan efter akademi talas intet. Kanslären hade nyss ekonomiskt möjliggjort byggandet av Collegium sapientiæ, som ägnades åt teologiska och filosofiska studier (jfr texten). Denne kan ej hava härmed

Det sistnämnda förekommer jämte »collegia» såsom namn på de tre läroverkshusen (collegia pietatis, sapientiæ och eloquentiæ). Ordet upprepas men avser då coll. sapientiæ: »Facultatibus theologicis et philosophicis proponendi consecratum». Det betyder ej heller här fakulteter i vår mening, ej ens ämnena utan ämnen, ty prästseminariet var ej inrymt i coll. sap.; vid denna tid funnos i detta hus endast gymnasie- och de högre trivialskoleklasserna, i vilka ju blott en del av nämnda discipliner förekom. Vid tidpunkten för sagda skrivelse, den enda av biskopens hand med så »graverande» uttryck, kunde han ej heller gärna hos kansleren hava väntat sig finna någon resonans för akademisträvan. Detta bl. a. genom striden om consistorium generale, Rudbeckii uppträdande mot principen om en månghövdad, adlig förmyndarregering, hans myndighet över och tvister med statens ämbetsmän m. fl. a. förebud till den kommande privilegiekampen. Han hade under de senaste nio åren endast föga utvecklat gymnasiet uppåt; blott prästkollegiet var nyss utvidgat. Till sist: skrivelsen nämner intet rörande önskan om akademi. Vid begagnandet av sagda titlar och namn följde man alltså (som ju så ofta eljes) förebildernas terminologi, även om institutionernas utvecklingshistoria och organisation voro ganska skiljaktiga.

En fix, avgränsad betydelse sakna så nästan undantagslöst (till in på 1630-talet) namnen akademi, gymnasium, collegium, pedagogium, schola m. fl. Rudbecki och andras ord: professores, professio, academia, facultates, docentes få alltså ej utan vidare översättas med professorer, professur, akademi, fakulteter, docenter.

2) Att gymnasiets och akademiens föreslagna statuter överensstämma i mycket, ger ej i och för sig stöd, ty trivialskolor i mängd (t. ex. Bœses i Örebro) hade ock ungefär liknande och universiteten voro oftast små med låga kurser och skolmässig undervisning; alumnerna i båda undervisningsanstalterna voro ofta jämnåriga; man stannade ej sällan i skolan och studerade språken, tills skägget växte långt och ens barn blevo talrika. Båda voro huvudsakligen blott olika skolslag, och i utlandet hade ofta den enda eller åtminstone den viktigaste skillnaden varit den meddelade promotionsrätten. Statuterna blevo då ej heller så skiljaktiga, som man lätt antager nu, då trivialskolan + gymnasium stå å ena sidan mot universitetet å den andra, medan då trivialskolor ställdes mot gymnasier + universitetet.[1] Akademistäder, såsom Uppsala och Wittenberg, sak-

velat framkalla fakulteter. Hade han trott Rudbeckius hysa sådana planer, skulle han helt visst ej hava så understött läroverket (jfr s. 148).

[1] I samband härmed står frågan om gymnasierna som ett »medium».

nade gymnasier; deras överbyggnad å trivialskolorna var direkt facultas artium, vilket ej får lämnas obeaktat. Medan flera andra skolor (t. ex. Strängnäs') behålla akademiterminologien, har Rudbeckius i VSO. 1628 permanent utbytt »professor» (från 1606) mot »lektor», och i V. S. Album finnes ingen lärare- eller skolbenämning, som under Rudbeckii tid vittnar om akademiträngtan.

3, 4) Prästrekryteringen hade länge huvudsakligen varit en stiftschefens angelägenhet; för flertalet hade utbildningen skett i katedralskolorna eller dessas lägre motsvarigheter; ej få hade nått även högre prästerlig ställning utan föregången akademivistelse (s. 11 o. f.). Biskoparne, skolrektorer och Rudbeckius hade 1611 för detta ändamål föreskrivit eller fastställt den tvååriga classis theologica i varje stift samt bestämt den eller ock lika lång akademivistelse för prästtjänst. Alternativet att studera i stiftsstaden var ej Rudbeckii, enär alumnerna förut ofta ej hade kommit längre; hans gymnasium och collegium pietatis gåvo blott en förbättring av dessas utbildning samt en solidare grundval för dem, åt vilka han gav stipendier för akademivistelse. Detta senare skedde i ganska stor utsträckning även för studier inom filosofiska (den lägre) fakulteten, vilket ju talar emot akademikonkurrens. När han nekade prästvigning, har det berott på de sökandes egenskaper och föregåenden eller ock därpå, att de ej alls studerat vid universitetet eller inhämtat katedralskolans fulla pensum. Icke med akademien men med de övriga stiftens skolor »konkurrerade» sålunda Rudbeckius: alldeles som de övriga biskoparne.[1] Sådan tävlan fanns av ålder; och biskoparne själva — före Rudbeckii episkopat men under hans närvaro och medverkan — hade 1611 åter föreskrivit den genom påbudet, att en genomgången teologikurs i ett stift ej berättigade till anställning i ett annat. Detta följdes enligt V. S. Leges också i Västerås vid Rudbeckii ditkomst.

5) I analogi med det förut om titelöversättningar sagda få candidatus philosophiæ och cand. theologiæ ej återgivas med fil. kand. och teol. kand. Vid akademier berättigade cand. phil.-titeln till baccalaureatet, en värdighet, som borttogs i Uppsala efter 1617 års promotion. Under Rudbeckii studentår hade för denna krävts studier i logik, fy-

[1] Sällan ifrågasatte prästkandidaten att bryta »stiftsbandet». Om svårigheten vittnar följande (VDP. 1619 $^{11}/_{9}$): En präst och f. d. kollega i Stockholm hade återvänt till födelsestiftet; han hade ock åtnjutit sin huvudsakliga undervisning i Västerås' skola. På hans begäran att »inkomma i stiftet» svaras, att, kunde de andra expectantes samt gamla och välförtjänta kaplaner försörjda bliva, kunde det väl möjligen ske; dock likväl skulle han skaffa sig Commendation från ärkebiskopen samt en försäkran, att denne i stället ville »promovera» någon ifrån Västerås' stift. (Jfr s. 180 not 3.)

sik, aritmetik och geometri, astronomi och teologi. Vid utländska universitet, t. ex. Königsbergs (från 1554), hade för den erfordrats minst ettåriga studier i grammatik, dialektik, retorik, aritmetik och grekiska, sålunda de ämnen, Rudbeckius upptagit redan i trivialskolan. För candidatus philosophiætiteln fordrades av honom flera ämnen än för magistergraden i Königsberg sagda år; medan därstädes prov fordrades i teologi, fysik, etik, matematik, grekiska (och artes dicendi),[1] krävdes i Västerås alla gymnasiets ämnen genomgångna med av lärarne enhälligt berömda kunskapsresultat och seder. Prövningen vid gymnasiet (vilken kunde följas av sagda titel) var ett av de första strängt genomförda »snillevalen», varigenom universitetet började undgå mycket »avskrap» och vår tids vid läroverken avlagda *studentexamen* fick sin i flera avseenden första svenska förebild (Bil. s. 93 o. f.). Denna följes av (f. d. Västeråsrektorn) Jo. Terserus som rektor vid Åbo akademi, då han låter uppmana alla finska skolrektorer att noga examinera alla, som ämnade övergå till universitetet.[2] Sådant prov infördes ock av Rudbeckii efterträdare i Västerås, Laurelius. — Cand.-phil.-titeln från Västerås gällde ej ens för inträde vid akademien, men den kompetens, som den i övrigt gav, hade länge erhållits i flertalet långt sämre lottade skolor. Om några välbegåvade alumner (ss. Rudbeckii söner) tidigt voro bestämda för direkta högtgående studier vid universitetet, stannade de ej flera år i varje gymnasieklass och nådde sålunda ej denna utmärkelse.

6) Då Rudbeckius 1637 (i samband med förslaget för samtliga stift om sådana gymnasier som i Västerås och Strängnäs) påyrkar två à tre akademier utom Uppsala, hade han blott upptagit det yrkande på *fullständiga* gymnasier, som Gustav Adolf gjort i sin resolution år 1620; enligt den (samt Paulinus och Jonas Petri och även Rudbeckius) skulle de förläggas till Linköping och Åbo. Rudbeckius kan möjligen hava för framtiden tänkt på Västerås och Strängnäs. Men innan dess skulle gymnasiet nått en högre utveckling, något, som Rudbeckius ej arbetar på från denna tid; föregående års strider om Rudbeckii privilegiebok, som tvang den starke på knä, måste ännu mer än 1633 (s. 177) hava kommit honom att inse det omöjliga i en sådan utvidgningstanke för hans, den misstänktes, skapelse.

7) Att eleverna fingo stanna många år å överstadiet, var allmänt brukligt även i trivialskolorna och anbefalles även i S. O. 1649 för gymnasierna.

8) Att studenter o. a. kommo till Västerås, visar blott den all-

[1] Jfr statuterna J. Koch, a. a. I: s. 609 o. f.

[2] Jfr Holm, a. a. s. 111.

männa undervisningens låga ståndpunkt och gymnasiets goda rykte. Emellertid må beaktas, att flertalet studenter, som anlände till läroverket, voro förut där immatrikulerade, de hade därifrån understöd och hade ofta även före bortfärden från läroverket tänkt senare fortsätta därstädes. Så besöktes även Strängnäs' o. a. framstående läroverk av studiosi, som visst ej ännu lämnat den inhemska motbilden till peregrinatio academica. —

Västeråsläroverket var till gagnet i vissa hänseenden en dåtida akademi, men, att värdigheten eftertraktades, det visas ej genom de nämnda skälen, som blott vid hastigt påseende förefalla fullt bindande. Tvärtom understödjer Rudbeckius livligt akademistudier och uppmanar de bästbegåvade att frekventera särskilt Uppsala universitet.[1] Så studerade året före biskopens död från Västerås' läroverk 61 ynglingar i Uppsala, 14 i Åbo, 14 i Dorpat samt 4 i Tyskland, bland vilka senare voro hans söner Johannes och Petrus.[2] Under 13 år (vissa angivna mellan 1625 och 1642) hade 72 avrest »ad Academias» enligt biskopens och lärarnes judicium ungefär 3 årligen, varemot ensamt år 1632 30 avsändes till Uppsala. 1621 voro från stiftet 39 studerande i Uppsala och i Tyskland, 1624 26 i Uppsala (Memorialia. VGB.). Av de 11 »Scholares», som 1633 $^{13}/_{4}$ begärde prästvigning, hade åtta studerat i Uppsala, därav en i två och en i fyra år. Herweghr påstår, att Rudbeckii elever mer än förr besökte universitetet; urkunderna giva stöd åt denna uppfattning. I vissa fall nekades studiosi tillträde till gymnasiet med uppmaning att i stället frekventera akademien. Detta skedde stundom i de ej få fall, då de voro gifta; prästerligt förordnande inom stiftet skulle de erhålla, då »specimina» ifrån Uppsala uppvisades.[3] — Endast i undantagsfall nämnes, att man avrått från universitetsstudier. Då

---

[1] För utbedd rätt till paroecier befalldes två alumner begiva sig till Uppsala omedelbart efter sockengången och stanna därstädes åtminstone ett år: 1621 $^{24}/_{3}$ VDP. Enligt S. O. 1611 behövde eleverna blott mediocriter hava lärt sina pensa, innan rektor skulle uppmana dem att besöka akademien. Examina, titlarna och akademirekommendationen givas i Västerås endast åt de bästa och efter omröstning i konsistoriet. Då Herweghr säger (a. a. s. 345), att Rudbeckius genom diakonatanordningen ville hindra välbegåvade ynglingar från att söka befattningar utom kyrkan, motsäges detta även därav, att denne sade universiteten vara ej blott seminaria ecclesiæ utan ock »rette werkstäder til förnemligha män» (Likprediku. över Horn och konungen); där understödde han även profanstudier. Alsbeckius hänvisar dit för högre kunskaper (s. 262; jfr s. 186 not 2). [2] K. 2 a (s. 19). UUB. Jfr Mem. quot., Mem. publ. passim. VGB. Jfr s. 45 not 2.

[3] Påståendet, att ingen prästvigdes för tjänst i stiftet utan studier vid läroverket, är sålunda ej sant. Jfr ock s. 178 not 2.

Dnus Joh. Andreæ, supr. Collega begärde råd, om honom skulle vara nyttigt draga till Uppsala akademi, blev honom »inthet absolute neekat» utan tycktes kapitlet rådligt vara, att han sig betänkte och förväntade någon »promotion» (1631 $^6/_7$ VDP. A I 6).

Vid diskussion i Stockholm 1637 talade Rudbeckius kraftigt för en lika välrustad läroanstalt som hans för huvudstaden. Sådan, sade han, vore ock högeligen erforderlig för varje stift; i storlek borde den jämställas med de befintliga i Västerås och Strängnäs. Ännu vid sitt sista offentliga framträdande (1641) talar han för ökat antal gymnasier. Likheten i organisation, kurser och lärareantal är odisputabel mellan VSO. 1628 och (de $^{17}/_5$ 1639 avfattade) fundationsbreven för de Collegia eller Gymnasia, som skulle utgöra överbyggnader å trivialskolorna i de danska stiftsstäderna Roskilde, Lund, Ribe, Århus och Viborg. Även de efterbilda akademier och — liksom svenska regeringen vid ett tillfälle för Västerås' gymnasium (s. 156 not 2) — behålla professorstiteln; likväl voro de fem i det lilla Danmark och grundade av regeringen själv. Strävan efter akademi borde då även där vara »uppenbar». Tydligt synes mig i stället, att Rudbeckius önskade dylika högtstående skolor för varje stift med överbyggnad i ett eller några universitet, av vilka intet skulle förläggas till Västerås. Alltså: de äldre katedralskolorna i utvidgad form med för akademien grundläggande, för vissa lägre tjänster avslutande studier; förbättrad undervisning inom stiften som villkor för den kompetens, skolorna redan gåvo, — det är syftet med Rudbeckii organisation.[1] Behovet av så välordnad stiftsundervisning var stort bl. a. därav (s. 10), att ett flertal aldrig frekventerade universitetet; halvpräster funnos här och var, voro till åtlöje för sina ringa kunskaper och betitlades »beaner» (gulnäbbar). Föga bättre blev arbetsresultatet för många, när de genom deposition befriat sig från skymfordet, ty flera stannade i Uppsala ej många veckor efter ceremonien. Under sådana förhållanden och med det stigande behovet av statstjänstemän för ögonen voro välordnade stiftsskolor högeligen nödvändiga. Rudbeckii läroverksorganisatoriska arbete är så mycket betydelsefullare, som han därmed ej önskade tillbakasätta den högskola, han förut med samma nit och kraft tjänat.

[1] Högre katedral- l. provinsskolor funnos ock i bl. a. Holland, Bremen, Zürich, Genève o. Augsburg. Den enda restriktion, Rudbeckius gör för sitt gymnasium, med vilken Paulini ofta ådagalagda åstundan efter akademi i Strängnäs må jämföras, är genom uttrycken Illustris och Konungzligh. Detta i likhet med ett antal välordnade gymnasia och högskolor i utlandet. Måhända överensstämmer epitetvalet med hans ord 1637, att gymnasia borde inrättas sådana som i Strängnäs och Västerås »eller lijtet ringare» (THYSELIUS, *Bidrag*, s. 44).

TIONDE KAPITLET.

Rudbeckii verksamhet för och krav på läroverkets lärare. Några lärareprofiler.

Hand i hand med utvidgningen av ämnen, pensa och lokaler går förbättringen av *lärarnes villkor.* I sina kyrkiostadgar upptog Rudbeckius uttalandet i S. O. 1571, att ingen vore bättre värd »itt godt vnderhåld än en troghen och flijtigh scholemestare»; hans arbete vore nödvändigt samt ganska tungt och förtretligt. Trots K. O. hade Rudbeckius tidigt (1604) haft skäl att å lärarnes vägnar klaga, att de måste tigga sitt bröd från dörr till dörr. I Västerås erhålla lektorerna så småningom jämförelsevis rikliga avgälder från vissa av regeringen därtill anslagna församlingar, kollegorna fingo — åtminstone delvis och en tid framåt — själva uppbära understöd ur dem givna socknar; till många utdelades bidrag ur taxa parœciarum, d. v. s. den kassa, som bildades genom elevernas avgifter till lärarne för sin sockengångsrätt. Sockenfördelningen ändrades och förbättrades flera gånger. Olika slag av extra förtjänster inom läroverket nämnas i statuterna, och om avlöning åt vikarier mäla protokollen allt som oftast. Åt flertalet lektorer nyuppfördes ock bostäder (i S. O. 1571 och K. O:s förslaget 1619 förordnade endast för rektorer). Lärarnes ekonomiska och rättsliga ställning förbättrades genom tättkommande löneändringar och bestämmelser, vilka äro så mångskiftande och för orten speciella, att knappt en bråkdel här kan finna plats. Bland de hos konungen utverkade lönetilläggen må anföras dennes skrivelse från »stridsvagnen», daterad i Nürnberg jämt en månad före Lützendagen och saknande uppgifter om lönetillskottets storlek. Enär han gärna ville, att ungdomen »medh lärde ochskickelige Män måtte wara försorgdh»,—ett stående uttryck i hithörande skrivelser — och enär lektorerna vid Västerås' gymnasium blott med stor nöd kunde förbliva vid »deras af oss tillförende till deputeret vnderhåldh» . . ., säger han sig hava »vndt och efFterlåthet

att Lector Ethices et Polit[ices] . . . till sitt förrige vnderholdh ett hemman om [ ] tunnors Räntha: Matheseos ett om [ ] tunnor: Linguæ Hebræe ett om [ ] tunnor, Græcæ Linguæ ett om [ ] tunnor: och Lector Logices ett om [ ] tunnors Räntha årligen niutha och behålla skole».[1] Till löneökning ifrågasättes dock ej de sedan gammalt gynnade lärarne i teologi.[2] Rudbeckius drog t. o. m. ej i betänkande att minska deras inkomster. Så Consulterades (1630 $^{16}/_{1}$) om »huru mycket futurus Th[eologie] Lect[or] skal bekomma til löön» antingen så mycket som företrädaren »heller och någhot minder», i vilket fall överskottet skulle »medhdelas them som minder haffue.» Och kyrkoherden får dela med sig (1624 $^{7}/_{2}$) hälften av S. Elians kyrkohärbärge, när lektorerna i grekiska, matematik och logik ej fått ut sin lön; t. o. m. två tredjedelar skulle han »mista», därest han ej gjorde »sin flijt». Theologus och andra skulle även giva av sitt »överflöd». Om sådan broderlig kommunism talar ock följande stadgande: (1622 $^{2}/_{11}$) »Om någhon icke får tillfyllest såsom honom är deputerat, skola the andra som hafua fått öfuer fylla honom up thet. Blifuer öfuer för alla, så skola the gifua till capitelet huar fierde tunna, och behålla sedhan sielfue then andra deelen. Om ingen thera får öfuer, vthan kommer intet till then summa som förra är sagdt, så skola huar hafua afsaknat proportionaliter.» Men missförhållandena voro för inrotade för att lätt försvinna. Ofta nedsänkta i skuld genom ett 20-tal studieår hemma och i utlandet samt ekonomiskt ovarsamma genom vanor från tidens lärda vagabondliv fingo de flesta lärare kämpa med ekonomiska svårigheter genom decennier, en och annan livet igenom (s. 193).[3]

Stundom kunde ej ens Rudbeckii kraftiga hand uttaga lärarelönerna, när kriget (eller fogdarne) slukade allt. Så klagar Gabriel Holstenius med bön om Harakers kyrkotionde, som Henrik Horn ville giva till kronan: »Gudh weet att wår nödh är stoor, eftersom wårt endaste Underhåld, bestående allena uti Spannemåhl, är i

---

[1] Breef Copiæ Book, VDA. s. 32 v:o, jfr a. a. s. 68. Om lärarnes gårdar: Mem. quot., s. 26. Jo. Terseri ekonomi är bättre i Västerås än i Åbo. Holm, a. a. s. 97, 132.

[2] Rudbeckius har ej minskat den sekelgamla strävan att nå teologie beställningar. Åtminstone då han måste för sjukdom överlämna en del av ämbetsplikterna (s. 189; 1641 $^{7}/_{9}$ VDP. AI 8) bestämdes, att »senior inter Capitulares eller Lectores utkores till Lectorem Theologiæ». Ett fåtal exempel visa, att teologie lektorerna ej alltid voro de lämpligaste. (En sådan: Jac. E. Terserus).

[3] T. ex. Petr. Ol. Dalek., Stiernhöks broder. Så måste Rudbeckius någon gång anteckna »uthfattigh» på »restlängden» för en lärares avgifter till Skepzuthredningen o. a. T. ex. Mem. quot., s. 56. Jfr VDP. $^{22}/_{12}$ 1630, $^{14}/_{6}$ 1645 (AI 8).

desse twenne åhr till Rijkzens allmenne defension nödhwändigt deputerat att fördenskul detta wacerande præbende kunde allra nådigast mig till någon hjälp och understöd uplåtit blifwa.» Bättre var ej att få; professorerna i Uppsala voro 1628 nära svältgränsen,[1] och flykten från deras lärda mödor till prästtjäll på landet avtager först på 1640-talet. Man sade: »Quem Jupiter odit, pædagogum facit.»

Men Rudbeckius ej blott ger, gläder och stöder. Han ställer också stora krav på lärarne. Deras *vandel* skulle vara föredömlig. Därför stipulerades, att en nytillträdande borde vara välrekommenderad och känd av någon förutvarande lärare. Överdåd i levnadssätt och klädsel belades med plikt, som andra gången höjdes till halva lönen och den tredje utgjorde avsättning. De för modedyrkan misstänkta fingo före tillträdet avsvärja och avlägga det »modärna seklets förvända vanor.» De och elever av samma art avstängdes även från fortsatt stipendieutdelning, tills bättring skett. Även *flit* och intresse övervakades noga. Så erhåller D. Josef Sv. Chærberus skolrektoratet 1642 ($^{23}/_{7}$ VDP.) på det villkor, »at han skal bliffwa flitigh», hösten s. å. »admoneras han till flijt ($^{12}/_{10}$) och slipper med nöd (1644 $^{21}/_{12}$) avsättning för verkliga eller förmenta tjänstefel. När biskopens studentkamrat, kyrkoh. Elias' »läxa» försummas, hotas han med löneminskning eller avsked, och Ol. Joh. Rättvich. fick upprepade varningar, enär han var en »lathund i sin syssla».[2] Utom några oenighetstvister med åtföljande varningar är detta källornas väsentliga utsagor om restriktiva åtgärder för lärarnes seder och nit. I övrigt märkes, att *»nychterhet»* var merit för sökande lärare (1642 $^{23}/_{7}$), att *lärarne straffades dubbelt mot eleverna,* och att prubban stundom även öppnades för dem. För att utestänga villoläror krävdes vid anställning *ed på den rena läran,* symbola, Uppsala mötes beslut samt kyrko- och skolstatuterna. Såsom prästerna fingo lärarne förbinda sig till konkordieformelns uppfattning, fast den ej ännu hade symbolisk karaktär.

För att förvissa sig om lärareskicklighet och för att öka den vidtog läroverket ett flertal åtgärder. Vid anställning av kollegor erfordrades vanligen intet *prov.*[3] De utsågos nästan undantagslöst bland läroverkets f. d. elever direkt vid avgången eller efter akademivistelse. Ofta nog fingo de liksom lektorsaspiranterna före ordinarie anställning *vikariera* för lärare, som dött, befordrats, voro på visitationsresor eller studerade vid universitet. Sålunda funnos rika

---

[1] Oxenstiernska saml. RA. Enligt NORLIN, *Bidrag*, s. 78.

[2] Herweghr: Om them . . . Textens citat: VDP. (A I 8). Jfr a. a. 1640 $^{23}/_{9}$.

[3] Blott två gånger nämnas sådana. 1619 $^{10}/_{8}$ (jfr V. S. Album, s. 3), 1631 $^{17}/_{8}$. VDP. (A I 6). Om vikariat t. ex. VDP. (A I 8) $^{26}/_{6}$, $^{2}/_{8}$ 1642.

tillfällen att aktgiva på platssökandes egenskaper, vilka man dessutom oftast kände från elevtiden. Kravet på avlagt prov var ej nytt. Sådant hade varit stipulerat redan i S. O. 1571. Vid förhör och examination borde den sökande visa sig i synnerhet vara en godh Grammaticus. Kyrkolagsförslaget 1619 hade härvid intet att tillägga.[1] Rudbeckius vidgar tydligt lärareprovet: utom att vara en godh grammaticus skulle man visa sig »nogh förfarin på scholans nödighaste lexor.» (Kyrkiostadgar, Cap. Om scholar). På hela denna fordrans innebörd torde vi icke tidigare hava något exempel i Sverige. Den för ett ettämneslektorat å gymnasiet provande skulle sålunda ådagalägga sin skicklighet även inom trivialskolans läroområden. Då för uppflyttning från denna skolform krävdes av eleverna berömvärda kunskaper i logik, retorik, aritmetik och latin (grammatik och auktorer), torde provet omfattat åtminstone dessa ämnen utom lektoratets huvudämne. Då aritmetik icke eller föga ingick i jesuiternas eller Wittenbergs skolor, vilka i utlandet stodo i främsta rummet i avseende på resp. lärareutbildning och lärareprov, så synas Rudbeckii krav varit större än deras i avseende på lärarbildningens mångsidighet. Den nödvändiga latinfärdigheten undersöktes dels genom skriftligt prov (epistola), dels genom disputation på något klassiskt språk. Allmänna kunskaper, lärareskicklighet och förmåga att lätt uttrycka sig på latin, vilka egenskaper säkerligen inbegrepos i det äldre ordet grammaticus, skulle tydligt och rättvisare framgå av en veckas övervakad skoltjänstgöring. Så tävlade 1630 Jonas Columbus och Westhius om teologie lektoratet, varvid den förre ålades ($^{20}/_{1}$) disputera om Kristi person samt ($^{2}/_{6}$) två dagar om rättfärdiggörelsen, medan den senare skulle hålla disputation om nattvarden. (Om ett annat prov jfr s. 193.) Tidpunkten för disputationen uppsköts ofta till lämpligaste tid för den sökande, ja skedde stundom efter utnämningen. I sådant fall gällde det en aspirant, som tjänstgjorde vid läroverket i annat (lägreställt) lektorat (ev. kollegabefattning) eller var rektor vid något mindre läroverk i stiftet. Några delar av provtjänstgöringen fingo emellertid alltid även sådana lärare i god tid undergå.[2]

[1] Nova ordinantia hade krävt prov vid akademien och "aff Rectore Vpsalensi commendationem", vilket emellertid blott föreskrives rörande renheten i läran. Kyrkoordn. s. 347.

[2] Provande erhöll ofta reseersättning eller dagtraktamente. Så wardt 1632 $^{1}/_{2}$ nyutnämnde Arbogarektorn Thomas Erici [Mylonius] »gifuit till att betaala sin kost med, medhan han hafuer warit her och giordt sitt prob. Penningar tijo daler». En nyvald kollega får av samma orsak 1631 $^{17}/_{8}$ lika mycket »till kostz betalning». (A I 6) VDP.

Ingen blir lektor förutan *akademistudier.* Utan att hava angivit detta krav skriftligt synes Rudbeckius häri vara den förste i landet, och han förbereder så ett först i S. O. 1693 upptaget stadgande. Redan från sitt första biskopsår, sålunda flera år före gymnasiestiftelsen, önskar han erhålla till lektorer lärda män från Tyskland eller Uppsala. Utom genom vikarierande och prov samt e. o. tjänstgöring (t. ex. retors) söker Rudbeckius skaffa dugliga lektorer genom att låta stiftets bästa stipendiater *förbinda sig att* vid återkomsten *»icke skilja sig ifrån Scholæverket» i Västerås.* Genom prov skulle de dock då ådagalägga sin religiösa uppfattning och sina ökade kunskaper. Så vunnos Stiernhielm, Stiernhök, Barchius, Petrus Jonæ Hels., Adolf E. Terserus m. fl. framstående krafter. Återkomna erhålla de efter godkänt renlärighets- och kunskapsprov stundom full lön; oftast få de dock ersättning blott vid tillfälliga förordnanden såsom vikarier för inspekterande kapitelsledamöter, för sjuka och på vakanta platser e. d. Så väntade de, till dess utvidgningssträvandena eller någons avgång gåvo (efter nytt prov) mera stadigvarande verksamhet, eller tills de kunde nå prästtjänst.[1] Om den hemvändande stipendiaten icke ställde sig till domkapitlets förfogande, skulle understödet vid vite återbetalas. Endast motvilligt och på tungt vägande skäl tilläts uppskov med inträde i tjänstgöring (s. 151 not 1).

Ofta ställdes på stipendiaterna samtidigt det kravet, att de huvudsakligen skulle *ägna sig åt* någon eller några *varandra närstående vetenskapsgrenar.* Så tillämpades på lärarne Gustav II Adolfs sats av 1620 (Resolutionen) om eleverna, att man borde låta »hwart Ingenium exellera j dedh som dedh inclinerar till»;[2] först S. O. 1724 skulle upptaga fordran på specialstudier för ämneslärarekompetens. I en tid, då alla studier började och slutade med teologi och mer eller mindre voro teologiska alltigenom, måste denna inkörsport för ämneslärarsystemet te sig ny och ej så litet förvånande eller — för

---

[1] Så skulle den tillfälligt anställde Dnus Petrus [Jonæ Hels.], »läsa någhot in philosophia», varom vidare skulle statueras framdeles, och Dnus Gabriel [Holstenius] läsa linguam Græcam (VDP. 24/9 1625). Som lön skulle de halvera återstoden av den till Uppsala förflyttade Jonas Columbi underhåll, tills någon lektor »kommer undan». För redan nedlagt arbete (exercitia) få de gångedags- och apostladagspengar, uppburen hyra samt 5 daler ur fiscus. »Men så skola the ännu läsa hwar sina 2 lexor i scholan till proff in futuro intervallo.»

[2] Då biskopen hänvisar flertalet till studier inom filosofiska fakulteten för detta ändamål, visas härav ock arten av hans akademisträvan (s. 180, 310). Den framgår ock av lektor Alsbeckii ord i en av sina disputationer, att ett närmare studium av astronomien tillhörde universitetet, ej gymnasiet (s. 261).

ej få — avskräckande. Hos Rudbeckius fick naturligen ej kristendomsämnet åsidosättas, men det fick ej längre ensamt anses äga den magiska kraften att förläna insikter och undervisningsförmåga i alla ämnen. Och häri var ett avsevärt steg taget att förverkliga de principer om vetenskapens frihet och framstegsbehov, som han tidigt, i sitt första universitetstal, framhållit; häri låg en bland förklaringarna till hans läroverks gedigenhet.

Under den allmänna medellösheten avhjälper biskopen bristen på dugliga lärare bl. a. genom personliga hänvändelser till regeringen (brev härom: Bil. s. 95—97) samt genom stiftets och egna medel och genom influten straffplikt. Väsentligt höjes antalet *stipendier* för studier såväl i utlandet som i Uppsala. Så erhöll Daniel Boetij Moræus, som »njutit mycket godt i Ungdomen» hos honom,[1] jämte fyra senare framstående män[2] år 1631 rätt att av ett flertal prosterier mottaga understöd för att kunna uppehålla sig i Uppsala. Flera av dem hade förut med hjälp från kollegiet studerat därstädes; bl. a. hade Petr. O. Dalek. (Stiernhöks broder) tre år förut haft stipendium, och hade han (1630 $^{26}/_{6}$) självvilligt utfäst sig att studera in Physicis. (S. 310. Han blev ock sedan lektor i ämnet.) Stiernhök uppfordrades 1619 $^{18}/_{8}$ under kollegatiden i Arboga att med begärda bönedagspenningar hellre draga till Uppsala än till utlandet. Såväl de flesta här uppräknade som ock ett flertal andra, varibland Rudbeckii söner, underhöllos ock vid utländska akademier. För sådant understöd fordrades ej sällan prov av sökande, vilkas senaste studier ej på annat sätt kontrollerats. Stiernhök t. ex. blev på sin anhållan om nämnda kollekt »imponeradt att skriffua een Epistolam till morgonen», och en studiosus Matheseωs ålägges samtidigt att disputera: ty man ville lära känna de bådas »ingenium» och »profectus».[3]

Vakenhet och fortsatt utbildning krävdes; mångskiftande och fordrande voro lärarnes åligganden.[4] Liksom prästerna fingo lärarne ej sällan vid synoderna tjänstgöra som præsides och opponenter. Varje lektor skulle hålla disputation tre gånger årligen och deklama-

[1] Skolrektor i Köping 1640. Han blev i biskopsgården förmäld med Jacob Bωses dotter Thora samtidigt med en biskopens dotters giftermål (med Er. Salemontanus; $^{2}/_{1}$ 1642). Bωses hem upplöst 1640 genom hans död.

[2] Matth. och Thom. Mylonius, Petr. Ol. Dalek. och Wideck. J. Grengius.

[3] För att underlätta detta gav man den senare två daler att »leija sig häst för». 1631 $^{26}/_{10}$. VDP. (A I 6).

[4] Gymnasiets rektor hade (enl. VSO. 1628) ungefär samma förpliktelser som i våra dagar; han skulle vara ordförande i det varje lördagsmiddag sammanträdande kollegiet samt ägde rätt att utdela de lättare straffslagen. Gymnasiekollegiet var över honom liksom över skolans lärarekollegium högre instans. Rektoratet synes hava varit föga eftersträvansvärt. (A I 8 VDP. 1644, s. 230.)

tion en; skulle hava fullt genomgått varje pensum till examen, och korrekturläsa tryckeriets arbeten inom hans ämne; skulle inom kollegiet överlägga och rösta om censurering, straffåtgärder och skolorganisation samt vara närvarande, då någon hans elev disputerade eller deklamerade i andra lärares ämnen. För frånvaro och förseelser fick han böta dubbelt mot kollegorna. Dessa senare hade motsvarande skyldigheter; deras disputationsplikt var dock ersatt med kortare samtal över behandlade lärosatser; dem ålågo ej bokrättelser och bedömande av innehållet. Deras skoldag var längre, om ock V. S. Leges borttagit 1611 års bestämmelse för lägsta klassens lärare att tjänstgöra minst sex timmar dagligen.

Trots trångmål, genom krav och kontroll och den i tidsandan liggande arbetslusten buro lärarne den långa skoldagens tunga och hetta och stodo sin biskop bi i hans nitiska föregångarverksamhet. För flera av dem räckte ock tiden till för diktning, för läroboks- och disputationsförfattarskap, varom tillgängliga bibliografier och de handskrivna biografica (t. ex. i UUB., VGB.) nogsamt vittna. I dessa senare arbeten, i kapitelsprotokollen, herdaminnen och andra källor återfinner man ock eller kan läsa mellan raderna, huru verksamma, framåtsträvande och jämförelsevis välutbildade lärarne voro och ännu mer blevo. Några av deras svagheter hava här nämnts. I avseende på dessa liksom rörande folkets karaktär hava huvudsakligen felen uppskrivits i källorna; dygderna och fliten nämnas föga men lysa igenom så gott som allestädes. Helt visst kunde Rudbeckius oftast giva det betyg: »perindustrius», han en gång gav en till Tyskland farande kollega. Nästan utan undantag kunde lärarne betecknas med Petr. Jonæ Helsingii eftermäle: »Han var en man av gammaldags tro och heder». Utan denna kår och dessa egenskaper hade Västerås' gymnasiehistoria ej varit så lysande.

Några spridda drag ur lärarnes liv må därför här få plats, avsedda att kortfattat utfylla framställningen i nämnda avseenden. Blott om J. Th. Barchius gives en utförligare framställning av en kort verksamhet, enär den i korta protokollsutdrag ovanligt detaljerat omnämner formerna för lärareanställning och konsistoriets omsorg om den unge läraren. Bland namnen finna vi flera av vår odlings stormän, vilka Rudbeckius »upptäckt», vilkas utbildning han möjliggjort med egna, kyrkans eller statens medel, vilkas snille eller talang han icke räknade för rov att ställa i ungdomsutbildningens tjänst, men vilka han ej heller trots stipendievillkoren hindrade att gå därifrån till andra, till de högsta ämbeten. Vidsynta män på skilda områden berövades härigenom läroverket, men biskopen hade redan

spanat efter nya. Det skall härvid icke förbises, att de landsberömda krafterna nästan enbart tillhörde gymnasiets första tid. Härtill torde skälet sökas i de nya möjligheter på skilda banor, som slutet av Gustav II Adolfs tid skapade. Vad läroverket härigenom förlorade i genialitet, vann det måhända i träget skoldagsnit. Men detta gör sig ej så bemärkt; källorna därom flyta sparsammare eller i varje fall mindre omväxlande, och uppgifterna därom av sent datum kunna svårligen kontrolleras. Följande lista fäster sig ock mera vid de lysande namnen och den första tiden än vid de »små» och senare. Dessa sistnämnda lämna vi med följande betyg ur biskopens och kapitulares' brev till Axel Oxenstierna ($^{12}/_{3}$ 1634; här s. 176): »Nec Ill[ustra]tem Tuam celare possumus data occasione scribendi nostra studia hic Arosiæ nequaquam frigere Docentibus non frustra pensa sua facientibus: florida quippe juventus in scientiarum et Lingvarum peritia magis magisque proficiens certis indicijs promittere videtur fore aliquando ut patria charissima Dei beneficio litterarum splendore inclarescat.»

Eric Holstenius var rektor från 1618 och Rudbeckii högra hand (särskilt vid första skolbygget). Han hade studerat 12 år i Västerås, fyra i Wittenberg och två i Helmstädt; infångades på sin mellersta Tysklandsfärd av danskar under Kalmarkriget och satt 8 månader fången. Började under Rudbeckii första biskopsår Albums oskattbara lärare- och lärjungeuppgifter; lät 1622 trycka den egendomliga latinspråkläran Bellum grammaticale; blev gymnasiets förste rektor och lektor physices 1623. Han var sträng i sina ordningskrav; rottingnamnet mäster Erik uppgives gå igen på honom.[1] Från läroverket avgick han omkring nyåret 1627 och dog såsom prost i Skedvi. (Lovdikt av T. Polus: K. 2 a. UUB. Jfr här s. 74, 84, 45 not 2).

Hans broder Gabriel Holstenius, som delat hans öden i Danmark, studerade och reste i Tyskland, Holland, Frankrike och Italien med understöd från kapitlet. Han blev 1625 lektor i grekiska, som var hans älsklingsämne, liksom det genom honom blev hans elevers. På detta språk samt på latin, svenska, tyska och italienska skrev han (ännu bevarade) dikter i mängd till konungens, Rudbeckii, disputanders och andras ära och säges hava så väl känt de nyare språken, att han »hade sig bekant det fina i deras poesie». Han ville 1625 giva ett särskilt collegium græcum, vilket kapitlet biföll med bestämda villkor Utgav Boschii Tabula de Accentibus apud Græcos och höll disputationer på grekiska. Han påstås vara författare till Guth-

[1] Joannes Elai Terserus flyttade adertonårig exemtum Rectoris sævitia till Rudbeckii broders skola i Örebro 1623 (Holm, *Terserus*, s. 18).

ræi Utfärdzpredikan över Rudbeckius, vilket dock tarvar bekräftelse. Lektor i politik och teologi; gymnasiets rektor, domprost, (jämte Sim. Benedicti) Rudbeckii ställföreträdare under dennes sjukdomsår. (VDP. 1641 $^{7}/_{9}$). Bekostade från 1642 andra kaplanssysslan, som uppehållits av »halfprestade Dieknar». Föreslagen av Rudbeckius 1637 till biskop i Reval (så ock brodern, f. d. rektorn) och till superintendent över Estland. (Sv. Riksdagsakter s. å. $^{23}/_{6}$, $^{4}/_{7}$). Han erhöll pluralitet vid stiftsprästerskapets val till biskop efter Rudbeckius. Som brodern »drivande och outtröttlig men lættsam och behagelig». Hans äktenskap med Petrus Rudbeckii dotter (fr. 1630) blev honom emellertid den största sorgekälla (Jfr klagoskrift: K. 2 a, s. 98 v° o. f. UUB., 1648 $^{16}/_{8}$ VDP., Herweghr: Samlingar).

Hans företrädare som lektor i grekiska var JONAS SV. COLUMBUS. Denne hade njutit skolgång i Västerås och Trondhjem samt i Köpenhamn, varest han underkastades lidanden så som de båda förra. Efter Uppsalastudier med »merkelige progresser» och 1619 fäst vid skolan sändes han samtidigt med Stiernhielm och Petrus Jonæ Hels. såsom synnerligen »stark musices» med stipendium till Tyskland och medförde därifrån musikinstrument, sångböcker o. a.[1] Han förde såsom rector cantus undervisningen till dittills okänd höjd. Så ock sedan i Uppsala, där han blev professor Poeseos 1625; kyrkoherde i Husby 1630. Latinsk poet. Fader till skalden Columbus. [Jfr s. 129 not 1, 252.]

Enligt uppställt stipendievillkor tillträder STIERNHÖK lektorat 1624 efter skol-år i Västerås, kollegaanställning i Arboga samt studier i Uppsala, Tyskland och Frankrike. Avbruten av en ny tvåårig utlandsvistelse fortsätter hans verksamhet här till 1630, då han tävlade utan resultat (VDP. $^{5}/_{6}$) med Gabriel Holstenius om rektoratet vid gymnasiet och utnämndes till assessor i Åbo. Han var det germanska rättsstudiets grundläggare (enligt Schück), och det sjuttonde århundradets ende store vetenskapsman i Sverige (enligt Geijer). Han talade öfvertygelsefast emot astrologien och verkade liksom förra Västeråseleverna Matth. Myl. Biörnklou och Jo. Terserus emot konkordieformeln. Så ivrade han ock mot exorcismen.

GEORG STIERNHIELM uppehöll den förres politiklektorat under en del av dennes andra studieresa. Elev 1619 i högsta klassen i Väs-

[1] Så sändes även Laur. O. Wallius från Örebro skola och Joh. Terserus d. y. från Åbo akademi till utlandet att köpa böcker (jfr s. 47). — Columbus var gymnasiets förste lektor i grekiska. Nicolaus Rudbeckius uppgiver i liktalet över honom (a. a. s. Eij), att denne förordnats (av Bellinus) redan 1618 till "Lectoratum G. L. och Musikens Direction".

terås erhöll han medel av kapitlet 1624 (som student i Uppsala) för studiefärd samt besökte Tyskland, Frankrike, Italien, England och Holland. Blev 1627 »Læsemestare» vid Collegium illustre i Stockholm (efter Jacob Rudbeckius Bωse), senare president i Dorpats hovrätt och antiquitetskollegiet, riksarkivarie, krigsråd. Han var nyplatoniker, hyllade Cusanus och Bruno, »talte twifwelaktigt om den kristna religionen» och exkommunicerades i Livland som ateist, vartill säkerligen bidrogo hans naturvetenskapliga insikter och konststycken. Han förfärdigade astronomiska instrument samt säges hava infört mikroskopet och solglaset i Sverige; uppgjorde rikets mått, mål och vikt. Utgav flera matematiska arbeten (därav i Västerås en algebra 1639), men är allt för glömd på detta område. Han var den förste, som införde decimalbråk i Sverige. Följdrikare blev hans verksamhet såsom »svenska skaldekonstens fader». Han insåg svenska språkets lägervall och fattigdom men trodde på dess förnyelse, menande, att vårt språk kunde bliva »flödigt och rikt, ljuft, fagert och prydligt». Stiernhielm tänkte bålstora tankar om vår forntid. Han och Petrus Rudbeckius voro bland de första banbrytarne för svenskt språk och svensk dikt; vid gymnasiet var bådas verksamhet för kort och den lärda bildningen för latinberoende för att deras nit i berörda avseende där skulle efterlämna djupare spår.

Petrus Rudbeckius, biskopens äldre broder, fästes liksom flere av dennes söner vid läroverket. Han hade då studerat i Tyskland (tills. med Johannes), arbetat i collegium privatum, varit professor i eloquentia och i fysik samt rektor vid universitetet. Blev 1625 teol. lektor i Västerås samt 1627 prost i Köping. Han utgav bl. a. didaktiska dikter på svenska, som höra till det märkligaste och bästa från denna tid (Schück); enligt vår främste litteraturhistoriker måste hans dikt Herkules anses vara förebilden till den dikt med samma namn, som gjort hans lektorskamrat Stiernhielm så berömd. Om hans psalmbok jfr s. 215; Beckman, a. a. s. 688.

Joannes Elai Terserus (major) blev efter sin broder Adolf gymnasiets rektor. Efter information (i Leksand) av Eskil Petræus och Jonas Columbus (s. 190) återfinnas båda 1619 såsom elever i första kollegaklassen i Västerås; de prästvigdes 1631 (Mem. publ., s. 55). Joannes blev kollega 1627, kapitelnotarie, lektor i grekiska (1632) samt musikledare [enär konrektor (Alsbeckius) var därtill väsentligt svagare]. Han medföljde biskopen på den estländska visitationsresan, varvid han gjorde disputationsinlägg på grekiska samt predikade oförtröttad. Genom studier i utlandet förvärvade Terserus ingående kunskaper i semitiska språk. 1633 erhöll han ett

osedvanligt stort resebidrag: 106 daler (H. I: 4, s. 12. VDA.) och avreste till Tyskland (bl. a. Wittenberg, Jena, Helmstädt), Frankrike, England och Holland. Var regementspastor i svenska armén. Hade rekommendationsskrivelse från Rudbeckius till Ax. Oxenstierna; denne lät honom i Mainz utvälja en boksamling för Västerås, om vilken biskopen framställt anhållan, men som ej kom denne till handa (s. 176 not 4). Hemkommen 1637 deltog han i utarbetandet av förslag till S. O. Trots sina studier och sin vänskap med Hornejus och Calixtus fick Terserus sig teologie lektoratet anförtrott. Han blev 1640 professor [1] och 1658 biskop i Åbo men avsattes 1664 till följd av sin synkretism. Till teol. d:r utnämndes han 1648 men påverkades så föga av ynnestbeviset (s. 81), att han blev en av ledarne för oppositionen vid 1650 års riksdag. Såsom kyrkoherde i Stockholm inrättade Terserus ett collegium illustre Claræmontanum (sedan stadens gymnasium flyttats till Gävle). Terserus blev 1671 biskop i Linköping. Han utgav en Sacra Chronologia (med årtalslängder; 1657) samt flera teologiska arbeten. Jfr Holm a. a. passim.

Matthias Andr. Biörkstadius (Betullius) hade som elev relegerats[2] men kommit åter och vann (trots sina föregåenden) anställning såsom kollega och sacellan samt författade en aritmetik, som anbefalldes till användning i stiftet (s. 256, 257). År 1633 erhöll han för »Tabula motuum cælest.» 14 Rdr (49 daler; H. I: 4, s. 12, jfr a. a. s. 69. VDA.). Sedan han [VDP. (A I 8) 1638 $^{14}/_{11}$] ålagts att i och för begärd »promotion» göra sitt »prob docendo et disputando», erbjöds honom (1639 $^{4}/_{4}$) bliva e. o. matem tik-practicus, och i aug. s. å. (VDP. A I 8) kallas han till e. o. lektor med uppgift att korrigera scripta (här s. 153 not 1). Enligt Muncktell (a. a. I: s. 98, 99) gjorde han sig vingar och flög över staden men föll ner och bröt av ena benet. Kartor skall han hava »författat» över stiftet och dess socknar, i vilket arbete Rudbeckius biträtt honom. Vidare lär han, som ju hade ett gott »mekaniskt» huvud, hava gjort ett långt och »konstigt» skjutgevär, som han ärnade offerera konungen.

Johannes Thomae Barchius. Enligt VDP.:

---

[1] Tänkbart är, att just Rudbeckius, som arbetade bl. a. för episkopat åt bröderna Holstenius, framfört hans kandidatur vid Nyköpings riksdag eller året förut under regeringens långa vistelse i Västerås (för pestens skull), då Terserus var läroverkets rektor. Denne hade ej (1639) nämnts av Åbo domkapitel bland "capable" men utnämndes redan $^{26}/_{3}$ 1640. Jfr s. 89 not 1, 190, 197 not 3; Holm, a. a. s. 95, 157, 178, 207, 212, 356.

[2] Muncktells uppgift, att han miste rygghuden, är oriktig. Han kunde få »igenlöösa huden» med 10 daler och gjorde det. VDP. 1628 $^{16}/_{1}$, $^{19}/_{1}$; flera under 1629; här s. 297 not 2.

1628 $^{5}/_{11}$ [s. 33]. M. Joh. Thomæ[1] venit ex Hollandia. fråghades honom effter han haffuer hafft stipedium Diecoeseos Aros. om han wille bliffua här i Wästeråås qvar. Respond. ja. huadh Gudh och Rev. D. Episc:us wille. Bleff ergo tilsaght lägenheet här in Gymnasio, thess för innan göra sitt prooff.

1628 $^{29}/_{11}$ D. Joh. Thomæ Barckius . . . Pro proba legat Sequentia Regul[a] Societatis [kedjeräkning] in Arithmet[ica] Theoriam [Solis et] Lunæ in Astron[omia] De principijs internis in Physicis Disputabit de Cælo.

1629 $^{28}/_{3}$ M. Johannes Thomæ haffuer idagh hållit Probam disput. och är nu judicerat wärdigh til en locum här in Gymnasio, när någon locus bliffuer framdeeles löös. Rev. Dn. Episc:us befaldhe migh giffua honom aff Consistorij Penningar — fem daler.

1629 $^{1}/_{4}$ Rev. Dn. Pastor gaff M. Joh. Thomæ kost in til nästkommande Pingesdagh. Sedan loffuade Rev. Dn. Epis[cop]us (: huar icke någhor annor lägenheet kan bliffua:) at betala en tijdh fram.

1629 $^{29}/_{8}$ . . . Thomæ loffuades betalas kosten til S. Michaelis.

1629 $^{10}/_{10}$ frågadess om M. Johannes Thomæ skall fåå gården ther h. Bengt sitter. *Sententia* M. Johan skall få een stugu uthan legor; Men will M. Matthias [Nic. Tun.] i Romfartuna hafwa then andra så skall han henne lega [hyra].

1629 $^{16}/_{10}$ M. Johan. Thomæ kan komma vthi M. Andreæ gårdh effter M. And. nu Helgonemesse tijdh booförer til Hedemoora.

1629 $^{24}/_{10}$ M. Joh. Thomæ Barkius skal pro primo bekomma en stugha vthi Rev. M. Andreæ [Er. Dalek.] Th. Lectoris gårdh[2]

1629 $^{23}/_{12}$ Reverendiss. Dn. Epis. och totum consistorium befaldhe at Jagh skulle le[ffrera?] M. Johanni Thomæ — tiughu dal:r hwilka honom aff Con[sistorium bleff?] förährat.

1630 $^{20}/_{1}$ M. Johannes Thomæ giorde sin Eedh vthi Consistorio, och bleff antaghen för en Capitels Person [Ordinatus 1630 $^{24}/_{6}$].

1630 $^{5}/_{6}$ M. Johanni Thomæ Rectori Scholæ leffrerade Jagh effter Reverendissimi Dn. Epis. befalningh — 10 dal:r kopparmynt til hans Anderss. gårdz vprättelse

1630 $^{21}/_{8}$. Dn. Præpos. Tunens. och Berkens. begärade at Salighe M. Joh. Thomæ effterleffuerska, motte bekomma någhon hiälp til hennes Salighe mans gäldz affbetalningh. [$^{1}/_{12}$ s. å. erhåller hon $^{2}/_{3}$ av säden i Hobbo kyrkoherberge samt $^{2}/_{3}$ av elevernas sockengångsavgifter och mantalspengarna i Hobbo och Balung m. m.]

---

[1] Joh. Th. Barkius inskriven i högsta klassen 1619 i Västerås.

[2] Han får i nämnda gård »träägårdz stughan (til en tijdh)» $^{18}/_{11}$ s. å. VDP.

ELFTE KAPITLET.

Översikt över lärotid och undervisningssätt (med reformer och provskoleförslag). Examina.

Under läxdagarna (måndag, tisdag, torsdag och fredag) pågick arbetet i läroverket från klockan fem till fem med inflikade förbättringar av den äldre tidens schema, varigenom lämpligare fördelning skedde mellan skoldamm och vila. Timtalet i arbetet hade ock minskats.[1] I stället för fyra à fem timmar i följd lästes två, högst tre. Medan gymnasiets och privatkollegiets alumner voro ålagda att närvara under högst två på varandra följande timmar, voro lektionerna i skolan förlagda till följande tider: kl. 5—6 eller 6—7; 7—8 och 9—10; 12—3; 4—5 (summa 7 lektioner).[2] Efter läsning till kl. 8 följde (av ålder) frukosttimmen, varpå övades skrivning en timme (vanligen stilar). Från kl. 12 vidtogo vanligen sång, räkning och latin med vardera en timme; kl. 3—4 voro eleverna lämnade åt sig själfva att i hemmet, hos informatorn eller i skolrummet (där ej läraren men amanuenserna voro närvarande) inprägla sina uppgifter. Stadgandet för kl. 3—4 torde i nästan lika hög grad som för kl. 8 (s. 223) vara endast en omskrivning för lov.[3] (Klockan 2—3 ledighet enligt S. O. 1649). Sista timmen vidtog så förhör av det senast genomgångna, varefter dagsarbetet avslöts med bön och sång.

Om ock fortfarande otillräckligt var alltså behovet av vila och omväxling bättre tillgodosett än förut. Till en viss grad motverkades humanismens hälsoödande kammarstudier även genom ett i väsentlig mån bibehållet klassläraresystem. Det

---

[1] Jämför dock uppgift av HOLMQUIST, *Matthiæ*, s. 120. Ratio studiorum skulle härutinnan beteckna »ett väldigt framsteg». Jfr schemat Bil. s. 58.

[2] Blott fyra à fem för gymnasiet. Fritiden för utbildning var här så mycket större, som ordagrann läxinhämtning ej föreskrevs och latingrammatik ej förekom. »Hora est audita»: KARLSON, a. a. IV: s. CXCI o. f.

[3] Jfr HOLMQUSIST, *Matthiæ*, s. 116, om Matthiæs krav på ledighet.

tillgodoser även bättre karaktärsfostran och föreställningskretsens homogenitet (s. 205). Å andra sidan tillgodoses bättre fackkunskapen genom modifikationerna i sagda system. Redan från de lägsta klasserna handhavas en à två discipliner (med få timmar) av andra än klassläraren, men denne följer och bär ansvaret för sin avdelning. Han övervakar t. o. m. oftast (mot ersättning) elevernas hemstudier och kan så ytterligare lära känna och fostra sina alumner. Men väsentligt förtages verkan härav därigenom, att han följer avdelningen vid dess uppflyttning, endast då en högre kollega avgått. Höraresystemet är redan före Rudbeckii episkopat försvunnet i Västerås; det ersättes delvis av notarier eller andra tillfälliga biträden, vilkas tjänst torde varit till övervägande gagn i avseende å såväl tukt som undervisning, helst som de nästan undantagslöst stodo under kollegans uppsikt. I de högsta skolklasserna vidgas ämneslärarnes timantal; å gymnasiet undervisar var och en väsentligen i ett ämne. Men därigenom, att lektorerna stannade längre än collegæ vid läroverket och (vanligen) i tur och ordning stego till de högre klasserna som ämneslärare i en ny disciplin, ävensom på grund av Rudbeckii strävan att göra överstadiets klasser fleråriga blev ett visserligen ej oväsentligt modifierat klassläraresystem bibehållet även å gymnasiet och under de direkta prästutbildningsåren. Samhörigheten mellan lektor och elev betonades även därav, att respektive klasslektorer skulle vara närvarande vid deras alumners deklamationer inför retor.

Den omtanke om elevernas andliga och fysiska hälsa, som — om ock bristfälligt — kommer till synes bl. a. i klasslärarsystemet, i schematimmarnas antal och placering och i elevskarans uppdelning i skilda klassrum, var ock storligen av nöden, då alumnerna ej sällan tillbringade i läroverket sin tid mellan 5 à 7 och 20 à 30 år.[1]

Över de alltför många läroåren här och annorstädes hade ramisterna klagat högljutt redan länge och med rätta; detsamma lästes mellan raderna i företalet till Västeråslektorn Adolf Terseri gramma-

---

[1] Under sina senare år hade Rudbeckius t. o. m. utvidgat latinundervisningen (s. 232). I det han såsom hans samtid (och S. O. 1649) funnit, att vokabellärandet kan och bör tidigare kompletteras med formlära, bibehåller han därjämte de övre skolklassernas antal och deras retoriskt-logiska läroämnen. Denna ökning i det direkta och begreppsbildande latininlärandet torde hos Rudbeckius vara motiverad med den bristande språksäkerhet, som han kan hava funnit, och som även Oxenstierna tadlar med förvånansvärd motivering: »In gymnasiis Strengnensi och Arosiensi hafua dhe tracterat mathematica, physica, ethica, politica. Studium lingvarum blef satt tilbaka, huilket intet war itt godt sätt.» ANNERSTEDT, *Bihang*, I: s. 391. Jfr AKUP. 29/1 1648.

tik. Rudbeckius kände sig säkerligen härav för sin del föga berörd. Han hade redan gjort en väsentlig skilnad på latin- och läroår. Under cirka sex år voro högst $^2/_3$ av lästimmarnas antal anslagna till latin; därefter och dessförinnan studerade eleverna ämnet endast i mindre grad. Under tidigare epoker — så kunde han till sitt försvar säga — hade man ofta offrat dubbelt så lång tid på deduktiv, ej sällan ofruktbar undervisning i latin, som samtidigt föga kompletterades av andra ämnen.[1] Han kunde hava sparat tid för de unga genom att som andra minska undervisningen i modersmålet, matematik, sång, auktorer; tidigare skulle prästerna kommit i tjänst, om han som andra ej intagit hebreiska och realämnena å gymnasiet. Han kunde visa hän på att Gustav II Adolf gynnat och stött hans planer och att i dennes resolution latinet var mer gynnat i förhållande till de övriga ämnena än hos Rudbeckius.[2] Dock ligger det i hans koncept till skrivelse om *provskola* ett visst erkännande av rättmätigheten i de framställda klagomålen. Men endast med en viss betänksamhet, mera nödd än ivrig torde han nedskrivit sitt förslag, i vad det rörde tidsinskränkning. Ty det stod honom tydligt för ögonen, och han hade tidigt framhållit (kap. 4, 5), hur betydelsefull och svåruppnåelig grundlig lärdom är; läran, själsodlingen och fädernearvet skulle lida, om språkkunskaperna (med deras innehåll) och den filosofiska skolningen förytligades (s. 110, 114). Han erfor i 1637 års skolkommission oppositionen från den kyrkas sida, vilken han lett; skolårsinskränkningen i Strängnäs', Linköpings o. a. »modärna» skolor var honom bekant. Han uppgör senast 1644 provskoleprojektet, men sagda år nyförordnar han ett andra retoriklektorat (s. 154), och ännu 1645 finnes skolans under de senaste 12 åren skedda latinutvidgning kvar, ja det är först sagda år, källorna fullt visa dess tillvaro. Han hade åtta år tidigare framhållit önskvärdheten av att hela landets partikularskoleväsen toge Västerås' stifts skolor och S. O. 1611 till mönster. Han ämnar tydligen alltfort pröva och bestämma utvecklingens riktning. Men han har

[1] Hans scholæ inferiores krävde med sina många ämnen blott samma antal år som trivialskolan enligt S.O. 1571 med dess enbara latin och som jesuiternas och det gemensamma livets bröders skolor. Dessa utländska institutioner saknade dock mer eller mindre bl. a. aritmetikundervisning, vilken intog en mycket framskjuten plats å Västerås' skolplan.

[2] Rudbeckius hade ej ökat lärarekrafterna i latin men i alla övriga ämnen i jämförelse med konungens förslag 1620, som upptagit lika många lärarekrafter i latinet som i de övriga ämnena tillsamman (i fysik, aritmetik, teologi, grekiska och hebreiska). Då Gustav II Adolf för gymnasierna tillägger astronomi, etik, politik och svensk lag, få de nio läroämnena knappt en lärarekraft mer på sin lott än latinet ensamt. Jfr ock HERNLUND, Recension, s. 65.

ej ens inlämnat förslaget om provskola till regeringen.[1] Han ser och visar vägen men går den ej — en sällsynt företeelse i hans liv. Till en viss dubbelhet härutinnan kan hans sista sjukdom vara orsaken; måhända inverkade ock betänksamhet om riktigheten av planen eller farhåga för att skolan ej skulle komma under riktig ledning.[2]

Denna privata Scholas uppgift skulle vara »att pröfwa, om man tungomål, besynnerlig thäd latinske språket, oc hwad mere vti scholar proponeras plägar, nogot snarare oc lättare än här til skiett är, lära kunde». Till denna kan han hava fått uppslaget i lektor Adolf Terseri experiment i ett slags försöksavdelning, med ledning av vilken denne utarbetade sin reformerande, ramistiskt enkla grammatik,[3] vilken Rudbeckius ock tillät tryckas på gymnasiets officin (s. 243 o. f.).

---

[1] Trots HOLLANDER. a. a. s. 323. Jfr SCHÜCK, *Sv. Lit. Hist.*, s. 563. Skrivelsen upptager ett påbörjat koncept för regeringens svar. Bil. s. 91, 92. Ped. Tdskr. 1872, s. 53 o. f. Här s. 148—149 not 3.

[2] Eller glädje över att hans vän Stigzelius (1640) erhöll uppdraget att uppgöra förslag till S.O. Det kan endast vara en gissning, då jag framhåller det tänkbara, att, när Rudbeckius (1640, 1641) vill lämna biskopsämbetet, han hade i tankarna att själv leda provskolan. Ännu voro ej hans krafter brutna; det var då huvudsakligen svårmod över behandlingen från regeringens sida och (kanske) utsikterna att tvingas lämna sitt ämbete, som tillsamman med sjukdom motiverade hans tal om avsägelse. Föreställningen om familjens ekonomiska obestånd, det förhållandet, att konceptet är skrivet enbart i hans och ej i kapitlets namn, hans tal om sin ständiga omtanke om ungdomens genaste väg till studier och om lärarnes plikter att uppfinna nya metoder kunna giva — om ock svaga — stöd i samma riktning.

[3] Dennes broder Joannes talar samtidigt om lärarnes ofta upprepade eller dagliga besök i biskopsgården. (Här s. 301.) De »poikar» i den barnrika Terserus-Troilska familjen, vilka bröderna undervisade, torde varit försökspersonerna (K. 2 a. UUB.). Provtiden hade varit ett år; gossarne skulle hava sparat tre- à fyrfaldig tid. Jfr brevet från Bureus om samme Adolf Terseri uppfostran här s. 230 not 2. — Däremot skulle ej biskopen hava gillat de åsikter, Joannes Terserus uttalade i ett bevarat privatbrev till sin styvfader (år 1638 3/1. Bil. s. 73 o. f.), därest han känt dettas innehåll. Denne hebræus klagar över det stora numerus docentium och saknaden av timmar, då man vill »något nyttigt proponera». Jfr s. 244. Det är nästan ordagrant samma klagomål som i Hans Mikkelsen Ravns samtidiga eller något senare arbete: De Scholis bene constituendis (jfr NYERUP, a. a. s. 118). Det är ock ofta samma fordran, som inneligger i de (bl. a. inom skolkommittén 1637) upprepade kraven, att gymnasierna skola vara quasi medium mellan akademier och skolor. Man vill mer eller mindre tvinga gymnasierna tillbaka att giva blott instrumentalkunskaper. Men logiken, etiken och hebreiskan, om vilka ämnen kampen stod starkast, voro (enligt Rudbeckius) för varje präst och lärare så gagneliga, att de ej borde enbart förläggas till akademien, där ej flertalet infann sig. Man stred ock om disputationernas berättigande vid läroverken. De inskränktes i S. O. 1649 till lördagarna. Övers. av HACKLIN och SUNDBÄRG (a. a. s. 42, 36) här ej riktiga.

Om alltså Rudbeckii plan till tidsförkortning stannar vid ett i motiveringen för honom mycket karaktäristiskt skrivelseförslag,[1] har han emellertid redan en mansålder tidigare visat sig kunna utan skrupler — och i vissa punkter kanske som den förste i landet — omsätta flera av ramisternas o. a. reformatorers välgrundade yrkanden.

Under Rami namn hade många även av honom icke utsagda förbättringsidéer blivit spridda och genomförda i flera land. Med sina förbättringsyrkanden, som väsentligen gällde logikundervisningen, erhöll ramismen äran för flera pedagogiska maximer, som uttalats långt tidigare, men som vunno fullt eller förnyat beaktande genom att återupprepas av denna reformrörelses representanter eller genom konsekvenserna av deras uttalanden eller åtgöranden. Inrotade missbruk samt läsningen av Cicero, Seneca, Quintilianus, Plautus[2] o. a. hava väckt reformönskningar och givit vägledning i många uppfostringsspörsmål. Ett flertal aristoteliker assimilera de av det sunda förnuftet och av de nämnda författarne stödda maximerna men glädjas från sin filosofiska ståndpunkt att finna, huru även Aristoteles och Melankton långt tidigare i sina skrifter och orationer uttalat ett flertal av de berättigade reformkraven. Rudbeckius o. a. ansågo sig kunna i vissa avseenden hylla och metodiskt följa Ramus och dock vara aristoteliker ej blott filosofiskt utan även i väsentliga delar av sin skolverksamhet.[3] De kunde med Melankton lika väl som med den förre tala emot onyttiga kunskaper, emot tidigt filosofiskt, förnuftsfördärvande prat, emot tingens skugga i stället för saken själv; kunde hänvisa till den naturbeaktande Pli-

[1] Skolan förmodade han lända mången till framgång, om den lyckades, men i motsatt fall ingen till skada eller skam, enär det var »en priwatisk prof». I sin egenskap av enskild skola skulle den bliva bättre »föreståndin» än de officiella och mångstyrda, där blott få ville taga sig nogot särskillt omak up på.

[2] D. v. s. den pseudoplutarkska pädologien. S. 61, 103, 119; S. O. 1611: cl. III.

[3] Såsom Melankton arbetat för grekiskans införande, så införde såväl han som Rudbeckius långt mera kyrkohistoria och skriftstudium, än vad vanligt var i de aristoteliska skolorna (jfr Tholuck, *Vorgeschichte*, I: 2, s. 211 o. f.). I metodiskt avs. har Rudbeckius för retorik och logik (jfr aritmetik s. 215) anbefallt helt ramistiska läroböcker för cirka 3/4 av kursen samt givit bestämmelsen ett slags grundlagsprägel genom att inrycka den i VSO. 1628. Denna stadga skrevs av biskop, lektorer och kollegor och följdes, sådana de därmed förelågo; om någon verkställd kunglig ratifikation eller ändring nämnes intet, ej heller om någon meningsskiljaktighet i redigeringen. Dess avfattning beror ej heller på tvång genom S.O. 1611, ty sex à sju år tidigare än denna hade Rudbeckius (samtidigt med den började aristotelistfejden) i sin latinundervisning i Uppsala stödt sig på samma framstående författare som ramisterna, som den sedan så berömda S.O. 1649, som förslagen (1637) till denna, och som flertalet av utlandets S.O. Jfr s. 174 not 1. Lundström, *Paulinus*, I: s. 230 o. f.

nius, till scientiam naturæ, morum rationes, et exempla (historia), som voro dagligdags gagneliga.[1] Man kunde med de båda riktningarnas ledare anbefalla »multum, non multa»; vidare ock imitatio eller usus såsom »optimus artium omnium magister». Med sinne för realiteter — långt mer än för s. k. filosofisk spekulation — och med tyngdpunkten av sitt varma intresse och sitt arbete lagd inom de humanistiska vetenskapernas elementer kunde Ramus och ramismen jämförelsevis klart se, kraftigt påpeka och delvis även avhjälpa skolornas metodiska brister. Medan de ej sällan tillskriva Aristoteles skulden för dessa, hyllas han i väsentliga, principiella delar av flertalet reformerade aristoteliker, som söka felen mera hos den allmänna depressionen och hos skolmännens slentrian; dessa säga de hava nått hans brister, medan endast mindretalet har omsatt hans och de övriga förgångsmännens förtjänster. Ramismen tror sig vanligen vara ursprunglig och revolterande i sina idéer; nyaristotelismen vet sig vara eklektisk och evolutionär, den bortskär försiktigt och förbättrar oftare genom handling än i ord; den lär och eggas av satser och exempel ur antiken och sätter sin ära däri. Ej få av dess anhängare taga efter hand avstånd ifrån aristotelismens svåraste ensidigheter inom och överskattning av den teoretiska filosofien och den formella bildningen; i skilda avseenden och i olika grad lämna allt flera av dess anhängare de avarter, som följt direkt eller indirekt av dess principer.

Ej sällan kraftigare än andra förverkliga aristotelikerna flertalet av ramisternas o. a. reformriktningars pedagogiska önskemål;[2] den vetenskapligt mera fruktbärande aristotelismen, som be-

[1] Dessa satser äro en sammanfattning av Melanktons Oratio de corrigendis adolescentium studiis. C. R., XI: s. 15—25. Där säges ock: Med spö borde sådana uppblåsta och lärdomshögfärdiga uppmjukas, vilka predika, att kunskaper äro onyttiga, om man ej känner det onyttiga prat, som de kalla filosofi. »Jag vill, att de studerande skola tro, att ett annat slags vetenskapligt studium är nyttigare än det att behandla kopulata.» Lyckliga de nutida alumnerna, som få ösa ur vetandets källor hos de bästa författarne, hos Aristoteles, Quintilianus, Plinius! Och tvister behandlas och lösas på ett genom vetenskapen (arte) modererat sätt. Utvälj det bästa av det bästa, d. v. s. sådant, som länder till sedeförbättring och kunskap om naturen! För båda är i synnerhet grekiskan prisvärd; den omfattar all naturvetenskap. Homeros var för grekerna, Vergilius och Horatius för romarne alla vetenskapers källa. Historiens lärdomar kan ingen utan skada för sig själv, för staten, för vetenskaperna lämna obeaktade. Jfr ock här s. 204, 230 samt C. R., X: s. 993—994, XI: s. 656.

[2] Så anbefaller Oxenstierna i akademikonstitutionerna 1626 sovring av auktorerna (jfr Skyttes 1625); den sistnämndes skolplan intages i väsentliga delar i S.O. 1649 och akademiens skollagsförslag genom hans förföljde motståndare Stigzelius; Würtembergs och Kursachsens K. O. (1559, 1580) upptaga delvis strömningarna från söder och väster och befrukta i sin tur undervisningen

segrar ramismens filosofi, blir i metodiskt avseende en ramistisk nyaristotelism, vilken med friskt mod upptager och genomför även många av de betydelsefulla krav, som närmare eller fjärmare följt av ramismen. Denna var alltså värderad även av sina filosofiska motståndare och segerrik i dessas pedagogik.

Inom det svenska skolväsendet hade nyaristotelismen i främsta rummet genom sina gymnasieinstitutioner visat sin reformatoriska karaktär och sin assimilationsförmåga. I 1637 års skolkommission och alltfort inom förarbetena till S. O. 1649 tävla och sammansmälta reformriktningarna med varandra. Ofta upptaga nyaristotelikerna ramisternas läroböcker (successivt eller alternativt med egna), stundom följas de förras i de senares skolor. Sida vid sida ställas de ej sällan i S. O. 1649; ramismen liksom ur de båda riktningarna sprungna nyare reformidéer i utlandet bidraga i väsentligaste mån till det i flera avseenden blomstrande skolväsendet på t. ex. 1630- och 1640-talen. Nyaristoteliker hava ofta lett reformarbetet, och det är de, som i sista hand slutformulerat den betydande S. O. 1649.

För ett flertal av dennas bärande idéer hade Rudbeckius redan arbetat ett fyrtiotal år.[1] Han tillhör en tidigare utvecklingsfas av den nyaristoteliska rörelsen än t. ex. de mest framträdande pedagogerna på 1640-talet. Han tvekar att förkorta studietiden (s. 196) och har kvar (i VSO. 1628) sin barndoms fåtaliga latinauktorer; botanikundervisningen i gymnasieträdgården och på upplandsslätten är väsentligen motiverad av fantastiskt sammansatta dekoktrecept.[2] Redan från sitt första framträdande 1604 [pregnantast sedan under åren 1610—1613 (i Uppsala) och från 1619 (i Västerås)] går han emellertid före med en reformerad undervisning i viktiga delar av varje läroämne. Elevernas mätning av geometriska storheter, den även i astronomi införda autopsien — allt medelst av Rudbeckius (kanske med elevernas biträde) förfärdigade instrument — visar, att hans kun-

i många land. Så spirar ock i Wittenberg sällsynt kraftigt autoptisk naturforskning och kritisk språkbehandling mitt ibland filosofiens otillräckligt stäckta spekulationsogräs. Å andra sidan bibehöll (från S.O. 1611) den nitiske ramisten Paulinus Lossii eller Melanktons retorikläroböcker (Strängnäs S. O. 1626). Om aristotelikern Bose Rudbeckii ramism jfr här s. 134 not 1.

[1] Detta skedde dels efter, dels före Paulini motsvarande insatser samt mera parallellt än i samverkan med denne ramismens svenska märkesman. Han lämnar den tidsödande stridsledningen inom filosofien åt Lenæus och Jonas Magni; han kan bliva praktiskt verksammare och — inom den högre undervisningen — organisatoriskt betydelsefullare än den förstnämnde, därigenom att han ej i så hög grad ägnar sig åt dogmatiskt och polemiskt författarskap som denne. Om ramismen: LUNDSTRÖM, *Paulinus*, I: s. 23 o. f.

[2] Om detta och metodikerna: mera i arbetets fortsättning. Jfr s. 283.

skapslära redan samtidigt med det hänförda aristoteliska förnuftsbeprisandet känner gagnet av samt strävar att utgå från yttre åskådning, om än detta sker trevande och på mycket begränsade områden. Ej ur νοῦς utan med våra sinnen böra vi samla kunskaper om yttervärlden. Vives, Montaigne och i viss mån även Melankton (s. 198, 279) hava här vunnit en tidig svensk meningsfrände, som, om ock blott teoretiskt, giver prioritet åt oculus framför lingua (jfr bokstämpeln i priv. koll.). Utom det rörande geometri och astronomi sagda (s. 200) inför han exkursioner och trädgårdsundervisning samt på ett lågt stadium aritmetik med användning av räknepengar; för partikularskolorna utkristalliserar han de positiva vetenskaperna ur klassikernas och även ur senare naturbeaktande arbeten; genom astronomiska och geografiska glober och egna kartor, genom anatomiska o. a. avbildningar strävar han att förmedla en riktigare uppfattning och ett lättare kunskapsinhämtande (jfr kap. 12 samt s. 192).

Åskådningens värde betonar han ock genom sina krav på föredömlighet och sitt upprepade framhållande av exemplets makt. Den inre åskådningen tager han ivrigt i uppfostrans tjänst, såsom då han till övermått anför historiska situationer och exempel, och då han säger sig vilja avmåla vissa (av åhörarne personligen kända) studenters olycksöden så, att auditoriet skulle se dem icke dimmigt, gissningsvis och på måfå utan såsom på en tavla framför sig.[1] Bl. a. äro hans tal samt hans predikningar inför hovet och krigarne prov på hur han kunde lösa sig från »abstraktionernas tvång».[2] Han hämtar ett rikt bildspråk från områden, som äro för auditoriet kända: från historien och litteraturen, då han talar vid universitetet, — ifrån en rätt adelsmans liv och prydnader, då han predikar inför hovet, — ifrån krigarnes och bondens vardagsliv, deras faror och brödförvärv, då han står inför leden. Så torde han utom på förut angivna sätt sökt att i det dagliga skol- och gymnasiearbetet i någon mån främja en åskådlig, konkret, till de ungas erfarenhet vädjande undervisning, liksom han helt visst med framgång strävat att förverkliga de reformerande principer, han framhållit i sina pedagogiska tal (kap. 4—5).

Hans egna ord och bestämda anvisningar kompletteras ej oväsentligt av vissa hans elevers samtida yttranden, som helt visst vittna om Rudbeckii krav inom undervisningen. Så säga t. ex. tredje årets notarier i företalet till collegii privati Acta följande, vilket synes även formellt inspirerat av Rudbeckius: »Måtte människorna ej blott tro på rykten utan ock sätta sin lit till erfarenhet och ögonens vittnes-

[1] Oratio . . . quod causa . . . bellorum, s. B 2.

[2] SCHÜCK, *Sv. Lit. hist.*, s. 561.

börd! De skulle då icke bedragas så skamligt i många stycken. Nu stå i stället öronen öppna för stora ord, förvrängningar och uppträden; för tingen själva (res ipsas) sluter man ögonen; för sanningen gives ingen plats. På det att du icke må gå i flock och fara vill med hopen, så hör först och se, känn, pröva och döm, samt gör därefter, vad du bör göra».

Emellertid hava enligt vårt sätt att se dessa maximer ej kunnat ens tillnärmelsevis förverkligas inom trivialskolan. Men stadgandet, att man vid det begynnande vokabelinlärandet skulle hämta orden ur det dagligdags använda språkförrådet, går i denna riktning. Ty de små hörde varje dag de äldre kamraternas (tvungna) latintalande; deras allra vanligaste ord torde de unga kanske redan inpräglat. Och den längre i Västerås' än i andra svenska läroverk gående undervisningen på (och delvis i) modersmålet lättade i väsentlig mån tillägnandet av de stegvis därmed gående latinelementen; latinska ordböjningar lärdes, först sedan mycket lätta katekes- och bibeldelar inhämtats å båda språken, och sedan eleverna sålunda tidigare beaktat ordens formändringar. Och först efter och jämte textläsning framläggas grammatikens satser — än belysande redan observerade fall, än hänvisande från regler till beläggställen. I vad mån den ena eller andra lärogången varit övervägande använd i de högre kollegaklasserna, framgår ej av källorna, men den tidiga auktorsläsningen vid sidan av och före grammatiken ger vid handen, att den induktiva och den analytiska icke sällan om än ej alltid följts vid undervisningen. Och med elevernas uppteckning, renskrivning och inlärande av sentenser, troper o. a. lärvärda fraser har Rudbeckius redan från 1604—i Junii, Lipsii och Vives' spår — betonat auktorernas vikt framför grammatikan, liksom han från 1610 ämnar (i priv. coll.) helt utan den senare undervisa i grekiska (jfr s. 241). Denna ramistiska värdesättning av grammatikan (gjord av en aristoteliker) och dessa anteckningar i och för imitation äro de icke tidigast framhållna men—så vitt man med bestämdhet vet—de tidigast genomförda av de svenska reformplanerna; de äro sex à sju år äldre än S. O. 1611 (jfr s. 65, 240). De upptagas även i biskopens retorikupplaga (1624) och torde varit avsedda att genomföras i provskolan. Denna grammatikens värdesättning (så motbjudande för en gammalaristoteliker) och måttfullheten i regelinlärandet (jämför t. ex. Sturm) framgår ock därav, att åt retoriken ägnades blott tre år (kl. IV—VI; VSO. 1628) under tre timmar i veckan, varemot sex veckotimmar under ännu flera år voro anslagna åt litteraturläsning. Emellertid voro de förra förlagda till dagens bästa arbetstid, morgontimmarna, medan de sista ägnades

åt auktorer. Stilskrivningen krävde naturligen mycken grammatikkunskap och gav riklig repetition av præcepta men var även i lika hög grad auktorsimitation.

Även då formläran (senast 1645) införts tidigare än förut (s. 232), behöver detta ej innebära ett avsteg från den analytiska lärogång, han redan 1604 och 1610 förfäktat, då han ej ens uppräknat grammatikan bland medlen för att bliva en god latinare. Troligen följde han nämligen därvid de övriga svenska läroverkens exempel (om vilka han allra senast inom 1637 års skolkommitté blivit underrättad) att upptaga även auktorerna närmare begynnelsestadiet. Emellertid torde han härigenom kommit att — likaledes i överensstämmelse med sin samtid (och med S. O. 1649) — avsevärt inskränka de första årens undervisning å modersmålet, varemot hans (även i S. O. 1649 upptagna) yrkande om aktgivande på svenska språket i de högre avdelningarna torde hava bibehållits (s. 249).

Andra av Rudbeckius särskilt i latinundervisningen framhållna krav — i försiktig omfattning visserligen — voro (jfr s. 55—57)

att trägen läsning och imitation äro medlen för att fullkomligt behärska latinet,

att lättare text förelägges de unga i början,

att svårhetsgraden skall tilltaga progressivt efter elevernas ålder. I motsvarande delar gälla reformerna även övriga språk och övriga ämnen. Att *captum discentium* (s. 57) skall tillses och vara i ej ringa mån normgivande, har Rudbeckius[1] uttalat, om det än ej alltid (ss. i disputationerna) blivit av honom omsatt; han har genomfört det bl. a. i bestämmelserna om småningom ökad svårighet i musik-, räkne- och språkundervisningen, och han har betonat såsom lärarnes plikt att uttänka arbetslättande undervisningsmetoder (s. 119). Sistnämnda sats hyllas av Biörkstadius o. a. lärare[2] och framhålles i företalet till Adolf Terseri grammatik. I VSO. 1628 bestämma Rudbeckius och kapitlet att undervisning (vid disputationer) bör ske mer genom exempel och usus än genom subtila förnuftsgrunder. Under sin första professur och sedan alltfort vid latinundervisningen förverkligar han samma lika väl antika[3] som nyreformatoriska sats genom sina ständiga

[1] Retorikläroboken; här s. 240. Jfr s. 207. Om Bose jfr s. 134 not 1.

[2] Det torde vara väsentligen härigenom, som Skytte o. a. Rudbeckii filosofiska motståndare vända sig till Västerås för att erhålla lektor till Coll. illustre efter den likaledes ifrån gymnasiet till adelsskolan öfverflyttade Stiernhielm. S. 156 not 2. S. 244.

[3] T. ex. Cicero säger (De Oratore, bok I): Usus frequens omnium Magistrorum præcepta superat. Citerat bl. a. i Neanders Bedenken . . . VORMBAUM, a. a. I: s. 748. Och i sin framställning de Inventione yttrar Cicero:

hänvisningar till och sin utgångspunkt i Ciceros brev. Endast i privatkollegiet, som på kort tid skulle bredvid universitetsundervisningen meddela kunskaper i såväl humanistiska som realistiska ämnen, förklarar sig Rudbeckius kunna vid de förra ej tillgodose de senare. Men vid det mångåriga läroverket göres ej påbud i denna riktning, hans tal om kunskapernas gagn och hela hans verksamhet tala emot en sådan tankegång. Såsom i flertalet avseenden följer han här helt visst Melankton, som varnar för att plocka blommor i stället för att skörda å klassikernas och vetenskapernas sädesfält. T. o. m. innan man börjat läsa grammatik eller ordböjningar, hade ju artimetikundervisningen begynt; åt auktorer ägnas flera timmar än åt språkläran (VSO. 1628); något realvetande måste de hava lämnat vid sidan av formkunskap och den formella bildning, som eftertråddes å skolans högsta och gymnasiets lägsta avdelningar. Man sökte följa Melanktons ord,[1] att först hos filosofer, teologer, historici, talare och skalder »rem ipsam adsequare», icke tingens skugga och icke taga molnet för Juno. Med så samlat realt kunskapsförråd (viaticum) skulle man först därefter begiva sig till filosofien. Och Rudbeckius betonar uttryckligen, att eleverna skulle i sina anteckningsböcker »tanquam ærario» samla »nota rerum» såväl som »verborum». Så även å skolstadiet. Men dettas auktorer valde han som samtiden nästan uteslutande med hänsyn till formen. »Res» kunde här föga förekomma i förening med »verba», och tidens formväsen kunde i det dagliga skolarbetet helt visst ej hållas fjärran. De nyupptagna reala och historiska gymnasieämnena kunde därför blott i mycket inskränkt mån anknyta sig till redan inhämtade sakkunskaper; skolstadiets beaktande av innehållet hann föga utöver, ja var kanske underlägsen den äldre tidens. Dennas skolundervisning var oftast avslutande; Rudbeckii skulle fortsätta in i och genom gymnasiet. Erasmi »prior» och »potior» (s. 165) kunde hos honom förverkligas även i sin senare del, som därför kunde och enligt Rudbeckii och flera senare pedagoger borde komma senare även i tiden.[2] Den äldre tidens sakundervisning hade däremot för de flesta måst ligga inom skolklasserna: då den ramistiska S. O. 1611 utvidgar den profana läroplanen, intagas fortfarande endast instrumentalkunskaper såsom obligatoriska. Quadrivii ämnen, som väsentligen tillhört universiteten, intagas av Rudbeckius till väsent-

---

Omnibus in locum coactis Scriptoribus, quod quisque commodissime præcipere videbatur, excerpsimus, et ex variis ingeniis excellentissima quæque libavimus.

[1] De corrigendis adol. studiis. C. R., XI: s. 15—25. Jfr här s. 199 not 1.

[2] Hos hans samtida och hos S.O. 1649 tränges den då mer än hos honom tillbaka för fortsatt forminlärande. Jfr Oxenstiernas klagan s. 195 not 1.

liga delar redan i nederskolan och allmänliggöras sålunda vida mer än förr och än övriga nya ämnen.

En immanent *repetition* av lärostoff och terminologi underlättade uppfattningen och det myckna ordagranna inlärandet. Varje läst huvuddel av latingrammatiken efterföljdes följande år av motsvarande del i den grekiska; bibel- och katekesdelar på latin inhämtades genom läsning, skrivning och stilar omedelbart efter desammas inövning på svenska; sånger och psalmer lärdes på olika språk, skrevos och sjöngos. Vid morgonandakten upplästes ofta samma texter som föregående år, men de behandlades från nya synpunkter; vid disputationer och deklamationer i läroverket och vid synoderna samt i predikningarna och predikoövningarna återupprepades det förut lärda. I astronomiundervisningen (cl. I gymn.) låg skolans computus implicite; physica och ethica stödde sig på undervisningen i respektive logik- och dogmatikkompendiet. Denna självutvecklande återupprepning, som bidrager att sprida och enhetliggöra de teologiska, språkliga, filosofiska och reala kunskaperna (i Platons och Quintiliani mening)[1], träder delvis i stället för den tidigare ensidiga minnesansträngningen, som tagit i anspråk ej blott två (väsentligen för detta ändamål anslagna) dagar i veckan utan ock hela eller större delen av andra året i varje avdelning. Härvid hade ej den ekonomiska synpunkten eller lärarebristen varit den avgörande synpunkten. En vida utbredd mening uttrycker S. O. 1611, då den enbart framhäver det principiellt oriktiga i årliga förflyttningar; de vore högeligen fördärvliga, enär även begåvade elever lätt glömma första klassårets kurs, om de ej under ett nytt år finge stadfästa och ytterligare inprägla det genomgångna. I enlighet med Sturms skolorganisation och, såvida känt är, före någon annan svensk utesluter Rudbeckius detta stadgande och tilläggsåret samt minskar klasspensa med ungefär hälften; eleverna slippa sålunda betydliga delar av den hopade, föga nytt givande och därför ointressanta upprepningen. Erforderlig minnesinprägling (s. 209) tillgodosågs dels å läxdagarna genom förutnämnda organisatoriska

---

[1] Föreställningskretsen gjordes innerligare, den tvangs till handlingskraft genom att ärelystnad och oböjlighet, karaktär och kraft, sympati och hat frammanades (kap. 4—5). Den stördes ej av olikheter i skilda religionsuppfattningar eller av det hedniska i den klassiska litteraturen, ty det medfödda och därför till sin art hos alla lika förnuftet liksom ock alla studier i natur och språk intygade den kristna religionens, den evangeliskt-luterska lärans oryggliga sanning. För denna talade ock den inre tro, som i prästseminariet förkunnades böra bliva stark som Pauli eller den kananeiska kvinnans. »Varken död eller liv kan skilja mig från Guds kärlek.» Rom 8: 38. (Citerat i Petr. O. Dalekarli predikan 1 maj (1643?). Här s. 171 not 3.)

och metodiska anordning samt genom två repetitionstimmar (därav en privat) å eftermiddagen, förlagda omedelbart efter det den nya läxan proponerats eller explicerats, dels på de timmar av onsdagar och lördagar (före kl. två), som ej upptogos av disputations- och deklamationsövningar. Ej ens sistnämnda dagar, den äldre tidens repetitionsdagar, bibehöllos sålunda helt för sitt gamla ändamål. Detta och delvis den immanenta återupprepningen skedde i överensstämmelse med S. O. 1611, varemot den genom hans ettårsklasser minskade tröttande repetitionen betecknar ett väsentligt framsteg utöver sagda S. O.

Liksom *deklamationer och disputationer* intagit mycket av den tid, som förr ägnats åt repetitioner, så avsåg även Rudbeckius (och delvis S. O. 1611), att de båda förstnämnda undervisningsformerna borde — såsom gagneligare — i ej ringa mån ersätta de senare. Såväl scholares som (förnämligast) de äldre alumnerna övades så en timme i veckan att i klasslektorns och orators (retors) närvaro uppläsa en framställning över något av den senare bestämt ämne. I privatkollegiet föredrogos härvid klassiska tal eller bibeldelar; detta torde ock varit det vanliga om ock ej det eftersträvade i gymnasiet.[1] Denna övning till färdighet att ej blott självständigt tillämpa artes dicendi å vilket genomgånget område som helst utan även att ensam framträda inför ett auditorium är ej tidigare nämnd i svenska S. O. och fanns ej införd i Västerås vid Rudbeckii ditkomst (V. S. Leges); när han upptager den (efter sina akademikonstitutioner av 1606), får den ersätta ej blott en del av det direkta repetitionsarbetet utan ock i ej ringa mån även elevernas mera tidsödande komedispel (s. 246).

Liksom Georg Norman (men ej S. O. 1571) hade S. O. 1611 och V. S. Leges upptagit *disputationer* redan på skolstadiet.[2] Enligt nämnda stadgar skulle man redan från klass I hålla disputationes Grammaticæ, vilket intet annat vore än kamratförhör över genomgångna delar av språkläran: från vokabler (klass I) till syllogismer (kl. V), varvid kunskaper förvärvades och repeterades samt fyndighet och slagfärdighet sattes på prov. VSO. 1628 begynner dem emellertid först samtidigt med donatundervisningens början under fjärde skolåret. Därigenom hava dessa krävande övningar förlagts till en något högre ålder. Deras timantal i veckan ökas från ett till två, vilket emellertid betyder endast en ringa ökning, enär skolstadiets disputationsår i Västerås äro fyra mot åtta à tio i de båda nästföregående stadgarna.[3]

---

[1] VSO. 1628 (Sectio I Cap. II) talar de themate. Här s. 131.

[2] Jfr s. 136, 140. Så ock SCHÜCK, *Sv. Lit. hist.*, s. 185 o. f.

[3] Om V. S. Leges jfr t. ex. under dess klausul Die Sabbathi, som läm-

Dessa senares kl. V övas i disputation både onsdag och lördag; sistnämnda dag disputeras i denna och följande klass $2^1/_2$ timme, vilket bidrager att belysa dessa klassers karaktär av skolöverbyggnad; Rudbeckius ökar disputationernas längd till tre timmar men upptager sådana endast lördagar. Genom de många gymnasie- och collegieåren blir utvidgningen å detta stadium väsentligen större än å det tidigare, om det ock ej må glömmas, att de båda förut högsta klasserna voro dubbelåriga, och att frivilligt kvardröjande ofta även då förekom. Medan inom skolan naturligen inga teser eller avhandlingar skrevos, strävade de skrivna disputationerna i särskilt de övre avdelningarna å gymnasiet att övergå från att vara enbart lektions- och läroboksrepeterande översikter till att bliva en dels efter lektorernas anvisningar, dels självständigt gjord sammanställning av äldre, stundom även senare scriptores' utsagor, som ordnats enligt logiska och retoriska krav. Förarbetena voro här sålunda större; tesernas försvar försiggick ock under mera ceremoni och bestämd ordning för lässchemats ämnen. En vecka förut skulle teserna hava lämnats till dekanen för godkännande; enär de spikades å gymnasiedörren, kunde man taga kännedom om dem före ventileringen. Väl utarbetade avhandlingar trycktes genast eller senare.

I samband med den nämnda ökningen av disputationerna, vilken förestavades av Rudbeckii iver för formell bildning, framställningstalang och logisk skärpa, utfärdades stränga ordningsföreskrifter. Dekanen hade skyldighet att tillse förordningarnas efterföljd; dialektiken fick ej lämna hovsamhetens krav å sido. Medan S. O. 1611 och V. S. Leges föreskrivit, att disputationer skulle avhandla förnämligast svårare exempel och anomalier, är Rudbeckius tydligen manad av erfarenheten, då han förtydligar detta (VSO. 1628) för skolstadiet: de skola uppvisa lärosatsernas sanning icke så mycket »per subtilas rationes» som fast mer »*per exempla de respondentium in arte peritia ejusque usu*». Nära två decennier tidigare hade han vid privatkollegiets disputationer framhållit nyttans och hovsamhetens krav och hade senare i företalet till sin upplaga av sagda institutions teologiska disputationer (s. 131 not 1) framhållit i sammandrag följande: »Disputation är för mig ingenting annat än ett lugnt och förtroligt samtal om höga och nyttiga ting; dess ändamål är att finna och visa sanningen. Den kan hållas antingen mellan lärda män eller mellan olärda nybörjare. I förra fallet vill den finna och avhölja sanningen samt förjaga lögner och villfarelser; den är då

nar bevis för överensstämmelser mellan prästavdelningen i S. O. 1611 och V. S. Leges, fast den föga nämnes i den senare (s. 140, 143).

av hög, allvarlig natur. I senare fallet vilja de disputerande fullständigare undervisas om sanningen och göras skickliga att försvara den; den är då skolastisk eller övande. Till den förra arten höra ej blott de nutida högtidliga, syllogistiska, som följa ett visst schema, utan även åtskilliga lärda meningsutbyten, hållna offentligen vid sammankomster och synoder eller inom en trängre krets till gemensam nytta och för att uppspåra sanningen; ävenså vissa Kristi samtal med sina motståndare, judarna, liksom det han tolvårig höll med lärarne i templet. Till senare slaget räknas de, som lärjungarne i skolor och akademier hålla merendels inför någon lärd och bildad man, för att de må bättre undervisas om sanningen och bliva skickligare till eventuellt förekommande allvarliga disputationer. Båda slagen giva de bästa resultat och äro särdeles nyttiga, för så vitt de hållas lugnt och sansat, i Herrens fruktan och med bön samt ej urarta till hätska, spetsfundiga och sofistiska trätor, genom vilka sanningen snarare förloras än uppspåras. Ty även övningsdisputationerna skärpa förståndet, öva tungan och göra lärjungarne skickligare att snabbt avhölja sanningen samt väl uttrycka och försvara den. Ty såsom järnet vässer järn, så skärper mannen man (Ordspr. 2: 7). Därför har det i alla välordnade skolor och akademier framför allt legat föreståndarne om hjärtat, att sådana övningar skulle förekomma talrikt och träget. Och aldrig har någon bildad man, som var mera angelägen om sina lärjungars framsteg i studier än om sin egen bekvämlighet, försummat eller ringaktat dem» (s. 245 not 2).

Sålunda enligt Rudbeckius: ingen disputation för dess egen skull utan för sanningsutbytets. Och läroverksstatuterna tålde ej, att några förmenta ljus därvid sökte lysa varken bland lärare eller elever, eller att man gick från sak till personliga utfall. Alstren av lärjungehand synas knappt uppgå till en fjärdedel av disputationernas. Stannade man så fjärran från det högst ställda målet, hava dock säkerligen *under sådan ledning, Rudbeckius anbefallde*, deklamations- och disputationsövningarna varit (nu ej fullt ersatta) medel för att nå självverksamhet och en god framställningsförmåga. De ställde — å skolstadiet — eleverna växelvis i lärarens ställe, de möjliggjorde ett lärorikt »bellum grammaticale» (s. 245) och gjorde så arbetet och kunskapstillägnelsen intressant, de tilläto fliten och begåvningen att utmärka sig och gåvo genom tävlan en sporre att nå »alla ädla själars ära». De förutsatte och möjliggjorde förtäckta repetitioner och kunde så bevara gymnasiets alumner från att stötas tillbaka till skolan; de gåvo ett lätteligen i minnet behållet kunskaps-,

ord- och frasförråd, de förberedde för framträdandet i predikstol, talarstol och kateder samt för livets duster med villoandarna.

Huru Rudbeckius fordrar ej blott sedlig och formell utan även materiell bildning såsom resultat av lektioner och disputationer, framgår av hans tal om tom lärdom, om de skilda ämnenas betydelse i vardagslivet, om lätt kontrollerbara framsteg etc. Varaktighet såväl i kunskap som i minnesförmåga avsågs bl. a. genom bestämmelserna om kvarsittning, om särskilt ingående prov för intagning i gymnasiet och om senare nedflyttning från denna skolform till den lägre för elever, som läto kunskaperna förflyktiga. Dessa skulle ock sorgfälligt prövas vid *examina* (s. 58, 116, 236, 313).

I början av privatkollegiets verksamhet hade Rudbeckius velat »väcka ur slöhet» genom täta förhör men ersatte dem snart med prov vid slutet av varje läroämne och varje läsår. I scholæ inferiores kunde naturligen endast de senare proven bibehållas. Även å gymnasiet nämnas blott årsexamina, vadan slutförhör t. ex. i första terminens (kvartalets) läroämne ej höllos förrän vid slutet av den fjärde. Genom denna ytterlighet, som var motsatt den tidigare, tvungos alumnerna att ej inlära blott för veckans förhör, eller tills ett kortfattat läroämne slutbehandlats. — Åt examina ägnades (efter pingst) en dag i varje klass: å gymnasiet i närvaro av biskopen och kyrkoherden eller endera, i skolan under gymnasierektorn och lektorn i teologi. Efter muntliga prov fingo alumnerna under bevakning och å avskilda sittplatser verkställa skriftliga översättningar, som tillsamman med under året avfattade disputationer förelades examinatorerna. Privatkollegiets elever hade därvid ålagts att själva rätta sin föregående provstil för att så ådagalägga framstegen under året. En liknande anordning hade Rudbeckius även genomfört under sin första professur och anbefallt i sin retorik (1604, 1624). Troligen har den ock fått i Västerås verka sporrande i dagsarbetet och belysande vid examen. De längstkomna elever, som uppläst av dem själva författade deklamationer, fingo åter föredraga dem. Emellertid voro de korta proven vida mindre än det långa årsarbetet utslagsgivande för bedömandet av eleverna. Det var nämligen klassläraren, som i »Catalogus» före examen inskrev huvudbetygen (qualitates) för begåvning och flit, av vilka det senare kunde omöjliggöra uppflyttning. Emellertid torde kvarsättning för glömska och försummelse av jämförelsevis obetydliga detaljer hava motverkats av bestämmelsen om uppflyttning för sådana, som »cum fructu» ansågos kunna tillhöra den högre avdelningen.

TOLFTE KAPITLET.

Vetenskapernas och läroämnenas allmänna ståndpunkt. Pensa, läroböcker och disputationer i Västerås.

§ 1. Teologi.

Rudbeckius prisade ju alltfort Gud, som låtit honom under barnaåren erhålla »sin Christendoms begynnelse» i kyrkan och skolan. Då han enligt biskopslöftet samt bibelns och människokärlekens bud i sin mån ville genom lärande göra alla till Kristi lärjungar, kallade och delvis skickliggjorde han samma båda institutioner till att giva en bestämdare kristendomskunskap samt frammana en klarare och renare religiös uppfattning hos alla. I kyrkan skulle bibelns huvudsanningar ordagrant inpräntas och förhöras; skolorna skulle bättre än förr vetenskapligt klarlägga dem. Utanför stiftsstaden stötte berörda strävan på svåra, stundom oöverstigliga hinder; läroverksalumnerna i Västerås däremot, av vilka flertalet skulle bliva ordets bärare, erhöllo en så omfattande och ingående religiös undervisning dels i kyrkan, dels i skolan, att mången skulle ansett nog, det de lärde i endera. Tre gånger söndagligen samt flera veckodagar[1] skulle de under lärares och betrodda kamraters tillsyn

[1] Enligt kandidatkollegiets Exercitia [V. S. Album, s. 130 (64)] skulle dess medlemmar var sin dag uppläsa och förklara ett bibelkapitel samt kyrkoböner, psalmer och välsignelsen. Bl. a. vid Herlufsholms skola (Fundatio 1565, NYERUP, a. a. s. 37 o. f.) skulle rektor, lärare och alla barn gå till kyrkan, sjunga, läsa och bedja kl. 5 f. m. sommartid och kl. 6 om vintern, varefter lektionerna började en timme senare. Kl. 5 varannan dag och kl. 6 varannan äro västeråsalumnerna ej i sina skolklasser. Måhända står detta i samband med kyrkogång och prästkandidaternas övningar. Hos Herluf Trolle skulle eleverna även kl. 3—4 e. m. i kyrkan sjunga tre psalmer, läsa tre Lectier i bibeln, sjunga Magnificat, läsa en collect och sjunga Benedicamus (jfr ovan om Västerås.) Deras skoldag slöt som i Sverige kl. 5, varefter riset togs fram (s. 304)

och å särskilt anvisade platser åhöra Guds ord i kyrkan; efter predikan borde de kunna redogöra för dess text och huvudinnehåll. De skulle inöva och sjunga, somliga även »taga upp» bibeltexter och psalmer i mässa och församlingssång. I kyrkorna i och utom stiftsstaden fingo de tidigt vänja sig att läsa och utlägga söndagstexter samt föresäga katekesens huvuddelar. I egenskap av diaconi, candidati och expectantes skulle de i collegii pietatis övningslokal samt vid ottesången från kyrkans predikstol ådagalägga de bibelinsikter, som de vunnit på nämnda sätt och vid den dagliga undervisningen. Bibelordet självt läste man alltifrån första klassen; i allt högre grad blev det sedan genom klasserna till och in i prästseminariet en minnets och analyseringsförmågans, stundom även en känslans och hjärtats alltid dyrbara egendom. Vid dess dogmatiska behandling åsyftades renhet och klarhet; omstridda punkter dissekerades, villolärarne vederlades med lärdom och skärpa under beklagande och moralisk förbittring. Tiden var ju trettioåriga krigets: ovännerna, som inspirerats från avgrunden,stodo ofta segrande, förtryckande, förödande; jesuitskolorna voro tättsådda från Rom till Braunsberg, ett flertal Västeråslärare hade suttit fångna i utlandet och på närmaste håll bevittnat religionskrigets fasor; blodsdomar utfördes i vårt eget land enligt gamla testamentet och kättarelagen i Örebro. Rudbeckii intime vän Lenæus vann en vanligen svårnådd utmärkelse för fullt rättrogen apologetik; själv hade ju Rudbeckius i flere tal och teser — hänsynslöst och vältaligt som få — dömt (om än ej fördömt) alla otrogna och synnerligen de påviska och skolastiska.[1] Han predikar alltid den klara vederläggningsplikten, men särskilt under de senare decennierna framträda därjämte — icke tolerans, icke likgiltighet men ett slags försiktighet, en klokhetens resignation, en förmaning att ej förlora sig själv i nitet för andra: Ej ens på Kristi tid kunde fariséerna bringas till tro, säger han; håll främst dig själv invid ordet! Hans lust var ej att uppspåra villomeningar,[2] men han avskydde lika bestämt synkretismen; han önskade frammana en tro, som var verksam i idel goda gärningar. Mildheten, det mångsplittrade intresset, det humana och starkt humanistiska draget, vilka egenskaper funnos representerade vid läroverket bl. a. i brödraparen Terserus,[3] Holstenius och Stiernhök (Olai Dalek.), i Stiernhielm och Biörnklou; vidare ock biskopens uttalade fordran på en för livet, samhället och

[1] Sonen Nicolaus kallar dem papistiska svin. Kemner i Dorpat talar (a. a. s. 53) om »den förbannade Papistiske och Jesuitiske läran, som intet annat är, än rätt Dieffla lärdom. 1 Tim. 4: 1.» [2] Jfr ock HOLM a. a. s. 87, 73.

[3] Söner av den milda och medlidande »Stormor i Dalom».

vardagens id nyttig undervisning hava helt visst bidragit att borttaga överdrifter och hätskhet i religionsundervisningen. Även förekom uppläsning av bibeldelar så ofta och utan några utläggningar, att Guds ord kunde även obemängt och omedelbart verka på de unga.

Från sin första skoldag och inom mycket olika schemaämnen fingo dessa genomläsa och till stora delar lära ett flertal bibelböcker samt det som viktigast ansedda i de flesta övriga (s. 71). Så voro lättfattligare bibelkapitel samt söndagsevangelierna föreskrivna för innan- och utanläsning, för modersmålet och latin i de lägre avdelningarna, för välskrivning och stilar; bibeltexter följdes vid undervisningen i hebreiska o. a. österländska språk (s. 220), i grekiska och etik, vid predikningar och textläsning, i kyrkan och prästkollegiesalen, så ock dagligen vid morgon- och aftonandakt, vid deklamationer och disputationer. Lördagar och söndagar fick lägsta elevklassen under notariens ledning läsa lättare bibeldelar; de näst följande åren läste man söndagligen evangelierna, Psalmerna, Salomos Ordspråk, Syraks och Vishetens bok. De tre senare följdes vid rätt- och välskrivning; hymner, psalmer och texter sjöngos flera gånger dagligen hela läroverket igenom. Vid skolans fester reciterades lättfattliga och centrala bibelspråk, såsom »Herrens fruktan är vishetens begynnelse», »Gudaktighet är nyttig till allting». Sådana stodo ock inristade över skoldörrarna. Medelst åhörande och språkstudium, innanläsning och memorering hämtade man sålunda direkt ur bibelkällan ett rikligt förråd av religiöst vetande, en grundlig översikt över egendomsfolkets historia samt Kristi liv och lära. Svårare punkter, som kunde vinna förklaring genom språklig resolvering, behandlades å disputationsdagarna av och under græcus och hebræus; bibelkännedomen kompletteras, underlättas och repeteras genom disputationer och undervisning i etik, fysik, astronomi, psykologi, ja i alla ämnen. För alumnerna förelägges gamla testamentet huvudsakligen blott inom tredje gymnasieklassens och prästseminariets undervisning i hebreiska och exegetik. Så skedde även i skolans lägsta klasser, varvid dess sedelärande och sig med barnasinnet lätt assimilerande drag inetsade sig hos de små. Evangelierna, de nytestamentliga breven och kristenhetens dogmhistoria behandlas parallellt med och lika detaljerat som den långa dogmatikkursen (såsom i latinet grammatiken och läsningen av auktorer följde sida vid sida). Liksom senare i S. O. 1649 började så det nya testamentet väsentligt ersätta det gamla. Kristi försoning, lära och exempel ställdes ideligen de unga för ögonen i denna gammaltestamentligt lagbundna tid. Men vetandet, försanthållandet, ett sedligt, rättskaffens liv är det huvud-

sakliga och efterträdda. Saligheten strävar man att vinna mera genom spekulativ etik, laglydnad, dop och nattvard än genom en av Kristus verkad, personlig omskapning eller innerlig umgängelse med honom. Och den härskande tron på ordets makt lägger obehörig vikt vid bibelns språkliga del. Lärofadern Melankton hade så ock jämte föreskrifter att beakta innehållet och realia framhållit skyldigheten att vid bibelläsningen »recte et dextre . . . ostendere . . . vim verborum et seriem membrorum orationis», på det eleverna skulle inse språkens och vetenskapernas gagn för de religiösa studierna (C. R., X. s. 1010). I Västerås liksom i flertalet undervisningsanstalter explicerades vid morgonbönen och ofta eljes bibeltexten huvudsakligen blott med hänsyn till sina språkliga observanda.

Bibeln var sålunda själv lärobok i *biblisk historia.* Omfånget samt fordran på överskådlighet krävde emellertid ett repetitorium, och Rudbeckius utgav ett kort sådant i sin Chronologia.[1] Dess första och viktigaste spalt lämnade i korthet ett schema över bibelböckernas historiska innehåll samt över årtalen för händelserna, upptagna enligt den gängse åskådningen och Rudbeckii bibeledition. I ett flertal synkronistiska tabeller insattes de religiösa och de politiska händelserna i ett slags parallell- och samtidighetssystem, som bl. a. måste hava förlänat en sällsynt (och önskvärd) blick för tidsavstånd och för samtidighet i historien. Kronologien var även ett slags *kyrkohistoria,* ett sammandrag av vad eleverna vid dogmatik- o. a. undervisning hade eller borde hava inhämtat om kyrkofäderna och om kristenhetens största religionsstrider. Ett flertal auktorer på området samt kronologier skänktes av Rudbeckius och andra till stiftsbiblioteket. Dessa, varibland särskilt må nämnas Luthers arbeten, voro noga kända, flitigt begagnade och aldrig sinande källor för lektionerna samt för lärares och elevers disputationer.

[1] S. 267. Om känsla för tidsavstånd jfr BARTH, a. a. s. 572. Ett mellanting mellan kronologi och biblisk historia, ja ett av de tidigaste arbeten av sistnämnda slag (om ock blott över nya testamentet) är den berömde strängnäslektorn Nicolaus Buddæi 1644 utgivna bok: »Jesu Christi Gvdz och Mariæ Sons Alldraheligaste Lefwarne . . . vthi ordning effter åhretalens, månaders och dagars beskriffning redigerat». Företalet manar till att med flit lära samt bittida och sent ställa för ögonen Frälsarens historia; sådant stärker tron, förbättrar sederna, förmerar gudaktigheten och giver vämjelse för världens fåfänglighet. Några sammandrag må illustrera dess ingående uppgifter. Efter Mariæ bebådelse $^{25}/_{3}$ år 3967 gick hon den 1 april till Elisabet och återvände i juni. Uppenbarelsen för Josef skedde i september, kejsar Augusti påbud utgick i oktober. Jesus döptes den 7 okt. på sitt 30:de år. Han fastade i oktober och november, stärktes av änglarna i december. — Ett antal motsvarande detaljmeddelanden torde även i Västerås hava inlärts. Här s. 82 not 2. HOLM, a. a. s. 212 o. f.

Bibeln citerades och inlärdes i centrala punkter även vid den nämnda *dogmatikundervisningen.* Lilla katekesen var nybörjarnes första bok (VSO. 1628). Sedan de inhämtat textorden, fingo de under tredje halvåret inlära Luthers lilla förklaring på svenska och latin; sistnämnda edition repeterades och förklarades noggrannare under tredje skolårets första termin. Härifrån t. o. m. klass V lästes och repeterades Haffenrefferi allmänt begagnade och även i Västerås (1622) tryckta kompendium i dogmatik.[1] I form av svar på frågor framställer den långa lärosatser, vilka därefter, sönderplockade, få som nya svar belysa detaljerade dogmatiska spörsmål och vinna bevis i många anförda bibelställen. Dess kapiteluppdelning har lämnat spår i alla dåtida och långt senare teologiska verk och disputationer vid synoder, universitet och skolor i in- och utlandet; Västeråslärarnes och alumnernas lektioner och utgivna arbeten äro till ämnesval och huvudsakliga behandlingssätt desamma som privatkollegiets, Strängnäs', Linköpings, Uppsala, Wittenbergs, Nürnbergs, Göttingens o. a..[2] Sedan detta arbete å över 300

[1] Compendivm Doctrinæ Cælestis ex Locis Theologicis . . . Matthiæ Hafenrefferi . . . collectum, et in vsvm Scholarum particularium inclyti Regni Sueciæ separatim editum (præfatione Petri Kenicii). Översattes till svenska 1650. Författaren, född 1561, var professor och universitetskanslär i Tübingen. Mångkunnig, ortodox. Död 1619.

[2] Dess tre huvuddelar handla om Gud, om änglarna och om människan. Den förstas underavdelningar: Om Gud, skapelsen, Guds försyn, den heliga skrift. Den andras: Om änglarna i gemen, om de goda, om de onda änglarna. Den tredjes, om människan, avhandlar följande:

Människans tillstånd.

Oskuldens	Syndfullhetens	Återlösningens genom Christus	Det eftertimliga (post mortem),
vilka åter belysas i följande loci:			
Själens odödlighet, dess fortplantning (propagatio); Guds beläte i människan; hennes fria vilja.	Synden.	Predestinationen, Kristus, tron, lag och evangelium, bot, kyrkan, sakramenten, rättfärdiggörelsen, kors och böner. Olika ämbetsslag: Ecclesiasticus, Politicus, Oeconomicus, under vilka särskilt behandlas överheten (De Magistratu) och äktenskapet.	Döden, själens odödlighet och kroppens begravning, patriarkernas uppehållsort och skärselden, helgonens åkallan och förböner (intercessio), världens ände, de dödas uppståndelse, yttersta domen, helvetet, det eviga livet.

sidor inhämtats och repeterats på mindre tid än tre år (i kl. III—V), lästes till skoltidens slut viktigare delar ur samme författares vidlyftiga Loci.[1] Med ledning av detta arbete genomgick etikern i mellanavdelningarna[2] valda huvudpunkter, såsom om lagen och dess tio bud, den fria viljan, synden och goda gärningar. Teologie lektorn följde samma arbete å gymnasiet och kompletterade det genom att bl. a. undervisa vartannat år över augsburgska bekännelsen samt i disputationer förklara svårare kapitel, såsom predestinationen, rättfärdiggörelsen, sakramenten samt Kristi person och verk.

Psalmböcker funnos i många editioner och användes flitigt; handskrivna Hymni Svetici finnas ännu kvar i Västerås. Petrus Rudbeckius (d. ä.) utgav ett något ändrat och ökat Enchiridion (tio upplagor åren 1620—1643). Biskopen och regeringen voro dock principiella motståndare till att olikartade arbeten av så konstitutiv karaktär utgåvos.[3] Dess titel, Enchiridion Eller then Swenska PsalmBoken . . . Aff M. Petro Joh. Rudbeckio N. studio suo et sumptibus Capituli, Arosiæ 1627, angiver emellertid ej dess mångskiftande kalendariska och allmännyttiga innehåll.[4] Den

---

Ungefär samma innehåll och uppdelning utmärker Melanktons repetitorium för prästkandidater: Examen eorum qui audiuntur ante ritum publicæ ordinationis. Den avslutas med definitioner på religiösa och etiska begrepp.

[1] Loci Theologici, certa methodo ac ratione, in Tres Libros tributi, Qui Theologicarum rerum summas suis ubique dilucidis scripturæ Testimonijs confirmatas, breviter continent: . . . collecti per Matthiam Hafenrefferum . . . Tertia Cura . . . Witebergæ 1607 (nära 800 sidor). Officiellt anbefalld i Sverige 1612. Vid kanslärsvisitationen i Uppsala april 1638 arbetade ramisterna Skytte och Paulinus för dess ersättande med den mera »metodiske» Conradi Diæterici Cathechesis, men det syntes professores tryggast och rådeligast wara att förbliva vid de methodice et nervose utarbetade Loci. ANNERSTEDT, a. a. I: s. 291; *Bihang*, s. 337, 340. Guthræus skrev ett ytterligt kort sammandrag (B e 4. VGB.) i dogmatik, som kanske följdes vid repetitioner.

[2] Stadgarna säga »in schola inferiori». Det var emellertid blott i kl. VI—VII (skolstadiets lektorsavdelningar, de högsta latinklasserna).

[3] Möten 1637 och 1642. RA. THYSELIUS, *Bidrag*, s. 34, 42. STIERNMAN, *Riksdagsbeslut*, II: s. 990. SWEDERUS, *St. Mag.* 1781, s. 247 (mot Paulinus). SCHÜCK, *Sv. Lit. hist.*, s. 334 o. f. LUNDSTRÖM, *Paulinus*, II: s. 277 o. f. BANG, a. a. I: s. 47 o. f. Av Petrus Rudbeckii arbete utkom åtm. en ny upplaga i Västerås.

[4] Den är sällsynt nog nästan uteslutande på svenska. Om utgivarens betydelse för modersmålet jfr SCHÜCK, *Sv. lit. hist.*, s. 359, här s. 191. Jämte den julianska kalendern inför han ock delar ur »thet Nyja Cal. Gregoriano» och klagar över att »thet mykin oredha in calculo och ellies» åstadkommer. Jämte vanliga almanacksuppgifter upptagas notiser för motsvarande dagar ur allmänna, svenska och kyrkohistorien, bondepraktikeverser och förmaningar på rim enligt kristendomens huvudstycken. Vidare sundhets- och levnadsregler, tavlor för påsktidens uträknande; för åderlåtning varnas. (Här s. 282 not 2.)

egentliga psalmboken omfattar 170 psalmer (å 312 sidor); blott några på latin. Bland dem märkes: »Förlän oss Gud så nådeligh Frijdh i wåra daghar», av vilken första och sista verserna plägade sjungas vid högmässans slut, under aftonsången och vid den dagliga aftonsångsklämtningen (pro pace et principe; bild 4). Så följa symbola och Luthers lilla katekes (jfr s. 233); hustavlan, bönbok, mässbok, Kristi pinas historia och en framställning om Jerusalems förstöring.

Såsom Melankton ivrigt fordrat hög begåvning, lärdom och omsorgsfullhet för prästerlig utbildning, så hade Rudbeckius i sitt tal vid tillträdet till teologie professuren ställt övermåttan höga krav på sig själv; så blir ock genom de dagliga arbetena i collegium pietatis prästutbildningen särskilt till sin praktiska del avsevärt bättre tillgodosedd än tidigare, när huvudsakligen blott predikoövningar om söndagsmorgnarna omnämnas, och då egen övningslokal saknades.[1] Varje söckendag (från invigningen av Coll. piet.[2] 1633), övades kandidaterna att uppläsa samt — mestadels på modersmålet — exegetiskt och homiletiskt utlägga bibeln. Denna blev så deras egendom på ett innerligare och grundligare sätt; de övades att med säkerhet, klarhet och lätthet utlägga dess sanningar. Som handledning funnos bl. a. tre av århundradets förnämsta arbeten tillgängliga: Chemnitz', L. Hutteri och Gerhardi. (Ett arbete av den senare i praktisk teologi utgavs tidigt i Västerås i översättning.) Flera bevarade disputationer äro mer eller mindre stödda på dessa eller utgöra sammandrag av deras framställningar. Turvis skulle diakonerna läsa bibeltext i kyrkan samt biträda vid högmässogudstjänsten och vid läroverkets andaktsstunder (s. 170, 310).

Diakonerna, kandidatkollegiets amanuenser samt, i mån av utrymme, alla elever i collegium pietatis hade även rätt och plikt att övervara synodernas många disputationer, predikningar, latinska orationer och svenska utläggningar; de vunno härvid ytterligare förkovran i bibelkännedom, dogmatik och kyrkolag. Dessa disputationer avhandla samma och liknande ämnen som gymnasiets; eleverna fingo sålunda vid prästsynoderna ett repetitorium i teologi och avhandlingsförfattarskap, fingo till gagn bl. a. för sina egna kommande disputationsalster och försvar åhöra äldres kritik och bemötanden samt bedöma värdet av föreliggande små arbeten. Bland läroverkets teologiska disputationer märkas följande:

De Imagine Dei . . . et libero arbitrio (*Om Guds bild i människan*

---

[1] Om behovet av sådan utbildning hade Wittenbergs statuter yttrat sig detaljerat, jfr MOSER, a. a. I: s. 1226, här s. 71 o. f.

[2] Jfr företalet till disputationen De Scriptura Sacra (här s. 217), riktat till svärfadern-biskopen.

samt om den fria viljan). Preses: teol. lekt. Blackstadius. Författad av eleven Franciscus Erici Lism., som i 26 punkter med korollarier utvecklar sitt ämne och bemöter de olika villolärorna på nämnda områden (1623 $^{29}/_{3}$, några dagar efter gymnasiets instiftelse).

Om människans fria vilja och synden. Preses Lector Hebrææ Simon Benedicti; Resp. Joseph Svenonis [Chærberus] Scholæ Collega (1630 $^{3}/_{3}$). Hebreiska grundtexter framdragas och tolkas och befinnas väl stödja den luterska uppfattningen mot smädeandarna.

De Persona Christi (*Om Kristi person*). Preses Prof. Poeseως Jonas Columbus (1630 $^{13}/_{3}$). Resp. Vidich. J. Berch. Likaledes polemisk och stöder sig i ett 70-tal teser på konkordieformeln, Chemnitz, Hutterus m. fl. En disputation över samma ämne av lektor Guthræus (hdskr. B e 4. VGB.) hölls kanske ock å gymnasiet.

De Sacra . . . Coena (*Om Herrens Nattvard*), av Lect. Phys. Laur. Westhius (1630 $^{28}/_{4}$).

De Sermonis Paulini Natura ac indole. Præses för denna och de fem följande: J. Guthræus. (Befintliga som mskr i B e 4. VGB.)

Verba οὐδὲ ὁ υἱός [*ej ens sonen*], ex 32 ver. cap. 13. Evang. Marci, ad Adversariorum corruptelis . . . Respondent för denna: Ol. Laur. Skult. ($^{10}/_{12}$, Anni iam iam terminandij. 1634).

Versiculj 7-timj, de Tribus in cælo Testibus Cap. 5^{ti} 1 canonicæ Epist. Johannis, Authoritas, dilucidis propositionibus contra Negantium et Dubitantium depravationes propugnata. [»Tre äro de, som vittna.»] I Collegium pietatis. Resp. D. Petrus Pauli ($^{14}/_{3}$ 1635).

Orationis Dominicæ Epilogus Brevibus Propositionibus Vindicatus (*slutorden av »Fader Vår»*). Resp. Ol. Joh. Skult. ($^{3}/_{12}$ 1636).

Verborum, ex 1 *Pet.* 2. v. 8:, εἰς ὃ καὶ ἐτέθησαν [*förutbestämda*] Adversum impiam sacram. expositionem Orthodoxa et Analogica Assertio . . . Resp. Petrus Jonæ Ramsberg. ($^{22}/_{2}$ 1637).

Tres pernecessarias Regulas, de Articulorum præpositivorum usu, in N. T. exhibens. Resp. Joh. Georgij Ramfert. ($^{18}/_{11}$ 1637.)

De Scriptura Sacra (*Om den heliga skrift*). I Coll. Pietatis av Lect. Theologiæ Simon Benedicti (efter J. Gerhardi Exeges; 1638 $^{14}/_{11}$). Resp. Ol. J. Schult. Innehåller väsentligen blott en översikt av innehållet i bibeln och en redogörelse för dess språk.

De Fide Justificante (*Om rättfärdiggörelse genom tron*). Preses: Præpositus Gymnasiique Theologus Gabriel Holstenius. Resp. Nic. Jonæ Flod. ($^{28}/_{8}$ 1641). Bland de tio Zetemata märkes det med »Affirmatur distincte» besvarade spörsmålet, om Philosophiæ studium är nödvändigt för en »accurat» kunskap om trons delar. Mskr. N. 1775. UUB.

De Falsa Bezæ verborum Petri Interpretatione (*Om rätt tolkning av Ap. G. 3: 21:* Hwilken Himmelen intagha måste). Preses Joh. Petri Arb., Græc. Lec. I Collegium sapientiæ (1645 13/12).

De Mundo in genere. Av J. Thomæ Barchius. Resp. Matth. Er. Tunens. Nästan uteslutande skapelseberättelse, föga naturvetenskap.

Bland *orationer* märkes det av S. S. Th. Lector et Pænitentiarius Lavr. Nic. Blakstadius hållna högtidstalet »de anno iubiloeo» vid hundraårsminnet, 1621 17/12, av befrielsekriget och reformationen.

Å gymnasiets officin utkommo bl. a. (ofta i flera upplagor):

på grekiska och latin: breven till Timoteus och Titus (genom Elias Olai Hels.).

på latin och svenska: botpsalmerna och några andra ur psaltaren [för trivialskolan; genom Elias Olai Hels.]; Luthers lilla katekes.

på latin: Confessio Augustana, av Petrus Rudbeckius; Haffenrefferi Compendium; Om själens fortplantning och odödlighet (Disputationer av Eric Holstenius).

på svenska: Psalmboken med katekes m. m. (jfr s. 216, 215 not 4; av Petrus Rudbeckius), ett femtiotal predikningar, ströskrifter, andliga visor; Psaltaren (bekostad av Matz Jöransson vid Kopparberget); en kort katekesutläggning (för visitationer). Om nattvarden; en kopia av beslutet i Uppsala 1572 (om kätteri och förbjudna äktenskap). Predikningar bl. a. öfver Samuels Bok.

I domkyrkobiblioteket funnos ett tjugotal bibelverk och större bibeldelar i trilingue upplagor på vartdera eller på två av de tre äldre språken samt på svenska, tyska, polska eller syriska. Postillor och andra utläggningar voro där tillgängliga av Orthodoxi: Luther, Erasmus, Chemnitz, Gerhard, Brenz, Osiander m. fl.; av Hæretici: Birgittas uppenbarelser, Koranen, Petr. Canisii och Heidelbergerkatekeserna, Possevinus, Liturgien, Bellarminus, Calvin; av Patres: Dionysius, Justinus, Cyprianus, Tertullianus, Athanasios, Chrysostomos, Hieronymus, Gregorius den store, Augustinus, Bernhard; av Scholastici: Lombardus, Thomas, Gerson, Scotus m. fl.

Att den prästerliga utbildningen och predikokonsten framgångsrikt strävade att komma i ett högre plan, visas dels därav, att flera präster vågade och fingo befordra sina predikningar till trycket i Västerås, dels därav, att åtskilliga av dessa alltjämt äro läsvärda, dels därav, att goda utländska postillor och traktater voro av prästerskapet kända och så värderade, att de överflyttades till svenska.

---

§ 2. Hebreiska o. a. österländska språk. Inhämtades modärna språk?

Melankton hade rekommenderat studier i såväl hebreiska som grekiska, enär i dem »Fontes doctrinæ Ecclesiæ continentur». Den för realia prisade Neander lovordar hebreiskan såsom ett det oundgängligen nödvändigaste läroämne; det »alma mater ist, omnium linguarum omnibus ætatibus omnium gentium, welche alle aus jrem Leibe gekomen».[1] Redan 1595 hade av samma och i synnerhet av religiösa skäl det svenska prästerskapet begärt dessa båda ämnens upptagande och hade delvis infört dem. Som ett frö hade »lingua sacra» legat i S. O. 1611; Rudbeckius upptager det tidigt vid läroverksutvidgningen och undervisar själv däri tre år. Han framhäver det ända till skriftlig färdighet senare, men det skulle — liksom enligt sagda statuter — studeras först nära, i eller i jämbredd med prästseminariet, när de övriga språken voro väl tillägnade och läxuppgifter i dem ej mera gåvos. Trots sina lovord över hebreiskan (lika de ovan refererade från utlandet) lät han sålunda huvudsakligen blott prästkandidater studera språket. Dess »oskattbara» kunskapsstoff (s. 77) förvärvades endast genom bibelstudium, enär profanlitteratur ej upptages.

I högsta gymnasieklassen lästes en timme dagligen grammatik och någon av profeterna; sön- och helgdagar genomgick man här psaltaren. Genom lektionerna i teologi och hebreiska kompletterades denna undervisning vanligen under flera år med Genesis, Psaltaren, Esaias eller andra gammaltestamentliga delar. Stilskrivning förekom två timmar i veckan i högsta klassen, dock endast med de i ämnet mest försigkomna.

Disputationsvis behandlades mera svårtydda bibelställen samt

---

[1] VORMBAUM, a. a. I: s. 757. Vidare: I hebreiskan »ligen grosse Montes doctrinarum coelestium et Consolationum efficacissimarum et spiritualium», den är såsom urspråket nödvändig för alla studiosi »propter collationem cum alijs Linguis, vnd auch propter vtilem explicationem multarum rerum in omni vita, auch propter Grammaticam latinam». Den borde ock läras tidigt: Senex Psittacus etc. Comenius och Ratich anbefalla den och övriga klassiska språk.

hebreiskans uttal, ålder och nytta.[1] Om nyttan framhållas de förut nämnda synpunkterna av Melankton, Neander och Rudbeckius. Så även om hebreiskans historia och värde. Märkligast, snillrikast vore detta språkens modersprāk, på vilket man före förbistringen lärt känna Herrens välgärningar.

»Ordo Lectionvm», ett kortfattat generalschema från omkring 1627 (Bil. s. 55; Mem. quot., s. 25), upptager såsom ordinarie ämnen för en timme å gymnasiet: »Hebrea et chaldaica alternatim» och tillägger bland klassämnena »in 3:tia [sc. classe Gymnasii audiant] Hebream chald[aicam] vel aliam ultra peregrinam». Medan dessa för första gången nämnda språk ej omtalas i »sectio quinta» av VSO. 1628, finnas de antydda i samma statuters del 1. kap. 1: lektorn skall undervisa »in hebræa et cognatis linguis, in præceptis grammaticis et textu biblico per vices» (klockan 6), och timmen 8—9 »aliis peregrinis linguis addiscendis et exercitiis privatis relinquitur».

Kaldeiskan var tidens namn för arameiskan, Kristi talspråk. Medan detta — efter mönster från akademien — uttryckligen upptages å det tidigaste bevarade schemat (Bil. s. 55) i det ena fallet såsom obligatoriskt, i det andra som fakultativt, sker så ej i VSO 1628. Denna nämner blott med hebreiskan besläktade språk. Dessas antal begränsas omedelbart genom uttrycket textus biblicus. Tydligen åsyftades arameiska, på vilket smärre delar av bibeln voro skrivna, samt syriska och arabiska,[2] på vilka flera bibelöversättningar och kommentarer avfattats.[3] VSO. 1628 synes hava gått ifrån kravet på kunskap i ett av dessa till att fordra kännedom om samtliga. Denna skillnad liksom hela bestämmelsen torde hava förefunnits mera på papperet än förverkligad, enär man säkerligen helt ytligt studerade de meromnämnda språken, och det blott då man behandlade de på dem skrivna bibeldelarna. Antalet lästa österländska språk var alltså avhängigt av vars och ens antal studieår i tredje gymnasieklassen och kandidatkollegiet samt av de bibeldelar, man ifrågavarande år genomgick.[4] Först i

---

[1] Av lektor J. Guthræus finnes i B e 4. VGB. bevarad en disputation: De Literarum Inventione primæva propositiones. Resp. Jacob Elaj Terserus. $^{21}/_{11}$ 1635. Dessas och Jo. Terseri åskådning liknar Rudbeckii. HOLM, a. a. s. 190.

[2] Arabiska studerades annorstädes ock för andra ändamål; fornforskaren J. Th. A. Bureus började 1628 »lära Arabice läsa», tydligen för att möjliggöra astrologiska och kabbalistiska studier (Dagboken $^{22}/_{1}$ s. å. i Samlaren).

[3] Kursachsens S. O. 1580 talar om att bibeln är skriven »zum Theil in Hebräischer und Chaldäischer . . . Sprache», men rekommenderar blott det nytestamentliga grundspråket jämte latin. VORMBAUM, a. a. I: s. 231.

[4] 1625 års akademikonstitutioner godkände det fyra år tidigare bestämda införandet av kaldeiska och syriska; följande år tillägges (av Oxenstierna) ara-

nämnda klass började undervisningen i hebreiska, och den hade jämte övriga bibelns grundspråk med grammatik och text blott en timme varje läxdag sig anvisad, vartill kom någon stund under repetitionsdagarna. Inom detta knappa utrymme kunde naturligtvis blott obetydlig tid offras åt de senare språken. Prästkandidaterna skulle sättas i stånd att på egen hand behärska och på dess grundspråk tolka bibeln och då även det, som den enskilde möjligen icke hunnit genomgå å gymnasiet. Därför anslogs en timme dagligen till mer eller mindre frivillig extraläsning av dessa bispråk. Ungefär likbetydande äro därför (enligt min åsikt) uttrycken chaldaica vel alia ultra peregrina (Ordo), cognatæ linguæ och aliæ peregrinæ linguæ (VSO. 1628, Cap. I. resp. klockan 6 och klockan 8). Sist anförda uttryck bör då översättas i bestämd form: de andra (ifrågavarande, omnämnda, cognatæ) med hebreiskan besläktade, främmande språken, ej: andra främmande språk, än mindre: modärna, främmande levande språk. De båda sista tolkningssätten torde dock vara det enda tänkbara skälet till det hittills oemotsagda, i flera arbeten[1] synliga omdömet och berömmet, att Rudbeckii praktiska läggning skalle hava förmått honom att införa skolämnet levande (modärna) språk. En sådan ära vore i hans ögon säkerligen ingen ära. För honom liksom för samtiden voro språken först och främst bibelstudiemedel, förrådskamrar och retorikkälla. Notarierna i hans privatkollegium hade visat det, då de framlade hans tankar (Acta 1610) i orden: Certissima comparandæ sapientiæ instrumenta sunt Linguæ: Latina potissimum, Græca et Hebræa, varför ock institutionens arbeten (liksom bildningen i allmänhet) började med språken. De levande språken gåvo i sig själva ingen vägledning vid studiet av Guds ord; i bibelns och humanismens ljus framstodo de som barbariska avarter, vilka voro en Herrens straffdom från förbistringen i Babel.[2] Intet

biska. 1634 föreläste Sven Jonæ i hebreiska samt övade Psaltaren på nämnda fyra språk. År 1637 diskuterades i Uppsala inrättandet av språkmästarebefattningar i franska och italienska ($^{26}/_{7}$ och $^{20}/_{9}$), besatta senare men sporadiskt innehavda.

[1] Jfr HOLLANDER, a. a. s. 323, HOLMQUIST, *Matthiæ*, s. 118. SCHÜCK, *Sv. Lit. hist.*, s. 559. SCHÜCK-WARBURG, a. a. (uppl. I) I: s. 198, (uppl. II) I: s. 290. ARCADIUS, *Bilder*, s. 41, FEVRELL, *Bidrag till . . . metodik*, s. 23. J. Rothovius ventilerade 1603, kanske i Rudbeckii närvaro, Quæstiones hebraicæ, chaldaicæ, syriacæ, grecæ et latinæ ex s. s. biblis . . . desumptæ. S. 63.

[2] Ej längre sedan än år 1590 hade Härr Pär i Gärdslösa, med anledning av en försyndelse i Kalmar domkyrkotorn, varifrån templet renades under stor veklagan och åkallan, talat till det sammankallade folket Hebraice, Græce et *Barbarice* (K. 23. UUB.). Gezelii (s. 222 not 2) nämnda tyska språklära utgavs 1663 på *latin*. Vid tiden för Rudbeckii besök i Altdorf lästes Carionis-

nämnvärt fanns på dem tryckt av Patres, Commentationes eller Hæretici, av etik, av statskunskap och naturkännedom, av gudomlig och mänsklig vetenskap överhuvud. På utlandsfärder talade de lärda sins emellan latin, lärdomens modersmål; föreläsningar och vissa predikningar höllos i Tyskland på latin för deras skull, som ej förstodo tyska. Då förberedde sig det lärda ståndet ej till resor som nu genom att studera folkspråket hemma i böcker; endast den kortlivade adelsskolan i Stockholm upptog dåtilldags ett obetydligt pensum härutinnan (liksom Schulpfortas fursteskola och den något senare riddarakademien i Hessen-Kassel). Västerås' och de övriga första gymnasierna hade ett från nämnda särskolor så skiljaktigt syfte, att modärna språk voro för de förra lika främmande, som universitetens fäkt- och dansmästare, mnemoteknici o. d. skulle hava varit.[1] Först långt efter det vi börjat deltaga i trettioåriga kriget, införskrives en språkmästare till akademien; Rudbeckius hade bevittnat, hur en sådan föraktades och svältföddes i Wittenberg. I kataloger, brev och andra urkunder, som eljes giva en mycket god inblick i den då tillgängliga litteraturen i Västerås, finnes ingen bok nämnd, som kan hava anskaffats för studium av främmande, levande språk; man kan ej komma på spåren, att någon lärare givit någon stunds undervisning däri. Då VSO. 1628 och de s. 221 nämnda uttrycken skrevos, funnos inga skolböcker i modärna språk tryckta i Sverige; att till gymnasier införskaffades sådana, därav finnas inga spår.[2] Ett minimum innehölls blott i den av Joh. Matthiæ vid nämnda Collegium illustre 1626 utgivna Libellus puerilis, som innehöll huvudstyckena,

---

Melanktons Chrönica, översatt från tyska till latin (VORMBAUM, a. a. I: s. 612); senare öfversätter Comenius på uppdrag av Joh. Matthiæ arbeten från polska till latin. Jfr s. 246 not 1.

[1] Samma ställning emot de främmande levande språken intog ock Axel Oxenstierna, då han sade, att den, som tilltalade Sverige på latin, skulle få svar på latin, medan andra språk besvarades på svenska. GEIJER, a. a. I: 4, s. 298. Fryxell omnämner, att ett franskt brev till biskop Emporagrius i Strängnäs (1664—1674) måste sändas till Stockholm för att tolkas. Senare nämner Whitelockes reseberättelse (1653), att magistraten i Västerås »talte god Latin», att tyskan och (i mindre grad) franskan voro ganska allmänna, engelskan sällsynt. Detta efter 30-åriga krigets slut och i de kretsar, med vilka ambassaden kom i beröring.

[2] 1642 trycktes dock i Uppsala Paul Freyschmidts Synopsis grammaticæ Teutonicæ. Eric Schroderus Upsaliensis hade fem år tidigare utgivit ett latinskt-svenskt-tyskt-finskt lexikon likaledes för skolbruk, och blivande Linköpingsbiskopen Jonas Petri (jfr skolkommittén 1637) utger 1640 en latinsk-svensk-tysk ordbok. I franska trycktes i Sverige läroböcker först 1646; tysk språklära (av Joh. Gezelius) 1663; ett flertal sedan till seklets slut. Engelska från 1734, italienska från 1667. (HAMMARSKÖLD, *Läroböcker*, passim).

bibelspråk och böner på latin, svenska, franska, tyska och engelska, men som saknas i alla anteckningar ifrån Västerås'och de flesta övriga skolor. Dikter av Gabriel Holstenius (t. ex. vid Gustav II Adolfs bår) och några citat ur Luthers bibelöversättning (i liktalet över M. Brahe av biskopen, s. Biiij v:o) samt (kanske) ett brev till denne äro jämte c:a femton böcker (mest postillor och bibelverk) i kapitlets rika bibliotek[1] de enda, vid läroverket synliga vittnesbörden om kunskaper i tyska. Övriga nyare språk finnas blott representerade i några dikter av språksnillet G. Holstenius, varjämte den i Skottland födde Guthræus med anglisk tunga besjungit ärkebiskop Kenicius. Rudbeckius införde ej heller sådana ämnen i privatkollegiet. I hans verk och gärning bliva i stället de tre (och särskilt de båda yngre) »kulturspråken» en bred, smyckad kungsväg genom hans lärda institutioner; även i talet om studiernas och språkens nytta säger han: »loquor autem de Latina, Græca et Hebraica». Men i den mån en tendens framträder till språkökning, går den i en de modärna språken motsatt riktning. Den synes bl. a. däri, att han berömmer ingen för kännedom om modärna språk, varemot han prisar tyskarne i gemen för kunskap i syriska, kaldeiska, arabiska och persiska.[2] Genom dessa finge man studera Jesu leverne på ett språk, som stod Herrens eget och paradisets nära. Han ville införa österländska språk, för att man enligt tidens uppfattning och uttryck icke skulle slå sitt sinne till studium theologicum med otvagna händer.[3] Säkerligen nådde blott ett fåtal att nämnvärt intränga däri; möjligen lyckades det dem, som ända till 5 à 7 år stodo inskrivna i de högsta klasserna; om sådana ingående studier i österländska språk nämna urkunderna emellertid intet. Också voro dessa ämnen under gymnasieåren hänvisade huvudsakligen blott till privatstudier och det till timmen 8—9, d. v. s. frukostrasten, då minst två föregående (och en följande) arbetstimmar knappast gjorde ett nämnvärt hemarbete möjligt. Ifrågavarande tredje klass hade åtminstone två timmar lediga efter middagslovet.

---

[1] Intet arbete på modärnt språk stod i det till dagligt bruk uppställda gymnasiebiblioteket (Bil. s. 67). Åtminstone efter sin långa utrikesvistelse kunde Jo. Terserus tyska, holländska och franska. Brevet till Rudbeckius: K. 70 (s. 187). UUB. Ännu år 1802 undervisades ej i levande språk i Örebro skola, som dock nästan alltid varit ett framstående läroverk. KARLSON, a. a. IV: s. CCI.

[2] Ett skäl för studiet av det sistnämnda torde vara landets betydelse inför 1600-talets kyrkohistoriska forskning. Tiden för de båda första världsmonarkierna (kaldeiska och persiska) sammanföll nämligen med första och andra epokerna av Historia Ecclesiastica. Jfr Generalis Totius Codicis Biblici Dispositio . . . (10: 252 Academica. UUB).

[3] En kort relation om . . . M. Hansses [Matthiæs] . . . Dödh, s. Dvij.

Några av dessa anvisas emellertid ej åt dessa språk, hur kära de än äro Rudbeckius. I stället få eleverna då arbeta efter eget val; de behövde tiden bl. a. för att avfatta avhandlingar och deklamationer.

Av dåtida läroböcker och hjälpmedel inom hithörande ämnen användes måhända i Västerås en 1627 av professor Sven Jonæ Westr. (en biskopens f. d. uppsalalärjunge) utgiven katekes på syriska och latin med syriska alfabetet;[1] en hebreisk grammatik av densamme (1637), en arabisk grammatik, 1608 utgiven av den från Breslau till Uppsala inflyttade medicineprofessorn Kirstenius, samt den Institutio Hebraica Compendiosa, som 1618 utgivits i Rostock av den berömde, till hemlandet flera gånger återbegärde professor Jonas Hambræus.

I domkyrkoblibioteket funnos hela bibeln och delar därav på syriska och hebreiska av bl. a. Elias Hutterus (s. 62). En edition af denne Rudbeckii vän från Nürnberg skänktes »In brädher med spenne och bricker» av biskopen nyåret 1633.

Ett Psalterium Hebræum fanns i skolans bokskåp (jfr under teologi).

Vid läroverket utgav Jo. Elai Terserus en del av Moseböckerna med hebreisk och svensk text; av nya testamentet funnos böcker översatta till hebreiska med jämlöpande latinsk version. Som lexika brukades Forsteri, Skinleri (femspråkiga) och Munsteri (trespråkiga); Explicationes över såväl gamla som nya testamentet hade skänkts eller inköpts till det i domkyrkan förvarade biblioteket. Flertalet av de i dessa och övriga ämnen använda arbeten begagnades ock i samtida ut- och inländska högre undervisningsanstalter.[2]

---

[1] Jfr N. 1907, s. 212. UUB. Katekesen var den allmänna, ur en viss synpunkt ej olämpliga övnings(elementar)boken för skilda språk i olika land. Flerspråkiga katekeser funnos mångenstädes tryckta (t. ex. Herzbergs, Witeb. 1614, på tyska, latin, grek. och hebr., av vilken exemplar finnas bevarade med tidigt inskrivna svenska namn). Utgivandet av en sådan vittnar *ej* nödvändigtvis om stor språkkunskap. (Jfr Holmquist, *Matthiæ*, s. 109). Denna katekesens användning förklarar det förhållandet, som bl. a. Karlson [a. a. II: s. XLII] kallar en »egendomlig inkonsekvens», att framstående pedagoger upptagit ett icke-klassiskt arbete bland sina ivrigt anbefallda grekiska författare, och den *kan* hava samband med Articuli ordinantiæ ord: »In Sacris Cathechismus och then Epistel til the Romaner» samt vittna om studier i grekiska. Jfr s. 9.

[2] Jfr t. ex. Neanders Bedenken, Vormbaum, a. a. I: s. 746 o. f., här s. 167. I Boses skola i Örebro fanns bl. a. Calepini elvaspråkiga lexikon. — 1690 kunde blott en studiosus läsa hebreiska innantill vid prästexamen i Strängnäs.

§ 3. Grekiska.

Utom de (s. 199 och 219) anförda yttrandena av Melankton om grekiskans nytta för religionsvetenskaperna hade han framhållit dess betydelse »ad Philosophiam percipiendam, et ad historiam veterum imperiorum cognoscendam» (C. R., X: s. 994), varför Ingeniosis et adpetentibus solidam eruditionem non negligenda est (jfr C. R., XI: s. 864). Luther och humanisterna hade tävlat att framhäva ämnets vikt närmast för bibelns och Aristoteles' skull eller endera. I Sverige hade det 1566 ansetts böra främst upptagas vid akademiens återupprättelse; under institutionens följande decennier gives (sporadiskt) undervisning däri av andra teologie professorn eller inom en språkprofessur i filosofiska fakulteten. Variationerna äro många under nödåren, och förändringarna svårtydda; grekiskan är emellertid sällan orepresenterad. Den hade från 1500-talets sista kvartsekel ofta inhämtats privat eller offentligt i läroverksstäderna, i någon prästgård och av informatorer å herregods. S. O. 1611, i vars utarbetande Rudbeckius deltog, hade ganska nära följt akademipensa till auktorsval och även (om ock i något mindre grad) omfattning; flera uppgifter äro visserligen närmast att betrakta som alternativa förslag till årskurser, men i verkligheten torde ej få elever under sin mycket långa skoltid på överstadiet inhämtat dem alla. Även stilskrivning anbefalles. Melankton hade vid Wittenbergs akademi förordnat att utom bibelböcker läsa Homeros, Hesiodos, Euripides, Sofokles, Theokritos, Demosthenes och någon historiker. S. O. 1611 upptager dem alla alternativt men ersätter Sofokles och Theokritos med Isokrates, som står först bland de uppräknade. Denne ställes ock i VSO. 1628 främst till tid och utrymme bland profanauktorer; bland de övriga utväljas blott Demosthenes och Hesiodos. Så kan fåtalet författare bättre penetreras; därjämte vinnes tid till en ingående övning i nytestamentlig textbehandling samt stilar (C. R., X: s. 1010). Rudbeckius inskränker auktorernas antal för att djupare kunna intränga i nya testamentet och de förnämsta författarne. Att gymnasiet ej stod utlandet efter i hänförelse för ämnet,

visas bland annat därav, att Gabriel Holstenius gav ett särskilt kollegium i grekiska för de längstkomna eleverna, att bland lärarne i Västerås märkas Jonas Columbus, Jo. E. Terserus och Andr. Erici Dalek., vilka dels i Uppsala, dels på biskopens inspektionsresa till östersjölandskapen förvånade genom sin förmåga att muntligt och skriftligt t. o. m. på vers och i debatter behärska språket, och att Jacob Guthræus rekommenderar det till var och en, som vill vara en Sapientiæ Alumnus, som önskar göra framsteg »in Instrumentalibus, Theoreticis, Practicis, Mythologicis et Historijs». Ett sexfalt »Discito græce!» utropar han med Hegius (Erasmi lärare); det lär oss grammatik, prosa- och verskonst, retorik, logik, matematik. Och sina initialer virar han dubbla gånger in i de latinska verser, han sammansätter till grekiskans pris. Hans »lektionsutkast» (s. 227 not 1) visa fullt modärna egenskaper och ådagalägga bl. a., att han liksom den betydande pedagogen Joh. Matthiæ detaljerat redogjorde för resp. författares liv och verksamhet, varjämte de unga erhöllo högeligen beaktansvärda kunskaper såväl i antikens mytologi och realia som i dess språkförråd, etymologi och grammatik. Han bereder sig skriftligt till sin behandling av auktorerna eller avskriver andras utläggningar, men, då han som kyrkoherde (skriver eller) avskriver »barnskolestatuter», inför han (och Laurelius) ej ämnet så ödesdigert tidigt, som man förut gjort i Tyskland och väl även stundom i Sverige. Sagda anteckningar visa till fullo, hur långt den grammatiska analysen i Västerås nått ut över undervisningen hos skolastikerna. Rudbeckius kan ock med mycken rätt tadla den katolska tidens grekiska textbehandling såsom oskicklig, pueril, löjlig; man skulle anse honom skämta, säger han, om han gåve exempel på dess förklaringssätt (s. 258 not 2).[1]

Rudbeckius låter ämnet å nederskolans schema få en ganska undanskymd plats i förhållande till den nya aritmetiken och det gamla latinet för att först, sedan det sistnämnda ordentligt inövats, koncentrera den mera ingående undervisningen i grekiska (och fysik) inom en gymnasie-»facultas». Över huvud taget låter han ämnet få sig mera tid tillmätt, än vad lärarekrafterna och klasserna tilläto vid de övriga svenska gymnasierna, ja stundom vid själva akademien.[2] Efter det innanläsning övats i tredje skolklassen, inträda

[1] De Servitvte Pontificia, s. C 2 v:o.

[2] Jfr gymnasiernas studieplaner samt HOLM, a. a. s. 45, ANNERSTEDT, *U. U. hist.*, s. 210. Linköpings, Strängnäs' och övriga gymnasier sakna särskilda lärare i grekiska. HOLLANDER, a. a. s. 467, likställer (på tal härom) år 1611 med S. O. 1611, identifierar förordningar och deras förverkligande över hela landet. Om Matthiæ jfr HOLMQUIST, *Matthiæ*, s. 128, 119. Okänt är, på vilka grunder han säges hava anordnat studierna i ämnet »med större hänsyn än Rudbeckius] till barnets psykologiska utvecklingsgång».

språkläreavdelningarna i följd klass efter klass. Därigenom kommer var och en att genomgås året efter motsvarande kurs i latinet, men, medan det senare övas 3 timmar i veckan, gives åt den grekiska grammatiken blott en. På dennas veckodag tillkommer i skolan ännu en läs- och en repetitionstimme, varunder respektive klasslärare genomgå breven till efesierna (klass IV), kolosserna, filipperna (klass V) och galaterna, Isokrates' tal till Demonikus (klass VI) samt brevet till Titus och talet till Nikokles (klass VII). Å gymnasiet läses vid morgonandakten ett kapitel ur nya testamentet på grundspråket. Sön- och helgdagstexterna utlades græce i klass IV—V, i grekklassen (kl. II gymn.) ersattes de av breven till Timoteus, eventuellt ock av Petri eller Johannes' brev. I sistnämnda avdelning repeteras grammatikan under förra hälften av veckan, medan den senare ägnas åt något av Demosthenes' olynthiska eller filippiska tal samt Hesiodos' Ἔργα καὶ Ἡμέραι. Enär alumnerna ofta stannade i denna klass flera år än t. o. m. i cl. ethica, torde nämnda kurs hava väsentligen utvidgats på lärorummet eller genom egna studier.

I privatkollegiet hade Rudbeckius börjat lägga enbart auktorerna till grund för undervisningen, tills eleverna på egen begäran ock infördes i grammatik. I Västerås synes tiden hava delats lika mellan båda. Grammatikdelar anfördes och repeterades vid textbehandlingen; bekantskap vanns med övriga normalauktorer genom ständigt anförda parallellställen.[1] I gymnasiets mellanklass fick grammatiken en grundligare behandling och kunde då bliva en sammanfattning av de viktigare företeelserna hos ett i det väsentliga redan inlärt språk. Först samtidigt med detta repeterande uppklarningsarbete skrivas stilar i samma utsträckning som i latinet, d. v. s. två timmar i veckan. Förut hade hälften av denna tid ägnats däråt från och med retorsklassen, då alumnerna redan sysslat med ämnet tre år. Intet vittnar om övning i grekisk versskrivning (såsom under en och annan entusiast för grekiskan i utlandet). »Extra ordinarie» fortsätter man i kandidatkollegiet att skriva liksom ock att tala grekiska. I grekklassen undervisas disputationsvis om språkets elegans, nytta och uttal samt tolka mera svårtydda bibelställen. För de övre avdelningarnas lovstunder samt för de äldre alumner, som inkallats inför lärarekollegiet, var grekiskan jämte latinet obligatoriskt talspråk.

I privatkollegiet hade *en* komedi spelats på grekiska (s. 132). Om så skett även vid gymnasiet, är ej känt.

Åtminstone *en* disputation tryckte Gabriel Holstenius på detta

---

[1] Jfr t. ex. Guthræus: In Opera et Dies Hesiodj Annotationes. B e 4. VGB.

språk: Περὶ τῆς Ἀνδρίας (*Om mannamodet*); försvarad av Matth. Er. Arosiander [Mylonius Biörnklou]. En på latin avfattad finnes bevarad i mskr (B e 4. N:o 9. VGB.): Pro insigni, Græcæ Linguæ, præstantia Propositiones, av lektor Guthræus. Den ventilerades i mars 1636 och ådagalägger författarens tankar om språkets gagn, vilka fullt överensstämma med de ovan citerade förgångsmännens.

För den omnämnda jämförelsen mellan auktorerna (för privatstudier och disputationsförfattande) funnos i domkyrkobiblioteket tillgängliga arbeten bl. a. av Homeros, Platon, Euripides, Herodotos, Thukydides, Aristofanes, Themistios, Galenos. Det är förnämligast med dessa och andra av de främsta auktorerna, som Västeråslärarne under utlandsfärderna rikta sina och i viss mån läroverkets bokförråd. Så väljer Jo. Terserus ut åt sig i Lübeck 1636 med sådan sakkunskap det bästa, som fanns i en viss använd samling böcker, att säljaren tror det ej vara möjligt att få sälja några av de övriga arbetena. Terserus gör därför på annat håll i staden (före hemresan) ett för honom och tiden signifikativt, rikhaltigt urval av antikens och dåtidens förnämsta »samlade skrifter», specialarbeten och kommentarer. Ett 50-tal arbeten på grekiska eller på grekiska och latin var det värdefullaste i samlingen. Åtminstone en del medförde han hem;[1] — sitt löfte trogen och enligt tidens sed skänkte han (19/5 1637) ur detta förråd Galenos' Opera omnia Græce till »Gymnasii Arosiensis Bibliotheca» (= domkyrkobiblioteket), enär arbetet var tryckt »elegantissimis typis», och enär »insigne istud ornamentum» där dittills saknats (K. 2. UUB.).

I grammatik följdes säkerligen den allmänt använda Clenardi lärobok,[2] förbättrad och tillökt av Vossius, vilken utträngt Melanktons. Ett lexicon Græcum var skänkt till stiftsbiblioteket av hävdatecknaren Swen Eloffson. Flera mångspråkiga lexika funnos ock därstädes (s. 218, 224). Gabriel Holstenius utgav å läroverkets officin en upplaga av Boschii tavla över accenterna i grekiskan.

---

[1] Detta är ett av de fall, som belysa, vad förut sagts (s. 59) om nya impulser och nya bokskatter, som kommo Västerås läroverk och stift till del genom de av biskopen och kapitlet understödda studiefärderna. Bil. s. 74.

[2] Akademikonstitutionerna av 1626 rekommenderade den (samt Gualtperii lärobok), och den följdes i Boses skola i Örebro (1616, 1633). Senare ersattes den av Gezelii (tr. 1647). Den i Uppsala 1643 tryckta upplagan av Clenardi Institutiones omfattar nära 400 sidor. F. d. Västeråseleven Gezelii grammatik (1647) är blott sjundedelen så omfattande. — Marklin, a. a. suppl., s. 82, upptager oriktigt författarenamn för Holstenii ovannämnda grekiska disputation. Även dennes magisterdisputation (i Halle 1620; Om de sofistiska bevismedlen) var avfattad på grekiska [KB.]

§ 4. Latin, retorik, logik.

Trots enigheten om »cognitio verborum prior» (Erasmi sats; s. 165) uppstodo många meningsskiljaktigheter om lämpligaste tid och sätt för tillägnelsen. Kortast kan en tidigare ståndpunkt så uttryckas: Latinets stora betydelse och svårighet motiverar, att det läres tidigast av allt, såsom romarne lärde småbarnen först grekiska, och såsom Horatius anvisar i yttrandet, att kärlet behåller troget sin tidigt inpyrda smak. Naturligen skall modersmålet inhämtas; att tala det lär man emellertid genom dagligt bruk; tid bör ej spillas genom att lära läsa och skriva det, enär sådant följer med latintillägnelsen utan arbete. Detta tillämpades av Georg Norman vid prinsarna Eriks och Johans uppfostran;[1] till absurditet skulle det (enligt Rabenius) hava drivits i Jacob Rudbeckii hus. Lyckade resultat av denna metod torde kunna uppvisas från välbegåvade barns hemuppfostran, färre från skolundervisningen. — Av ålder hade latinet inhämtats »pedetentim den gamla oxevägen per grammaticas» (Helander, Rhyzelius, s. XLI). Men donaten i betydelsen ars grammatica, (»själens pinobänk»,) hade tidigare, än man vanligen anser,[2] ersatts av Melanktons regelfyllda grammatik; detta, enär enligt S. O. 1571 alle lärde män gilla den, och emedan dess »Reglor korteligen och med skön clar exempel ex Latinis Scriptoribus warda föregiffna». Efter varje regels genomgående eller inlärande hänvisades eleverna sålunda till några av Melankton utvalda pregnanta beläggställen. Man gick på varje punkt deduktivt, stundom måhända även induktivt tillväga, vilket betecknade ett väsentligt framsteg från den medeltida grammatikläsningen med sent eller intet beaktande av auktorerna.

Sådana — in toto — anbefalldes alltmer och för allt tidigare stadium av humanismen och ej blott av ramisterna; »Donat

[1] Hoffordenung . . . Gustaf I:s registratur 1539, s. 306.

[2] Då Donatus nämnes i av Melankton påverkade skolor, åsyftas nämligen vanligast blott formläran.

[deklinationer] und Cato *zusammen»* ställas för de unga enligt Kursächs. S. O. 1528 redan i kl. I, så snart alfabetet och böner inlärts. Catos Disticha läras vers efter vers men först efter lärarens utläggning; på detta sätt samt genom vokabler vinnes ordförråd. I följande avdelning inhämtas den egentliga grammatiken i jämbredd med Aisopos (på latin), Terentius, Plautus; senare Vergilius, Ovidius, Cicero. Alltfort betonas grammatikens vikt; utan god övning i denna skadas högeligen alla vetenskaper (Künste). Så falla Neanders ord ock ett sekel senare; hans reformer föra knappt utöver Melankton. Det är väsentligen i utförandet, han står över sin samtid, och han är härutinnan en motbild till Rudbeckius. Ty man stannar ofta i det dagliga skolarbetet långt nedanför Melanktons mål: — i strid mot hans ord övar man grammatik tidigt och övervägande. Medan han förlagt auktorsläsningen till morgnarna och grammatikstudiet till middagstimmarna, betona andra — och Rudbeckius med dem — det senares vikt genom motsatt anordning. Resultaten och skolåren — Melankton hade begärt sex för latin med auktorer, retorik, dialektik — väcka klagan, som endast indirekt kan riktas mot Melanktons metodik.[1] Oppositionen önskade, att grammatiken och dess præcepta skulle läras, först då man läst »åtskillige Latinske Scribenter» och »igenom läsande förvärfvat sig många tings vettskap». Skytte och andra foga härtill, att för tidig grammatikläsning varit ett »obruk fast öfver alt härtill».[2] I likhet med Neander, Trotzendorf och Melankton prisar emellertid Skytte högeligen grammatikens gagn,[3] och han fordrar,[4] att den skall läsas redan under pueriåren (vilka tydligt skiljas från ynglingaåldern); i akademistatuterna 1625 kräver han (jämte det han anbefaller usus) definitions-, distinktions- och syllogistisk skicklighet.[5] S. O. 1611, som sagts vara enbart ramistisk, upptager av latin: läsning och katekes första läsåret, donaten, vokabler och dialoger andra året; förgangs-

[1] Den tolkningen (KARLSON, a. a. II: s. XXXV) av S. O. 1571, att eleverna fingo läxan förklarad, först då den memoriter förhörts, är ej pålitlig. Jämföres uttrycket med Melanktons ord i S. O. 1528 (förebilden till S. O. 1571), är det sannolikare, att orden »förklara lecsorna» gälla dem, som gåvos till nästa dag.

[2] Jfr skrivelse (1615) från den kände fornforskaren Joh. Th. Bureus, Gustav Adolfs lärare (till Terseriernas fader rörande Adolf T.): »Innan des den Ratikiske Lärekonsten komer i gång i Sverike kan han medh Gudh til hielp wara så stor at när han ett år hafver studerat antingen Latijn eller Hebraiska skal han redheligare kunna thet tala än här til den som hafver gåt fiorton år i skola eller i Tyska Academier i fem eller 10 åhr» (s. 197 not. 3; K. 2 (Terserus). UUB.). [3] Een kort Vnderwijsning, s. Aviij v:o, 1604.

[4] Studieplan THYSELIUS, *Handl.* II: s. 69 o. f.

[5] ANNERSTEDT, *Bihang*, s. 251. Jfr här s. 136, 137.

mannen Paulinus anbefaller i Strängnäs redan i kl. II (alltså andra skolåret) syntaxens viktigare regler »ut: (Appositionem, Substantivum cum Substantivo, Adjectivum et Substantivum, Nominativus præcedit, Quodlibet verbum, Activa verba, Infinitivi adduntur verbis, Ablativo casu efferuntur)» (kap. 7). I samma läroverk läses under den likaledes berömde reformatorn Joh. Matthiæ läsåret 1645—1646[1] första året en sammandragen grammatik, de lättaste av Corderi dialoger och Ciceros brev, ordböjningar samt översättningar till latin. Det är svårt att finna annat, än att alla härvid (väsentligen såsom Melankton och hans vänner gjorde det 1528 och tidigare) påyrka parallell auktors- och grammatikläsning. Skyttes krav härutinnan följas ej ens i Strängnäs och ej i S. O. 1649. Denna liknar i stort sett de förstnämnda: det lättaste av Cicero i kl. I, stilar och latintalande från kl. II. Medan Linköpings konsistorium vid gymnasieinstiftelsen önskar latininnanläsning i kl. I,[2] Donatus och de viktigaste grammatikreglerna i kl. II, syntax (fullt och exakt), Cicero, Terentius och Castalios dialoger i kl. III, uppskjutas vissa delar härav genom biskop Joh. Bothvidi[3] (1633—1634). Till synes ensam går den aristoteliske Rudbeckius ännu längre (VSO. 1628) i att fördröja såväl den grammatikaliska latinbehandlingen som klassikläsningen, medan andrahandslatin länge och tidigt lästes av de unga. Först i kl. IV begynner Cicero och den egentliga grammatiken (syntaxen), medan ordböjningar övats successivt i kl. III. Rudbeckius har sålunda längre och tidigare än i flertalet skolor dröjt vid och betjänat sig av modersmålet. Så förordnade han ock, att den senast i kl. II upptagna räkneundervisningen skulle bedrivas på svenska. I motsvarande klass var mångenstädes (och i S. O. 1649) latintalande och stilar redan obligatoriska. Vidare hava eleverna i Västerås hunnit inhämta ett större glosförråd än i andra skolor före paradigm-

[1] Diagraphæ. Vid sin adelsskola kunde naturligen Matthiæ beräkna tidig hemundervisning; Paulinus litar mera än Rudbeckius på stöd från hemmet, men, då ingen lägre skolform fanns i stiftsstaden, och då barnens skolgång i Strängnäs var avsedd att begynna vid lika tidiga år som i Västerås, torde båda skolplanerna i huvudsak betecknat de ungas utbildning.

[2] Enligt förslaget i kl. IV. Här liksom i den senare redogörelsen av Bothvidi följer nämligen läroverket den i Sverige då ej vanliga seden att låta högsta klasserna betecknas med lägsta numren. I analogi med övriga angivna skolor följer vår text den motsatta ordningen. Urkunden är ett manuskript från Tidösamlingen, som nu bevaras i Handl. rör. skolväsendet i allm. RA.

[3] Enligt En liten Underwijsningh . . . 1633. Godkänd av konsistoriet följande år. Bothvidi märkliga Instruktion $^{21}/_{1}$ 1631: THYSELIUS, *Bidrag*, s. 161 o. f.

inlärandet, men den begynnande textläsningen och textinlärandet omfattade översatta delar av katekes, bibel och Aisopos,[1] d. v. s. oklassiskt latin. Detta skedde i överensstämmelse med föregående S. O. och de nämnda skolornas S. O., vilka — om ock i ringa mån — upptagit latinläsning före Cicero. Då alumnerna i Västerås sålunda på nederstadiet fingo lära mera oklassiskt latin under Rudbeckius, som på ett högre stadium oeftergivligt fordrade klassiskt latin, tyder detta på att han här huvudsakligen åsyftade mindre formen än det religiösa och sedelärande innehållet.

Rudbeckius står emellertid ej kvar vid denna sena latinbörjan. Såsom redan skett inom andra och särskilt de nämnda läroverken, förflyttas latinparadigmata två år närmare begynnelsestadiet (till kl. II i pedagogium från kl. III i trivialskolan, s. 196). Västerås hade sålunda före slutredigeringen av S. O. 1649 i denna punkt intagit ungefärligen de övriga läroverkens och sagda statuters ståndpunkt.

Liksom huvuddelarna av den grekiska grammatikan i Västerås följde successivt efter latinets, föregicks detta enligt VSO. på lägsta stadiet stegvis av modersmålet. De små stava, läsa, skriva och i huvudsak lära katekesen eller bibelverser på svenska. Inom vartdera övningsslaget börja de så samma arbete på latin.[2] Utan

---

[1] Översatt till latin av Camerarius; anbefalld i de flesta skolor, från senast 1580 i Sachsen. 60 valda fabler rekommenderades i S. O. 1611. Samma upplaga upptages även i S. O. 1571 (Tijdzdaghen; Bil. s. 2).

[2] Så vida ej annat nämnes, anföras bestämmelserna enligt VSO. 1628. Dessförinnan äro de i stort sett lika därmed; efteråt vittnar huvudsakligen endast ordet Donatistica i V. S. Album 1645 om förändringar. Här s. 196. — Det är först under tredje klassens sista halvår, profantext anbefalles. De många samtalsövningar och barnböcker, som andra skolor hava, nämnas ej här men torde dock i någon mån kommit till användning, särskilt vid vokabelinhämtandet. 1633 finnes i gymnasiets bokskåp Colloquia Erasmi (naturligen ej den till svenska översatta upplagan), vilken upptagits å den påvliga Index; därtill ytlig och frivol synes den hava varit ganska olämplig. Det S. O.-förslag, i vars utarbetande biskopen 1637 deltog, upptog sådana, utom av Erasmus, av Corderus, Castalio, Vives eller Kempe (s. 22 not 1). Akademikonsistoriet och Skytte upptogo 1637 Castalios och Helvici; vidare ock Catos Disticha. Corderi, som voro mycket spridda särskilt i utlandet, anbefalldes 1595 och 1649 (1645 i Strängnäs; tryckt ännu 1805). Catos sedelärande satser översattes senare av biskop Svedberg; förordet till andra boken (i upplagan av 1728) ger den tidsbelysande uppmaningen: »Läs Vergilius för att lära åkerbruk, Macer för botanik, Lucanus för krig, Naso för älskog, Cato för klokhet och vishet». Comenii Janua och Vestibulum, vilka säkerligen inspirerats av Heydens Formulæ och Murmellii Pappa liksom av Habrecht, Lipsius och Scaliger, vunno tidigt insteg i Strängnäs (under Paulinus och Matthiæ), anbefalldes i Skyttes studieplan, i akademiens men (genom Rudbeckius!) ej i biskoparnes skolförslag 1637.

tvivel fingo de därvid i enlighet med Kursachsens S. O. 1580 bemöda sig att uttala Vocales och Consonantes tydligt efter latinskt uttal och ej som i modersmålet[1] samt att efter och jämte stavningen lära Pater noster och övriga katekesdelar. Det är i allt samma anordning som i de ett sekel gamla tyska S. O.[2] Alltifrån *första skoltiden* få eleverna i Västerås varje dag inlära några latinska vokabler, valda bland de mest använda, varvid inhämtandet stödjes därav, att eleverna skriva vokablerna, efter det läraren skrivit dem före på svarta tavlan. Glosorna skulle vara »ea maxime quorum usus in quotidiano sermone frequentior est». Förtjänstfullare uttryckes det i Strängnäs' S. O. (1626): »Variarum rerum Nomenclaturas, non tam ex vocabulariis, quam ex oculari inspectione vel pictura». [Paulinus lät så ock undervisa i astronomi genom att taga kvällshimmeln som åskådningsmateriell. Rudbeckius hade å sin sida ej heller förbisett åskådligheten (om den ock ej här tydligt betonas), enär han infört exkursioner och undervisat medelst av honom själv förfärdigade mätnings- och astronomiinstrument]. S. O. 1649 följer närmast Paulini bättre eller i varje fall tydligare föreskrift rörande gloslärandet. Den förra anbefaller namnen på kroppsdelar, kläder, möbler etc., som tecknats på svarta tavlan.[3]

I klasserna I—II läses katekesen; den fanns tryckt i Abc-bokens många Västeråsupplagor än på svenska, än på latin. Naturligen har alfabetet inlärts tidigare, före eller omedelbart efter inträdet. Innanläsningen stödes av jämsides gående välskrivning[4] av alfabetet

---

Han torde senast vid dettas uppgörande lärt känna dessa Comenii alster eller av Jo. Terserus o. a. återvändande studiosi hört om deras rykte; de nämnas emellertid ej som förefintliga i Västerås (troligen för sitt icke-klassiska latin). [HOLLANDER (a. a. s. 361) antager (helt visst med orätt), att Comenius föranlett Rudbeckii provskoleförslag, vars genomförande skulle hindrats av dennes död. Senast 1644 var emellertid förslaget avfattat. Rudbeckius dog 1646. Jfr s. 196.]

[1] VORMBAUM, a. a. I: s. 237.

[2] Jfr t. ex. Kursachsens 1528, Braunschweigs 1543 och Christlyke Kercken Ordeninge, . . . yn den Fürstendömen Schleszwig, Holsten . . . 1542 (VORMBAUM, a. a. I: 5, 45 och 36), vilken senare bestämmer för »De Erste Hupe: De noch mit den Bockstauen vmmeghan, de scholen yn den kindtliken Enchiridijs gelert werden. Welcker yn sick holden, dat Vader vnse De tein Gebade, den Gelouen, de wordt der Döpe, de wordt des Auendtmals des Heren, sampt andern kindtliken gebeden, vnd des auendes schal men se alletidt mit twen Latinischen vocabulen tho hus ghan laten».

[3] THYSELIUS, *Handl.* II: s. 81, 109. Comenii Orbis pictus med samma principer utkom först tre decennier senare än denna S. O. och hindrade mot sin vilja åskådningsundervisningens genombrott under långa tider framåt.

[4] Säkerligen, såsom Sachsens S.O. 1580 anbefaller, i en egen skrivbok, ej på lösa papper. Om katekesen som övningsbok i främm. språk s. 224 not 1.

samt svenska och latinska satser ur Salomo och Psaltaren. De något försigkomna läsa konkretare bibeltext bl. a. å lediga lördags- och söndagstimmar med klassnotariens hjälp.[1] Härjämte få de lära utantill samt avskriva allmännare ord och fraser, vilket arbete delvis förlägges till hemmet. Läs- och läxlärandet fortsättes med Salomos ordspråk samt de i Västerås på latin och svenska utgivna botpsalmerna. Så hava de unga erhållit ett ordförråd, som de i *kl. III* (fjärde skolåret) börja så småningom deklinera och konjugera, jämte det de å nyo genomgå och befästa i minnet katekesen och psalmerna. Den förra belyses å välskrivningstimmarna, i det läraren uppläser och skriver före bibelspråk, som valts efter de tio buden (bild 4). Nya, mera allmänt använda psalmer inläras, och man genomgår den latiniserade Aisopos med ordförklaringar på modersmålet. Skriftliga översättningsuppgifter börja med överflyttningar av sentenser ur Salomo eller Syrak till svenska, medan man annorstädes (och enligt S. O. 1649) redan ett år översatt till latin. I *kl. IV* — femte skolåret, ungefär 12:te levnadsåret[2] — övergå alumnerna så (alltfort enligt VSO. 1628) till den egentliga grammatikan, till syntaxen[3] med fullständigare behandling av ordklasserna och satsbildning; läsningen av profanauktorer på grundspråket begynner. Av mästarne inom högprosan och talspråket, Cicero och Terentius, läsas — i kl. *IV*, *VI*, *VII* — valda brev och tal samt en komedi, och man begynner att skriftligen efterbilda den förre. Rudbeckius lät trycka ett billigt och signifikativt urval av Ciceros brev (om 63 små sidor; pris 2 öre).[4] Han följer även häri många utländska exempel, t. ex. Junii, Sturms, Maiors; idén är här tidigare än skolkommittén 1637 och S. O. 1649. Däremot har han — enligt samma kommissions uttalande och enligt flertalet skolplaner — måhända låtit med de tidigare donatböjningarna (s. 232) följa ett självständigare beaktande av övriga berömda auktorer, än vad fallet var i VSO. 1628. Dennas uppenbara torftighet i antalet särställda scriptores (s. 34) avhjälpes kanske genom upptagande av några av honom själv redan i retoriken (1604, 1624, sålunda före VSO. 1628) anbefallda författare, såsom Cæsar, Livius, Plautus, Sallustius, Seneca, Tacitus. Flertalet bland

[1] Om eleverna varit indelade i dekurier under en dekurion såsom i utlandet, därom vittna ej källorna. Men några grupper ordnades efter kunskapsstadierna, åtminstone de två första läsåren (s. 305 not 1).

[2] Denna ålder var här vanligen de yngstas. Medelåldern i denna klass var $14^1/_2$ år.

[3] Metodik jfr t. ex. Würtembergs S. O. 1559. VORMBAUM, a. a. I: s. 79 o. f.

[4] Hittills okänt. Ett okatalogiserat ex. har nu hittats å KB.

dessa förordades i ettdera eller båda S. O.-förslagen 1637, vid vilkas utarbetande även Rudbeckius var närvarande.

I *kl. V* börja eleverna läsa och skriva *vers*. Om poetkonsten hade Melankton yttrat i Wittenbergs akademistatuter (C. R., X: s. 1019), att väl ej alla av naturen ägde denna gåva, men att *de* grammatice bleve skickligare, som åtminstone kunde skriva medelmåttigt god vers, att deras ingenia övades, att ordförrådet ökades och omdömet skärptes. Den skulle således huvudsakligen verka formellt bildande. Han delade väl ej vissa latinentusiastiska humanisters (t. ex. Sturms) mening, att man kunde själv bliva eller uppfostra andra till Vergilier och Horatier, men hans hänförelse för ämnet går igen hos hans elever och föranleder stundom jakt efter formvirtuositet (i st. f. strävan efter kunskaper och formell bildning). I Uppsala och utlandet födas avarter; en meningslös och nyckfull versflätning blev ej sällan en sport. Om en sådan övats bland Rudbeckii elever i Uppsala eller Västerås, har den efterlämnat obetydliga spår.[1] I förhållande till tidsmängden för prosa kan ej heller mycken tid sägas hava använts till poesiövning vid läroverket. Man läser i kl. V Vergilii Ekloger och Georgica samt grammatikens prosodiavdelning; på egen hand få eleverna ordna i meter ett från vers till prosa överflyttat stycke samt begynna öva sig i virgilisk versbildning över ett givet ämne. Alstren bliva kopior av klassikens tankar, ord och uttryck. En av veckans fyra skrivtimmar fortsätter den skriftliga versbildningsövningen i de båda högsta skolavdelningarna och sedan i mindre grad i gymnasiet, men poesi läses (efter kl. V) endast i kl. VII, där man genomgår Vergilii Aeneid eller Horatii De arte poetica. [B e 4.]

Med trivialskolan slutar läsningen av de klassiska auktorerna, men undervisningen bedrives alltfort på latin, och flertalet förekom-

[1] Vid handlanden, f. d. skoleleven Siman Depekens bår skrev »gymn. Collega» Jacob Guthræus en dikt, i vilken bokstäverna i den dödes namn utgöra radernas begynnelse-, mitt- och slutbokstäver. Verserna voro emellertid — sällsynt nog i Västerås — på svenska. Å latinvirtuositet har jag funnit följ. exempel i Västerås, alla av lärare: av Guthræus, s. 226, av Er. Salamontanus (till Joh. R. jun., s. 292; G. Holstenius gisslade jesuiterna genom att sammanställa bokstäverna i kasusböjningarna av deras namn (s. 96; jfr dikter efter Guthræi utfärdspred.), och i sina andliga visor låter P. Rudbeckius versradernas initialer två gånger bilda namnet Jesus. Annorstädes ventilerades eller trycktes smärre skrifter med ord på samma initial; t. ex. i Oratio de Pelecani (Linköpings gymn. 1633 av Dan. Jonæ Kylander, 14 sid.) börjar varje ord på p. Jfr s. 257 not 2. 1651 utgives i Åbo 15 sidor latinsk vers med c som initial: Oratio de Christo Celso. I ett Panegyricon, som upplästes vid Uppsala akademi $^{26}/_{8}$ 1626, har ett 300-tal versraders initialer fördelats ungefär lika på latinalfabetets bokstäver (jfr Psalt. 119). Ett dussin sådana dåtida »lärdomsalster» vittna om stor uppfinningsrikedom.

mande arbeten äro därå avfattade. Två timmar i veckan övas *stilskrivning* genom hela gymnasiet. I privatkollegiet hade temat upptecknats på svarta tavlan varje morgon och korrigering ägt rum under eftermiddagens lektioner. Rättade inskrevos de därpå av eleverna i härför avsedda böcker med åsatta data å vardera, för att man vid examen skulle erhålla nödig översikt över framstegen. (Detta anbefaller även S. O. 1649.) Vid det i stort sett lika förfaringssättet i läroverket tillsågs, att lärdomarna från skolan ej runnit ur minnet, i vilket fall eleverna flyttades tillbaka till en lägre klass. Genom skrivningar först till, sedan från svenska hade man allt ifrån klass III fått fastnöta, omsätta och uppvisa sin förfarenhet i latinet och — från kl. IV — särskilt i Ciceros, mönsterförfattarens, språk. Han fick dock ej helt makt över de ungas tankesvär och ordval, ty dels lästes vid sidan av honom Terentius, Vergilius och Horatius, ur vilka märkligare fraser upptecknades, och bland vilka Vergilius var normalauktor i poesi, dels upptog retorikundervisningen en mängd jämförande beläggställen hos andra författare, dels tillkom på gymnasiet ett flertal historiska, naturvetenskapliga o. a. framställningar på latin, som visserligen ej åsyftade språkkunskaper, men vilkas olikartade form måste hava inverkat på de ungas stil.

Sitt latinska ordförråd måste de unga använda dagligdags i *tal och svar* t. o. m. på fristunderna inom kamratkretsen. I begynnande mån ifrån stilskrivningarnas början (fjärde året) och sedan allt strängare var straff pålagt för underlåtenhet härutinnan. Så hade i privatkollegiet flera »Barbarismi accusati» bestraffats,[1] ty »ad peregrinas addiscendas nihil magis est perniciosum» än modersmålet. Även läroverkets custodes, som hade sig förelagt att anmäla drickande, spelande och våldsverkare, skulle till näpst »diligenter» anteckna »eos, qui vernacula utuntur lingua». Samma krav gällde i alla lärda skolor vid denna tid; det uppehölls mer eller mindre strängt, vanligen med skamstraff, varemot Rudbeckius synes hava använt ris (jfr s. 300). Han uppställde däremot kravet från ett elevernas senare åldersstadium än i andra skolor. Av t. ex. Joh. Matthiæ (Ratio, s. B 6) och i S. O. 1649 fordrades det redan i näst lägsta (ettårs)klassen.

Latininlärandet genom läsning och lättare stilövningar avsluta-

[1] Sachsens för treklassig skola gällande S. O. 1528 föreskriver, att skolmästaren skulle så mycket som möjligt ingenting annat tala med gossarne än latin, varigenom dessa uppfordras att vänjas till detsamma. Jfr ock Pädagogikonstitutionerna i Heidelberg 1565. VORMBAUM, a. a. I: s. 8, 183. Att införa latintalandet på ett så sent stadium (som i Västerås) blev lag först i S. O. 1724. Berömmet åt S. O. 1649, KARLSON, a. a. IV: s. CLIX, för sent tvång att tala latin tillkommer först och i högre grad Rudbeckius. S. 128.

des i kl. VI—VII (repetitionsvis i cl. I gymn.) med kurser i *retorik* och *logik*, som av flertalet dåtida skolmän ansågos vara bildningens mest kostbara frukter. »Hur stort är ej gagnet av vältalighetskonsten», utropar Rudbeckius i sitt tal om vetenskapens nytta (1604), »genom vilken vi bliva i stånd att utförligt, värdigt och i ett sirligt språk framställa våra tankar!» Efter klassiskt mönster ansågs endast den och dess systervetenskap logiken förläna resultat och framgångar för stater och enskilda. Formriktighet och klarhet eftertraktades därför; varje deklamation, disputation, stil, brev, allt skulle ej blott vara grammatikaliskt riktigt avfattat utan ock kännetecknas av klassiskt uttrycksval samt vara väl uppfattat, disponerat och översiktligt. Under sin tidigare lärarverksamhet sätter Rudbeckius *logiken* nära nog som det viktigaste av allt. I dess lov — retoriken var av stort, dialektiken av omätligt gagn — visar han sig som Aristoteles' svurne eftersägare; på samma gång han med Melankton och kraftigare än denne ivrar emot avarter och onytta även inom logiken, gör han föga för lättnader vid inlärandet av den aristoteliska filosofien; han inskränker sig väsentligen till att fördröja den till ett högre stadium (s. 240). Den ensam[1] skänkte reda och fasthet i vetenskapernas kaos, lärde att skilja det sanna från det falska, sminket från ansiktet samt hjälpte oss att rätt och klart bedöma invecklade och tvivelaktiga spörsmål. Utan den funnes blott förvirring och irrade man fjärran från sanningens väg. Alla andra studier vore gagneliga för något separat ändamål; så gymnastik, slöjd, musik, optik; logiken ensam är gagnelig i alla lägen, den skolar vår tanke, genom vilken vi stå före djuren, och fördunklar därför allt annat såsom solen stjärnorna. Den kunde ej utan stora olägenheter förbigås av den, som ämnade studera de högre vetenskaperna; hon är dessas härskarinna, hon giver lagar, styr, undervisar, omfattar dem alla och öppnar dörren till dem. Dåliga människor hade dragit ned logikens ära med skolastiska spetsfundigheter, gräl och löjliga spörsmål, vilka hade intet med logiken att skaffa. De vore ogräs, som vuxit tätare, ju fruktbarare jorden var. Det sköna vore svårt, men liksom dygden skulle logiken, tankeskärpan, övas och vinnas med svett och möda. Med ett halvårs studium — säger han till sitt auditorium vid Wittenbergs akademi — kunde man tillägna sig denna ars artium och disciplina disciplinarum. Här som eljes borde man dock minnas satsen: tillräckligt fort, om tillräckligt väl. Själv sade han sig hava under sina lektioner i Wittenberg undervisat ganska vidlyftigt och

[1] Conclusio Coll. Logici, s. 286; De literarvm utilitate, s. 16. I båda talar han om förnuftet, om tanken, som ställer oss före djuren. Här s. 103.

om vanligen obekanta saker. »Jag kan nästan säga, att jag grep mig an med själva Aristoteles», denne, som »de förhärdade (indurati) ramisterna hata och ej känna, men vars termer de dock måste säga vara nyttiga». Trots det undervisningen sålunda varit i vissa punkter detaljerad, hade Rudbeckius dock (enligt sina ord) ständigt framhållit endast huvudsakerna och ideligen repeterat dem. Men trots hans påstådda hovsamhet och hårklyveriförakt blev hans i samma oration omtalade lärobok i ämnet i vår tids ögon ett monstrum av ensidighet, gagnlösa definitioner och långtförda uppdelningar. Icke som skulle den ej — tidigare och senare — haft många segerrika medtävlare i subtila spekulationer;[1] men såsom skriven av Rudbeckius förvånar den, då han gent emot en stor del av sin samtid betonar innehållet, vardagsgagnet av undervisningen, och då han samtidigt med utarbetandet av sin bok både i tal och metod hyllar autopsi och nyare vetenskaplighet. När han som sin aristoteliska samtid arbetar för skärpa och snabbhet i förståndet, tror han ej och vill ej tro, att tanken bör odlas enbart medelst samtidigt kunskapsgivande ämnen; han ser blott (som Melankton) på behovet av säkra bevis för bibelns sanning, för protestantismens lärobyggnad; han håller före, att den även i det dagliga livet erforderliga tankeklarheten och en allt belysande disputationsförmåga kan vinnas endast genom trägen övning i begreppsdistinktioner. Genom att varje lärosats inordnades i och prövades medelst logikens tankeformer, skulle den formella bildningen bereda väg för och bevisa Guds ords sanning samt skingra lögnen och okunnigheten. Logikens värde och svårlärdhet jämförde han därmed, att adonidernas trädgårdar bevakades av en eldfnysande drake och det gyllene skinnet av koppartjurar. Att emellertid ej blott vår tid utan även 1500- och 1600-talen funno värdet ej motivera arbetet, framgår bl. a. av Neanders ord,[2] att ej en av hundra plägade stanna till den (i utlandet) fyra-, ja tioåriga kursens slut i dialektik och retorik, samt att allt var glömt, innan man genomgått hälften. En kurs i båda om $^1/_4$ eller högst $^1/_2$ år ansåg han tillräcklig. Rudbeckius föreskriver retorik ett och logik två läsår i Västerås (jämte andra studier),[3] medan han i Wittenberg ansåg $^1/_2$ år tillräckligt för aristotelisk dialektik.

Denna hänförelse för logiken måste hava i väsentlig mån menligt inverkat dels på studieglädjen i övergångsklasserna mellan skola och gymnasium, dels på flera påtagliga förbättringsansatser. Den synes oss betänkligt kontrastera mot hans maning att rätt använda

[1] Jfr t. ex. Hammarsköld, *Philosophie*, s. 58, Schück, *Sv. Lit. hist.*, passim.
[2] Bedenken . . ., Vormbaum, a. a. I: s. 758. [3] Lundström, *Paulinus*, I: s. 23.

de flyende ögonblicken. Men han åsyftade att odla den specifikt mänskliga tankeförmågan; efter logikkursen i Wittenberg nedbeder han Guds välsignelse för de inhämtade kunskapernas tillväxt och fulländning till hans ära och människornas välfärd. Han anser sig ock helt visst hava värdigt avslutat scholæ inferioris arbete, då han som villkor för uppflyttning till gymnasiet fordrar berömvärda kunskaper (laudabiliter) i logik, retorik och latin (liksom ock i aritmetik). Medan de övriga nämnda ämnena härmed äro avslutade, fortsätter dock logikundervisningen än ett år. Alumnerna övervara så undervisningen i närmast lägre avdelning, vadan den för dem är huvudsakligen av repeterande art.[1]

De till första morgontimmens arbete i Västerås anbefallda retorik- och logikläroböckerna[2] voro byggda på Rami egna föreläsningar (utgivna av Audomarus Talæus).

Med insikt om deras företräden upptager aristotelikern Rudbeckius alltså ännu i VSO. 1628 de arbeten av Ramus, som enligt dennes egen åsikt vore mest betydelsefulla och oppositionella. Det sker självständigt och med uttryckligt angivande, medan läroböcker eljes vanligen ej bestämmas i denna stadga (s. 198 not 3, jfr s. 136). Retoriken upptog lärosatser och exempel från Aristoteles, Sokrates, Cicero och Quintilianus, författare, på vilka Rudbeckius redan 1604, ej blott sålunda från S. O. 1611 (s. 136, 200), stött sin retorikundervisning.

---

[1] Denna övervärdering står emellertid ej enstaka. Rami kritik hade riktats mot Aristoteles huvudsakligen för logikfanatismen. Men även Ramus ställde högst skickligheten att tala eller rättare övertala; dock vill han ej lära den av Aristoteles utan av Cicero och Quintilianus. Han subsumerar under vältaligheten även dialektiken, ställer båda direktare i humaniorastudiernas, mindre i teologiens tjänst och inskränker väsentligt logikens otaliga distinktioner. Med Archimedes' ord i tankarna säger Ramus i företalet till sin Logica, att han ville hava sin gravsten formad till en symbol för logiken. Hans betydelse inom denna och matematiken erkännes även av Rudbeckius (s. 120 not 2). Trots det att många skolor bekände sig till ramismen och delade dess ära, löste de sig ofta i praktiken — såsom vid grammatikstudierna — endast delvis från det nedärvda förfaringssättet.

[2] Även grammatiken lärdes på morgonen (s. 230). Jämförelse med timantalet för scriptores s. 202. BÖÖK, *Vives*, s. 190 not 1, kallar Rami företal till Talæi retorik skrytsamt. Det är emellertid blott helt i tidens stil: själv- eller bokberöm i fråga om undervisningsböcker, blygsamhet, blyghet i orationes. Först 11 år efter Rudbeckii ramistiska framträdande trycktes i Sverige de nämnda arbetena (av Ramus-Talæus), utgivna dels av en studiekamrat (Aeg. Aurelius) och dels (trol.) av en svåger (Bureus) till Rudbeckius. I vad mån den ramistiske Bureus påverkat honom, kan ej angivas, men R. tillägnar honom senare sin Logica. Bureus blev logikprofessor, först då R. lämnat universitetet.

Efter lärobokens inhämtande skulle läraren åtminstone under läsårets fjärde termin (kvartal) i kl. VI (tre av veckans fyra läxdagar) framställa ur Aristoteles »aliquid de Generibus causarum» och övriga till ett tals avfattande nyttiga delar. Nämnda huvudslag inom retorskonsten utredde en talares förberedande undersökningar av och hans ställning till det omhandlades art (genus honestum, humile, anceps, admirabile, obscurum); övriga stadgans »utilia» avsågo det viktigaste av läran om status inom olika talslag, om ductus simplex och ductus figuratus, troper och figurer, komposition och rytm, om föredragssätt etc. Parallellt med denna, hela läsåret (kl. VI) fortgående, regelmättade retorikundervisning lästes (en läs- och en repetitionstimme dagligen)[1] ytterligare ett kompendium, som var sammanskrivet av Rudbeckius själv för privatundervisningen i Uppsala under den första professorsperioden (s. 65). Det slöt sig troget till sådana föregångare som Verepæus, Voellus, Junius och Lipsius, av vilka de båda senare ivrigt anbefalldes och användes i samtida välordnade skolor. Det är ock från dessa, S. O. 1649 upptagit sina flesta metodiska anvisningar. Det till brodern i Örebro ägnade och även till hans trivialskola rekommenderade kortfattade sammandraget (å 48 små sidor)[2] instruerar för latinskt författarskap; ordknappt angiver det namn och fordringar å de skilda delarna av ett brev eller en uppsats och å olika slag av sådana. Hans krav framträder i följande satser (från bokens s. 11—15), vilka liksom de övriga bära ramistiska särdrag av enkelhet och korthet (s. 244). »Sermo ... debet esse clarus et perspicuus ... alacer, vivus et erectus ... simplex... Sermo elegans et Latinus paratur assidua lectione et diligenti imitatione. Legendus imprimis Cicero ... Deinde Cæsar et Livius: sed initio leviter: At cum omni studio Plautus, et Terentius. Denique progressu ætatis, Salustius. Seneca. Tacitus etc. Lectio a. ipsa non sufficit ne repetita quidem, imo nec in felicissima memoria; Sed opus est excerptis quibusdam, et notis rerum et verborum, quæ in memorialibus libellis tanquam ærario reservari debent: unde sermonis illæ opes ad usum

[1] Utsträckningen av logikundervisningen över två år sammanhänger därmed, att endast en timme tre läxdagar i veckan var anslagen åt ämnet vartdera året, medan retoriken i sin kl. VI lästes tre timmar.

[2] Titel: Institutionis Epistolicae libri duo. Collecti et conscripti in usum privatorum discipulorum a M. Johanne Rudbeckio Nericio, in Acad. Ubsaliensi Matheseωs Professore P. Et nunc. in usum scholarum particularium in Diæcesi Arosiensi, typis mandati, Arosiæ . . . Anno 1624. Rektor Verepæi retorik tryckt i Wittenberg 1599 (sålunda ej långt före Rudbeckii därvaro). Rektor Voellus: fransk jesuit (död 1610). En upplaga med ordknappt uttryckssätt rekommenderades ock i biskoparnes skolförslag 1637 [av R.] och i S. O. 1649.

promantur.» — Dessa anteckningsböcker skulle upptaga tre avdelningar: för 1) fraser och ord, 2) formulär, 3) bildliga talesätt[1]. Antecknas borde bl. a. obekanta ord samt sådana fraser, som voro mycket lika eller mycket olika motsvarigheterna i modersmålet. Grammatik nämnes ej. Mönsterförfattarne skulle vara ständig vägledning och skattkammare, skulle vara huvudkällan för det rätta latinbruket, för framställning i tal och skrift. Att imitera dem var bästa kunskaps- och övningsmedlet. Endast genom nämnda samlande och nedteckning av valda sakuppgifter och uttryckssätt skulle en innerligare latinitet (och det jämförelsevis lätt) kunna vinnas. Privatkollegiets Acta visa, huru han själv följt denna metod (här s. 128, 200); ännu långt senare rekommenderar han den i sin retorik. Den anbefaller ock en stegvis gående tillägnelse: 1) i barnaåren, då man efterliknar anteckningarna och Cicero på ett sådant sätt, att källan blir tydligt framträdande, 2) i ungdomen, då man rör sig försiktigare och ledigare med förebilderna, samt 3) i mannaåren genom att efterlikna yttrandena, de utmärkta sentenserna och de inre dygderna. Väsentligt längre tid ägnades åt auktorsläsning än åt inlärandet av denna läroboks korta och för sin tid enkelt avfattade utredningar om de ända till ett antal av 23 upptagna huvudavdelningar av brevens olika huvudslag. Ett eller annat brev skulle nämligen läsas som prov på vardera av dessa arter. Detta under ena halvåret (i kl. VI). Det andra skulle Ciceros tal behandlas. Denna väsentligen efter Lipsius upptagna metod hade ju Rudbeckius följt redan 1604—1607 som (så vitt känt) den förste i Sverige; i privatkollegiet infördes den 1610, den anbefaller han i sin lärobok 1624 och torde velat söka dess stöd i sitt senare förslag om provskola för hastigare latintillägnelse. Rudbeckii arbete[2] står som ett värdigt motstycke till den ramistiska läroboken (s. 239); utvidgade upptagas dess satser —indirekt—i S. O. 1649, och de hava motiverat dennas största beröm. Denna en läroboks ringa volym (förordad av G. J. Vossius) och dess typografiska anordning (med större stilar för viktigare satser) prisas i S. O. 1649 indirekt genom dennas lov över mönstren Gualperius och Giessenprofessorerna (Helvicus och Junius).[3]

[1] Formulär voro 1) ordiendi, narrandi, conquirendi, transeundi, abrumpendi, claudendi, rogandi, gratias agendi, operam offerendi, laudandi, vituperandi et similes. Ornamenta sunt similitudines, allegoriæ, acutiora dicta et sententiæ. Förebild till läroboken: här s. 57.

[2] Det är emellertid ej tillfullo styrkt, att »Institutionis» i varje detalj följdes i Västerås. Jfr titeln, här s. 240 not 2, med VSO. 1628, VI: VI. Mem. quot., s. 170.

[3] Den i så många avseenden förtjänstfulla översättningen av SUNDBÄRG (a. a. s. 13) kan ej här vara riktig (Giessenius för Giessensium).

Medan biskopens retoriklärobok tydligt angives vara avsedd för partikularskolorna (i stiftet, s. 240 not 2), är hans (s. 238) nämnda 300-sidiga Logica ej anbefalld vid undervisningen. I samma egenskap som Melanktons dialektik, på vilken Rudbeckii bok var byggd, anbefalles av Sturm,[1] d. v. s. som frivillig hemläsning, har biskopens »Logica» möjligen använts i Västerås; eljes har den varit till gagn vid lärarnes självstudier eller som pensum blott för högsta logikstadiet, d. v. s. lägsta gymnasieavdelningen, eller för disputationerna i de högsta kurserna och vid synoderna. Endast i de sistnämnda fallen torde ock använts biskopens 1629 utgivna Controversiæ Logices, vilka han följt vid privatundervisningen i Uppsala och Wittenberg. Det högsta ordinarie logikpensum meddelades ur ett väsentligt mindre arbete av hans vän Lenæus, om vilket följande (överkorsade) anteckning gjorts av Rudbeckii hand i samband med en förteckning på vad han år 1632 skulle »haffva medh sigh till Riksdaghen»: »taghit aff M. Joh. Læneo hans Logices Exemplaria 50 at sälia för 14 öre stycket fått honom ther på Riksdaler tree ./· 10 ½ dal.»[2] Lenæi Logica Peripatetica stödde sig bl. a. på den i gymnasiebiblioteket befintliga Zabarella och söker liksom andra dåtida logikarbeten omfatta hela den teoretiska filosofien. Enligt den kunna vi överlägga blott om de genom förnuftet från de omedelbart concipierade, beskrivbara föreställningarna (notiones primæ) avledda begreppen (notiones secundæ). Filosofien är spekulativ eller praktisk, allt efter som förståndet sysselsätter sig med det eviga eller med det i förhållande till oss osjälvständiga. Av förhållandet till det senare visar sig prudentia eller ock ars, till det förra: scientia eller sapientia. De båda senare bilda intelligentia; tankekraftens habitus principales äro därför fem. Dess instrument äro begrepp och tal (ratio och oratio). Logiken är ej vetenskap eller konst, ty den söker väsendet och det oföränderliga; den är förståndets organ vid sökandet efter sanningen och sysselsätter sig därför blott med modus sciendi; den omfattar alla vetenskaper och betjänar sig av de avledda notionerna under danandet av syllogismer. Dessas enklaste termer äro prædicabilia, universalier eller första notioner, dem vi förutsätta i tankesluten för att erfara, om vi döma rätt eller giva de riktiga prædica-

[1] De institutione 3: Acad. Epist. VIII. VORMBAUM, a. a., I: s. 717.

[2] Mem. quot., s. 76 verso. Den äldsta kända upplaga av Lenæi Logica Peripatetica Sex Libris Comprehensa, som utgjorde sammandrag av föreläsningar i Uppsala, är av år 1633. Tidigare än andra torde sålunda Rudbeckius erhållit (och sökt verka för spridningen av) detta tankeövande arbete (s. 100). Sammandraget här gjort delvis med hjälp av HAMMARSKÖLD, *Philosophie*, s. 52 o. f. Rudbeckii Logica stödde sig även på Ramus.

menta. Dessa tingens enklaste klassifikationer äro substans (accidentia), kvantitet, kvalitet, handling, lidande, tid, rum och läge. Endast prædicamentens oändliga antal underavdelningar giva skicklighet att bygga syllogismer och sålunda rätt använda de många logiska figurerna och modi. Syllogismen avhandlas i logikens egentliga del (propria) till skillnad från den allmänna (communis), som upptager 1) bevisningssättet, 2) möjligheters uppfinnande (dialektik), 3) sofistiska tankeslut eller falska syllogismer. — Genom sin jämförelsevis korta omfattning, sin klara uppställning, sina korta satser och sitt tydliga, avdelande trycksätt torde detta aristoteliskt-filosofiska arbete i viss mån i förhållande till andra logicæ hava varit berättigat till sin långvariga användning i Sverige och till sitt rykte som ett pedagogiskt mästerstycke.

Före 1630 skänkte biskopen till domkyrkobiblioteket Sturms dialektik; gymnasiets skåp för läro- och läseböcker upptog senast 1633 en kommentar till Ciceros tal av Freigius[1] (s. 166), vilken liksom Sturm erhållit impulser från såväl Ramus som Melankton. Så fanns ock i sistnämnda bibliotek Rami eget grundläggande arbete »Scholæ» över trivii artes liberales. Man torde härav kunna draga den slutsatsen, att reformerande framställningar fått ännu mer, än vad VSO. 1628 ger vid handen, inverka befruktande vid undervisningen i logik, retorik och även grammatik (jfr kap. 11).

Till ej ringa gagn härutinnan liksom i övrigt torde lärarnes utlandsfärder och uppsalastudier varit. Så t. ex. bröderna Terserus', av vilka Joannes reste många år tillsamman med Stigzelius i Holland, Tyskland (bl. a. i Strassburg) och Frankrike. Efter en längre färd utgav Adolf Terserus sin förut nämnda metodförbättrande språklära.[2]

---

[1] För tidens ståndpunkt och tankesysselsättning betecknande är, att enligt dennes liksom ock Manlii skildringar av den tidigaste undervisningen skulle Adams söner och Israels barn varit vida lärdare än enligt Paulinus (s. 40). Manlij Loci communes stod för dagligt bruk uppställd i gymnasiets bokskåp.

[2] Grammatica Latina Terseriana Quam Benedicente Altissimo Compendiosis præceptis, nec minus distincta facilique Methodo ad naturalem docendi discendique Modum accommodatam adornavit, magnoque inserviendæ patriæ desiderio, superatis laboribus et difficultatibus plurimis discentium bono reliquit Adolphus Elai Terserus Lexand. Dalek. In Gymn. Aros. Pol[itices] Lector . . . Arosiæ . . . 1640. Omtryckt 1648 i Västerås enligt salukatalogen. Efter den följer en latin-svensk ordlista: De Dictionario Grammaticali, som upptager en riklig mängd allmännare ord. Han utgav ock Donatus Terserianus id est Ratio flectendi seu prima linguæ latinæ, super Dictionum Latinarum partes flexibiles, Rudimenta, in brevissimos nec minus perspicuos canones ita redacta et delineata, ut solo ferme intuitu percipi addiscique possint a Tyronibus Opera et Studio

Ramistisk enkelhet utmärker detta arbete, utgångspunkten är ny och fruktbar; experimenterandet leder måhända till provskoleförslaget (s. 197). Emellertid äro detaljerna ej så utförda, så från de föregående skiljaktiga, att de kunde föra även medelmåttiga och dåliga lärare ur slentrianen, medan de goda lärarne redan i skolarbetet sökt förverkliga impulserna från de reformatoriska arbetena i de båda biblioteken och i vissa ramistiska, ratichiska och comeniska läroböcker, som i stort antal utkommit eller började utkomma i Sverige och utlandet. Utom bokens huvudprinciper, utgångspunkt och ansatser är dess förord synnerligen märkligt samt betecknande för ledningen av och förbättringsivern vid läroverket, vare sig denna helt inspirerades av biskopen eller i detaljer gick egna vägar (kap. 10, 11).

Tillägnande arbetet sin forne discipel M. G. de la Gardie framhåller Terserus nödvändigheten av en ny lärobok. Nästan hela ungdomsåldern förspilldes med studier av vidlyftiga och orediga lärosatser i artes reales, säger han. Många förståndiga män beklagade den omåttliga tidsförlust, elementärstudierna medförde. De beklagade ock, att de ytligt eller icke alls fått studera det betydelsefullaste, nämligen viktigare delar av övriga språk, filosofi, historia och i synnerhet bibeln, utan uppskjutit det, tills man blivit upptagen av annat. Avskräckta av svårbegripliga och många satser minnas de icke utan suckar, att de måst skicka återbud till vetenskapligt studium, och dock har Gud och naturen velat, att *alla* (utom de obegåvade) skulle inbjudas till kunskap (eruditio). För att undanröja dröjsmålet i studierna hava detta lärda tidevarvs bästa män uppdragit åt barnalärarne att upptänka nya metoder, lämnande reglerna å sido och hållande sig utan avbrott till övning i språket självt. Författaren hade emellertid under informatorsarbetet lärt sig, att språkets renhet och behållningen i minnet äventyrades, om man försummade reglerna, varför han skrivit en samtidigt utkommande Donatus i lättöverskådliga, korta och distinkta paradigmata; övriga grammatikdelar anordnades så, att det reguliära, gemensamma och mest nödvändiga sammanfattades i få regler; oregelbundenheterna lämnades, tills eleven med hjälp av vissa anteckningar (i kanten) kunde lätt lära dem; ett vokabulär bidroge till reglernas korthet. A priori och av senare erfarenhet ansåg han, att regler ej kunde saknas; från Prisciani, Melanktons och Chytræi grammatikor borde ingenting borttagas; de voro fortfarande berömvärda. Själv hade han emeller-

---

A. Elai Terseri Typis Consistorij Aros. An. 1640. — Det 16-sidiga häftet upptager dels några av formlärans definitioner och indelningar, dels ett flertal ändelser och böjningar inom de viktigare ordklasserna.

tid i flera avseenden (enligt libertas philosophandi) avvikit från dem, då han i språkets egen natur sökt en ny metod, lämpad för elevernas fattningsförmåga. Olikheten gällde det metodiska, ej saken. Dag lärde ju dag; då vore ej förnuftsstridigt att en gång även förbättra språkläran. Under senaste tiden hade grammatikor i stort antal framträtt i Tyskland och blivit lästa i Sverige; måtte man åtminstone hava genomläst denna, innan den fördomsfullt kritiserades! Måtte man praktiskt pröva dess nytta och lätthet i anslutning till dess handledning för läraren och dess repetitionsavdelning; talet om en förbättrad metod vore eljes förgäves. Med den hade några gossar med någon lärarehjälp under ett år gjort lika stora framsteg som andra knappt på 3 à 4 år, vilket bl. a. hovpredikanten Johannes Matthiæ kunde intyga. Landets ungdom lyckönskades; den torde gagnas av denna bok,[1] som tillkommit under mycken penning-, kraft- och tidsspillan. Näst efter en sund uppfostran i livet berodde nämligen landets lycka på ungdomens undervisning; denna kunde aldrig blomstra eller bestå utan en rätt tillämpning av instrumental- och realdisciplinerna. Trots det han förut beslutit och av vänner tillråtts att uppgiva tanken på att utgiva läroböcker, utkomme den nu; vore han (trots sina andra arbeten) i stånd att ytterligare lämpa den efter praxis och lärjungarnes fattningsgåva, så skulle han behöva underhålla några elever samt en privatlärare; teologistudierna väntade honom emellertid och hindrade ett sådant företag. Funne boken gillande och tacksamhet hos dem, saken gällde, skulle tankarna på metodiska förbättringar alltfort sysselsätta honom.

För att bemöta den ofta hörda klagan över latingrammatikens tråkighet (vilken enligt Rudbeckii ord höjdes, även innan man börjat att studera den) gynnade denne utgivandet av Bellum grammaticale, en bearbetning[2] (naturligtvis på latin) av Salernaren Guarnas allegoriserande läsebok (fr. 1500-talet), vilken i utlandet t. o. m. givits som komedi. I den hade lärosatserna formen av en tvist mellan konungarne Amo och Poeta (verbum och nomen) samt ett krig mellan deras härskaror. Än fyndigt, än långsökt framställes på ett 80-tal

---

[1] Han säger, att den varit inspirerad av Gud samt av Magnus Gabriels fader. Jfr här s. 197 not 3.

[2] Av Eric Holstenius. Tillägnad Axel Oxenstierna och hans söner Gustav och Johannes. Gezelii upplaga (jfr nedan) omtrycktes ofta. Arbetet försvenskat 1710. Jfr —EM, a. a. s. 145 o. f. Säkerligen var det ock med humor (och satir; s. 226), som Epistolæ obscurorum virorum framtogs för användning ur det dagligdags anlitade läroverksbiblioteket. Dess därvaro vittnar bl. a. ock om Rudbeckii iver för språklig renhet och hans förakt för tom skolastik (jfr s. 195 not 1, 198, 199 med noter, 208).

sidor, huru ordklassernas betydelse och område minskas och stärkas, och huru de styra varandra i olika positioner. Den har naturligen ej varit läxbok i vanlig mening utan använts huvudsakligen såsom fri läsning och ferieuppgift. För sistnämnda ändamål rekommenderas den i Methodus informandi (1683) av biskop Gezelius, som troligen från sin elevtid i Västerås mindes dess betydelse att i roande form inprägla en för flertalet ointressant lärokurs.

Latintalekonstens högsta form och kraftigaste befordringsmedel var uppförandet av inlärda *komedier*.[1] Att Rudbeckius och brodern ivrigt drivit sådana i privatkollegiet (den senare även i Örebro), känna vi (kap. 6). S. O. 1571 hade ingenting nämnt om sådana, men i de kortfattade skolparagraferna av 1575 års nova ordinantia inrycktes ett långt yttrande i frågan: »Ähr well lijdeligitt at diechnar och wnge personer sigh vndertijden öffua medh spelande vthi commedier och tragedier, både på latijn och suensko». Man avsåg de spelandes och åskådarnes »wnderuisningh och rettelse»; »the helige Trefåldigheetz personer» skulle ej längre få framställas.

Att Rudbeckius även i Västerås låtit uppföra komedier, är känt. Bibliska motiv, mot vilka nyssnämnda stadga delvis vänt sig, och som ramisterna gärna gjorde till föremål för nylatinska, andefattiga spel, upptagas här emellertid föga. Väsentligen uppföras blott klassiska stycken enligt Melanktons mönster (s. 127). Men den härmed eftertrådda förmågan att behärska formen leder ej till så täta, det övriga arbetet förryckande uppföranden som i Wittenberg eller till bildande av någon skådespelartrupp som i Strassburg. De unga övas mera genom införda deklamationer och orationer, medan logikinhämtandet stöddes och befordrades praktiskt genom disputationerna (s. 206).

Bland de bevarade deklamationerna avhandlar blott *en* vältaligheten. Den hölls av biskopens son Nicolaus ($^4/_{12}$ 1643) vid tillträdet till e. o. retorslektoratet: de eloquentiæ parandæ præsidiis. I sitt vältaliga lov över Cicero framhåller han, hur dennes eloquentia övervunnit Catilina och uträttat mer än de många beväpnade (s. 130).

Bland disputationerna från det logiska eller logiskt-fysiska området märkas:

[1] 1626 års akademistatuter anbefalla sådana; eleverna skulle därigenom förvärva behagfullhet, god hållning, ledighet och säkerhet i uppträdandet. Jfr här s. 14, 310. KARLSON, a. a. I: s. XXXIV. Följ. citat i texten: Kyrkoordn. I: s. 347. Hur latinets ordförråd satt de lärda på tungan, därom vittnar Er. Benzelii (d. y:s) yttrande (i Cogitationes; enl. LUNDSTRÖM, *Paulinus* I: s. 15), att man kände tingens namn på latin, men att eftertanke behövdes för att översätta till svenska.

Themata miscellanea. Preses: M. Jonas Svenonis Columbus Gr. linguæ et Mus. Lect.; Resp. Eric A. Biörkestad. 1623 5/4. Teser från skilda områden framställas och utvecklas med stöd av bibeln, Ambrosius, Cicero, Aristoteles, Thomas, Zabarella, Scaliger o. a. Några må meddelas: Filosofien är nyttig, ja nödvändig för uppfattning och behandling av teologien. Bådas sanningar äro varandra icke motsatta. Martyrerna hava varit av större betydelse än de i strid fallna. Läkekonsten och dess utövare böra omhuldas. Den aritmetiska enheten är ej talet utan talets princip.

De Logicæ Natura et partibus. Av lektor J. Guthræus. Resp. Joh. Henr. Wesm. 1/9 1632. Häftet upptager 50 satser med korollarier. Dess moderation i uppfattningoch definierande är påfallande. (Mskr.: B e 4. VGB.)

De causa formali. Preses J. Hellenius; Resp. Herm. Bened. Malmenius. 1646.

---

§ 5. Modersmålet.

Vår första S. O. hade föreskrivit, att i skolan blott så mycket *svenska* skulle förekomma, som »hörer til Tiderna j Kyrkionne». Den reformatoriska nova ordinantia föreslog åtgärder för att behålla svenska tungomålet rätt och rent och (liksom i S. O. 1571) obemängt med andra språk; den ville bibehålla svenska komedispel samt uppmuntra svenskt boktryck, men att ersätta latinarbetena med svenska eller undervisa i modersmålet — därom var ej tal. Först S. O. 1611 upptager svensk religiös innanläsning som förövningar till latinet i första och andra dubbelåriga klasserna, huvudsakligen dock blott första och tredje året, varefter naturligen översättningar skola göras till svenska. Steget är långt till föreskriften i S. O. 1649 om omsorgsfull vård av modersmålet, om dess fortsatta och ökade tillgodoseende i de högre avdelningarna och aktgivande på dess egendomligheter samt om felfri och ren översättning.

Rudbeckius fyller ej helt tomrummet; svenska språket blir fortfarande en ledsven åt den romerske riddaren; det är hinderligt för en djupare språk- och klassicitetstillägnelse (s. 236). Men avsevärda ansatser gör han för ämnet, ej blott i folkundervisningen utan ock i läroverket. Språkundervisningen börjar steg för steg med modersmålet; de båda första klassernas tid upptages till mer än hälften av svenska text- och läroböcker, sång och aritmetik. Början göra barnen nu eller före skolgången med »Abc Boken på Swenska och Latijn», vilken utkom i enspråkiga upplagor, och som blivit först tryckt av de arbeten, som 1641 höllos till salu. Den lat. editionen (den enda bevarade) upptog fem olikstilade alfabet jämte Vocales, Diphtongi (æ, oe, ei, au, eu) och Consonantes. Efter och jämte stavning, läsning och skrivning läses och läres lilla katekesen på svenska (vilken ock näst efter abcboken tryckts i Västerås); i de tre lägsta avdelningarna läsas, sjungas och skrivas på svenska, delvis ock (därefter) på latin, botpsalmerna, Salomo och psalmverser. I klass III översättes skriftligt från latinet; även svenskans behandling torde hava underkastats

prövning såväl av elev som lärare (jfr s. 203). I prästkollegiet utlades vanligen på modersmålet det varje dag lästa bibelkapitlet. Undervisningen bedrives i minst halva trivialskolan på svenska; senare sker det sporadiskt.[1] Rudbeckius har i sin skriv- och räkneklass höjt modersmålet till stadigvarande undervisningsspråk för de allmänt erforderliga kunskaps- och övningsämnena; han har spritt och låtit trycka en av de tidigaste läroböcker på svenska,[2] skriven av en hans underordnade, och han har givit ämnet ett långt större utrymme på nederstadiet än någon samtida S. O. De äldre eleverna skola beakta det vid språkundervisningen; S. O. 1649 upptager emellertid för övre stadiet flera observanda än Rudbeckius rörande modersmålet. — De svenska översättningar, som under hans tid utkommo av latinska o. a. skolböcker, vunno intet eller föga insteg i läroverket.

Då de lägre stadierna försetts med bättre lokaler och ökat lärareantal (s. 157), omlades delvis den förberedande undervisningen och latinböjningarna förlades (s. 232) till en lägre klass än enligt VSO. 1628. Efter övriga skolors mönster (utom Wittenbergs, s. 57 not 1) torde i samband härmed lägsta stadiets modersmålsläsning blivit i ej oväsentlig mån tillbakasatt genom förändringen.

I högsta gymnasieklassen lästes och interpreterades »swenske lagböcker»; även äldre skeden av modersmålet lärde man sig uppfatta; man läste svenska urkunder vid domkapitels (= lärare) sammanträden (s. 272). Rudbeckius lät stundom spela komedier på svenska (s. 132); han själv (?), lärare och elever författade eller översatte sådana (s. 316). Hans broder Bœse hade under arbete den första svenska ordboken och erbjöds professur i svenska språket; den andre brodern skrev vid läroverket svenska dikter, inspirerande Stiernhielm. Denne hade av sin och konungens lärare, Joh. Bureus, insupit nit för modersmålet, dess äldre öden och runorna. Bland andra torde hans, Stiernhöks, P. Rudbeckii, Gezelii, Biörnklous och Olof Rudbecks namn vittna, att modersmålet beaktats även i andra klasser än å begynnelsestadiet inom läroverket. — Rudbeckii svenska skriftspråk är för sin tid jämförelsevis rent och litet uppblandat av uttryck ur andra språk.[3] Dess kraft och uttrycksfullhet har klassicitetshänförelsen föga mäktat dämpa. [Jfr bil. s. 90 not 1.]

---

[1] Om svårigheterna med räkneundervisning på latin vittna bl. a. Altdorfs S. O. 1575: »Der Mathematicus, soll die Arithmeticam, so gut er die in Lateinischer Sprach bekommen kan, . . . lesen». VORMBAUM, a. a. I: s. 612.

[2] Modersmålsgrammatikor började utkomma först mot seklets slut.

[3] Jfr t. ex. akademiska konsistoriets: ANNERSTEDT, *U. U. Hist.*, I: s. 361.

§ 6. Sång och musik.

I sång övades en timme dagligen redan enligt S. O. 1571. Intet annat ämne hade så sitt direkta samband med läroverkets gudstjänstfirande som detta. Större delar av mässan samt av sön- och veckodagarnas övriga gudstjänster upptogos av sång. Av gammalt ansågs också kantorstiteln ärofullare än rektorsbefattningen.[1] Även när andra böcker saknades i skolornas förråd, såsom fallet synes hava varit i Örebro under Rudbeckii skoltid, funnos vanligen ett flertal sångböcker (jämte någon bibel). Och när driftigare skolmän öka bokantalet, tillgodoses även nothyllan med discantzböcker och lösa notpapper för de olika stämmorna. Musikalier anskaffade man mestadels från Wittenberg, som var en musikens centralpunkt. Där hade Luther uttalat sin förkastelsedom över omusikaliska skolemästare och med glädje fortfarit att räkna musiken bland de fria konsterna. Efter hans död hade en rektor i Wittenberg träget uppmanat till dess idkande, enär ungdomsåren älskade sång och denna stödde läxtillägnelsen.[2] Vid Rudbeckii vistelse därstädes (och t. ex. i Altdorf) stod musikundervisningen fortfarande i blomstring. Rudbeckius själv, hans son Nicolaus, Jo. Terserus, Columbus samt andra lärare och tillskyndare hemförde därifrån och från andra deras studieorter impulser, uppslag och intresse för ämnet; de anskaffade musikinstrument[3] samt ett musikaliebibliotek, vilket för sin tid var enastående och ännu väcker forskarens beundran. [Bil. s. 68 o. f.]

Först i mycket lätta och vanliga psalmer, sedan stegvis i svårare övades de läskunniga i lägsta avd samt alla i andra klassen; endast svenska psalmer förekomma på nämnda stadium. Senare övas om-

---

[1] Karlson, a. a. IV, s. XXXVIII. [2] Grohmann, a. a. I: s. 195.

[3] Biskopen förság läroverket med »Sinka, sex Basuner och tijo stycken Fedlor». Enligt tillägget till Lenæi likpredikan. Till domkyrkan eller gymnasium köptes (på rektor Eric Salamontanis förslag 1644 5/6. VDP. A I 8, 9) en Martin Spelmans fiol, som var »faal för 5 Rdr in specie». »M. Jonas Columbus tiughu daler til at köpa twå basuner medh i Tysland» (1622; Mem. quot., s. 14).

växlande svensk och latinsk sång, varvid den förra enligt gudstjänstens krav fick sig efter hand ett vida större rum anvisat än tidigare. Anslutningen till kyrkoåret understrykes ock därigenom, att tiden närmast före kyrkohögtiderna anslås nu såsom senare till inövning av de psalmer och sånger, som då skola sjungas. Först i klass III inläras noterna; samtidigt vidtager latinsk och växelsång (med å nyo riktad anmaning till läraren att gå stegvis från lätt till svårt; s. 203).

Sedan denna grund lagts av alla, få de mindre musikaliskt begåvade i kl. IV fortsätta med koraler för sin klasslärare, varemot deras härutinnan bättre lottade kamrater övergå till den för alla högre klasser gemensamma, såväl teoretiska som praktiska sångundervisningen under cantores. Dessa voro nästan undantagslöst retorn och prosodikern (såsom respektive rector och prorector cantus); den senare övade huvudsakligen koraler, den förre cantus figuratus (ett slags mensuralmusik, i vilken varje not hade sitt särskilda taktvärde oberoende av de övriga stämmornas noter). Det viktigaste av de mässdelar övades, vilka redan S. O. 1571 föreskrivit såsom skolsång; psalmer och sånger tillades ur de psalmböcker och Piæ Cantiones, som alltfort utkommo. Bland dem märkas den hälften latinska, hälften svenska julsången »In dulci jubilo, Nu siunge wij io io» samt »En jungfru födde ett barn i dag». Sångundervisningen skulle ock gagna brödbehovet; helt visst inövades de å klassrummens smärre anslagstavlor upptagna gatusångerna (s. 317 not 2). Vidare lärdes sånger för olika årstider (t. ex. In vernali tempore) och för skolfester av högtidligare eller glättigare slag. Vid gudstjänsten skulle etymologus (i kl. III) såsom Magister chori tillse (att ordning hölls, samt) att alla deltogo i sången; man skulle ej som de verkheliga anse det nog, att tanklöst böla eller »tööta» fram några psalmer. (Beatum regis sceptrum, s. 403.) De bland eleverna utsedda försångarne »togo upp» psalmen, växel- eller konstsången och åtnjöto ersättning härför (s. 306).

Undervisning meddelades även (av rectores cantus) å sträng- och blåsinstrument (jfr sid. 190).[1] Deltagandet var frivilligt för de musikaliskt begåvade, som ville förbinda sig att stanna vid gymnasiet under lärotiden, d. v. s. tre år. Separata betyg erhöllos för gjorda

---

[1] Så ock i Strängnäs och Linköping. Paulini och Rudbeckii bestämmelser om instrumenten och deras vård överensstämma i ett flertal detaljer. Bothvidi a. a. förordnar (1633), att »lustige ingenia skola slå sigh till att lära» spela på »allahanda Instrument», som av Sångemästaren skulle anskaffas för kyrkans medel eller »aff giffmildas liberalitet». Rörande musikinstrument i Örebro skola jfr KARLSON, a. a. I: s. 47. Tredje kollegan i Västerås valdes ej sällan med hänsyn till sångskickligheten. Jfr VDP. (A I 9) 1644 $^{10}/_{8}$.

framsteg i konsten;[1] efter år 1631 erhöllo instrumentistæ t. o. m. särskilt understöd genom sockengång (s. 306). Instrumentet hade man som hemlån för övning och erhöll musikstipendier efter sina framsteg.[2] Plikt följde för förtidig avgång, för skada å instrumentet och för att utan lov hava använt det å gästabud. Skedde det senare med tillstånd, skulle skolkassan erhålla ett visst belopp. Stundom pålades eller tilläts någon »nyttigh dräng» att utbyta ett straff mot att lära andra spela (s. 299).

Att instrumenten flitigt användes, visas av deras utseende enligt Inventarium samt därav, att en »cantor peritissimus» måste avgå som dirigent till följd av överansträngning å basun och trumpet (Herweghr). Denne, Ericus Ol. Husb., hade varit en av Jonas Columbi bästa elever (omkring 1622; jfr U. 9. UUB.) och hade således redan i skolan både grundlagt sin försvagning och visat sin talang (jfr s. 147, 154 not 3.).

Rudbeckius uppmärksammade lärarnes begåvning och intresse även i detta avseende, bekostade någras (t. ex. Columbi) »perfection» samt ställde dem, där de bäst behövdes och bäst dugde. Följande Luthers ord fäste han vid läroverket så gott som uteslutande musikaliskt begåvade personer; ytterst få äro kända såsom undermåliga härutinnan. Överste sångledarens befattning, som eljest skulle vara förenad med konrektoratet, flyttades någon gång på skickligare person, därest sådan fanns (s. 191).

Tillsamman med Columbus samlade Rudbeckius hymner och sånger till en »Piæ cantiones» och begagnade även skrivna sångsamlingar från andra orter.[3] — Genom Columbus och andra skickliga ledare lyftes sång- och musikundervisningen i Västerås till en dittills okänd höjd, och den förstnämnde gick att vid universitetet med samma framgång göra sin sent glömda insats i vårt lands musikhistoria.

[1] Optimus, melior, bonus, mediocris, malus, pejor, pessimus. Bil. s. 81 o. f.

[2] »Penningar effter som the äre till». Strängar bekostade eleven. Enligt Leges instrumentistis præscriptæ (VDP. okt. 1622) övades tolv elever: fyra å tuba (basun), åtta å fidicen (cittra), två tenorister, sex altister. Enligt Jo. E. Terseri (musikhistoriskt intressanta) brev till Troilius 1645 16/4 (K. 2. UUB.) lärde sig då tio spela på basun.

[3] Jfr Schück, *Sv. Lit. hist.*, s. 200, 344.

§ 7. **Aritmetik och geometri; tidräkning.**

Med hjälp av romerska kalendariet och ett flertal därpå grundade läroböcker hade skolorna av ålder i samband med teologi- och latinstudiet lämnat undervisning i *tidräkning* och dess grunder. Därur utvecklades såsom skolämnen aritmetik och sphæra, ur detta sista astronomi och geografi. Platon, Melankton, Skytte o. a. talade för aritmetikens och matematikens införande eller bättre tillgodoseende men åsyftade huvudsakligen de högre bildningsinstitutionerna. Ars numerandi vore enligt Melankton en dörr till alla vetenskaper och särskilt till läran »de motibus coelestibus» (Platon). Till grammatik och dialektik borde därför läggas aritmetik jämte »Calendaria annua, et Eclipsium indicationes».[1] Att studera skalder och talare vore ej nog för att bliva bildad; även matematik erfordrades. Emellertid deltog ett mindre antal studiosi i räkneundervisningen än i flertalet andra ämnen. Den tränger sig emellertid under senare hälften av 1500-talet på ett flertal platser in i trivialskolornas övre hälft. Hos Sturm vinner den där först sent inträde. Sveriges S. O. 1611 tillåter en kurs i aritmetik eller sphæra eller bådadera i näst högsta klassen, men det fick endast ske, om någon tid bleve övrig, och om noggrant tillsåges, att ej de förut som instrumentalkunskaper upptagna ämnena därav lede något intrång. En av de allra tidigaste, som upptager ämnet å begynnelsestadierna, är Danmarks Tabella Scholastica av 1604, som i klass II meddelar Numerationis initia och i klass III Numeratio et Specierum initia, klass IV Species Arithmeticæ integræ. Även Rudbeckius upptager ämnet på andra klassens schema och är härutinnan förgångsman i Sverige. Utgivaren av Buscheri aritmetik (Rostock 1613), Joh. Bothvidi (s. 63), följde honom häruti såsom biskop i Linköping. Skäl — om ock ej fullt bindande — tala för att Rudbeckius — tidigare än alla — berett plats därför även i klass I. Enligt VSO. 1628, del I (kap. I: klockan I) skulle ortografen meddela aritmetikens »initia in inferioribus classibus»; i

[1] Akademistatuter C. R., X: s. 1015.

dess del V nämnas blott klasserna II och III såsom hans elever under denna timme, medan för klass I intet arbete är upptaget, vilket *kan* bero på att (såsom ej sällan hänt), timuppgifterna[1] bortglömts i källavskrifterna. Från utgivningsåret för Danmarks sagda förordning hade Rudbeckius i Uppsala — liksom tidigare Paulinus — vidgat och förbättrat matematikens studium och hade själv förfärdigat instrument härför. Om dess praktiska gagn hade han s. å. yttrat: »Hur skulle t. ex. en kamrer, räntmästare, sekreterare, skrivare eller landshövding kunna avlägga räkenskap för inkomst och utgift, om han icke vore förfaren i konsten att räkna, denna konst, som förklarar räknesätten och talförhållandena? Men vartill tjänar mångordighet? Ingenstädes är räknekonsten umbärlig, intet ämbete kan förvaltas väl och troget utan densamma. Den behöva furstarne, undersåtarne, medborgarne, hovmännen, den begagna köpmän och sjöfolk» (I: s. 20). För realiserandet av denna lika mångsidigt som sällsynt praktiska synpunkt måste tidigt ett betydande antal timmar tagas från det lägre skolstadiet, där den enda eller de få »lecsorna» blott tillåtit mer eller mindre svårfattade antydningar om kyrkoåret. Rudbeckii utvidgningsarbete för aritmetik och geometri i trivialskolan skulle —, som inom flera ämnen — ej fullföljas. S. O. 1649 har högst betydligt minskat matematikstudiet. S. O. 1724 har ej nått längre än S. O. 1571: intetdera ämnet nämnes i skolan och blott något aritmetik för gymnasiet.

Senast i klass II börjar alltså (i Västerås) enkel räkneundervisning (på svenska): de små inlära och skriva siffror första terminen samt känna »calculorum, juxta cujusque situm, valorem», andra terminen »Abacus Pythagoricus», tredje »additio», fjärde »subductio». Enligt dåtida aritmetiska arbeten voro calculi räknepengar,[2] vilka man av ålder åtminstone i utlandet använt i stället för eller vid sidan av siffror. Enligt Siliceos mycket använda lärobok har sättet begagnats av handlande, snickare, krögare och dylika, som ej kände siffrorna.

Att lära känna de »obildades» räknekonst kan ej hava varit enda skälet för sättets inhämtande i Västerås' latinskola (eleverna lära samtidigt siffrorna). Dess upptagande måste hava i väsentlig mån varit förestavat av det snara, praktiska behovet: många lärjungar genomgingo ej flera än de lägsta avdelningarna — skriv- och räkneklass må hava varit tydligt avskild eller ej — för att därefter gå ut i livet till lägre sysslor och platser, där sådan räk-

[1] Jfr t. ex. BROLÉN, a. a. II: s. 26 not 3.

[2] Även Comenii Janua nämner sådana (§ 756, edition 1641); jfr ock HAMMARSKÖLD, *Läroböcker*, s. 134. Gustaf I:s registratur XII: s. 80; här s. 5; 257 not 1.

ning var förhärskande. Måhända talade ock metodiska skäl härför. Uträknings- och uppteckningssättet vid sifferräkning stödde sig i mycket på nämnda calculi; medelst dem kunde de små vinna insikt i de mindre talens inbördes värde på ett lättillgängligt, åskådligt och intresseväckande sätt, och hos många elever kunde läraren säkerligen anknyta undervisningen till något, som förut var dem i viss mån bekant. Med eller utan att beteckna talet på klassens svarta tavla lade de unga sina calculi på och emellan de vinkelrätt mot räknaren dragna linjerna å räknebänken; en penning på raden gällde som enhet inom sin grupp, medan en i mellanrummet betecknade fem. På en linje behövde sålunda ej läggas mer än fyra, emellan strecken en. Addition och subtraktion torde de hava lärt med hjälp av sagda folkliga, åskådliga metod, som i dessa båda räknesätt var jämförelsevis lättlärd. I klass III fingo så latinskoleeleverna (för samme andra klassens lärare, på samma timmar; en timme varje läxdag) repetera och vidga sina kunskaper i samma species; först i kl. IV övades multiplikation och division jämte förnyad repetition (i samundervisning med de tre högsta skolavdelningarna) inför ämnesläraren, varvid den pytagoreiska räknetavlan var av stort gagn (Bil. s. 54). Helt visst sysselsattes de längre komna med självständigare uppgifter i något aritmetiskt arbete. Allmännast använd var vid denna tid Buscheri Arithmetica; den var huvudsakligen en förkortning av det Rami större arbete, som Rudbeckius följt under sin matematikprofessur. I privatkollegiet hade föreskrivits Schoneri berömda lärobok, som upptog flera av ämnets svårare delar och likaledes var stödd på Ramus. Dennes lärobok i aritmetik och geometri »cum ejusdem Scholis Mathematicis» skänkte mat. lekt. och komputusutgivaren Alsbeckius till kyrkbiblioteket, det år han utnämndes till kyrkoherde (1640). Sannolikt är alltså, att Ramus eller hans efterföljare följts eller rådfrågats vid skolans matematikundervisning.[1] Hans lärobok avhandlade a) hela tal, bråk, b) regula de tri, aritmetiska och geometriska serier, c) planimetri, stereometri, d) algebra, e) räkning med sexagesimalsystem. Addition och multiplikation utfördes då i stort sett som nu; »subductio» från vänster till höger med resten över minuenden; i division ställdes (såsom stundom ännu) divisor och kvot på ömse sidor om dividenden, men resten placerades ovanför denna. Bråk och sorter räknades ungefär som nu men fingo mindre

---

[1] Om Buscheri (ramistiska) lärobok säger Paulinus i rådet (1636 $^{28}/_{6}$), att den följdes vid akademien och i alla skolor. En annan berömd lärobok, Gemma Frisii, skänktes av Rudbeckius till domk.-bibl. Den rekommenderas ock i S. O. 1649 samt under förarbetena till densamma.

utrymme. Decimalbråk saknas hos Ramus; kanske blev Västerås' läroverk den första läroanstalt för detta i Sverige; det var genom Stiernhjelm och Biörkstadius, ämnet blev bekant i vårt land. Ur nämnda Rami lärobok (del II) upptages här ett exempel: Med 10 oxar plöjas 35 tunnland jord på 7 dagar; huru mycket kan då plöjas på 24 dagar med 20 oxar? Uträkningsproceduren kräver i beteckningssättet för stort utrymme att här upptagas. Först i prosodi-, retorik och logikklasserna genomgår Mathematicus svårare räkneavdelningar (s. 255) samt upptager i kl. VI och VII — varannan timme av sitt arbete här — viktigare och lättare delar av *geometrien.* Däri torde man såsom i utländska högskolor blott hava genomgått en eller flera av Rami-Schoneri eller Euklides' första böcker. Den senares Elementa fanns i gymnasiets bokskåp och inköptes till privatkollegiet 1610. Grunderna av algebra och andra matematikdelar från Rudbeckii professorstid och privatkollegium hava säkerligen behandlats, då ju schemats tid rikligt räckte till, sedan de enkla räknesätten behandlats i mellanklasserna. Biskopen hade behållit intresset för sitt första professorsämne; dugliga matematiklektorer förvärvades.

Med detta samundervisningsschema, som dock jämfört med de flesta i utlandet var storartat, torde svårigheter hava mött att fullt genomföra Rudbeckii praktiskt åskådliga metod (från Uppsala) inom den högre räkningen och särskilt geometrien, med mätning, vägning och beräkning. Att man åtminstone slagit in på samma väg, finner ett (om än svagt) stöd däri, att biblioteket inköpte av rektor Barchii sterbhus arbetet Praxis Geometrica per usum Circini.[1] (Biskopens broder skaffade »Itt watupass» och en »Circinus aff trää» till Örebro skola. Dennas »Samska pungar 2.» torde innehållit räknepengar.)

I stiftets lägre skolor och troligen även i Västerås skulle de senare åren följas en författare från staden själv. Kapitelsprotokollen (AI 8) säga därom följande: 1644 $^{18}/_{9}$ Dn. Matthias Andreæ Betullius, civit. Sacellanus, gaff tilkenna att R:diss: Dn. Episcopus hafuer bewilliat att hans Arithmetica skall läsas här in i stifftet, huar före

---

[1] Mätningsmetoden, som i S. O. 1693 anbefalles, finnes redan nu beskriven i de vanliga läroböckerna. De arbeten, Rudbeckius (och Paulinus som mat. prof.) följde i Uppsala, voro utan tvivel: Petri Rami Arithmeticæ libri duo: Geometriæ XXVII. A Lazaro Schonero recogniti et aucti. De Numeris Figuratis Lazari Schoneri Liber, Rami Algebræ Libri 2, Schoneri De Logistica Sexagenaria Liber. Petri Rami Scholarum Mathematicarum Libri 31. A Lazaro Schonero recogniti et emendati. (Liten folio, över 700 s.) Dessa äro en utvidgning av förutnämnda lärobok med praktiska och åskådliga tillagg för trigonometri och (dagligdags) använd geometri.

begärte han och en schrifft till Rectores Scholarum, att the henne låte drifua i sine scholar. 1645 $^{26}/_{4}$ Dn. Matthiæ And. Biörck Civitatis Sacellano blef tilldömt 4 t:r sädh [= 32 daler] nomine consistorii att anamma aff Dn. Decano pro Arithmetica sua qvam consistorialib. dedicavit.

Läroboken är på svenska och tryckt 1643 i Västerås. Jämförd med flertalet av sina samtida är den synnerligen förtjänstfull så väl vetenskapligt som pedagogiskt sett. Den behandlar de senare framstegen på området, har regler, förklaringar och åskådliga exempel samt upptager kapitel, som ej förut funnits i svenska räkneböcker. Detta gäller särskilt delar av proportionsläran, algebra, astronomi, beräkningar om grader, minuter o.d. samt lantmäteri- eller decimalräkning.[1]

Tidräkning skulle prosodikern i sin avdelning genomgå före jul, varvid Vergilius lades åt sidan. Samtidigt repeterade och ökade matematikerns fyra skolklasser sin kännedom i »Computus». Härvid synes man hava följt någon av de nämnda kalendareditionerna, tills Lector Math. Alsbeckius 1639 utgav en dylik från Västerås.[2] Efter kända mönster och på tidens encyklopedimanér talar arbetet om olika slags år, om årstider, månader, månens tid under horisonten; veckodagarna, deras namn och längd (med uppgjorda tabeller), timmar och minuter. Kalendariet är jämförelsevis vidlyftigt med bl. a. söndagsbokstav och notiser ur svenska, allmänna och kyrkohistorien; det avhandlar solens gång genom zodiaken, cisio-janus eller konsten att med hjälp av en minnesvers och handens fingrar finna fasta och rörliga minnesdagar, högtider etc., sol- och månförmörkelse, gyllentalet (19) etc. Det lilla (latinska) arbetet upptager ett flertal tabeller och minnesverser. Liksom sina föregångare står arbetet på juliansk grundval; biskopen och lärarne (utom Jo. Terserus) beklaga flerstädes den förvirring, som uppstått genom den katolske Gregorii från avgrunden inspirerade nyheter (s. 215 not 4).

[1] Den genialiske författaren hade även i avseende på denna bok motgångar (s. 192): den blev ej mycket spridd; å tryckeriet förkom en tabell till avd. om sexagesimalsystemet (enl. hans anmälan 1645 $^{14}/_{5}$. VDP. A I 8). Den var en av de första aritmetiska läroböcker, som utgivits på svenska [efter Aurelii, Andr. Jonæ Gothi (vilka båda även upptaga räkning med räknepengar) samt Agrelii]. Jfr s. 51. KARLSON, a. a. I: s. 43.

[2] ΜΗΝΟΛΟΓΙΟΝ sive Computus Ecclesiasticus in faciles et breves Qvæstiones redactus, Anni, Calendarij, Cisio—Jani, Cyclorum, Festorum, Intervallorum, Numeri Epactarum atque Eclipsium rationem continens: Studiosæ juventuti utilis et necessarius; à Matthia And. Alzbeckio Lect. Matheseωs in Celebri Gymnasio Arosiensi conscriptus Anno 1638, ejusque Sumptu Editus . . . Arosiæ . . . 1639. (120 små sidor.) SAMUEL KEMPE (s. 22

Enligt Nicolaus Rudbeckii senare stadgeförslag för prästseminariet (1673) skulle ämnet tillgodoses även där. VSO. 1628 och V. S. Albums kandidat-»Exercitia» nämna intet därom för här ifrågavarande tid och stadium. Säkerligen gavs dock där en förnyad återblick på detta för prästerna viktiga ämne; teologien och språken gåvo ofta tillfällen därtill. Tidräkningen blev ock ett av de mest framskjutna och åskådligt framställda partierna av gymnasiets undervisning i astronomi och geografi.

Så är ett för skolan »gammalt» ämne innerligt sammanvävt med nya å läroverket och särskilt inom dess gymnasiedel, och man finner, att de nyupptagna realämnena äro ett särställande på schemat, en utkristallisering, en anhopning av ett eller flera närstående kunskapsområden, vilka förut behandlats i samband med språkundervisningen, och vilkas tillgodoseende därför huvudsakligen kommit att bero på den enskilde lärarens insikt, intresse och nit.

Den differentiering, som vissa naturvetenskapsmän begynt, hade icke trängt igenom; självständighet i uppgift, mål och bearbetning tillkom ej naturstudierna; de hade länge varit en tummelplats för logikspekulationer; de voro stöd för bibelsanningar och stöddes av dem.[1] Den äldsta bibehållna räknebok på svenska (från 1601) bevisar räknekonstens nytta med bibelexempel och härleder siffrorna ur X, initialen i det grekiska Kristusnamnet;[2] inom astronomien ansågos ännu länge Copernici teorier gudlösa, enär de stridde mot bibelns framställningar.

---

not 1) har däri ett hyllningskväde till förf., tryckt på latin. Ett anagram i arbetets början prisar på tidens manér matematiklektorn. Man märker strävandet att i versen inflika bokstäverna i hans namn.

ARDEAT AN Matthesi? Matthias Andreæ
Arsit Philosophum studijs Alzbeckius Hospes
Ergo Magisterij laurea jure data est.
Ex his arte Mathematica cumulatur honore
Curia quem sacra dat, Gymnasium atque Schola.
Ardeat an post hac, Quæris si forte, Mathesi?
Non decet hoc frugi deseruisse Bonum.

[1] Jfr om Balduin GROHMANN, a. a. II: s. 158; här s. 57.

[2] PETR. RUDBECKIUS, *Bönedagar*, s. A v verso o. f., förklarar, att de tre kronorna i Sveriges vapen betecknade Guds trefaldighet eller de tre ärekrönta stånden i landet; lejonet vore lejonet av Juda, vasen en symbol af kristlig enhet. Lektor Adolf E. Terserus tolkar i Parentatio . . . Gustavi Adolphi det förra namnet som Gudz staff; det senare härledes från α. δόλος och φῶς. Ojämförligt riktigare äro läroverkets derivationer inom de äldre språken. Jfr LUNDSTRÖM, *Paulinus*, I: s. 44, II: s. 331. Här s. 215 not 4, 76, 110, 226.

§ 8. Astronomi och geografi.

Utvecklingen och en riktigare uppfattning fördröjdes genom nämnda brist på differentiering, undersökningsmaterial och »revolutionära» böcker. Teleskopet var ännu okänt för de flesta; 1616 hade de arbeten förbjudits, som talade för jordens rörelse. I stort sett rörde sig planeterna ännu i de banor, som Ptolemaios, araberna och de alfonsiska tabellerna utstakat. De nyare upptäckterna och beräkningarna, t. ex. de i Wittenberg utgivna Rheinholdi pruteniska tabeller, syntes kunna stödja även den äldre åskådningen. Så talade ännu 1648 prof. Nottnagel i Wittenberg mot Copernicus.[1] Prof. Gestrinus i Uppsala, Rudbeckii dugliga samtida, spridde kännedomen om det nya systemet, om Galilei m. fl. märkesmän men trodde ej deras hypoteser; ännu 1730 höll rektor Nauclerus i Västerås' läroverk ett kraftigt tal mot Copernicus och Cartesius, vilkas »skiäl» ej vore »så faste, at man kan sig på dem trygt förlåta».[2] Under Rudbeckii studieår i Uppsala hade Paulinus hyllat Ptolemaios och en modererad astrologiuppfattning; Tyge Brahes lärjungar i Wittenberg hade under Rudbeckii därvaro talat för sin läromästares förmedlande åsikt om planeternas gång kring solen och dennas kring jorden. I Västerås såsom överallt lästes (enligt S. O. 1611) den på 1200-talet av Joh. de Sacro Busto författade Sphæra, vilken (alltså) intog den äldre ståndpunkten;[3]

---

[1] GROHMANN, a. a. II: s. 178.

[2] Coll. Gymn. Prot. VGB. $^{11}/_{6}$ 1730. Jfr. Kexleri aritmetik (1679).

[3] Senare upplagor av densamma, (t. ex. Antverpiæ 1559; 78 s.) illustreras av teckningar och dubbelt rörliga bilder över solens gång, zenith etc. Den definierar jorden och beskriver dess delar, himmel och land (centrum mundi); talar om dagjämningsslinjen, zodiaken, meridianer och horisont, zonerna, zenit, klimat, solen, månen och deras eclips. En (bl. a. samma år och i samma stad utgiven) Libellus de Anni ratione av densamme är en av förebilderna till de svenska och särskildt lektor Alsbeckii Computus. Ett 84-sidigt arbete i form av frågor och svar över Boscos Sphæra fanns utgivet i Wittenberg; å UUB. finnas många handskrivna Annotata över samma bok, vilket visar dess flitiga bruk.

nedan refererade disputationer visa tydligt åtminstone *en* lektors uppfattning (1636); läroverket följde den bibelenlige Ptolemaios, varemot Ramus, som försvarade Copernici system, därmed blott ytterligare ådagalade sin otro. Att skolans rektor Barchius ägde och att läroverket efter honom 1630 förvärvade Rheinholdi pruteniska tabeller, behöver ej tala häremot; så påvisas ej heller nödvändigt den äldre uppfattningen genom det samtidiga inköpet av Regiomontani tabeller. Copernici epokgörande Revolutionum libri sex erhöllos genom den Grubbska donationen 1640; deras verkan behöver ej hava varit större än den samtidigt skänkta astrologiens. Men liksom Terserus, Stiernhielm och Stiernhök i de viktigaste ting kunde bestämt divergera från biskopens åskådning (s. 190, 197), funnos måhända lärare, som ock i detta hänseende hade en annan uppfattning. Om så var, och i vad mån den sent förvärvade Copernicus samt studiefärderna därtill bidrogo, är ej känt. Däremot synes Rudbeckius avgjort hava tagit avstånd ifrån tron på horoskop och supercelestiska vatten, på skapelsestoftets fortsatta användning för kometbildning o. d., varom man ännu länge sporadiskt ordade i in- och utlandet. Om märkligare tillfälliga naturföreteelser, såsom förmörkelser och blodregn, menade han i likhet med flertalet samtida (med stöd av bibeluttryck om himmelens utseende, tecken i skyn etc.), att de voro varnande finger åt ett syndigt folk i dess helhet, ej tecken för en enskilds levnadsbana. Mot astrologi i annan mening uppträdde han strängt.[1]

De enda behållna disputationer i astronomi äro försvarade under lektor Alsbeckii presidium och tryckta i Västerås [1636]. Dessa äro den enda fullt tillförlitliga framställningen av undervisningen å området. En resumé lämnas här över de delar av de båda, som för oss stå i samband med naturvetenskapen. Metafysiska spekulatio-

[1] Ur hans Boot och Bätrings Predikan uthi Narffuen, s. Cij o. f.: Synd och obotfärdighet är rätta orsaken till pest och hunger, krig och landsförstöring, men djävulen, svartkonst och vidskepelse dyrkas. »Then ene låter erigera sit Thema nativitatis och wil weta aff planeternes Aspecter hwadh honom henda och wedherfaras skal: Then andre när han will resa til land eller watn, eller någhot annat merkelighit begynna, så fräghar han Stiernekikare til rådhz, på hwadh dagh han thet göra skal: är thet icke så? lickwäl är thetta itt vppenbara, bekendt och grofft Affgudherij ibland oss som wele wara Christne.» — Med. prof. Franck och mecanices prof. Martinus Ol. Nycop. i Uppsala försvarade astrologien, Stigzelius, Rudbeckii aristoteliske och pedagogiske meningsfrände, uppträdde däremot. Om striden år 1632 jfr ANNERSTEDT, *U. U. hist.*, s. 250 o. f. Beskrif- och Affrittning av den 1680 sedde Cometen visar i korthet sin tids åskådning om himlatecknen. Jfr ock LINDERHOLM, *Om kometernas religiösa tolkning i äldre tider* passim. Om Sturm: VORMBAUM, a. a. I: s. 708.

ner och bibliska jämförelser äro talrika, såsom ock referatet antyder; men de upptaga ej en så dominerande plats som i de flesta utländska.

Referat av Disputatio Physico-Mathematica »De Sole».[1]

Genom studium av stjärnorna på världsteatern eller rymden bör man söka förvärva kännedom om Skaparen; därför framställas här några satser om planeten solen. Namnet härledes. Plinius kallar solen världens hjärta, andra hava haft andra namn och andra åsikter. Säkert är, att solen är ett av de mest framstående himlaljusen, som skapades på fjärde dagen för att bära omkring ljus och angiva tiden. 1. *Efficiens causa* är Gud. 2. *Materialis causa:* a) *var* är den? I den av eter fyllda himlarymden; b) *varav* är den? Av ljus eller något annat lysande ämne, som skapades på första dagen och sedan rullades tillsamman till ett klot. 3. *Formalis causa:* Den är substantiell, då den hänför sig till den inneboende energien; accidentell, då den hänför sig till formen. Denna är svärisk, fast den ser ut som en skiva. (4. *Finalis causa,* jfr nedan.)

Solens klarhet är en bild av det gudomliga. Dess ljusmängd är ofantlig. I skönhet är den lik en brudgum (Psaltaren); den är en heder för den, som frambringat den. Den har ej hettan som en primär egenskap. Dess storlek är 166 gånger jordens. Hastigheten är 1,038,412 tyska mil i timmen. Solen rör sig varje timme 15 grader i himmelsekvatorns riktning. Uttryckt i regula de tri utgör hastigheten pr timme 15 grader, under 24 timmar 360 grader.

Genom sin egen rörelse genomvandrar solen djurkretsen på ungefär 365 dagar och 6 timmar; dess bana skär ekvatorn. När avvikningen är störst, säges den utgöra 23°30′. Då solen inträder i kräftans och i stenbockens första grad (sommaren, resp. vintern), säges solstånd äga rum.

Bibeln omtalar, att judar och andra dyrkat solen trots Moses' förbud. *Quarta causa:* ändamålet: det är dels allmänt, de nedanför boende varelsernas välfärd; dels speciellt i människornas väl. Det sistnämnda känna vi ur skriften: Gud har satt himlaljusen till tidstecken. De äro även tecken för den gudomliga vreden och nåden, för Guds vishet och godhet.

Solen skänker ökad ljusmängd åt stjärnorna men ger dem ej förmågan att lysa, ty de äro till sin natur ljus. Stjärnorna synas om dagen medelst optiska instrument men ej för blotta ögat, vilket

[1] Respondent: Jac. Magni Mont. 30/3 1636. »De Luna» försvarades av Eric Martini Irest. 3/12 s. å.

beror på en brist hos detta. Solförmörkelse sker därigenom, att månen träder framför solen. Detta inträffar vid varje nymåne, när månen kommer i en sådan ställning, att dess medelpunkt ligger på den räta linje, som går från åskådarens öga till solen. Detta sker, när månen vid nytändning befinner sig i Drakens huvud eller stjärt eller nära därintill. Annars kan nymåne inträda utan solförmörkelse. En olikhet mellan sol- och månförmörkelse ligger däri, att den senare är total, den förra framträder olika på olika ställen. — Av till buds stående material upptages blott detta för nybegynnare; den, som vill förvärva sig en djupare inblick i läran om solen, må göra det i akademierna, där hithörande frågor utförligare genomgås, eller läsa Clavius och Purbacchius. (Jfr s. 175 o. f.)

Referat av »De Luna».

Månen är ett mindre fönster, en planet av växlande form. Den befinner sig jorden närmast, är nederst av planeterna, lyser tidvis och har som omloppstid en månad. Om dess och stjärnornas substans finnes en mängd olika meningar framställda i myter och gamla filosofers läror. Den är en ogenomskinlig kropp men av växlande dunkelhet; den är 270 gånger mindre än jorden och belägen 44,916 tyska mil från oss.

Solen är störst bland planeterna, minst är Merkurius; näst denne kommer månen. Fixstjärnorna, till antalet 1,022, äro större och förnämare än månen. — Denna ser stor ut, emedan den är oss närmast. Rörelsen är dels gemensam med solen, varigenom hon går kring jorden på 24 timmar från öster till väster, dels egen, från väster till öster genom zodiaken på ungefär 27 dagar och 8 timmar. Parallax är avståndet mellan månens verkliga läge och det skenbara. Somliga säga, att månen tager allt sitt ljus från solen, andra, att detta endast sker delvis; vi ansluta oss till den senare åsikten.

Vidare behandlas växlingar i belysningen på grund av olika läge till solen; så även månens avtagande, tillväxt o. s. v.

Korollariefrågor: I disputationen om Solen:

1. Är matematiken en vetenskap? Ja.
2. Är $15^2 + 20^2 = 25^2$? Ja. Kan bevisas geometriskt och aritmetiskt.
3. Var solförmörkelsen vid Kristi död naturlig? Nej.
4. Dansar solen på Kristi uppståndelsedag? Nej.
5. Är solen underkastad förändring och avtagande? Ja.

6. Kan solen synas ovanför horisonten, då den redan är nedanför densamma? Ja.
7. Voro stjärnorna, som visade sig för de vise männen, naturliga? Nej.
8. Kan himlen synas? Nej, den är en synvilla.
9. Bildar jorden och vattnet en glob? Ja.
10. Är astrologistudiet förkastligt? Det beror på.
11. Är alligationsräkning nödvändig för affärsmän? Ja.

I disputationen om Månen:

Voro Moses och Salomo lärda astronomer? Ja.
Äro stjärnorna av himmelsk materia? Ja.
Skapades stjärnorna på fjärde skapelsedagen? Ja.
Finnes godhet och illvilja hos olika stjärnor? Äro vissa välgörande, andra olycksbringande? Nej.
Äro planeternas inbördes ställningar goda och onda? Nej.
Äro stjärnorna skapade av Gud för människornas skull? Ja.
Innebära solförmörkelserna förebud? Ja.
Förorsaka täta solförmörkelser oväder såsom förr? Nej.
Är månen ensam orsak till havets stigande och fallande? Tvivelaktigt.
Förutsäges oväder av månens rörelser? Kan man efter ny och nedan rätta sitt görande och låtande? Ovisst.
Hör kronologien närmare till astrologien än historien? Ja, ty enligt Moses skapades stjärnorna för tider, dagar och år.
Skall första dagen räknas från kvällen eller morgonen? Från aftonen.

Disputationerna å detta område skulle enligt VSO. 1628 behandla världsrymden, himlakropparna och elementen. Denna avdelning bildade kap. II—IV i Magiri physica, som följts i privatkollegiet (jfr s. 130, 278).

Den praktiska nyttan av kännedom om himlakropparna och jorden hade Rudbeckius uttryckt så,[1] att styrmannen icke kunde från aktern styra rätt kurs med rodret, om han ej av astronomien, geometrien, geografien och hydrografien noga kände stjärnornas läge, öar, hamnar, uddar, strömdrag, land och hav. Därför antoges i Belgien, Amsterdam och annorstädes ingen till sjöman, än mindre till styrman, förrän tillfredsställande resultat visats vid examen i dessa ämnen.

Praktiskt som detta syfte hade undervisningen i ämnet bedrivits av honom i Uppsala. Sina instrument hade han helt visst med-

[1] De literarvm utilitate, s. 20 eller C 2 v:o.

fört därifrån och tillverkade kanske fortfarande dylika, så att han även i Västerås kunde ställa egna Radii Geometrici ävensom sextanter och andra undersökningsverktyg till förfogande för uppmätning av avstånd och höjd, storlek m. m. Ur en f. d. matematiklektors sterbhus inköptes 1632 en Uranometria (J. Bajeri) som handledning härvid. Vidare förvärvades Sphæra [Cæsij], Globus [Hondij],[1] Abr. Orthelii Theatrum Orbis Cum tabulis (på holländska), som 1630 inköptes från rektor Barchii sterbhus, och Mappa universalis, d. v. s. framställningar å karta och klot över världsrymden och himlakropparnas rörelser, över vilka Biörkstadius utförde en »tabula» (s. 192), samt över den fysiska *geografien.*

1626 »Exsculpterades *Mappa universalis.* Totius Orbis Terrarum, M. Johannis Rudbeckij Nericij Professoris Ubsaliensis», och 1643 utkom den i ny upplaga på samma pappersark som hans kronologi.[2]

Å denna »Landtaffla», som har storleken av ett större halvark, bilda meridianer och parallellcirklar ett rätvinkligt rutnät. Söder ligger uppåt och väster åt höger. Därigenom placeras det triangelformiga »Svecia» i sydöstra hörnet. Vändes kartan för lätthetens skull upp och ned, anträffas »Norve[gia]» nordväst och »Dania» söder om vårt land. »Gallia» ligger söder om »German[ia]», medan de övriga europeiska rikena: Finland[ia], Mvscovia, Livonia, Polonia, Vngaria, Græcia, Italia, Hispania, Anglia, Scotia och Irland[ia] erhållit ungefär riktigt läge. Östersjön med Finska viken äro oproportionerligt stora. Medan de gamla världsdelarna lätt igenkännas på form och läge, är »America sive Nova India A[nno] Chri[sti] 1492 a. Christop[horo] Colvmbo inventa» nästan oigenkännligt. Namn på öar, länder och hav finnas rikligt, varemot städer ej angivits.

Kartan är försedd med ett geografiskt namnregister över riken och större landsdelar i Europa, Asia, Affrica och America (även om dessa provinser ej äro utmärkta å själva kartan). Vår tids Australien saknas naturligtvis, men under Capvt Bonæ Spei är ett Terra Avstralis sev incognita placerat gent emot det därmed sammanhängande Magellanica vid Fretvm Magellanicvm. Även det långsträckta Terra suppolaris septentrionalis upptages såsom i det när-

---

[1] Båda givna av Örebroborgmästaren Lars Olsson. H. I: 4 n:r 29. VDP.

[2] Under den gemensamma titeln: Tabulæ duæ, una Geographica, altera Chronologica in usum Privati Collegii, rudi Minerva adornatæ à M. Johanne Rudbeckio Nericio, in illustri Academia Ubsaliensi Mathematum Prof. P. Anno Reparatæ Salutis supra Millesimum DCX. — Kartans separata rubrik: »Orbis Terrarvm rvdi penicillo ad vmbratvs a M. Johan. Rvd. Vbsa. A. 1610» Detta är alltså samma Landtaffla, som än en gång kommer till användning.

maste outforskat. Till sist hänvisar Rudbeckius läsaren för en fullständigare jordkännedom till geografier och andra arbeten av Maginus, Ortelius, Gerhardus Mercat[or]; rörande Dynastorum et Temporum series anbefallas bl. a. kronologerna Eusebios, Funcius, Bucholcerus och Calvisius. Dessa säger han sig hava följt »in hoc compendio».

Andra geografiska framställningar, som förvärvades till läroverket, voro Geographia Johanis Myricij (given i Grubbska donationen 1640), Cl. Ptolemaios' Geographiæ, skänkt av biskopen 1641. 1637 blev han »loofft hoos brodher Jacob. Rudb[eckius Bωse] Atlantes» (Mem. quot., s. 84 v:o). Det är ej känt, om något kom gymnasiet till godo ur M. Petri [Andreæ] dödsbo i Nyköping, vilket Rudbeckius inventerat,[1] och som bl. a. innehade »Tab[ula] Generalis Geographica T[otius] Mundi. Tabulæ particulares in 4 partes Globus Terrestris een stoor sköön». Måhända hade Rudbeckius ock med sig ifrån privatkollegiet den därstädes begagnade »Mappa mundi seu tabula Cosmographica Henrici à langren».[2]

Man torde hava hunnit föga utöver en grundlig orientering å dessa kartor och glober på den för geografi anslagna terminen. Med spridda delar och konturer gjordes eleverna helt visst bekanta vid den övriga undervisningen, där orter och länder nämndes; åtminstone sedan biskopens karta blivit i tryck tillgänglig (1626), hade eleverna tillfälle att själva förskaffa sig åskådningsmaterial. Den koncentrerade geografiundervisningen blev därför en repetition och sammanfattning av en så småningom inhämtad ortkännedom (jfr privatkollegiet). Därjämte erhöllos något vidgade kunskaper om av scriptores nämnda land och en ytlig kännedom om de områden, auktorerna ej berört.

Om *hembygdskunskap* nämnes intet i statuterna. Dock är det visst ej otänkbart, att de studier av stiftets historia och geografi, som Rudbeckius själv och flera hans medarbetare bedrevo (s. 266, 272), satt märke efter sig även i skolan. De ej sällan otillräckliga och otillförlitliga uppgifter, som prästerna lämnade om sina socknar vid visitationerna, manade säkerligen Rudbeckius att redan i läroverket låta giva de unga upplysningar härutinnan och söka väcka deras iakttagelseförmåga och hemortsintresse. Eleverna hade vid sina sockengångar rikt tillfälle att lära känna sina landskap, och de sågo vid denna tid kartritningsarbeten och uppmätningar oavbrutet pågå inom stiftet.[3]

---

[1] Mem. quot., s. 79, 84 v:o. $^9/_6$ 1634. Jfr LUNDSTRÖM, *Paulinus*, II: s. 228.

[2] Brodern Bωse hade i Örebro skola Magini Geographia, Honteri Cosmographia, Lapponiæ tabula, Tabulæ cosmographicæ quatuor samt en äldre Globus terrestris. KARLSON, a. a. I: s. 43 o. f.

[3] LÖNBORG, *Sveriges karta*, passim.

Om Rudbeckii intresse för stiftskännedomen vittna hans kartor samt smärre teckningar av vattendrag, vägar och bygder mellan raderna i hans intressanta reseuppgifter (i Mem quot., s. 61 o. f.). Det framgår ock av följande protokoll (A I 6, 1632 $^{18}/_{7}$); »Dnus Andreas Petri Mathomaticus [kyrkoherdeson från Grenge] præsenteradhe några taflor», som han ritat över Västerås stift. Han tillsades först fara och »bese» de orter, som behövdes till samma »Taflors fulbordan» och fick 10 daler »till Stöfle Penningar». [Jfr F. X. Huse Syner. VDA.] Räkneboksförfattaren Biörkstadius ritade sockenkartor i samverkan med biskopen (s. 192). Större delen av kartorna förstördes emellertid vid en senare kyrkbrand (1691).

Åt astronomi och geografi ägnade matematikern ett halvår (=två terminer). Vid sidan av dessa ämnen genomgick han även *optik* och *mekanik*. Urkunderna säga dock ej mer om dessa senare än ämnesnamnen. Genom att särskilt omnämna dem har man velat understryka deras betydelse och plats inom »kosmologien». Vid denna tid hade i synnerhet optiken vunnit mera beaktande än förr. Från arabiska lärda hade »konsten att se väl» ingått i ett flertal tyska och svenska arbeten och börjat skattas högt huvudsakligen ur astronomisk och fysiologisk synpunkt. Med förkärlek studerade man solstrålarnas brytning i vatten och ånga. Vid akademien ingick detta i beviskedjorna om elementarelden, månens förändringar o. d.[1] Om seendets natur voro få på det klara. Bland meningsskiljaktigheterna förfäktade den duglige professor Martin Ol. Nycop. i Uppsala den åsikten, att ej strålar utsändas från ögat, utan att en företeelse upptogs av detsamma. Densamme var författare till ett Compendium Optices, som sällsynt nog stödde sig på matematiken. Men även dessa lärda utredningar om det synliga, om strålar, ljus, skugga, färg m. m., syssla nästan uteslutande med obetydligheter.

Mekanik hade av Skytte 1598 framhållits såsom ett viktigt läroämne; senare hade han i Theses Mechanicæ givit en framställning bl. a. över flera slags maskiner. Mycket läsvärt fanns ej utöver Aristoteles, innan Leonardo da Vincis arbeten vunnit beaktande; den framstående prof. Gestrinus hade i ett hithörande arbete knappt höjt sig över småsaker eller kommit till föga viktigare resultat än det, att man lättare bär bördor på den vänstra skuldran än på den högra.

[1] 1634 föreläste prof. M. Olai Nycopensis i Uppsala om ljusets brytning och Aristoteles mekaniska problem samt gjorde mätningar med instrument. Nic. Chesnecopherus och Skytte hade under Goclenius i Marburg studerat optiken och närstående artes-delar.

§ 9. **Kronologi och Historia.**

De två senare terminerna i första gymnasieklassen skulle matematikern ägna åt *kronologi och historia.* I det förra av dessa ämnen inlärdes eller repeterades årtal och händelser ur den heliga historien, kyrkofäderna och antiken. Bibelns och den första kristna tidens händelser bilda den ledande spalten i de många registerartade synkronistiska tabellerna. Rudbeckius hade för sin bibeledition utarbetat en deltaljerad kronologi, som dock blott i utdrag trycktes (s. 82). Ett kompendium häri hade han skrivit redan för privatkollegiet; den utkom (i Västerås) å nyo under hans sista sjukdom (s. 264) Steg för steg vid sidan av den första spaltens religions- och kyrkohistoriska uppgifter hava upptagits 14 dels apokryfiska, dels pålitliga konungalängder från europeiska, västasiatiska och nordafrikanska välden med ett fåtal viktigare fakta.[1] Endast en mindre del av den-

[1] *Chronologia Mundi e præcipuis authoribus collecta a. M*[*ag.*] I[*ohanne*] *R*[*udbeckio*] *N*[*ericio*] etc. . . . Arosiæ Impressa . . . Anno Domini 1643. Jämnlöpande med den bibliska berättelseföljden från Diluvium (år 1600 f. Kr.) följa uppgifter, samlade ur Diodoros, Berosus och Metasthenes, de i privatkollegiet anbefallda historici, samt ur Eusebios, Aventinus, Tritemius, Manethon, Africanus m. fl. Omkring 600 regenter uppräknas från Media et Persia, Assyria et Babylon, Asia minor et vicina, Trojanorum, Lydorum et Gothorum, Egyptus et Lybia, Græcia, cum contentis, Italia cum suis, Germania etc., [Gothorum, Longobarthorum], Gallia etc., Hispania, *Svecia.* Pålitligare regentlängder lämnas för de nyare frankiska, grekiska och romerska rikena. Efter de skilda världsdelarnas tidsuppgifter givas sporadiska notiser om viktigare historiska händelser, betydelsefullare fenomen etc. T. ex. Monarchia prima cæpit quæ duravit A. 1360 usque ad Sardanapalum teste Diodoro [parallellt med uppgiften om Nimrod]; Kartagos grundläggning och fall, Memnonsstodernas förmåga att ljuda ad adventum Christi. Vidare uppräknas på skilda ställen de största författarne, de sju vise o. s. v. För de flesta furstar uppgives deras antal regeringsår. Svecia-spalten följer Joh. Magnus från Magog (Hans och Kristiern II nämnas ej) och slutar med »Christina, Gustavi F[ilia]». Till slut gives ett kort sammandrag av läran om skapelsen, syndafallet, frälsningsvägen och yttersta dagen. (Tillsamman med kartan är »tavlan» ungefär 4 gånger så lång och 3 ggr så bred som ett vanligt pappersark.)

na massa namn och årtal torde varit avsedd att inläras. Långt mindre kunna längderna i den i stiftsbiblioteket förefintliga Chronologia Funcij (Wittenberg 1570) haft annan användning än att vara uppslagsverk för utarbetande av disputationer o. d. Den väldiga volymen avslutas med commentarii, en bilagsartad historieframställning, som synes varit en tillräckligt utförlig hjälpreda för lärare och elever. Ett liknande historiskt verk av Diodoros (Siculus), som förut anskaffats till privatkollegiet, fanns ock i domkyrkobiblioteket i två exemplar. I den mån, läraren behandlade deras förut icke för eleverna kända avdelningar samt genomgick de senaste seklens händelser, rörde han sig på det område, statuterna kalla *historia*. Därunder och därefter lästes ock auktorerna själva under ledning av matematikern o. a. lärare. Herodotos, Thukydides, Nepos, Livius o. a. historici funnos i biblioteket; för kyrkohistorien med dess synoder och lärostrider hade man en sällsynt representativ och fullständig samling arbeten av äldre och yngre kyrkolärare, av hæretici och scholastici. Dessa senare anlitades dock mest vid undervisningen i teologi, etik och språk. Lärarne i de båda sistnämnda ämnena torde ock hava genomgått några av profanhistorici. Så skedde i Uppsala och vid utländska högskolor, varest särskilda professorer i ämnet voro anställda; så var även fallet i Strängnäs, där dock ej historia eller etik företräddes av egna lärare.[1] Det så genomgångna sammanfattades å de senare spalterna i den lästa kronologien.

Alumnerna dröjde ej i allmänhet flera år i classis mathematica såsom i de högre gymnasieavdelningarna men hindrades ej heller i sina profanstudier genom den direkta prästutbildning, som gavs i de högre klasserna. Emellertid lästes — dock huvudsakligen repetitionsvis — ett logikpensum, och tiden var alltför knappt anslagen för att medgiva några som helst grundliga kunskaper i de fyra (à sex) nytillkomna profanämnena. Astronomikunskapen var jämförelsevis omfattande men hade tidigare grundlagts i matematik- och tidräkningsundervisningen; så hade även historiska och årtalsuppgifter successivt och upprepat lämnats i teologi- och auktorspensa av läraren samt blivit lästa av eleverna. I inventarieförteckningen över gymnasiets bokskåp 1633 och i VSO. 1628 upptages ingen klassisk historicus; i den förra nämnes ingen kronologisk eller allmän-historisk lärobok, men till privatkollegiet köptes arbeten av Xenofon och Cæsar samt av den i in- och utlandat mycket lästa Diodoros (Siculus); Rudbeckius skänkte

[1] Jfr dess Constitutiones samt den förtjänstfulla utredningen i LUNDSTRÖM, *Paulinus*, II: s. 228 o. f. Kyrkohistoria införd före S. O. 1693, trots KARLSON, a. a. IV: s. CCXV.

det Examen Concilij Tridentini; undervisning anbefalldes i antik historia och mytologi ur arbeten av Berosus, Metasthenes och Diodoros. De och flertalet historici ersattes på läroverksschemat av Rudbeckii Chronologia, som var ett kompendium av de vanligaste läroboksförfattarne, och som upptog källanvisningar. Läroverkets disputationer, orationer och predikningar visa emellertid ofta en förvånansvärd förtrogenhet med historiska källor och fakta, och, där alumnerna ej författat dissertationerna, måste de dock taga kännedom om alla i dem kommande uppgifter. Härtill lämnade ej de fåtaliga kronologi- och historietimmarna tillräckligt stoff. Språkundervisningen meddelade ständiga paralleller, i sin retorik anbefaller Rudbeckius arbeten av bl. a. Cæsar, Livius, Sallustius, Tacitus. För vissa givna uppgifter måste de längre komna eleverna dessutom hava fått studera källorna på egen hand, måst söka stöd, exempel, belysningar och lärdomar från skilda håll. I domkyrkobiblioteket funnos tillgängliga bl. a. Herodotos, Plutarchos, Thukydides, Diodoros, Prokopios, Tacitus, Josefos, Eusebios, Sleidanus, Funcius, Livius, Polybios. Resultatet blev alltför ofta — enligt tidens sed — ett osjälvständigt upprepande av auktorernas åsikter och framställningssätt; citat och exempel ur dem var bevis för allt; man lärde sig att på grundvalen av dessas innehåll sammanskriva och hålla en deklamation över givet ämne, att vid disputationer försvara eller vederlägga andra (med andras åsikter), och man blev förtrogen med de historiska fakta och scriptores. Trots denna kännedom finnas inga disputationer eller orationer i utländsk profanhistoria omnämnda, bevarade eller i statuterna föreskrivna. Ämnet var liksom geografien väsentligen en hjälpvetenskap, var en källa för sentenser och belysande paralleller, var till gagn vid behandlingen av andra ämnen; den var sedelära och en del av Historia ecclesiastica. Denna synpunkt hava både Melankton, Neander och Rudbeckius förfäktat; de hava därjämte framhållit historiens praktiska gagn i vardagslivet. Den förstnämnde hade varit den förste, som hållit föreläsningar över ämnet. För honom var historien »speculum vitæ, morum magistra», som lärde, »quid pulchrum, turpe, utile», bättre än Chrysippos och Krantor. Detta upprepas av eftersägarne, och Rudbeckius hörde dess nytta så framläggas bl. a. vid sekelfesten i Wittenberg. Inga allmänna eller privata spörsmål bleve den historiekunnige obekanta. Muserna föddes »ex Memoria», varje »artium genus» framginge ur historien. Rudbeckius hade 1604 framhållit, hurusom kännedomen om det förflutna vore en sådan lärarinna för liv och seder; den lärde oss bättre behärska det närvarande, lättare förutse det tillkommande. Med hjälp av andras erfarenheter kunde

vi ådagalägga klokhet och ej lätteligen bedragas; historien gjorde oss skarpsynta. Han är ock väl bevandrad i historiens olika delar och använder dem gärna som stöd och exempel för att åskådligt framställa Guds ledning, hjälp och straff eller för att, som Melankton säger (C. R., X:, s. 1015), gagna de unga med stora mäns vittnesbörd. Han citerar eller talar om Diodoros, Joh. Magnus, Neko, Jona, Herodotos, Vives, Melankton, Bernhard, Nero, Mimus, Agamemnon, Iphigenia, allt i ett enda tal,[1] vars förord dessutom citerar Hieronymus, Augustinus, Isidorus, Diogenes Laertius och Plutarchos. Han har liksom dåtidens svenskar den art av hjältedyrkan, som Syrak prisar och eftersträvar (kap. 44:1).

För dessa pedagoger och deras samtid funnos ej vår historieuppfattnings krav på orsakssammanhang. Händelsetrådarna gingo — för att använda Troels-Lunds bildspråk — endast direkt till och från Gud. För vår tid äro de mer eller mindre dolda och horisontala; då gick banan tydlig och vertikal till den, som satt hämnande eller nådefull ovan det blå himlataket. Den religiöse astrologen eller teckentydaren hade önskat avläsa händelserna, innan de manifesterade sig i styrelsetrådarnas nedre spets; genom böner till Gud och väckelserop till medmänniskorna ville man så avvända farorna. Bredvid eller med förkastande av stjärntydningen trodde man sig kunna se Guds, den oföränderliges straff och vilja, där de redan nått jorden, d. v. s. i människans historia; man fann så etiska lärdomar att tillämpa på det dagliga livets förhållanden. Till följd av denna pragmatiska historieuppfattning blev bearbetningen av detta studiefält huvudsakligen blott en inregistrering av Guds tydligare ingripanden (historiska läroböcker) samt tidpunkterna för desamma (kronologien); den blev icke ett uppsökande av samband och orsakskedjor.

Även *svensk* och nordisk *historia* förekom å gymnasiet och i prästkollegiet; den inhämtades under matematikerns ledning (i kronologi och historia) men mest under etikern: i *politica* (statskunskap) och *svensk lag*. Furstars önskemål att (om ock utan skäl) stå rättfärdigade inför samtid och eftervärld hade motiverat seden att med offentligt understöd anställa scriptores historiarum; Karl IX hade t. o. m. befallt att bränna vissa av hans skrivelser, som kunde utgöra besvärande vittnesmål. Även de nationella historieframställningarna sågos av de fåtaliga läsarne förnämligast ur didaktisk-moralisk synpunkt och

[1] Predikan över Gustav II Adolf 1634. Så täta förekomma emellertid ej eljes citaten vanligen ens hos honom. Jfr s. 53. Hans enda ord om Vives är ett citat, att även en ofördelaktig fred är bättre än ett lyckligt slutfört krig.

visade, huru Gud befriat från andligt tvång och utländska förtryckare detta vårt folk, som av hundaåriga utländska arbeten sades hava varit världsbehärskande, och som ledde sin konungalängd ända till Noahs sonson. Objektiviteten belyses bl. a. därav, att en krönikeförfattare på anklagelse från Danmark tidigare dömes till döden men benådas (julen 1554) med villkor att låta det orättfärdiga mot sagda land utgå;[1] Kenicius, Rudbeckius, Schroderus m. fl. tala ofta om then grymme Tyrannen och Meenedharen, flagellum Dei, Christiern then omilde,[2] men något försonande drag påvisas ej hos trons och rikets fiender. Denna historiegren vittnar emellertid om sinne för realitet och hemland, den är en kraftig hävstång för och delvis en följd av yverborenhetskänsla och växande nationell kraft. Att ej svika sina hjälteminnen — därtill förpliktades den nordiska stam, som Anglicus sagt vara »valde robusta», och om vars amazones även Orosius och Isidorus talat — dessa också i Västerås kända författare, av vilka den förstnämndes historia skänktes av biskopen till domkyrkobiblioteket (före 1630). [Den torde därför hava lästs även av hans son Olof (s. 274)]. Likaväl som Rudbeckius har kännedom om »thet gräseligha mord i Parijs» och kan avskräcka från påvens »Stöffuare och spyflughor the Jesuviter», känner han ur »wåra egna Swenska Chrönicor, huru thet tilstodh i K. Albrechtz tijdh, i K. Erichz aff Pomeren, i K. Christophers aff Beyeren», han beskriver detaljerat Gustav II Adolfs marscher i Tyskland och ivrar för att denne »martyr framför andra» återföres till fädernejorden.[3] Han har detaljerade kunskaper om Erengisle Plata och Ladulås,[4] Gustav Vasa, liturgistridigheterna;[5] han citerar Joh. Magnus,[4] Eric Olai Ups.[4] o. a. till sidor eller kapitel lika säkert, som han anför ställen ur klassici och bibeln, men det sker ojämförligt mindre ofta.

Jämförelsen med fordom ger ej misströstan utan hopp och förpliktelser. Han predikar i domkyrkan om gången nöd och förföljelserna mot våra store, om Gutav Vasa,[6] som efter fångenskap i Danmark och flykt till Lybeck vandrade genom Dalarne och Hälsingland; han berättar, hur kristna krigare uppfört sig på Västerås slott, hur Gustav sammandrabbat med dem öster om staden och drivit dem på

[1] Stockholms Magazin 1781, s. 246.

[2] Kenicii Jubelfestpredikn. 1621, s. Aiij v:o. Rudbeckii tacksägelsepredikan 1637, s. Diiij. Schroderi relation 1644.

[3] Sorgepredikan över konungen $^{6}/_{11}$ 1633, s. Eij, Ciiij.

[4] Liktal över M. Brahe, s. Diiij. F. VI: 2, s. 1. VDA. Han följer »Historia Svecorvm Gothorvmque ... [Ericus Olais, utgiven av Messenius 1615.]

[5] Talen mot påven och de reformerta; likpredikan över Kenicius, s. D v:o.

[6] Tacksägelse- och jubelpredikan 1637, s. Diij o. f.

flykten, hur kyrkan brunnit och sedan fått ett tak av halm, tills den 1537 (100 år före hans här citerade jubelpredikan) började brädbeläggas; hur två senare eldsvådor härjat den; hur kalvinister och papister velat dit intränga sin fördömliga och Herren försmädande villfarelse. Mycket av detta hade fäderna beskrivit under kyrkvalvet för att liksom vinka med handen och förmana till bön om Guds hjälp för stat och kyrka, att de ej åter förfalla och bliva öde; man manas även till tacksamhet och flit, så att man allt gärna vid makt håller och förbättrar. I överensstämmelse med Rudbeckii mening var helt visst hans vän kyrkoherden Johannes Jonæs anteckning i kyrkoboken om historiens gagn med utgångspunkt i berättelsen om Mordechai och Ester (jfr s. 90 not 1). Församlingsböckernas uppgifter om präster o. a. fylla delvis samma praktiska mål. Belysande för krönike- och historieskrivningen äro ock de Annales Sveo-Gothici, som biskopens broder Bωse upprättade efter givet kungligt uppdrag.[1] För åren 1627—1639 låter han territoriella meddelanden, biografiska ämbetsmannalängder och berättande historisk framställning omväxla med dagboksartade anteckningar om märkligare dödsfall, järtecken, pest etc. Ifrågasatt var ock, att Bωse skulle utgiva och förklara Hövdingastyrelsen o. a. äldre svenska arbeten (s. 19—20 not 5); bröderna i den Terserus-Troilska familjen torde hava (såsom lärare eller elever i Västerås) berättat drag ur Erikskrönikan och om nävtåget.[2]

Det fosterländskt-historiska intresset stegrades alltmer under landets segertid och uppåtgående utveckling; Bothvidi kunde (i liktalet $^{22}/_{6}$ 1634) säga, att t. o. m. barnen på gatan kunde berätta om Gustav II Adolfs genealogi och släkt. Uppmaningen till präster och allmänhet att samla runinskrifter, handlingar och etnologiska upplysningar skulle emellertid länge varit utan större verkan, om den ej stötts av riksantikvariernas resor och nit,[3] samt av enskilda biskopar o. a. intresserade. Rudbeckius fann ett viktigt gränsregleringsdokument (s. 90 not 1), efterfrågade fynd på visitationsresorna och gjorde i domkyrkan stenavteckningar (jfr s. 23). Parallellt med det geografiska undersökningsarbetet studerades i domkapitlet stiftets odlingshistoria ge-

[1] Denne, Joh. Matthiæ och V. Simonius erhöllo (1628) under sin professorstid vid Collegium illustre uppdraget att utarbeta en rikskrönika. Då institutionen följande år upplöstes, slöts det under titeln Annales regni Sueciæ subjectarumque Provinciarum påbörjade arbetet. Bωse ensam fortsatte (t. o. m. år 1639) under den i texten angivna titeln nedteckningarna, som finnas i avskrift Palmsk. XI: Hist. Tom. VIII, Pars VII, s. 2—413 (gammalt signum).

[2] Om Elaus Terseri arbete med Eriksvisan jfr Schück-Warburg, a. a. (uppl. 1) I: s. 168, (uppl. 2) I: s. 303. Om nävtåget: Holm, a. a. s. 6.

[3] Jfr Bexell, a. a. III: s. 69 o. f. och Burei dagbok, Samlaren.

nom att kungabrev där upplästes. Kulturhistoriskt åskådningsmaterial hade eleverna i den närbelägna domkyrkan, som år efter år stod under reparation. Lärjungar och vänner till Joh. Bureus verkade vid läroverket, Stiernhök skulle gå därifrån till sitt lifsvärv i svensk historieforskning, sedan han där övertygelsetroget framhållit, att historien hade större gagn för den samhälleliga än för den teologiska uppfattningen (s. 293). Denne, Stiernhielm och övriga lärare i statskunskap och svensk lag hade rika tillfällen — bl. a. genom trettioåriga kriget — att undervisa om fäderneslandets förra och dåvarande samhällsformer, om strider, bedrifter och seder, om konungar, stormän och folk. Flera disputationer och deklamationer vittna om en ganska ingående kännedom härutinnan; glädjegudstjänster hållas i Västerås såsom i andra stiftsstäder nästan årligen med anledning av förbund och segrar i Tyskland; än lärare, än elever, såsom Blackstadius, Ad. Terserus och biskopens söner skildra befrielsekrigets och reformationens historia och betydelse, utreda och lovprisa Gustav II Adolfs förtjänster och följderna av hans verksamhet; man disputerar om morgongåva och visar sig äga detaljkunskaper rörande flertalet äldre regenters och Gustav II Adolfs liv.[1] Om Gustav Vasas släkt, levnad och verk hade ock en studiosus i privatkollegiet författat och uppläst ett tal (s. 130).

Såsom eleverna lärt allmän historia enligt de gamla källornas (profeten Daniels samt Sleidani) monarkiindelning, så inhämtade de ock den svenska konungalängden i det apokryfiska skick, vari den upptogs i Rudbeckii synkronistiska tabeller. Av de många dels i tryck, dels ännu i handskrift föreliggande historiearbeten (bl. a. av David Chytræus, Rasmus Ludvigsson, Per Brahe, Hogenskild Bielke, Erik Jöransson Tegel, Baazius, Paulinus och Messenius) omtalas blott Ol. Magni såsom befintlig i Västerås' läroverk. Biskopen överlämnade till domkyrkobiblioteket dennes betydande etnografiskt-geografiska Historia de gentibus septentrionalibus.[2] Han innehade även »Svenska

---

[1] Lektor Sam. Kempe i Strängnäs hade i samtalsform framställt Gustav Vasas liv och bedrifter; boken följdes i stadens gymnasium, anbefalldes av prästerskapet 1637 men nämnes ej i Västerås (tydl. för den nylatinska formen).

[2] Utom Swenska Chrönican innehade Rudbeckius Chronicon Episcoporum Daniæ; han tecknar dem i Mem. quot. 1632 och 1635 sig till minnes för nedpackning till Stockholmsresorna. 1636 $^{21}/_{6}$ (SRP. VI: s. 303) visar han sig känna Joh. Magni, Olaus Petris, Messenii och Peder Månssons urkundsreproduktioner. Henrik Ranzaus historia (Epistolæ) skänkte lektor Ad. Terserus till läroverket. Titeln å Joh. Magni Historia var i Er. Schroderi (Nyc.) översättning: Joannis Magni Archiep. Upsal. Swea och Götha Crönika (Sthlm 1620). Ännu ett sekel senare trodde man på en svensk konungalängd till

Chrönican»; därmed torde hava åsyftats Joh. Magni historia, som i sin försvenskade form kallades »Crönika», och som Rudbeckius citerat till avdelning och kapitel (uppl. 1622). Han ägde tydligen (s. 271; år 1633) även ärkebiskop Eric Olais historia. Om de båda sistnämnda arbetena varit för lärarne eller eleverna tillgängliga, därom nämnes emellertid intet. Troligen var dock så fallet, enär nämnda arbeten citerades i vid läroverket utgivna avhandlingar.

Eleverna se och känna, att Rudbeckii, lärarnes och tidens strävan inriktades på fosterlandets väl och storhet samt uppbars av hänförelsen för dess stora minnen[1] men ock av insikten om de förpliktelser, som lågo i ägande af en sådan gången tid som vårt folks. Rudbeckius påpekar nämligen, att det flyende ögonblicket är en bragdernas och arbetets vädjobana; det närvarande bure ansvar inför gångna sekel. Atlantikan hade måhända blivit oskriven, om ej Rudbeckii store son uppvuxit i en krets, som — delvis med utgångspunkt i bröderna Magnus och äldre svenska historieskrivare samt i utländska författare till arbeten i världshistoria (jfr s. 271) — tänkte högt, stundom bålstort om samtid, framtid och forntid. Nordisk tunga börjar i Stiernhielms ögon bliva världens urspråk; Petrus Rudbeckii (d. ä:s) fosterländska dikter och andras enstaka yttranden i gymnasiets tryckta alster giva blixtlika belysningar över en sådan tankemiljö och ansvarskänsla vid läroverket. Så yttrar t. ex. Stiernhielm: »Der måst altijdh vara en Vigor hoos en, lust och een ijfver att gagna . . . i synnerheet sitt Fäderneslandh.» Här finnes den ande, som talar i rikskanslärens ord om vigor animi,[2] om uppfostrans plikt att ersätta klenmodiga tankar med den tidiga sinneslyftning, som det vissa hoppet om stora gärningar giver.

Magog. — Eric Olais svenska historia översattes först 1668 till svenska. — Före och under Rudbeckius Boses rektorat förvärvade eller erhöll Örebro skola Chronica Suecorum, Chronicon Carionis, Gostavi Regis effigies, Insignia Sueciæ.

[1] Stiernhök talar — visserligen sedan han lämnat läroverket — om longobardernas första »vhrsprung aff Swerige och Götha Landh» (Om morgongåfwor, Sthlm 1651, s. A II verso). Till skillnad från sonen Olof synes Rudbeckius [liksom bröderna Terserus] alltfort hållit fast vid läran om språkens härstamning ur hebreiskan (s. 220), men faderns intresse för svensk forntid och svenska hjältedater torde givit sonen de första djupa intrycken och åt hans tankar en riktning, som en gång skulle föra honom till »Atland eller Manhem».

[2] Annerstedt, *U. U. hist.*, I: s. 224, *Bihang*, I: s. 380. Stiernhielms yttrande: Sam. Columbus, a. a. s. 254. Jfr ock Gustav II Adolfs uppfordrande ord till Oxenstierna 19/4 1618 (Stockholms Magazin 1781, s. 180).

§ 10. Physica och dess hjälpvetenskaper.

Före andra gymnasieklassen hade man alltså (i huvuddragen) slutfört studiet av världsrymden, jordkretsen, allmänna historien, latinet (det muntliga pensum), logiken samt ren matematik och geometri. Första klassen, som i likhet med skolans men till skillnad från de två högre gymn.-avd. var ettårig för de flesta, hade dels givit en sammanfattning och repetition av de lästa auktorernas innehåll, dels (därigenom och därjämte) grundlagt de kunskaper, som ansågos nödvändiga för långtgående och i den tidens mening vetenskapliga studier i språk, naturkunskap och teologi. Så hade Melankton lärt, att bibelutläggning utan insikter i historia, fornkunskap, geografi etc. vore som ett försök att flyga utan vingar; de betraktades av ålder och framhöllos oförtrutet såsom den högsta vetenskapens, bibeltolkningens, ögon (s. 130). Efter denna orientering och kunskapsgrundläggning stannade (i och för prästerlig och högre profan utbildning) ett flertal alumner två år eller mera i vardera av de båda högsta gymnasieklasserna.[1] Vidsträckta studieområden erbjödos här med tillfällen till fördjupning i det, man »inclinerade» till. Jämsides med fortsatt inträngande i grekiskans profanauktorer och grammatik lämnade man inom naturvetenskapen *i classis physica* den »eteriska regionen för att studera elementernas.» För att använda Neanders jämförelsevis korta utläggning av samtidens omfattande »physica»-begrepp talade man häri »von allen Elementen, insonderheit von allem dem, so in Elementen begriffen, vnd darinnen gefunden, auch de meteoris, In elemento Terrae, oder Terra de omnis generis animalibus, plantis, lapidibus, gemmis, margaritis et cunctis e terra nascentibus et in ea consistentibus, endlich auch de homine, propter quem omnia, da man saget: de homine toto, de corporis consistutione de partibus singulis et vniversis de morbis quibus est infinitis modis obnoxius

[1] S. O. 1649 anses föreskriva ettåriga avdelningar och sålunda åttaåriga studier. Men blott i trivialskolan gällde bestämmelser om ettårspensa. S. 168.

propter peccatum, de remedijs, de tuenda ac conseruanda valetudine de medicinae principijs de anima et ejus potentijs, vnd viel anders feines dinges mehr.»[1] Det aristoteliska physicabegreppet hade varit ännu mer omfattande, och man hade i Västerås redan före andra gymnasieklassen inhämtat vissa ej oväsentliga delar av physica. Organon upptager nämligen i läran om rerum qualitates (»physica») även musik och astrologi. I sagda kl. II upptogos dess övriga delar: läran om elementen, meteorerna och själen, motsvarande Corporum qualitates respektive simplicium (dit ock stjärnorna hörde) samt compositorum (imperfectorum et perfectorum; s. 278). Inom eller alternativt med dessa tre skulle enligt VSO. 1628 physicus föreläsa om läkemedel mot allmännare sjukdomar eller om hälsovård. Först och obligatoriskt skulle han behandla logiska och spekulativa principfrågor, sådana, som t. ex. den beryktade Forsius behandlat på ett sätt, som Gustav II Adolf (1626) ansåg lända Sverige till heder och gagn. Spörsmålen gällde aktivitet och reaktivitet, uppkomst och undergång, verkande och mottagande principer, vilka danade och underhöllo de synliga tingen. Till Karl IX:s förslag till universitetsreform (mars 1604), vilket upptager förpliktelsen för fysices professor att ock läsa metaphysicam, hade de aristoteliska förkämparne ej medverkat, enär de först senare under året anlände från Wittenberg och började kampen mot ramismen. Nämnda punkt är emellertid avfattad i deras anda (s. 44), och det är endast å detta område inom fysiken, som Rudbeckius framträder såsom författare. Arbetet är i osjälvständigt eftersägeri och spekulativa utsvävningar ett motstycke till hans Logica. Häftet, en 1626 tryckt disputation i fysik,[2] vilken han skrivit och ventilerat redan såsom matematikprofessor, torde hava följts vid undervisning och disputationer, helst som ämnet »De Mixtorvm ortu et interitu» och dess behandling var så valt och utfört, att det avhandlade fysikens viktigaste delar. Huru tingens beståndsdelar blandades och åter skildes, var nämligen ett av de mest vitala spörsmålen och hade varit det även före Aristoteles' tid; i den mån man inlåtit sig på medicin, på läran om människo-

[1] Bedenken . . . VORMBAUM, a. a. I: s. 758.

[2] De Mixtorvm ortu et interitu. Theses Physicæ, cum argumentis contrarijs, eorumque solutionibus, M. Johannis Rudbeckii, Nericij, in illustri Academia Upsaliensi Professoris p. Conceptæ et propositæ ut ibidem ad 15. Calend. Ianuarij Anno 1605. ulterius publice. Ventilentur et Examinentur. Respondente. Dn. Iohanne Laurentij Bothniense . . . . Arosiæ . . . Anno 1626. — Respondenten nämnes 1605 i astronomiklassen vid akademien, enligt katalogen [A. Anderssons avtryck, sid. 11]. Om tidens spekulativa fysikuppning: beakta HERRLIN, a. a. s. 20 o. f.

kroppen (jfr Hippokrates och Galenos), växterna (jfr Scharff) o. a. naturområden, var »ortus et interitus, generatio et corruptio» en huvudfråga. På ett 40-tal sidor låter han i 110 teser en mängd logiska propositiones blott med motiv från fysiken bejakas eller förnekas, bevisas eller motbevisas, förändras, synas i sömmarna, vändas och synas åter. Han stöder sig därvid på Aristoteles, Zabarella, Galenos, Thomas, Piccolomineus, Mercenarius o. a., av vilka ett flertal arbeten ock förvärvades till stiftsbiblioteket.[1] Aristotelikern Zabarellas verk, som Rudbeckius skänkte dit 1642, hade redan förvärvats åt privatkollegiet till gagn vid disputationer i logik och fysik samt följdes i Wittenberg o. a. akademier. I denna avdelning inom läroverket och ämnet physica var Aristoteles suverän laggivare. Hans kapitel och rubriker bestämde innehåll och titlar i dess disputationer såväl som i de allmänna läroböckerna (liksom Haffenrefferus i de teologiska). Sådana uppfattningar som t. ex. Anaximandros' utvecklingslära, Xenofanes' landteori samt Pythagoras', Aristarchos' och Cusani åskådningar om jordens rörelse kommo i Västerås lika litet som annorstädes under debatt, om ej för att nedkritiseras med stöd av bibeln och Aristoteles. Och, när Rudbeckii son Nicolaus 1643 författade en disputation om naturprinciperna, skedde det i lärt definierande och med en säkerhet i den aristoteliska terminologien, som helt visst skänkte den vishetsskola, Collegium sapientiæ, där den försvarades, vidsträckt ära i aristoteliska kretsar.

Men detta till trots stannar ej Rudbeckius vid en naturkunskap, som alltför länge endast snuddat vid naturen. Han minskar ej den nedärvda tankegymnastiken inom fysiken men söker därjämte (från de första biskopsåren och sedan alltmer omfattande) införa natur, innehåll och åskådlighet.[2] Anskaffningsdata för arbeten av en nyare åskådning synas i någon mån visa på en utveckling hos Rudbeckius och läroverket till en modärnare uppfattning. Detta dock blott inom ämnets utanverk s. a. s. och nyare hjälpkällor, inom specialområdena, inom fysikläroböckernas senare huvuddelar och medicinens initia. Det är samma delar, som VSO. 1628 åsyftar, då den ålägger physicus att alternativt undervisa in cognitione Simplicium, Institutionibus, rörande singularia medicamenta contra vulgares morbos eller i hälsovård. Genom den vanligen minst tvååriga vis-

---

[1] Jfr domkyrkobibliotekets katalog och Liber templi Aros.

[2] Fysik i vår tids mening nämnes icke eller föga såsom representerad vid läroverket. — Rudbeckius Bose i Örebro hade i sin skola Physica Scribonij, Schola Salernitana (s. 75); »Glas til låta see wattekonst» (6 öre; KARLSON, a. a. I: s. 45).

telsen i cl. physica blev detta »eller» (alternativet) för lärjungarne mer eller mindre ett obligatoriskt »och». Inom Simplices och Institutiones (Compositiones), d. v. s. läran om elementerna, meteorerna, metallerna och själen, gjordes ganska väsentliga reforminsatser; läkekonstens grundvetenskaper, vilka föga vidrördes i den överallt använda Magiri lärobok, vann en i begynnande mån epokgörande behandling. Sagda arbete, Physiologiæ peripateticæ libri sex,[1] som även användes i privatkollegiet, och som definierar fysiken såsom läran om naturföremålen,[2] är en kompilation efter Aristoteles, Alb. Magnus, Thomas, Scaliger m. fl. och avhandlar (bok I:) rum och tid, rörelse och vila; (b. II:) världen, planeter, fixstjärnor, kometer, sol- och månförmörkelser; (b. III:) elementen; (b. IV:) meteorerna; (b. V:) metallerna; (b. VI:) själen. Elementläran avhandlar bl. a. människokroppens blandningsdelar, de fyra vätskesammansättningarna. Meteor är enligt den en »Corpus imperfecte mixtum, ex exholationum materia, calore solis, stellarum virtute in terra vel aëre effectum». Till meteorologien höra stjärnfall, kometer, åska, regnbåge, moln, regn, snö, is, hagel, dagg. Hithörande föremål bildas av eld, koppar eller vatten. Kometer äro glödande gasmassor, som uppstå i synnerhet under stark torka. De bebåda stora olyckor, pest och krig. Metallerna födas av svavel och kvicksilver. Till dem räknas även djur och växter. De senare äro naturföremål med riktiga blandningsförhållanden. Deras delar uppräknas. En ganska fullständig redogörelse för människokroppens delar och förrättningar lämnas (utom i Melanktons De anima; här s. 285) i avdelningarna om djuren. Dessa senare äro fullkomliga eller ofullkomliga, beroende på om blod finnes. Valar och sälar äro fiskar.[3]

Undervisning och läroböcker hade efter Melanktons tid ej sällan rönt inverkan av nyare, åskådliggörande eller kortfattade arbeten (s. 51 o. f.). Men fortfarande var fysiken övervägande naturfilosofi och logik; philosophia var tummelplats för teologiska, metafysiska och spekulativa idrotter. Någon fördomsfri utforskning i vår mening av dess skilda delar eller mindre, isolerade områden hade man ej känt

[1] Ett arbete om 600 à 700 tättryckta sidor. Paulinus säger 1636 $^{28}/_{6}$, att alla skolor hade enahanda auctores och bland dem Magirum. 1626 anbefalldes den vid akademien.

[2] Det torde hava följts i Västerås även vid astronomiundervisningen i cl. I gymn. Det utesluter qualitates sensuum (musik; jfr här kap. 9: 1.).

[3] Framställningen här delvis enligt M. B. SWEDERUS, *Naturvet. st.*, s. 11 o. f. Läroinnehållet belyses ytterligare lätt genom den ovanligt kortfattade läroboken av Scharff, vilken enligt S. O. 1649 skulle tryckas i Västerås. Såsom Rudbeckius o. a. hade denne utgivit läroböcker i de varandra närstående logik och fysik.

under sekler; ryktet om några utländska vetenskapsmäns insatser vann föga gehör eller efterföljd i Norden. Man omfattade i bästa fall Melanktons ståndpunkt; han skattar naturen mer än de flesta av sin samtid; direkt eller indirekt genom honom införas flerstädes t. ex. exkursioner och anatomi samt Plinii ofta på autopsi grundade arbeten, men hans åtgöranden äro av mindre betydelse i naturvetenskapens än i de pedagogiska teoriernas historia. Mer än sin grekiske lärofader hade Melankton betonat dessa specialområden (och »de anima»); de gåve en upplyftande världsbild; Gud hade skapat oss att betrakta och älska naturen samt undervisa om elementen och om tingens systematik, rörelse och nytta. »Herren vill, att vi i världen skola se hans spår, och att vi ur den skola utvälja det, som är nyttigt till att bevara vårt liv. Också må vi genom den förberedas till den eviga akademi, där vi skola skåda den obefläckade fysiken, och där byggmästaren (architectus ipse) skall visa oss världens urbild (ideam).»[1]

Först efter hans tid blevo några banbrytande reformarbeten på området vidare spridda: Vesalii anatomi och Gesners zoologi beaktades, jämte det Scharffs kortfattade lärobok sökte motverka upptagandet av mindre nödiga delar. Samtliga tre anbefalldes ock av Rudbeckius. Medan människorna och djuren ingingo under rubriken »de Metallis» i de äldre läroböckerna, eftersträvar Rudbeckius *anatomiska* studier om ock blott å planscher. Sagda anatomi hade han låtit inköpa till privatkollegiet; han ger den ock i Västerås som nyårsgåva 1634 medh figurer i hwitt lädher medh brädher och spennen. Arbetet uppställes emellertid i domkyrkobiblioteket, vilket *kan* beteckna, att det föga eller icke användes; säkerligen framtogs gåvan på de tider, då man föredrog ämnet, som ju endast alternativt lästes. I Andreæ Vesalii Bruxellensis, Scholæ medicorum Patauinæ professoris, suorum de Humani corporis fabrica librorum epitome[2] avhandla kapitlen 1) Ben och brosk eller de kroppsuppbärande delarna. 2) Deras rörelseförmedlande senor och muskler. 3) Nutritionsorganen. 4) Hjärtat och de organ, som tjäna detsamma. 5) Hjärnan och dess hjälpverktyg. 6) Fortplantningsorganen m. m. Ett tiotal detaljerat utförda teckningar i $^1/_4$ kroppsstorlek visa ben-, muskel-, sen- och (delvis) nervsystemet. Varje minsta parti har åsatta bokstäver, som hänvisa till namn- och sakregister å samma sidor. Samma år, som Copernicus vågade utgiva sin Revolutionum, hade autodidakten Vesalius låtit trycka sitt betydelsefulla arbete. Det bröt full-

[1] I Initia doctrinæ physicæ (1549).

[2] Arbetet är tillägnat Prins Filip (av Spanien) och dagtecknat 1542.

ständigt med blind auktoritetstro och enbart bokvetande, det skapade en ny vetenskap och tillämpade en ny forskningsmetod.[1] Redan titelsidan angiver dess nya väg: ett lärgirigt auditorium avbildas samlat kring ett delvis uppskuret människolik.

Inom *zoologien* citerar Rudbeckius (bl. a. i talet om vetenskapers nytta) Vergilius o. a. författare, som i sina skrifter givit ett flertal inblickar i djurens liv. Medan VSO. 1628 endast rekommenderar Aristoteles och hans eftersägare, skänker Rudbeckius elva år senare ett verk de piscibus et aquatilium Natura (Tiguri 1558) av Gesner, vilken omkring 1550 grundlagt en biologisk vetenskap. Denna hävde dock ej i någon mån hos Rudbeckius eller Melankton tron på de många ryktena om hemska vidunder. Sådana vore Guds varnande bud eller straff. Även Munsteri Cosmographia o. a. uppslagsarbeten med till oigenkännlighet förvanskade djurtyper motverkade länge en bättre metod och uppfattning.

Till läkekonstens initia hörde *växtkännedom*. Även här brytas banor nya för landet. Redan tre år innan medicine professor, som ock skulle behandla botaniken, tillsatts vid akademien, hade Rudbeckius i privatkollegiet anbefallt och utfört botaniska exkursioner (»herbatum ire») och synes häri hava varit den förste i Sverige.[2] Att han även i gymnasiet lät eleverna lära känna vilt växande örter genom lektioner i skog och mark, är otvivelaktigt, om ock ej bestämda bevis härför föreligga. Exkursionerna torde emellertid i väsentlig mån hava ersatts genom studier i de invid skolhusen och lärarebostäderna belägna »kålgårdar», som en dansk trädgårdsmästare dels arrenderade, dels fick i uppdrag att vidmakthålla och förbättra. I synnerhet har detta skett i »Scholestughu Trägården». För domkapitlets medel samt med bidrag av biskop och lärare inplanterade

[1] SCHWALBE, a. a. s. 74. Vesalius restituisset anatomiam, säges det i Cardani Opera omnia, X: s. 564 (Lugduni 1663). Tidigare arbeten av Cardanus funnos i Västerås domkyrkobibliotek. Så ock av Macrobius o. a., vilka — såsom t. ex. Cardanus — encyklopediskt behandlade alla vetenskapsgrenar på grundvalen av: i matematik Euklides, Archimedes, i astronomi Ptolemaios, Tyge, Copernicus, i filosofi Platon, Aristoteles, Albertus, i medicin Avicenna, Hippokrates, Galenos etc. Den förutnämnde, i domkyrkobiblioteket representerade Manlius hade ock avfattat en märklig Libellus Medicus, vilken även behandlar alla vetenskapsgrenar och ger råd. Så t. ex.: Man bör börja sina studier med den vanliga frågan quam ad vitæ utilitatem. Här s. 119 med not 2. Som samtiden citerar han flitigt auctores. Jfr Rudbeckii tal I och III.

[2] S. 130. Bothvidi i Linköping anbefallde 1633, att nagra skulle »lära kienna örter och theras kraffter, jtem giöra medikament och lära åderslå. [BOTHVIDI, a. a. s. 58. Jfr hans Instruktion THYSELIUS, *Bidrag*, s. 163.] Enligt Strängnäs' S. O. 1626 skulle Physicus undervisa om herbarum nomina et virtutes.

och vårdade dansken Rasmus dess frukt- och prydnadsträd, bärbuskar, matnyttiga och kryddväxter. Äpple, päron, körsbär, plommon, vin- och krusbär skulle växa där och i de övriga trädgårdarna. Så även »Löök, Morötter, Pepparrot, Pastinaker, Rättiker, Lachtuker, Dill, Kyrfuel, Krasse, Kyndel, Persilie och ther til skönwälluchtande krydder, Salwier, Ringenblomer, Sametzblomer, Fioler, alle slagz Näglikor, Pioner, rooser etc.». Frö och träd skulle trädgårdsmästaren »holla» och årligen sätta flera fruktträd. För sitt »omak» fick han hela skörden av dill, krydder, rötter och frucht aff trään. Av sistnämnda förhållande framgår, att trädgården icke huvudsakligen eller ens i nämnvärd mån länt till lärarnes privata fördel. Läkemedelstillverkning bedrevs ej, såvitt känt är, fastän sådan varit skälet för andra trädgårdars anläggning. Om Scholestugu-Trädgården skrives ett särskilt ingående kontrakt (1631); den var ej rectoris scholæ ämbetsgård (Molér, Trädg., s. 68). I kallelsebrev till höstsynoden 1631 upptages Viridarium bland överläggningsämnena (mskr. K. 2. UUB). Det måste sålunda varit en skolans och hela stiftets angelägenhet, huvudsakligen avsett att giva gagneliga lärdomar och gott åskådningsmaterial vid undervisningen, varvid ekonomiskt och farmakopiskt nyttiga örter särskilt ingående behandlades. Physicus var troligen läraren härvid; Herweghr och M. B. Swederus anse dock, att trädgårdsmästaren meddelat undervisningen. Lektorsboställena försågos med trädgårdar. Enligt Hülphers[1] hava lövträd planterats på kyrkogården.

Betydelsefullt nog ställdes sålunda den egna iakttagelsen såsom integrerande led i undervisningen. Här som i mycket annat följer Rudbeckii son Olaus sin fader i spåren, då han anlägger universitetets första botaniska trädgård och i sin växtförteckning skriver, att man kunde lära känna växterna bättre i trädgård än i böcker, att »man [them] snarare begriper och i minne beholler, en om man hundrade gångor om them läser.» »Stoor åtskildnat är thet ther emillan att see sielfwa gräsen och om them i bökren Studera.» Det vore lika vackert att känna växterna, deras åtskilnad och underliga skapnad som att känna stjärnornas namn, om vilkas nytta man ingenting kände. — Autopsin i Västerås blev ock en beaktansvärd motvikt mot den spekulation, som låg i de skrivna botaniska arbetena, t. ex.

[1] Samling etc., I: s. 18. Åtminstone år 1620. Liksom så mycket annat förföll trädgården efter Rudbeckii tid. Om en senare Slotts- och Gymnasieträdgårds anläggning talar därför a. a. s. 15. Den här s. 95 not 3 nämnda trätan mellan biskopen och Skytte skulle hava förorsakats av den förres »gloriation om sin huus håldning huru han trägårdar planterar sin gårdh vtvidhar och förbätrar». Citatet nedan: OL. RUDBECK: *Catal. plant.*, s. 8, 9.

i det av biskopen skänkta De plantis av Theofrastos, vilket var den enda i domkyrko- och gymnasiebiblioteken befintliga botanik, som kompletterade de receptartade medicinalverken samt physicaläroböckerna.[1] Ett liknande arbete hade ock utarbetats som disputation i privatkollegiet.

Sjukdomsundersökningar samt de utomlands i begynnande mån reformerade medicinstudierna på grundvalen av dissekeringar infördes ej; de voro dock Rudbeckius ej okända. Den genom Jo. Terseri gåva i stiftsbiblioteket representerade Galenos hade utarbetat ingående sjukdomsbeskrivningar; vid Wittenbergs och andra utländska universitet funnos under hans studiefärd »anatomica medica», där dissekeringar dock voro sällsynta.[2] För »sectionibus» funnos t. o. m. i Uppsala länge inga instrument; medicine professorerna, alkemisten Franck, den spekulative Chesnecopherus och filologen Kirstenius kunde, ville eller vågade knappt anatomisera och saknade tid för sina älsklingsstudiers skull att nämnvärt arbeta på läkekonstens höjande. De osäkra stegen (t. ex. Francks) i rätt riktning fullföljdes ej; på 1640-talet gingo medicinen och dess förstudier alltmer tillbaka; först med Peter Hoffwenius och Västeråssonen Olof Rudbeck skulle svensk läkarevetenskap börja.[3] Harveys upptäckt av blodomloppet var ännu föga känd i Sverige och utlandet; liksom dennes lärare sade man sig blott kunna överlåta åt Gud att förklara hjärtats slag och funktioner; klaffen mellan delarna av vänstra hjärthalvan hade fortfarande den svåra uppgiften att hindra lufttillträde men genomsläppa blod; artererna vore luftförande, enär lik saknade blod i dem. Från en sådan samtidens ståndpunkt kommer Rudbeckius — trots modärnare ansatser — ej längre än till att för sjukdomar rekommendera hundraåriga växtdekoktrecepter.

De arbeten härutinnan, som funnos i Västerås, synas varit valda bland de bästa tillgängliga. Sverige hade ganska framgångsrikt tävlat med utlandet i konsten att producera och avskriva läkeböcker. Flera, som voro av en viss betydenhet, hade stannat i handskrift; tryckta funnos bl. a. av livmedici Lemnius och Bened. Olai, professo-

[1] Åt coll. priv. hade Dorstenii »Botanicon» förvärvats. I Västerås nämnes det ej.

[2] Först 1637 skildes ämnet från medicinska och flyttades till filosofiska fakulteten.

[3] Schwalbe o. a. utl. medicinskt-historiska författare hava (naturligtvis) ej ett ord om dem. Att läkekonsten stod lågt, visas bl. a. därav, att ett ofantligt antal barn dogo späda. Av de många barnrika familjernas 10 à 20 barn nådde endast hälften eller tredjedelen ungdomsåren. — Medicine professor fick universitetet först 1613 (J. Chesnecopherus); befattningen bestämd 1595.

rerna J. Chesnecopherus och Franck. Dessa omnämnas ej såsom befintliga i Västerås. Och obekantskapen med dem synes ej vara någon synnerlig förlust. Mer eller mindre voro de en sammanfattning av teologi, alkemi, huskurer och spekulation; här och var framlyste dock en riktig observation vid sidan av recept att åderlåta mot puckelryggighet eller funderingar om människors förvandling till björnar och vargar. Endast Lemnius hade framhållit några önskemål med framtid inom sig, såsom anordnandet av sjukhus, apotek och trädgård.[1]

I stället funnos i Västerås bättre arbeten bland de utländska från föregående århundraden, vilka visserligen t. o. m. för denna tid måste förefallit apokryfiska i ett flertal detaljer. Galenos' betydande experimentalfysiologiska, muskel- och nervbeskrivande »opera» upptog även botemedelslära. J. Langii Medicinalbrev[2] samt Dioskorides' mångbekanta arbete[3] gav Rudbeckius till stiftsbiblioteket, och i gymnasieskåpet fanns Scribonīj Physica till hands.[4] Utom medikamentsammansättningar innehöll Langii stora verk en mängd avdelningar om medicin och skäligen fjärrbelägna ämnen. Här kan blott ett mindretal därav upptagas.[2] Sedan han kortfattat vänt sig mot »pseudomedici», mot oriktiga läror och övertro, behandlas så utan sammanhang sår och skador på olika kroppsdelar, sjukdomsåsikter hos skilda folk, febrar, epilepsi, kvinnosjukdomar, magi och tingens

[1] Schück, *Sv. Lit. hist.*, s. 576 o. f. Acad. Prot. 1642.

[2] Från 1560; första upplagan 1529. Recept ur en upplaga Hanoviæ 1605 av J. Langii Epistolarvm Medicinalivm Volvmen Tripartitvm (Ett av de längre recepten föreskriver under titeln Syrupus Catholicus ett femtiotal ingredienser (a. a. s. 812 o. f.) sid. 792): *Decoctio pectoralis.* Recipe sticados arabici, thymi singulorum manipulum vnum, radicum fœniculi, ireos singulorum drachmas duas, passularum lotarum vino drachmas sex, capillorum Veneris manipulum semis, liquiritiæ rasæ drachmam vnam semis, decoquantur in diplomate cum aquis fœniculi, vngulæ caballinæ singulorum libra vna, aquæ scabiosæ libra semis per horam dimidiam, postea in colatura dissolue oxymellis squillitici vntias quatuor et tandem recipe cinamomi drachmam vnam semis in zinziberis incisorum drachmam ligatorum in petiam, postremo vna decoquantur ad spissitudinem iuleip clari, et cum albumine oui clarificentur, dosis vntiæ quatuor semis mane.

[3] Dioscoridis pharmacorum simplicium Reique medicæ libri octo. Skänktes af biskopen före 1630. I en volym tillsamman med Aristoteles' zoologi och Theofrastos' botanik.

[4] Recept (I) ur Scribonii De Compositionibvs medicamentorvm (Paris 1529): *Ad capitis dolorem.* Ad capitis dolorem, etiam ein febre, primis diebus benefacit serpylli. p[ortio] quadrans, rosæ aridæ p[ortio] quadrans: hæc ncoquuntur duobus sextarijs aceti acerrimi, donec ad dimidias perducantur. Inde sumitur cyathus, et in duobus rosæ commiscetur, frequenterque ex eo curatur caput: vbi enim concaluit quod infusum est, nisi aliud recens adijciatur, nocet.

sympati, blodspottning, astrologi och alkemi, Nya Americas öar (upptäckta av kartagern Hanno), geografiens nytta, drakblod, salamandrar och siden, giftblandare, livsförlängning, blod, salt, exorcism, mikrokosmos och makrokosmos, sympati vid sjukdomar. Trädgård och exkursioner visa emellertid Rudbeckii strävan att ej blott ur böcker undervisa om växtnamn och sjukdomsbotande krafter.

Rudbeckius insåg ock vikten av att *förebygga sjukdomar*, ej blott att bota. Enligt statuterna skulle nämligen ibland undervisning lämnas »de conservanda bona valetudine aliquid». Detta för sagda tid ej väntade läroämne påstår sig vår folkhögskola hava först i Sverige satt på skolschemat. Rudbeckius är även härvid före, men impulserna har han från förut angivna källor och särskilt från Hippokrates. Hans ansatser här såsom å flera områden efterliknas eller fullföljas emellertid föga eller icke alls i Sverige.[1]

I privatkollegiet utarbetades 1612—1613 17 disputationer inom physica. Physicus skulle i gymnasiet disputera över principer och orsaker, om rörelser, förändringar, uppkomst och undergång. Bland disputationer från området (utom psykologi) märkas följande, av vilka samtliga de bevarade äro mer eller mindre vittfamnande, spekulativa, metafysiska och eftersägande.

De philosophia in genere. Preses: Hebreæ lector Simon Benedicti; Resp.: Konrektor Matthias And. Alsbeckius (s. 255, 260) $^{26}/_{3}$ 1631. Ur denna vetenskapssystematik[2] må anföras: »Finis Theoreticæ Philosophiæ in contemplatione rerum necessarium situs est». »Practicæ vero in rerum contingentium operatione, unde quis civiliter beatus dicatur.» Dess delar äro Ethica, Politica et Oeconomia; den teoretiska indelas i metaphysica, physica et mathematica. Flera korollariefrågor likna samme Alsbeckii spörsmål i De Sole och De Luna (s. 262 o. f.).

De natura. Preses: Fysiklektor Simon Benedicti; Respondent: Petrus Ol. Dalek. 1633. Stödjande sig på Aristoteles, Zabarella

[1] Huskurer i Västerås jfr K. 2. (Jo. Terseri, Nenzelii och G. Holstenii brev till Troilius $^{6}/_{2}$, $^{9}/_{2}$, $^{3}/_{1}$ 1638); K. 2 a, s. 84, 96. UUB. När (bliv. biskop) J. Browallius år 1737 i sina Tankar öfwer Historiæ Naturalis nytta, påyrkar naturundervisning i alla skolor och (trots »någon Snushane») »ända til wåra Fruentimmer», (s. 20) talar han med särskilt avseende fäst på Västerås' gymnasium. I Natural-Historien och Medicinen inrättades lektorat i Linköping $^{6}/_{2}$ 1787. (Link. Bibl. Handl., II: s. 390.)

[2] Det i VGB. befintliga exemplaret är interfolierat och försett med ganska väsentliga anmärkningar; tydligen hava de nedtecknats för att framföras vid disputationstillfället. Jfr dess § XXV.

o. a. utgör den huvudsakligen en utredning om naturens väsen och om det, som strider mot eller överensstämmer med den.

De primis rerum naturalium principiis in genere; tum de internis in specie. Preses: Fysiklektor, rektor Er. Andr. Salamontanus. Författad Examinis loco av Nicolaus Rudbeckius. Nov. 1643. Definierar cognoscendi et essendi principia och deras mångtaliga underavdelningar. (Jfr ock Holmquist, Matthiæ, s. 80.)

De elementis in genere av Olaus J. Schult.; den nämnes $^{26}/_{3}$ 1641 men är ej bevarad.

Physicus skulle ock behandla *psykologien*. Närmast gällde det dess fysiologiska del, men även här kom man naturligen lätt in på metafysiska och bibliska spörsmål. Läroboken var den överallt sedan länge använda Melanktons De anima; den fanns i gymnasiets bokskåp. I Greifswalds universitetsstatuter var den anbefalld med följande motivering: »Nam hic libellus utilis est, si quis alius, Medicinae tyronibus, nec explicari satis commode potest, nisi a rei medicae peritis.»[1] Belysande för Melanktons och dåtidens uppfattning är följande utdrag i något förkortad översättning. Hjärnans små bukter äro fulla med livsandar, vilka ditföras från hjärtat genom artererna.[2] I dessa kaviteter bliva de ljusare och förvandlas så att säga från eldslågor till himmelska flammor. Och det är icke tvivelaktigt, att dessa andar äro i de inre sinnena organ för handlingarna. Alldenstund begynnelserna till dessa senare uppstå i de yttre sinnena, kunna vi tänka, att intrycken överföras genom nerverna på samma sätt, som ringar bildas i vattnet, då ett hår e. d. kastas emot dess yta. Affekterna uppstå i själva hjärtsubstansen, då den mottager slag och stötar av andarna. Troligen uppstå tankarna på samma sätt. Hjärnan är överallt svampartad, så att andarna vitt och brett kunna tränga in. Då dessa slå och stöta därstädes, äro väggarna icke overksamma, ty även i dem formeras tankeintrycket liksom bilden i ett sigill.[3]

I privatkollegiet hade Rudbeckius låtit psykologi läsas enligt Magiri lärobok, vilken följde Melankton. Gymnasiestatuterna föreskriva ämnet ej mer än disputationsvis. Senast året för gymnasieinstiftelsen hade en disputation — den första omtalade — utgivits och blivit mycket spridd.[4] På samma område rör sig ock

[1] J. Koch, a. a. s. 371.

[2] Också varnar P. Rudbeckii Enchiridion (psalmbok, här s. 215) för åderlåtning, på det att ej den naturliga värmen samt krafterna och spiritus skola uttappas.

[3] Om de inre sinnena skrev Rudbeckius 1607 en disputation, som är helt bunden i sin tids åskådning. [Ett ex. blott i Lunds univ. bibl.]

[4] Jfr företalet till nästföljande disputation. Jfr pred. på Tref. sönd., s. Biiij.

läroverkets tidigaste bevarade avhandling, ett 20-sidigt häfte, försvarat dels i Hedemora, dels i Västerås $^3/_4$ år efter gymnasieinstiftelsen.[1] Namn*definitionen* å själ likställer den (kap. I) med andedräkt, liv, den odödliga anden. Enligt sakförklaringen är själen den första verksamheten hos den levande fysiska organiska kroppen eller m. a. o. den princip, enligt vilken vi leva, känna, förstå och tillväxa samt utföra de primära rörelserna (Aristoteles). Enligt teologien är själen eller anden en andlig substans, okroppslig, odödlig, genom kroppen begränsad. Av Gud inblåst i den första människans kropp överföres den sedan genom avlelsen. Då själen sammanträffar med kroppen, uppbygger den och leder människan. Med avseende på den förnuftiga själens *tillkomstsätt* påstå katoliker och kalvinister, att själarna omedelbart nyskapas av Gud (kap. II). Men vi och de renläriga säga, att de framfödas och utvecklas av Gud genom föräldrarne; därvid stödja vi oss på filosofien, teologien, trons analogi samt våra föreläsningar i fysik. Rörande själarnas *antal* och deras huvudsakliga *säte* (kap. III) dryfta de lärda frågan: har människan endast *en* själ, som omfattar tre förmågor: verka, känna, tänka? Eller utgöra dessa trenne själar? Vi hylla den förra åsikten. Med peripatetikerna tro vi, att hela själen är i hela kroppen. Dock har den sitt förnämsta säte i vissa kroppsdelar, ss. hjärnan och hjärtat.

Bland korollarierna märkas: Är den förnuftiga själen en del av det gudomliga väsendet? Nej. Är andningen en del av människans väsen? Nej. Drives förnuftet av sig självt? Äro människosjälarna lika till sitt väsen?

Själv yttrar sig Rudbeckius i flera synodaldisputationer om själen och förnämligast om dess odödlighet och fortplantning. I sistnämnda, dåtilldags mycket omdebatterade spörsmål hyllar han (såsom Holstenius och de luterska reformatorerna) traducianismen (jfr ovan) och förkastar Origenes', Ciceros, stoikernas, kalvinisternas och de påvligas uppfattningar. Sagda framställningar såväl av fysiklektorn som av biskopen vidröra obetydligt naturvetenskapen.

---

[1] Disputatio Physico-Theologica de nobiliore corporis Animati-Parte, *Anima*. Ac in specie rationali ad quam bono cum Deo, pro puriori nostratium Theologorum, saniorumque Philosophorum thesi defendenda, et antithesi refellenda. Sub præsidio *M. Erici Holstenii* Gymnasii Arosiensis moderatoris, ibidemque Physices Lectoris, pro ingenio, 2. Cal. Decembris primo Hedemoris respondebat; eandem v. secundo ad diem 20. Feb. Arosiæ propugnabit Simon Benedicti Arbog. Ejusdem Sch. Colleg... Arosiæ... 1624. I företalet säger Holstenius, att han är författaren, och att förflyttningen till Hedemora skedde på grund av pesten. Den tidigare diputationens titel var De ortu Animæ.

§ 11 Etik, statslära, svensk lag.

Högre t. o. m. än lektorerna i bibelns grundspråk stod ethicus; han var theologus' närmaste och var nära nog den ende vid läroverket, som betecknas med en akademien alltmer förbehållen professorstitel. Hans läroämnen, etik, politik och svensk lag, föredrogos ock huvudsakligen endast för läroverkets längstkomna alumner. De avsågo dels att bevisa överensstämmelsen och den gradativa[1] värdeskillnaden mellan det uppenbarade ordet, samvetslagen, samt av människor givna sedebud och andra stadgar, dels att därigenom och därjämte lära ungdomen att såsom enskilda och statsmedborgare beate, recte et bene vivere. Principdryftningarna och spekulationerna fortsätta i Aristoteles' och Melanktons spår men ej längre inom logica-physica, om ock med stöd av dessa, utan inom moral- och rättsfilosofien, som behandlas i huvudsaklig enlighet med den av Jonas Magni i kampen mot Paulinus förfäktade etikuppfattningen. Eleverna hade betjänat sig av ramismens förbättrade metoder vid inhämtandet av instrumentalkunskaper och den teoretiska filosofiens grunder; i praktisk filosofi däremot fick den intet utrymme. Censur mot läraren nämnes endast i detta ämne, såsom ock fallet varit i Wittenbergs (av Melankton avfattade statuter) för filosofiska fakulteten. Därstädes Ethicus »enarrabit» »graeca Aristotelis Ethica ad verbum», i Västerås skulle han till grund för undervisningen lägga ett godkänt kompendium. Utarbetade han själv ett sådant, skulle det underställas konsistoriets gillande före användningen. Något sådant kompendium är ej bevarat,[2] men undervisningen har utan tvivel omfattat de väsentligare delarna av Aristoteles' nikomakiska etik.

---

[1] Människobudens olikhet i avseende på arten beaktades ock.

[2] Aristoteles nikomakiska etikframställning fanns i domkyrkobiblioteket men först från 1640 genom den Grubbska donationen. I skolans boksamling fanns Melanktons och Rami lärjunge Freigii logiskt-etiska utläggningar till vissa Ciceros tal (s. 166). Om etikstriden jfr SCHÜCK, *Sv. Lit. hist.*, s. 588 o. f.

Ethicus hade i skolans kl. VI och VII lämnat undervisning om viljans frihet, lagen, synden, goda gärningar samt om tio Guds bud. Dessa senare vore[1] att betrakta som den minsta av de många senare upplagor, medelst vilka Gud återupprepade och förklarade vår medskapade men genom syndafallet fördunklade samvetslag. Denna, moralfilosofien, etiken, avhandlade goda folks seder och hederliga människors handlingar, ställde fram det efterföljansvärda och det tadelvärda, gav allmängiltiga regler och råd. Evangelium däremot talade om straff, nåd och det av evighet beslutade återlösningsverket. De finge ej sammanblandas; evangelium gjorde alldeles icke etiken, dygdeläran, obehövlig, såsom många menade.[2] Denna skulle fastmer utvecklas vidare ur de medfödda principerna och bleve — kompletterande evangelium — nyttig främst för den enskilde men även för stat och lagar. Samlivet med andra regleras av rättsfilosofien, som skyddar människorna, ger likställighet vid överenskommelser och kompenserar brott och straff. Den avhandlade enligt Aristoteles bl. a. världslig och kyrklig rätt, botgörelse, röstvärvning, ed, skillnad mellan kyrklig och politisk makt samt giftermålshinder genom släktskap. Om detta senare, om »arbor consanguinitatis» hade undervisning lämnats i privatkollegiet liksom i utlandet. Också vittna (i VDP.) bl. a. ett flertal rannsakningar före och under Rudbeckii tid om nödvändigheten att bekantgöra för allmänheten den ofta invecklade släktskapsräkningen. Vid ämnesuppdelningen ställas emellertid lagbuden mycket tillbaka för moralundervisningen. Den enskildes etiska förpliktelser och ansvar är grunden för samliv, för varje rättssamhälle, för varje framsteg. Icke emot men igenom eller med hjälp av de ungas medfödda förnuft kunna dessa uppresa drift mot drift, kunna de invänja sig i goda vanor, kunna de sporras att följa uppställda exempel. »Huru härligt är det ej», utropar Rudbeckius (1604), »att ur etiken lära känna, huru våra handlingar och tankar böra bedömas, huru dygder förvärvas och övas, att laster böra undvikas, och att man bör värja sig mot de snöda lustarna! De, som studerat etik, fängslas ej av fager sirénsång utan tillbakaslå alla lustarnas eggelser liksom med ett medusahuvud; de återföra lätt sina onda böjelser under förnuftets tygel, de övervinna och

[1] Framställningen här enligt Melanktons Philosophia moralis epitome; jfr HAMMARSKÖLD, *Philosophie*, s. 47 o. f. HAUCK, a. a. 12: s. 538.

[2] I Strängnäs diskuterades vid synoden $^{21}/_{11}$ 1622 An Ethica Aristotelis in Scholis Christianorum proponenda sit. Offentligt skulle den förbjudas. Biskopen förde en häftig strid med Joh. Magni därom. Det är sagda dag, som konsistoriet beslutar om studiosorum prov såväl i generalibus som i specialibus i de filosofiska vetenskaperna (här s. 137. F. IV. SDA.).

besegra dem» (I: s. 190. f.). Hos Rudbeckius fanns »något af skaldens lifliga känsla för verkligheten» (Schück). Den uppenbarade sig bl. a. i de talrika historiska exempel och citat, som han med antikens åskådlighet anför, och varpå avdelning II av föreliggande avhandling givit talrika exempel i jämförelsevis få men bjärta färger. De framställa ofta sedliga förebilder och tjäna i varje fall alltid ett etiskt syfte. Så har han helt visst ock eftersträvat, att i den direkta etikundervisningen ideligen skulle gifvas suggererande, efterföljansvärda eller avskräckande historiska bilder. Och den historieundervisning, som gavs, var uteslutande pragmatisk. Stiernhök, Stiernhielm o. a. ethici med för sin tid ovanliga historiekunskaper torde ock hava tillmötesgått biskopen och efterföljt Aristoteles i att frammana föredömliga bilder ur historien och livet; fle talet lärare synes hava gripit alla tillfällen för att dana sedliga och rättskaffens män. Så sade t. ex. Stiernhielm vid en måltid till de unga närvarande: »Ehuru världen hvälfver, så är redeligh eten det tryggaste stöd att hålla sig vid Orättfärdigheet stygde han mycket vid. Sade den människian intet vara värd att lefva, som vijker ifrån Rätten och giör sin nästa orätt . . . Största gudz fruchtan stånder uti när hvar ock een giör sin plicht att gagna sigh och sin nästa, bäst man kan. Mycket Böner och Ceremonier hölt han intet . . . mycket af . . . hafva Gudh för ögon i sitt lefverne ock sträfva effter dygd och beröm och ähra för dygd skull, det hör een Kar till, sade han, och icke förqväfja det ädla Siählenes liuss med . . . ondska, den han altijdh kallade absentiam Dei (Gudz bort varande).» Vid sidan av åskådlig framställning och verksamma förmaningar meddelades — enligt samtidens sed — ett övermått av teologiska och mången gång svårbegripliga filosofiska levnadsregler; man strävade såsom i Wittenberg att klarlägga Guds lag, evangelium, filosofiska moralbud och sedeföreskrifter, att fälla utslag i filosofernas tvister samt att belysa föreskrifterna med exempel.[1]

Utlandets flesta akademier och större skolor hade gått före Rudbeckius i upptagandet av etikerns läroämnen. Han följer dem och synes även haft för ögonen prästerskapets förslag 1617 till arbetsområde för akademiens båda juris professorer.[2] Medan detta förslag såväl som stadgar och uttalanden av konungen[3] Oxenstierna och

---

[1] GROHMANN, a. a. passim. Föreg. citat: SAM. COLUMBUS, a. a. s. 258 o. f. Yttrandet fällde han efter lektorstiden. Intet vittnar emellertid om att han sedan sin lektorstid ändrat uppfattning härutinnan.

[2] ANNERSTEDT, *Bihang*, I: s. 141.

[3] Jämte ett resultatlöst lagförbättringsarbete samt förutnämnda yrkan-

Skytte anslår mera tid åt svensk lag än åt praktisk filosofi och Jus Ciuile, delar Rudbeckius av ethicus' tid ungefär $^3/_4$ åt etiken, medan lektoratets instiftelsebrev blott talar om Lectio Politices et Juris patri[æ] seu Suetici; innehavaren kallas senare blott ethicus, stundom ock politices lector. Intet i benämningen talar om den svenska lagtolkningen. Sådan skulle emellertid upptaga $^1/_4$ av lektorns tjänstgöringstid (under läxdagarna). Helt visst har han härvid såsom vid akademien jämfört lagen med den romerska, har tytt den och tagit hänsyn till hemlandets samhällsförhållanden och vanligare lagfrågor. Etikens lärosatser exemplifierades vid lagläsningen, liksom de tidigt förberetts genom läsningen av Syraks bok o. a. bibeldelar, av Aisopos' fabler, av de utan tvivel ofta lästa Ciceros böcker De officiis, vilka Melankton framhållit såsom givande »rerum scientiam, Physiologiam, Mathemata, praecepta de civilibus moribus».[1] Ja de voro enligt honom den bästa bok »de moribus». I etik och lag fann politica-undervisningen utgångspunkter och ledning. Så voro de tre ethicus' läroämnen invävda i varandra; översiktligt avhandlade de arten och betingelserna för dygden, ett rättskaffens och lyckligt liv i forntid, samtid och framtid hos den enskilde och staten.[2]

Politica, som enligt statuterna blott skulle givas i form av disputationer i kandidatkollegiet, avhandlade olika staters uppkomst, tillväxt och undergång,[3] viktigare statsformer enligt historien och nyare statsrättslärare, samt äldre och samtida svenska samfundsförhållanden. Skytte hade i sin för Gustav (II) Adolf skrivna uppfostringslära

---

den på lagläsning i skolorna (s. 152) hade hans fader låtit trycka landslagen och några landskapslagar och så lagt de sedermera av Stiernhök upptagna rättsstudierna på nationell grund. (Schück—Warburg, a. a. passim.)

[1] C. R., XI: s. 87. De officiis upptagen alternativt i S. O. 1611 kl. V. Arbetet lästes i flertalet skolor och akademier i in- och utlandet.

[2] Jfr Vormbaum, a. a. I: s. 758 o. f.: Etiken är läran om den enskildes och staternas dygder, plikter och seder; av den kunna läras en redlig och vänskaplig levnad av var och en i hans stånd, av furstar ett gott styrelsesätt, av medborgare välförhållande (jfr fjärde bönen); konungars och folkslags historia borde därför läsas samt lärdomar hämtas ur de tre visaste filosoferna: Aristoteles, Platon och Xenofon, ur alla slags tänkespråk, dygdebeprisande vers och skuldframställande fabler; för övrigt skulle all uppfostran verka etiskt (Neanders Bedenken: Ein Knabe von 17—18 Jahren.)

[3] Jfr talet de lit. utilitate. Det har väckt en pedagogisk författares förvåning, att redan $^{10}/_2$ 1757 gymnasier och skolor anbefalldes undervisa över Rikets Regeringssätt och Fundamentale Lagar (Rietz, a. a. s. 158), och Wallqvist (a. a. Flock II, s. 261 noten) gläder sig, att den faran avvärjdes. Allmogens Politique vore trohet och lydnad. Jfr Skytte, a. a. s. 15, 33 o. f.

upptagit politica ibland de sistställda och viktigaste ämnena; så högt ställdes det av både aristoteliker och ramister; så ock i Västerås. Ämnet vore enligt Skytte särdeles nyttigt för »thet Werldzlige Regementet»: det styrkte sanning och rättvisa, straffade de orätträdige, gjorde ofta rådspersoner obehövliga. »När Historiarum och Juris studium komme til Politicam, så weet iagh intet hwadh en Furste skal meer kunna behöfwa, til at lära aff the boklige konster.» De gamla klassiska historieförfattarne hava enl. honom var och en sina statsdygder och kunskaper att meddela. En konung skall känna lagboken, så ock »fempte Mosi book sampt hwad Jures consulti skrifwit om främmande nationers lagh, bruk och sedwane». Konungens utbildning försiggick under sådana yttre förhållanden, att han måste komma att liksom sin lärare och Oxenstierna kraftigt betona ämnets praktiska gagn. Under sina krigiska uppväxtår blev han nämligen (enligt Axel Oxenstiernas Skrift. I: 1, s. 247 o. f.) från tioårsåldern »tillåten att höra och bijvistas gemene rådslag, moste altijdh vara tillstädes vedh sändebudz förhör, och blef honom på sijdstonne af her fadren pålagt att gifva sendebudh svar, och vänias således vidh höge saker och dheras hanterande». Något senare måste han själv styra och föra »alle merkelige förehafvande och bedrifter». När Gustav Adolf såsom konung förordnar Skyttes broder till translator, är det ingen tillfällighet, att dennes första översättning föll inom statskunskapen. Arbetet var av den då berömde Commynes, vilken rekommenderas i Skyttes här citerade »korta undervisning». I innerligt samband med politica-uppskattningen lät konungen ock genom att utgiva Stadz Laghen fortsätta sin faders nitiska och nationella lagutgivningsarbete (s. 152) och upptog i sin Resolution 1620 ethica, politica et jus sueticum på gymnasieschemat.[1] I överensstämmelse med sin egen utbildningsmiljö samt landets behov och uppgifter kräver han kunskaper och övning direkt till statens gagn. Han klagar, att icke »een godh Stadz Skrifware finness», eller »en godh Fougdte eller Skrifware å Landett»; med hjälp av (aristotelikern) Oxenstierna och (ramisten) Skytte förbättrar och vidgar han den teoretiska utbildningen och ordnar övningstjänstgöring för blivande ämbetsmän.[2]

---

[1] Karl IX hade önskat lagläsning i Tuna. Detta är en illustration mindre till konungens principiella ståndpunkt rörande dessa ämnens förekomst än till de olika skolslagens likhet före Gustav II Adolfs (och Rudbeckii) skolorganisationssträvanden. De gjorda citaten från SKYTTE, a. a. s. Cij v:o o. f.

[2] 1627 låter han Skytte begära i Uppsala, »att professores skulle antekna 12 studiosos af Politicis, the bäste som finnas kunde, som skulle sittia i hoffrätten til att lähra sig omgåås medh rettegångz saker, att the sedan måtte blifwa tienlige att brukas in civilibus negotijs». 1637 klagar Axel Oxenstierna

Rudbeckius har, som nämnts, i motsats till sina samtida statsmän, mindre tillgodosett politica än ethica, och härpå grundar sig måhända en del av missnöjet hos rikskanslären, som dock var hans filosofiske meningsfrände, och som gillade Aristoteles' etik. Att emellertid ett ej obetydligt pensum av svensk lagkännedom och historia samt statsrätt inhämtats i Västerås, är förut framhållet (s. 273) och framgår av disputationerna (jfr nedan). I sin Waleet-predikan (s. Dij) $^{17}/_{3}$ 1620 uppmanade han konungen att »wällja Lärda, Skickeliga» män att »hålla Tingz- och Rådstugur wijd macht»; de borde underhållas så, »att the icke nödgas lefwa aff Mutor och Bötespenningar». [Här s. 34]. »Scholar måste allestädes wara först, ther man lärer Lagen, för än man henne i Kyrckio, och Rådhuus practicerar». (Beatum regis, s. 481). Den första skolstadga i vårt land, som upptager lagkännedom, utfärdades af konungen tre dagar därefter (s. 152 o. f., s. 76 not 2). Även i Strängnäs undervisades i dessa kunskapsarter, men i allmänhet tillgodosågos de ej i samma grad som i Västerås. När S. O. 1649 utesluter etikundervisningen, sker det helt visst i strid med Rudbeckii åstundan, men den undervisning, stadgan föreskrev för disciplina civilis och lex Suecum, gick ej utöver den i Västerås redan 1624 införda. Då S. O. 1693 upptager vetenskaplig aristotelisk politik och etik, är det mindre ett nyinfört än ett återupptaget eller kvardröjt undervisningsämne från Melanktons samt Rudbeckii och hans samtids praktiska skolfilosofi.

Såsom hjälpredor i ethicus' ämnen funnos i stiftsbiblioteket bl. a. J. Bogermanni Annotationes ad scriptum Hugo Grotij, R. Königs Theatrum politicum (skänkta av Stiernhök), F. Hemmerlins De Nobilitate et Rusticitate, ett arbete på tyska: T. Baccalii »Politisch probierstien» jämte ett flertal i romersk rätt. Från detta sistnämnda, även av luteraner hyllade område ävensom från andra rättsområden medförde Rudbeckius år 1635 ett flertal böcker till Stockholm, vilka sålunda varit åtminstone för honom kända (Mem. quot., s. 80.).[1]

Disputationsvis skulle i Västerås utredningar givas i praktisk

inför akademiprofessorerna över bristen på lämplige personer att administrera Officia Politica och nämner stadens borgmästare och magistrat såsom exempel på personer med ringa förstånd att sköta sina ämbeten. 1638 överlade akademikanslärn och akademikonsistoriet om att samla »alla rijkz beslut och recesser . . . på thet politici förnämbligen kunde ther aff bekomma någon förfahrenhet». ANNERSTEDT, *U. U. hist.*, *I*: s. 381; *Bihang*, *I*: s. 291, 338.

[1] Hans broders skola ägde Leges Suecorum, två arbeten i etik av Paulinus och ett av Jonas Magni.

filosofi: om det högsta goda, om principerna för mänskligt handlande, om dygden i allmän och speciell bemärkelse.

I politik och lag disputerades 1630 $^{18}/_{2}$ under Stiernhöks presidium om kunglig morgongåva och förläning.[1] Till grund för behandlingen lågo teser med utdrag ur gamla och nyare lagar, med exempel från Ladulås, Magnus Smek, Valdemar Birgersson, Gustav Vasa, Erik XIV o. a., och den stöder sig på Gustavskrönikan, Joh. Magnus m. fl. äldre källor. Under domprost Gabr. Holstenii presidium försvarade Joh. Rudbeckius junior 1643 $^{2}/_{2}$ sin teologisk-politiska discurs De Magistratu Politico. Han framhåller statsmaktens skyldigheter att värna och vårda, att straffa och stödja. Särskilt betonas kyrkans och skolans avhängighet och skyddsbehov, vilket emellertid ej får innebära, att »Moses contra Aaron murmuret». Faderns opposition är således även här märkbar (s. 19 not 4, 86). Avslutning sker med en mängd definitioner och historiska exempel.

Bland synodaldisputationerna, som ju åhördes av de längst komna eleverna (s. 216), märkes en inom »Oeconomica» (familjelivet) av lektor Guthræus De conjugio, avslutad med en minnesvers över förbjudna led (B e 4. VGB.). Densamme har ock i sina anteckningar efterlämnat flera »Sampttaal» i allmänna kommunala, ekonomiska och församlingsspörsmål, vilka närmast synas hava författats för hans senare församlingsbor (i Tuna), men vilkas innehåll ock förut i viss mån torde hava kommit läroverksungdomen till godo.

God inblick i undervisningen å ifrågavarande område (under en viss period) giver ett *tal* om studiet av politik och om samhällsliv (de civili vitæ genere), hållet $^{28}/_{1}$ 1625 av Johannes Olai Dal. d. v. s. Stiernhök. Konungens nyss gjorda besök samt hans löfte om juridiklektorat var närmaste anledningen till föredraget (s. 152). Politiker vore ej den, som klädde sig efter ett nytt mode, begagnade främmande gester, förstod att slugt lägga sina ord eller kämpade med smickrets och svekets vapen, utan den, som visste, huru statens angelägenheter böra skötas, och i praktiken använde sitt vetande vid behandlingen av statsliga ärenden. Med politik menas vetenskapen om hur en stat bör väl ordnas, rätt styras och lyckligen hållas vid makt. Den vill genom en klok anordning av förhållandena åstadkomma samhällets välfärd och den enskildes lycka. Vi äro skapade för samhällsliv. Eljest hade det varit överflödigt att giva olika människor olika gåvor, som komplettera varandra. En ensam person är att likna vid en sträng, som ensam ej kan giva vacker klang men som, stämd med de övriga, bidrager till harmoni. Till inbördes försvar och hjälp

[1] De dono matutinali et dote regia. Resp. Dan. Petri Tun.

slöto sig människorna tillsamman, rikena inrättades så av Gud enligt nyttans, det rättas och det skönas krav. Även vetenskapen om hur de böra styras har samma ursprung. Juris prudentia, den förträffligaste delen av filosofien, följer närmast efter teologien. Dess syfte är medborgarnes lycka. Det insåg Cicero, som föredrog statsmännen framför andra lärda, och Sokrates ansåg lärare i statskonst vara all heder värda. Intet är härligare än statskunskapen, man må studera vilka sidor som helst därav. Att intränga i någon annan del av filosofien skänker ej sådant nöje. Ty historien är tidernas vittne och sanningens ljus. Den hör mindre till teologien än till det politiska studiet; den lägger grunden för det senare, åstadkommer dess fullkomning och gör det ytterst angenämt. Historien eldar till berömliga handlingar. Klokhet till att styra en stat måste i första hand hämtas ur historien, politikern bör vara ej blott läraktig, minnesgod, förståndig utan även förutseende, försiktig, slug. Alltså: det, som säges till historiens beröm, gäller även studiet av politik samt av rätt och lagar. Sant säger Cicero, att varken hus, samhälle, släkt, mänsklighet eller världen i dess helhet kan bestå utan styresmän. Dessa sättas genom politiken i stånd att leda folket, stifta lämpliga lagar för näringslivet, hålla krigshären i beredskap, utverka ett fördelaktigt fredsslut etc. Först genom politiken lär sig konungen medlen för att enligt skriften bereda sitt folks lycka. Detta vare sagt mot dem, som påstå bibeln vara enda källan till kunskap. De, som föredraga det enskilda livets lugn och overksamhet framför samhällsnyttigt arbete, äro otacksamma mot fäderneslandet. Må de, som tänka ägna sig åt det politiska studiet, däri finna en sporre till sådant gott verk! [Bil. s. 14 o. f.]

Bland orationer under ethicus' presidium märkas:

De amicitia (*Om vänskapen*). Av Ol. Laurentii Gangius; dec. 1638.

De ebrietate (*Om fylleri*). Av Petrus Himmelius (elev i cl. math. 1631). In decembri ante resignatione Gymnasii.

De temperantia et eius præcipuis speciebus (*Om måttfullheten och dess förnämligaste arter*). Av Joh. Nicolai Aros. 1641 $^{21}/_{3}$.

Super quæstione an literarum scientia ad rem militarem faciat? (*Om studiers nytta för det militära livet*). Af Magnus Marci Nortman Vestm. 1643 $^{28}/_{6}$.

De informatione, et disciplina, scholastica (*Om skolans undervisning och tukt*). Av Olaus Anthelius. [Efter den angivna titeln i lektor Guthræi anteckningar (B e 4. VGB.) är emellertid talet ej inskrivet.]

TRETTONDE KAPITLET.

Läroverkets tukt och viljefostran.

Den äldre uppfostrans historia har föga att säga om åtgärder för viljans bildning. Denna var liktydig med eller en direkt följd af kunskapsförvärv och intellektets övning, och, när sådan förekom i endast obetydlig grad, hade tukten väsentligen det negativa syftet att vara en »minnesbeta», ett flammande svärd, som skulle hindra individens återinträde å förbjudna stigar och vara andra en varning. Kroppsstraff, offentlig skam, ekonomiskt avbräck voro tillfogade yttre lidanden, som ej förbättrade men höllo i tygel, som ej gjorde själen god men tvungo till yttre ostrafflighet. Kristendomen sökte stämma till mildhet i seder och straff samt lämna hämnden till Gud och framställde ett levande exempel på sinnesrenhet, som människosläktet skulle mottaga i tro och efterfölja i levnad för att nå saligheten.

De förnämsta klassikernas och humanisternas etiska intellektualism ville medelst insikten om och utvecklingen av förnuftets oss medfödda idéer nå sedlig fullkomlighet samt — liksom läkaren med sjukdomen — stegvis, avpassat och milt »bota» sinnena. Men deras utgångspunkt och positiva insatser voro alltför teoretiska och spekulativa för att kunna utöva inverkan i vidare kretsar än bland adepterna; hos flertalet verkade huvudsakligen lagsinnet, vanan, gamla testamentets många uppmaningar att risa samt kroppsstraffets — som det ytligt syntes — förbättrande följder. Och läran om arvsynden tävlade segerrikt med Jesu ord, att Guds rike tillhörde barnen. Till en vunnen syntes av nytestamentlig och humanistisk viljebildning, till en psykologisk, målmedveten karaktärsdaning kunde tiden ej höja sig. Kroppsstraffen hade trängt in i skolorna och funno rik användning t. o. m. för kunskapsbrist; många lärare hade själva fått med rygghuden köpa sina kunskaper och ansågo billigt, att dessa överlätos för samma pris. I synnerhet latingram-

matikan och donatböjningarna motiverade en hård användning av riset; men, där efter hand auktorsläsningen alltmer utbreddes, fingo lärare och elever var för sig eller gemensamt läsa pedagogiska reformarbeten (t. ex. Quintilianus och den s. k. Plutarchos' Pædagogia) eller inströdda sentenser hos andra scriptores om uppfostrans brutalitet och dess humanisering. Melankton och Neander klagade högljutt över ungdomens råhet, som delvis var en orsak till och en följd av det barnplågeri, om vilket bl. a. Birgitta, Platter och Luther berättade egna sorgliga erfarenheter.[1] Dock uteslutes föga av »verbera» (liksom av verba) i reformatorernas egna och i flertalet av de närmaste efterföljarnes skolplaner[2]; i »Libelli aliquot utiles Phil. Melanthonis»[3] finnas majuskelbilder av en man, som står grensle och slår en framstupa böjd yngling med ris, medan en annan tvingar ned dennes nacke. I skolsånger framhölls av ålder risets livande och pådrivande betydelse; vid »fundatio» av Lunds o. a. Collegia bestämmes, att Discipuli skola för Vflid och Vdygd settes »I hullet till wand och Bröd», och priveres »kosten nogre dage, Vger eller Maneder».[4] Vid biskops- och rektorstillträden överlämnades även arrestnyckeln, stundom ock ris;[5] detta och färla funnos ingraverade i skolsigillen, såsom i det i Örebro under Rudbeckii skolgång använda (s. 27). Denne saknar ingen av de nämnda straffarterna[6] i sitt disciplinära stifts- och skolarbete; såsom i utlandet hade de ock anbefallts i S. O. 1571 och i V. S. Leges. Stadgeavfattning var även rörande tukten mer eller mindre ett avskrivningsarbete; så är ock VSO. 1628 i sina straffbestämmeler en kompilation. Likheten med Bœses i Örebro nödvändiggör ej, såsom dock framhållits,[7] tanken på dennes biträde vid utarbetandet av Västeråsstatuterna. Dessa följa närmast Rudbeckii akademikonstitutioner (1606) och överensstämma med privatkollegiets, De moribus Scholarium, Strängnäs' och utlandets i lika hög grad som med Bœses. Från flertalet föregångare och däribland från skolans

[1] Jfr ock (s. 2) t. ex. Pedersen: De smá fingo lida helvides och skerssildz pine meth slag hug och plagger ath blodet löb ned aff ryggen paa dem i deris hoser t. o. m. för en felaktig ordböjning. Husagan borttogs i Sverige först 1858.

[2] Jfr t. ex. Kursachsens S. O. 1580, VORMBAUM, a. a. I: s. 256, 266, 292. Brieger S. O. 1581, a. a. s. 337 o. f. Nordhäuser S. O. 1583, a. a. 364 o. f. Güstrower S. O. 1572, a. a. s. 580. Herzogl. Sächs. S. O. 1573, a. a. s. 604 o. f.

[3] Upplaga tryckt Vitebergæ 1561, s. 122, 135. De Missa.

[4] RIETZ, a. a. s. 626. År 1639.

[5] Därmed skulle fortsättas enligt Emporagrii K. O.-förslag. Kyrkoordningar, II: 2, s. 360. Två skolsigill i Örebro hade ris ingraverade.

[6] Färlan nämnes dock ej (s. 298). [7] Bl. a. DAHLIN, a. a. s. 54, 79; KARLSON, a. a. I: s. XXVII, K. HULT, a. a. s. 24. Jfr HOLM, a. a. s. 18 not 4.

nämnda äldre ordningsstadga (De Moribus) skiljer sig emellertid VSO. 1628 i flera införda förbättringar och stränga detaljbestämmelser; minskning i understöd från socknarna, som drabbade mera näringsbehovet än sinnet, mera föräldrarna än den vanartige, ådömdes därför mindre ofta än förr. (Först S. O. 1649 förbjuder detta fullständigt.) Straffets såväl art som grad sluter sig närmare till förseelsens (för fylleri ådömes spö i st. f. som förut en mindre inkomstbringande socken; för yppighet i dräkt ersättes carcer av sockenförlust och böter). Mot religions- och sedligt förfall skärpes straffet eller nyinföras stränga bestämmelser. För mened stipulerar Rudbeckius vid universitetet (1606) endast arrest; V. S. Leges álägga spö eller 8 dagars cell; enligt VSO. 1628 krävdes bådadera samt som föda endast vatten och svart bröd. Kropps- eller frihetsstraff nyinföres eller bestämmes för kortspel, bibelförakt, smädelser, olydnad, sammangaddning, slagsmål, oljud och skörlevnad.

Om gagnet av det sedan länge och överallt — även i bibeln — anbefallda *riset* fanns intet tvivel; hade Joh. Matthiæ lett ett vanligt gymnasium i st. f. en adelsskola, torde hans tvekan rörande risets bibehållande ej blivit uttalad.[1] Emellertid giva källorna ej vid handen, att senare tiders behov av två stora ris i veckan i varje klass hade motsvarighet i Västerås, och Rudbeckius hade tidigare klagat, att allt för mycken tid dittills hade tagits från skolarbetet genom bl. a. risanskaffning. Än ådömdes straff å bara kroppen, än utanpå kläderna; än med ris, än med spö (senare: våt och torr stut) allt efter förseelsens art. De strängare tillgrepos sällan; befrielse från dem kunde stundom vinnas genom böter; väsentligen ådömdes de för skolk (»skalckar och ribalder») samt skörlevnad.[2]

Den i S. O. 1571 omnämnda *stocken* fanns (Bil. s. 65), men den omtalas blott en gång såsom använd (1621 $^{28}/_{2}$, för skolk). Regeringens

---

[1] Diciplinen vore »spiritus omnis honestæ gubernationis» enligt Ratio studiorum. Enligt Skytte bodde i de adliga en ädlare själ och ett bättre väsen.

[2] Så dömdes den blivande räkneboksförfattaren Biörkstadius till 3 års relegation, barnuppfostringsbidrag och att mista rygghuden men undgick det senare genom att plikta 10 daler. Spöstraff sattes i utsikt för en skolkare, som läste »för barn» i en landssocken. Stundom hava kamraterna ålagts att utföra straffet, tydligen för att det skulle avskräcka så mycket mer. Vid ett av Rudbeckii första kapitelssammanträden (1619 $^{28}/_{8}$) »framkom en diekne Ericus Andreæ benemd; som kiyrkiones sångebook bortt stulit hadhe . . . Dömdes: Att han skulle slijta rijss uthi scholan antingen aff en Classe alenast eller uthaff 2 diekna i huar Classe, och sedan förwijsas scholan». Jfr VDP. A I 9, 1646 $^{24}/_{9}$. A II, 1627 $^{14}/_{3}$: »Inferior Classis slåå rygghuden aff» en scholares, som legat i försåt och slagits med kniv; hans antagonist »Castigeras medh en Stuut för kortspel.» »Läsa för»: jfr s. 31 not 1; HILDEBRAND, *Bureus*, s. 67 not 1.

förslag till Generalis Consistorii Forma jan. 1649 nämner Prubbar och Stockar såsom befintliga vid alla domkapitel till i synnerhet olydige prästers och diecknars milda tillrättavisning; den synes dock blott önska carcer ställt i konsistoriets tjänst.[1] Även S. O. s. å. saknar, liksom VSO. 1628, stadgande om stockstraff.

Den likaledes i S. O. 1571 rekommenderade *färlan* användes troligen i Västerås men nämnes ej såsom brukad eller ens förefintlig; ej heller anbefalles den i S. O. 1649, som säger, att lärarne ej böra enligt barbarers sed strax gripa till käppen eller handplaggen. I en och annan utländsk skola var den helt förbjuden.[2] Uttrycket stå under färlan bibehålles dock länge såsom beteckning för skolgång.

Lokalen för frihetsstraffet, *arresten* (carcer, probban), var ett till största delen underjordiskt rum (under n. v. likvagnshuset), vari eleverna inneslötos dels som straff, dels för att förmås till bekännelse. Sådana fängelser funnos vid flertalet lägre och högre skolor i in- och utlandet. Bröd- och vattenstraffet nämnes ytterligt sällan i Västerås.[3] Om carcers användning tala bl. a. följande VDP.: (1624 $^{10}/_{6}$) Petrus Lamberti [en förut straffad] studiosus, »som haffuer uthan loff taghet sigh före att predijka här och där och sedhan rebellerat ifrån skolan nu long tijd skall sitha här i probani tree veckor, siju dagh medh vaten och bröd». 1623 $^{5}/_{4}$ blir en Smolandus arrhesterat för bedrägeriförsök och lögn; 1632 $^{30}/_{5}$ (A I 6) anklagas Dan. Achatij, »att hann hafuer luppit wthi öfuer moodh in wthi Scholan rijfwit under Taflan der Constitutiones ähre skrefne wppå, kastat diecknarnas Mössor och stält sig såsom icke höfues och ähr derföre in kastatt uthi Probban. Sententia. Han må ther liggia någhon tijdh till dess han sig besinnar.» I början av 1800-talet skola halsjärn och kedjor hava funnits i Västerås' probba.[4] Sådana omtalas ej såsom befintliga eller använda under Rudbeckii tid.

Södra kyrkogårdsportens ena vägg var byggd över carcer; i portalhuset voro sedan år 1623 bostadsrum inredda åt två alumner ur kandidatkollegiet. Kostnaden för »prubnatstugornas» trappa jämförd med den för gymnasieövervåningens (Mem. quot., s. 24) talar för en höjd, som var större än den av portgenomgången betinga-

---

[1] THYSELIUS, *Bidrag*, s. 130.

[2] T. ex. Herlufsholms skola 1565. NYERUP, a. a. s. 40.

[3] I Västerås fingo pigorna i fattigstugan ingen föda den dag, de ej lydde matmodern; sålunda ej ris eller slag. Två hjon mista för hor »sitt bröö» ett år. 1638 $^{17}/_{10}$ VDP. (A I 9.) Vatten- och brödstraffet avlystes 1884.

[4] Enligt biskop Fahlcrantz' uppgift. NORLIN, Nord. Tdskr. 1869, s. 148, 149. En präst föredrager åtta dagars probba framför att förkunna sitt brott från predikstolen. VDP. (A I 8) 1642 $^{10}/_{3}$.

de, vadan det ej är osannolikt, att en övervåning funnits över porten att användas för mindre förseelser eller vid trångt utrymme. [Jfr uttrycket »tornet» 1638 $^{22}/_{9}$ VDP. (A I 9).] Och rum behövdes, ty in sattes präster och klockare, lärare, hantverkare och tjänare och framför allt elever.

Böter och understödsminskning ålades som nämnts för luxus i dräkt och levnad; så skedde även för andra förseelser om ock i färre fall, än å andra orter var vanligt. Bl. a. blev blivande lektor Vidichindus Grangius först »straffat för Luxum in Vestitu: och förneekat Stipendium [för studier i Uppsala] till thes han Corrigerar sijn klädeboonat» [VDP. (A I 6) 1631 $^{10}/_{9}$]. S. O. 1649 går väsentligt längre på den av Rudbeckius inslagna vägen och borttager bötesplikten fullständigt.

Förlikning med skadeersättning ådömdes för förseelser utom skolan (t. ex. under sockengången). Så dömdes till förlikning och tre nätter i probban bl. a. (1619 $^{1}/_{12}$) en djäkne, som slagit en dräng, samt en, som »burit sigh illa ått» under sockengång i Leksand (s. 309).

Relegation var ett av de svårare straffen och förekom ganska ofta, stundom flera gånger årligen.[1] Så ansågs en alumn, som låtit elden komma lös i prubban böra dömas till två års relegation. [VDP. (A I 8) 1644 $^{21}/_{12}$.] Ett flertal avvisades för ett eller flera år för synd mot sjätte budet. Tydligen måste andliga pesthärdar avlägsnas, och därför ingår relegationen liksom flera andra straffslag i läroverkets förebyggande viljefostringsarbete.

Förvisning från stiftet var ett ej sällan använt straff för boleri men nämnes sällan vid läroverket. Såväl som stocken hade den rekommenderats för skoldisciplinen av Örebro stadga 1617.

Läxor o. a. uppgifter ådömas enligt en ej sällsynt sed, som sökte ersätta de blott det animala livet nående straffslagen. Så admitteras [VDP. (A I 9) 1645 $^{16}/_{4}$] en elev, som dömts till två års frånvaro men återkommit efter något mer än ett år, men han skulle skriftligen förbinda sig att lära »tio pärsoner gratis» spela väl på basun. Så straffades ock i Strängnäs en kaplan att gå i prubban eller efter 14 dagar uppläsa Titusbrevet på grundspråket.[2] Hit kan räknas, att blivande

[1] Så ock senare: år 1666 nämnas fyra och 1688 tio uteslutna.

[2] Enligt LUNDSTRÖM, *Paulinus*, II: s. 325. Inlärandet av Mattei evangelium, Romarbrevet och Aeneidens första bok blev jämte plikt domen för en fylleriförseelse vid Köpenhamns universitet 1550. Mot sjätte boken av Vergilii nämnda arbete fick en student där något tidigare utbyta sin förvisningsdom (RØRDAM a. a. 4: s. 29, 26), och Herz. Sächs. S. O. 1573 föreskriver en uppläsning av åtta vers hos Vergilius som straff för modersmålstalande. Strängnäs S. O. 1626 bestämde (Observationes Comm. XXVIII) för samma »förseelse» ris, ett öres plikt eller uppläsning av åtta verser græce ur nya testamentet.

rektorn och läroboksförfattaren Ad. Terserus, som— tydligen från informatorstiden hos de la Gardie — ej burit statutenlig enkel dräkt, ålades hålla ett tal vid höstsynoden 1631 om lyx och föreskriven enkelhet. (En glasmästare ålades att i st. f. probbstraff göra glas).

Felande undsluppo ej sällan med *varning*, om de bestämt lovade bättring, och om de under en tids *observation* visade sig följa läroverkets föreskrifter. Blott i undantagsfall genomgår en elev straffgraderna utan att förbättras. En sådan är den till synes orättelige, förutnämnde Petrus Lamberti, »en drinckare försumligh» etc. Han tillfrågas, om han vill taga »sigh ett annat leffverne före», »wenda af medh sitt dryckenskap» och gå »flitigt i Scholan». Skulle han anse sig icke kunna uppfylla detta, skall han »haffua loff till att strax dragha härifrån dock uthan testimonio». Strafflösheten i detta fall måste sålunda bero på hänsyn till denne arbetaresons genom arv eller utsvävningar förstörda natur och motståndslöshet — ett drag i uppfostrans historia, som vid denna tid torde stått ganska enstaka. Han straffas senare, han relegeras, stänges från bröd inom stiftet men stod ej att bättra.

Med *kvarsittning* synas mera de lata än de obegåvade blivit straffade. Flera medelmåttigt utrustade uppflyttades men ingen »negligens».

För brister i kunskaper och intelligens varken anbefallas eller förbjudas straff (i VSO. 1628), varemot sådana förbjudas i S. O. 1611, 1649 och i prästerskapets statutförslag 1637; Rudbeckius deltog i utarbetandet av det först- och sistnämnda. Säkerligen sökte han få i skollivet beaktade de ord, han en gång sade vid en gosses grav: »Thet är icke så stoor skam at intet weta, såsom thet är, at intet gott wilia lära.»[1] Källorna nämna ej något klagomål eller annat vittnesbörd om oförnuftig aga, men helt visst kunde ej alla lärare avhållas därifrån; att färlan ej nämnes, är intet säkert bevis för att den ej vid t. ex. grammatikläxorna var en behändig hjälp att göra minnet mottagligare. För förseelser utom det religiösa och moraliska området anbefalles näpst endast för den i de flesta avdelningarna förbjudna användningen av modersmålet. Straffslaget nämnes emellertid ej men synes ofta hava varit ris. Med smärre variationer användes utomlands, i Strängnäs, enligt S. O. 1649 och prästerskapets förslag 1637 skamvrå eller en bild av en åsna eller uggla, vilken den felande bar, tills han funnit en annan »brottsling», på vilken han hängde densamma; över natten fick den sist felande bära den på sig, om han ej — så bestämdes t. ex. i Strängnäs — löste sig därifrån genom att memoriter

[1] Likpredikan över G. A. de la Gardie (1669), s. Aiiij v:o. Höga visan 6:18.

uppläsa åtta verser ur nya testamentet på grekiska. Rudbeckius torde hava förberett borttagandet (i S. O. 1693) av det exceptionellt nedsättande åsnestraffet, som utdelades för enligt vår tids uppfattning mycket dubiösa »felsteg».

Den bestämda syftning åt ett mildare behandlingssätt av de unga, vilken förefinnes hos Rudbeckius, yttrade sig särskilt ej blott i en straffslagens bättre anpassning till förseelserna (s. 297) utan ock i bestraffningens gradvisa stegring. S. O. 1571 hade anbefallt »måttan» och att straffa »togliga», och Rudbeckius torde hava känt de uttalanden för mildare och gradvisa straff, som i de skolstäder, där han gjorde längre uppehåll under sina studiefärder, lände till efterrättelse (s. 58; bredvid sådana straffsatser, som ej sällan voro hårdare, än de sedan i Västerås införda). Så hade Kursachsens visitations-instruktion 1557 förmanat att icke umgås som tyranner med barnen utan risa dem förnuftigt och med måtta. Altdorfs S. O. hade (1575) förordnat, att den felande skulle »nach gelegenheit seines verbrechens, alters, Ingenii vnd verstands, gezüchtigt vnd gestrafft werden». Och Kursachens S. O. (1580) upptog sju straffgrader (för Famuli) a) allvarligt förbud och varning, b) ätning på golvet, c) vanlig mat och dryck nekas, d) ris, e) spö, f) arrest, g) relegation.[1] Även Rudbeckius kompletterar sitt (på Lipsius stödda) yttrande om fasta tyglar för ungdomen med maningar till varsamhet och endast småningom skeende stegring av straffen. Läraren befalles att snarare locka till än avskräcka från studievägen, och han bör (enligt Rudbeckii citat av »den framstående filosofen Seneca») som läkaren ej först gripa till kniven eller elden utan så länge som möjligt bota sinnena med milda ord, sedan övergå till en ganska allvarlig förmaning, som varnar och tadlar: först därefter må straff användas. Dessa skola vara milda och ägnade att kalla den felande tillbaka på den rätta vägen. Endast för de största brottslingarne tillgripas de strängaste straffen; dock så, att ingen straffas, om det ej är högeligen viktigt för honom själv eller samhället (III: s. B 4 v:o). Förvisso måste en sådan Rudbeckii åskådning hava verkat förmildrande på straff och seder. Ävenså upptog prästerskapets lagförslag 1637 liksom S. O. 1649 förbud mot att piska de unga, innan förmaning visat sig utan verkan. Och bland kraftnaturerna, bland de stränga rektorerna och lärarne i Västerås framträda ej få med veka drag och saktmod, som gärna följde sin biskops maning till mildhet. Från en ny och dock mycket gammal utgångspunkt vid bedömandet av barnen utgår rektor Jo. Terserus (vilken liksom brodern Adolf i några avseenden betecknade ett fram-

[1] VORMBAUM, a. a. I: s. 231, 621, 292. Jfr dock HOLMQUIST, *Matthiæ*, s. 119.

steg inom läroverket) i ett tal vid den lilla Catharina Rudbeckias bår.[1] Han påminner om Jesus, som välsignar barnen. Norlins ord (Ak. avh., s. 22), att Rudbeckii satser om tukten äro »verkliga fridens oliveblad», kunna med än större fog anföras om Terseri tal, helst som detta synes ännu mer ursprungligt, för sin tid mera nytt än den förres. Terserus framhåller, att vi skola följa Kristi maning: »Lären av mig, ty jag är mild och ödmjuk av hjärtat.» »Men medhan wij icke kunne haffua honom i synliga motto hoos oss, så föreställer han oss the små barnen, lika som Præceptores, at wij vthaff them skole tagha mildheetz och ödmiukheetz exempel. Barnen weta inthet höghfärdas öffuer sijn härkomst, uthan itt Kongebarn vngår medh fattighmans barn vthi kärligheet och sachtmodigheet, icke som en part aff Herrars barn, som nw i thenna tidhen tilwäxa, När the barn äro, föra the medh fattighmans barn itt eenfaldigt, liufflighit och kärlighit vmgänge: Men när the til ähra komma, och then blinda lyckan synes them någhot favorisera, så känna the andra inthet mera, vphäffua sigh öffuer sin härkomst, lijka som the woro på itt särdeles sätt kompne hijt til werldenna, hålla sigh wara någhot meera än menniskior, och lijka som små Gudhar på jordenne. . . Barn weta icke heller höghfärdas aff sin fägring och deyeligha skapnad. Och om thet ena haffuer någhot wakrare snyte, så förachtar thet för then skul intet thet andra. . . . Om barn haffua sköne klädher, så höghfärdas the intet, och förachta inthet them som ringare haffua . . . Om them än myckla rikedomar tilfalla, så blifua the inthet högmodighe ther aff, och läggia icke sitt hierta ther vppå . . . [Så] haffue wij vthaff Barnen at lära fridsamheetz, kärligheetz, hörsamheetz och andra dygders exempel, hwilka om wij icke effterföllie, så kunne wij aldrigh medh thesse barn bliffua medharffuingar til thet ewigha lijffuet, vthan thesse små barn skole på then yttersta daghen vpstå och fördöma oss til Sathans rijke. . . Taghe sigh Christelighe Föräldrar thenna förmaning, at the sina små barn ingalunda förargha eller till wredhe reeta, vthan wyrdelighen och gudhelighen såsom medh en förnämligh Herrens skenk, med them vmgå, wetandes at theras Änglar see altijdh Gudz Fadhers ansichte som är i Himmelen. . . .Gudh skal them för theras små barns skul wisserligha wälsigna, Och ther Gudh kastadhe vppå them (Föräldromen) någhon krankheet, eller någhot annat hinder, at the ingalunda kunde komma til Kyrkian och ther höra predikan, så är them en tröst och hugnadh, at the haffua heligha och öghonskijnligha

[1] Jo. Terserus hade året förut deltagit i utarbetandet av skollagsförslag i Stockholm och där motstått sin stiftschef i frågan om ärkebiskopsutnämningen. Han blev dock snart rektor. Citatet gjort från talets s.Cii—iiij.

Predikanter hema i sine hws, hwilke oss som til ålder komne ärom, vnderwijsa skole, och medh sitt exempel lära, hurw wij skole komma in vthi Gudz Rijke, och medh them ewinnerligha Salighe warda. . .»

En undervisningsanstalt, styrd av män med sådan åskådning, kan icke hava hyst bödlar eller varit en sådan sträckbänk (carnificina), såsom flertalet skolor tidigare sagts vara i in- och utlandet. Men till en så hög uppfattning kan ej ett läroverk nå, utan att dess samtid är på väg mot samma ideal.

Mindre än i straffutdelningen står Rudbeckius själv den strängare åskådningen fjärran i vissa drag av sin *förebyggande* och till förebildliga *exempel* hänvisande uppfostringsverksamhet. Skolarbetet och straffen avsågo indirekt att bevara från felsteg och fall; från predikstolen talar Rudbeckius om föräldraansvaret att fostra de unga; någon gång skiljer han eleverna från deras målsmän, om de röna dåliga inflytelser (t. ex. blivit sända att köpa öl. 1620 $^{30}/_{8}$ VDP.).[1] Stundom få de unga syndens följder framlagda genom Rudbeckii skildringar (t. ex. vid universitetet och på predikstolen) av kända brottslingars och avfällingars olycksöden; stundom inetsas följderna genom att de få åse avstraffningar av flera slag eller på befallning t. o. m. själva risa en kamrat (s. 297 not 2).

Lärarne uppfordrar han att bliva i allo föredömliga exempel; han manar dem och församlingen att följa honom såsom han Kristus och Paulus. För att kunna övervaka de omkring 300 alumnernas seder[2] och latintalande, för att kunna i tid förebygga och utrensa och med rättvisa straffa samt att i allmänhet biträda med upprätthållandet av god ordning bibehölls seden att förordna custodes bland eleverna [tre eller (tidigare) fyra i varje klass], varjämte lika många notarii buro ansvar för uppgifter om ordentlig skolgång. De förre skulle övervaka kamraternas uppförande även i templet och på gatan, efterhöra, om de använde modersmålet, tillse, om de bedrevo spel- och krogliv eller skadade läroverkets tillhörigheter. Nästan oavbrutet skulle de vakta vid skolan till kl. åtta vinterkväl-

---

[1] En änka och hennes dotter sättas »ifrå Sacramentet in emot Pingstdag, at the så hysa Diecknar at fylla sigh ther»: 1645 $^{26}/_{3}$ VDP. (A I 8).

[2] Under ett slags uppsikt stodo vissa varnade och straffade alumner. Man behövde undersöka, huru någon viss elev sina mores corrigerar; om han emenderar sijn vitam, så kan han fulir medh tijdhen komma till ordines (VDP. 1624 $^{20}/_{10}$). Man övervakade ock, hur handledarne tillsågo sina privatelever. Ej så sällan blir försummelse härutinnan ett betänkligt plus på anklagelselistan. Så klagar (1619 $^{25}/_{8}$) Rector Scholæ inför kapitlet över en diekne, som »druckit dageligen, uthfordrat andre medh suärd, . . . item inthz wäl förestått een gåsse ifrån Smååland om hwilken han aff godt folck war ombetrodd».

larna, om sommaren till skymningen, och fingo själva ersätta förstörd materiell, om de ej observerat gärningsmannen. Om detta dömde rektor vid sin en gång i veckan hållna rannsakning om skadegörelser.[1] Kustoderna skulle tillhandahålla rektorerna förteckning å delinquentes, varemot de själva ej hade rätt att straffa. Emellertid upptager först Strängnäs S. O. och S. O. 1649 uttryckligt förbud däremot.[2]

Orden *uppmuntran* eller *belöning* återfinnas sällan i Rudbeckii tal eller stadgar (i motsats till Skyttes, Matthiæs och S. O. 1649). Rättfärdighetskravet synes ställa dessa begrepp alltför mycket i skuggan, men närmare betraktat medför samma krav ej sällan en vedergällning, ett behandlingssätt, som måste på de unga verka sporrande till förnyad, gladare pliktuppfyllelse. Så måste det egga till bättring och ljus tro att se, huru förut hårt straffade alumner kunna vinna lärareanställning samt beröm och understöd (s. 192), att veta, huru biskop och lärare av sina små inkomster årligen utdela bland eleverna avsevärda belopp (trots det »fast förtretzligha» i ämbetet), huru de sträva för metodförbättring samt tillåta skolfester och »anständig ro»; huru Rudbeckius låter dem (såsom i privatkollegiet) uppföra satyrspel o. a. komedier i st. f. ointressanta och starkt moraliserande framställningar. Även om ej ordet belöning nu läses eller då sagts vid utdelandet i examen av nämnda gåvor, så måste alumnerna dock hava uppfattat dessa såsom premier, då det nämnda rättfärdighetskravet helt visst ej tillät, att de delades åt ovärdiga. Och en bestämd strävan gjordes att genomföra samma princip vid sockenutdelningen, om än även fattigdom samt antalet skol- och akademiår därvid tilltvang sig inflytande.

Sagda understödsgivning stod nämligen i olösligt samband med förordnandet till vissa *hedersposter* och förtroendeuppdrag bland eleverna. Sådana hade funnits av ålder i in- och utlandet; även S. O. 1571 och 1611 upptaga sådana. Samtidigt med den senares avfattande biträdde i Rudbeckii privatkollegium fyra seniorer med att rannsaka, döma och administrera; två censorer övervakade och anklagade lata, drickande, kortspelare, kyrkskolkare; en qvestor handhade kassa och ombesörjde uppköp; eleverna bestämde straffgraderna genom

---

[1] Därur uppstodo senare lördagseftermiddagarnas fruktade »stutamöten». Jfr Ödmann, Rietz, Böttiger, a. a. passim. VDP. 14/4 1630: En »drefstuut» »stogh Scholestugu rätten». Liknande förekom i Strängnäs enligt dess S. O.

[2] S. O. 1571 upptager för de tre högre avdelningarna notarios, coricæos, custodes och Asinos. De sistnämnda skulle tydligen beivra modersmålstalandet genom att tillse, att åsnebilden gjorde sin nedsättande rond; coricæi uppgift framgår av ordabetydelsen (enligt Hollander, a. a. s. 160: vid joniska bergsudden Corycos efter rov spejande sjörövare). Vormbaum, a. a. I: s. 364.

omröstning, valde själva bland kamraterna sagda officiarii, av vilka flertalet sammanträdde en gång i veckan. I Paulini (15 år senare givna) läroverksstatuter upptagas blott få slags biträdande elever. Rudbeckius däremot utbildar (i likhet med sin verksamhet inom stiftsstyrelsen) ett slags ämbetsmannakår i så stor utsträckning, att i flertalet klasser ingen eller blott några ordinarie elever funnos utan permanent uppdrag. Läroverket blev ett samhälle, vilket emellertid ej såsom i privatkollegiet kunde tillämpa självstyrelse-principen, enär alumnerna vanligen voro yngre och den med officiarietjänsten sammankedjade sockengången förutsatte prövning av förtjänst och behov. Skolkommunen utbildade ej styrande men tjänande och tjänstvilliga medlemmar; i vädjandet till deras ansvars- och hederskänsla går Rudbeckius i Wimpfelings och Trotzendorfs spår.[1] Samhällsintresset väckes i begynnande mån i denna det nationella uppbyggandets tid. Innan den mer eller mindre filosofiska undervisningen i moral, statslära och lag begynt, hade alumnerna invant sig att lyda och tjäna i sitt samhälle på skilda poster, där rättvis »befordran» efter förtjänst icke saknades, och där ansvaret växte i proportion med ställning och lön. (Jfr s. 188.) Och från kommunen-klassen vändes tankarna — under pliktkänsla — till staten-läroverket dels genom respektive rektorers myndighet och aga, dels genom de gemensamma statuterna, vilka varje elev lovade lydnad under högtidliga former vid gymnasiefesten och årsavslutningen. Då vädjade sålunda Rudbeckius även till den makt, den enskildes *löfte* kunde utöva i karaktärsdaningens tjänst.[2] Och det *förtroende*, han visade ungdomen, kom vanligen ej på skam. Han kan bibehålla den farliga och svåra uppgiften att låta notarierna och kustoderna anmäla bråkmakare, för sent ankommande o. a., medan S. O. 1611 och Paulinus av fruktan för mutsystem, falskhet och orättvisa straff borttaga en sådan anordning. De tillfällen till självständig, på det allmänna riktad pliktuppfyllelse, som sålunda gingo sida vid sida med övervakande och straff måste hava i väsentlig mån bidragit till danandet av fasta karaktärer. I samma riktning verkade även lärarnes exempel, det religiöst-sedliga momentet i varje undervisningsgren samt viktiga delar av institutionens tukt och handledning.

I Västerås framarbetas och förbliva alltså de till antalet ökade

[1] Hos Sturm och jesuiterna, i Wittenbergs och ett flertal andra skolor motsvarades anordningen på visst sätt av dekurieuppdelningen (s. 234 not 1).

[2] S. O. 1571 anbefaller den äldre seden med ceremonier och förmaningar vid rektorsombyten. Löften nämnas ej. Kyrkoordn. I: s. 162.

officiarieslagen och deras skyldigheter följande (upptagna efter anseende och sockengångsavkastningen).

Notarierna skulle kontrollera klasskamraternas skolgång och däröver vid examen inför biskop och rektor framlämna edfäst redogörelse. Enligt en handskrift[1] skulle denna även omfatta lärarnes lektionsförsummelser. De skulle vidare utkräva sportlerna åt rektor, vara tidigast i sina klassrum samt hjälpa läraren med skriptarättning. *Försångarne*, valda bland de bäst röstbegåvade, skulle vara en kyrkosångens elitkår; högre klasser framträdde huvudsakligen i växelsången, de lägre i de lättare sångslagen. Från år 1631 utses och avlönas tre grupper: *præcentores, instrumentistæ och cantores. Cursores* hade skyldighet att ständigt stå konsistoriet och dess medlemmar till tjänst vid brevsändning och andra ärenden; gångebuden i högsta klassen hade hand om prubbans nycklar och erhöllo av de där förvarade ett öre pr dygn. De njöto »polismans skydd». *Amanuenserna* voro renskrivare åt biskop, rektor och lärare samt skulle i tur och ordning övervaka repetitionsarbetet klockan tre i närmast lägre avdelningar. *Kustoderna* (s. 303, 305). Samtidigt med det sångarne och musikanterna erhöllo nytt och ökat understöd (1631), kommo socknar tvänne nya officiarii-kategorier till del: *librarij* och *expectantes*. De förra motsvara de 1628 icke parœcieberättigade bibliopolæ, vilka samtidigt kunde vara kursorer, men som tydligen härigenom fått för mycket extra arbete. I betraktande av att vissa andra fingo intet, syntes kanske ock följande lön för riklig: kursorssocknarna, bostad, $^1/_{16}$ av bokpriserna, ofta kontanta bidrag. Librarij skulle försälja till alumnerna de från konsistoriets tryckeri utgångna arbetena. Expectantes voro dels de ordinarie klasselever, som ej blivit utnämnda till något ämbete eller antecknats på de (vanligen 24) sockenberättigade kamraternas lista, dels sådana nytillkomna, som prövades ett kvartal före den slutgiltiga placeringen.[2]

[1] N. 67. UUB. Upps. 2 enligt Broléns beteckning (här s. 174 not 1).

[2] I åtminstone de sex högsta klasserna erhålla dessa rätt till sockengång genom Nova distributio parœciarum, som jag anser förskriva sig från 1631 (jfr V. S. Album s. 43, 131, 134 (20, 64, 65), Mem. publ. s. 55). Emellertid hade 1628 endast logik- och retorikklasserna erhållit vardera en socken som understöd åt proximi (de bästa och bästbehövande), vadan 1631 års nyfödelning mera är en förbättring än ett nyskapande. Sockenförvärvet åt flera kategorier beror huvudsakligen därpå, att de fyra förutvarande (ordin. och e. o.) inom varje grupp vanligen ersatts med tre, vadan officiarieslagen kunnat bliva flera. Nedåt införes den nyheten, att de lägre och någon gång lägsta klasserna erhålla parœcier, vadan ej heller de yngre behövde sakna skolgång på grund av fattigdom. Om avsatt notarie i gymnasiet VDP. (A I 9, 1645 $^1/_{10}$).

FJORTONDE KAPITLET.

Läroverksalumnernas understöd; sociala förhållanden; skolålder; flyttning.

Sockengången, som så innerligt hörde samman med läroverkets viljefostrande verksamhet, motverkade ock — kanske mer än alla andra faktorer — samma institutions ordning och karaktärsinverkan. Endast genom understöd ifrån vissa härför anslagna församlingar syntes skolgång möjlig för flertalet; upphämtandet av samma understöd blev mångas sedliga förfall. Detta nödvändiga litterata tiggeri hade fortgått från den katolska tiden; i Strängnäs' stift och Stockholm nämnes det under 1400-talets första decennier. Följderna motiverade förbud ett sekel senare (av Kristiern II) i Danmark (jfr dess S. O. 1604, 1607), och 1529 beslöts i Örebro, att dieknana icke skulle tilstädias »gå alt för länge på bygden epter theras almuso». I Finland väcktes förslag att i stället genom insamlare skaffa skolorna understöd.[1] På detta eller liknande förslag, om vilket det senare medelsamlandet genom »beddare» till fattighjon i Västerås o. a. orter påminner, återgå uttalanden rörande sockengången i Gustav II Adolfs och prästerskapets skolanordningsförslag 1620.[2] Konungen önskade helst dess fullständiga borttagande men bevekes av prästerskapets farhågor[3] och bestämmer sex mils avstånd från skolan (en dagsmarsch) såsom bortersta gräns vid insamling; från övriga församlingar skulle »Penninger eller Maat wahror» uppbäras och genom kyrkoherden skickas till läroverket. Straff skulle ådömas dem, som återvände för sent till skolan, och rik mans barn finge intet understöd. Inför konungen hade redan tidigt det onda överklagats, och han hade anbefallt stränga medel. Så hade han $^{13}/_{3}$ 1614 bjudit österbottningar, som klagat

[1] Enligt HOLLANDER, a. a. s. 155, 156, Sv. Riksdagsakter I: s. 119. Jfr S. O. 1571. [2] THYSELIUS, *Handl.*, I: s. 3, 11, 31.

[3] Det anser, att sockengångens ersättande av prästers och sexmäns insamlingar skulle alltför mycket förminska hielpen.

över djäknarnes framfart och utpressningar, att de skulle taga en sådan »wijd hufwudet, och i hächteht förwara»; han skulle sedan »så warda afstraffat, at andra skola bära fara ther wijd.»[1] Klagomålen, stundom höjda av lokalpatriotiska grunder,[2] och olägenheterna fortfara; konungen vill 1624 upphäva sockengångsrätten och ålägger befolkningen sex öre personlig avgift. Prästerskapet, som afrått från bestämmelsen, kan i sina senare upprepade yttranden om sockengången ej tillstyrka dess borttagande. Scholares Wijburgenses o. a. anhålla att återfå de socknar, skolan haft av ålder, eljes nödgas de övergiva de påbegynta studia;[3] ännu S. O. 1649, Laurelii förslag till K. O., S. O. 1693 och 1724[4] bibehålla den med vissa modifikationer. Gustav II Adolfs insats inskränkte sig sålunda huvudsakligen till att visa den framtida riktningen för en förbättring. Även i Västerås' stift följdes i verkligheten (liksom i kyrkoordningsförslaget 1619 och i Rudbeckii kyrkostadgar) paragrafen från S. O. 1571 om bibehållandet av »then sedhen, som her j Riket aff ålder warit haffuer at dieknar löpa soknar.»[5] Behovet därav framhålles bl. a. i Rudbeckii och kapitlets anhållan till drottning Kristina (1646 $^{12}/_{3}$) att »wnna wår Wngdom i skolan och Gymnasio (: som ähre wedh pass store och små öffuer — 300 personer:) sine Liffs medel och Vnderhåldh, som ähr Socknegångh, effter the inga (: Några fåå vndantagandes:) andre medel haffua at Leffua vtaff, än af den Eleemosyna som them geffs på bygden aff almogen». Regeringen tillåter sockengång och inser dess vikt, »så frampt där någon frequens blifwa skall» ($^{10}/_{4}$, $^{16}/_{7}$ s. å. [III (15); E. IV. VGB.]). Emellertid ser ock Rudbeckius det berättigade i Gustav II Adolfs önskemål och följer hans anvisningar till en viss grad. Så uppmanar han redan å synoden 1621 $^{7}/_{9}$ de längst bort boende prästerna att »förehålla» sina sockenbor, det »dhe wille bära mz sigh till kyrkian then deel som Terminarij skole haffua såsom thet nu skeer uthi Upsala stifft, att Terminarij måtte komma desto förr igen till sina studier». Han manar ock till uppoffring (1628 $^{6}/_{7}$

[1] N. 67 (12 b). UUB. Om utländska missförhållanden vid sockengång jfr t. ex. Th. Platters och B. Lengz' självbiografiska arbeten. Sockengångsbrev, HALLGREN, a. a. s. 154 o. f., KARLSON, a. a. IV: s. CXXXVI o. f.

[2] Så önska Borås' borgare blott understödja sin egen skolas alumner (1638 $^{22}/_{2}$. Sv. Eccl. Handl. 1600—1649. n:o 184. (Prästeståndets arkiv). RA. S. d. klagomål över minskade kyrkotionden samt stadga däremot).

[3] Aug. 1630. LEINBERG, *Handl.*, I: s. 370. Om överfall: a. a. s. 349 o. f.

[4] WALLQUIST, a. a., flock 4: s. 485 med hänvisning till statuter av 1624, 1696, 1698, 1699. Utdömes i förslag till gen. cons. eccl. 1649. Jfr THYSELIUS, *Bidrag*, s. 127. Verksammare var kungl. cirkuläret $^{6}/_{11}$ 1780.

[5] Kyrkoordn: I: s. 161, jfr a. a. I: s. 554, II: 1: s. 463. Följ. citat: III (15) VGB.

VDP.): I Sala »Bleffue Socknemennerne förmanthe aff Dn. Episco[po] att the wela wara wälwillige emot socknediäknarne».

Vad en dylik påsepilt kunde förvärva, framgår delvis av Örebro Rådstuguprotokoll 1617 $^{24}/_{1}$ rörande ett överfall, för vilket en Örebrodjäkne var utsatt. Denne »kom wtaff sinne socknar, gick och ledhe hästen, uppå hwilcken diecknen hadhe lagdtt mathen wthi Tuå säckar.» En drucken knekt missfirmade och slog honom och tog »then Enna Säcken, wti huilcken war kött 3 $^{1}/_{2}$ ℔, bröd $^{1}/_{2}$ ℔ Ithem lijus 5 m.» En annan djäkne hade erhållit fårbogar.[1]

Inför en sådan skörd kunde Rudbeckius ej i denna fattiga tid avlysa sockengången. Och dock måste han hava lidit av dess vådor, ty alumnerna blevo vittne till mindre uppbyggliga scener[2] och kommo i dåligt sällskap. Långt ifrån alltid förhöllo de sig »Gudeligen och ostraffligen, tuchtigt, nöchtert och beskedeligen», eller »läto påskijna sin Gudeligheet medh läsande och siungande», såsom deras skyldighet var redan då, och såsom den följande Västeråsbiskopen formulerade den (Kyrkoordn. II: 1, s. 468). VDP. tala ofta om Perlemente (gräl), slagsmål och okvädinsord samt om överfall än av, än på eleverna under dessa färder. Så t. ex. (1621 $^{28}/_{2}$) hade två dieknar »gånget soknar uthi Lexand och ther burit sigh illa ått nemligha partet uth somblighestådes almosan, taghit nyklarna aff barnen och gångit sielfue å stad kastat penningarna i elden, när them tyckte wara för ringa, slaghit en ung bonde medh piskan och drifuit honom uth». (Efter probban följde emellertid bekännelse.) En deras kamrat, en Arbogadjäkne, har (1624 $^{18}/_{6}$) så fyllt sitt syndaregister, att han får sitta åtta dagar i probban, skall slita ris i skolan och förvisas stiftets skolor, tills han försonat sig med sin stads borgare. Blott ett exempel må illustrera skolskolk: 1621 $^{7}/_{3}$. En diäkne »hadhe ett halft åår gångit widh Kopparberghet och Perlementat medh Berghmäns drengerna». Han hade där fått »sitta i kistan», kunde nu giva sig till krigsfolket, effter han syntes intet annat till wara dogheligh. Så berättas ock från andra stift, hur djäknar bliva slagna i stället för att få allmosor; en skrämde biskopinnan i Strängnäs till döds, några tände — dock långt senare — eld på skolhuset i Härnösand o. s. v.[3]

[1] KARLSON, a. a. III: s. LVII, IV: s. CXXXIX—CXL. Jfr a. a. IV: s. CXXXV o. f.

[2] Jfr t. ex. KARLSON, a. a. III: s. LVII. Jfr Örebrobeslutet 1529.

[3] LUNDSTRÖM, *Paulinus*, II: s. 234, 328 o. f., KARLSON, a. a. passim., NORBERG, a. a. s. 4 (1713). I Handl. rör. skolväsendet i allmänhet., RA. berättas (2: Strängnäs), hur djäknar slogo bonddrängar med störar; en dräng kastade en sten i tinningen på en djäkne, så att han dog. Under sådana färder frodades öknam-

Utom dessa understöd, som eleverna vanligen uppsamlade själva i socknarna, lämnades ock medel direkt till läroverket ifrån landsbygden och staden, vadan den sedliga faran här var ingen. Därjämte vunno särskilt de längre komna eleverna ekonomisk hjälp av läroverkskassans besparingar eller pliktpengar samt av förmögna eller emot skolan tacksamma givare.[1] De äldre välmeriterade alumnerna tillätos behålla eller nyförvärva de bästa församlingarnas avkastning, även sedan de för studier avrest till utlandet eller Uppsala. Vanligen erhöllo de ock gångedagspengarna, vilka kunde utgöra en jämförelsevis riklig tribut.[2] Sju av dessa längstkomna Studiosi erhöllo dessutom enligt kandidatkollegiets statuter var sin bönedagskollekt från ett prosteri, om de studerade en inom vardera av följande ämnesgrupper: 1) logik och eloquentia, 2) matematik, 3) etik och politik, 4) fysik och medicin, 5—7) teologi med antingen grekiska, hebreiska eller historia (s. 187). Tre prosterikollekter och socknar tillföllo tre *Candidati*, d. v. s. de, som kvarstannade å gymnasiet eller återvänt från akademien. De sju tjänstgörande *Diaconi* fingo (utom parœcier) vardera två till fyra tunnor säd, vilka emot vissa tjänsteplikter lämnades dem av respektive biskopen, domkyrkan, konsistoriet, domprosten, skolan, gymnasiet och Nosocomium (hospitalet). Vidare fingo sex av dem boningsrum åt sig upplåtna.[3] Även fyra Expectantes (i coll. pietatis) erhöllo bostäder samt någon tunna spannmål av domkyrkan, kapitlet, gymnasiet och Nosocomium.[4]

Mindre bidrag kunde eleverna vinna genom att om morgnarna väcka lärarne och äldre kamrater, påminna de förra, då lektioner skulle börja, springa ärenden etc. En större pecunia förtjänade de mera försigkomna genom att spela komedier, vara informatorer för yngre kamrater i skolan eller ock i enskilda hem. För disputationer kunde de erhålla 8 à 10 daler kopparpengar, varjämte prosterier

nen, ss. penaal, dreffstuut, (VDP. 1630 $^{14}/_{4}$) animal tricornutum, hornoxar (av cornus, s. 38). Jfr en avskrift av Örebro stadga 1617: B f 5. VGB.).

[1] Därom tala VDP. och Mem. quot. ofta. Så bekom M. Gabriel (Holstenius) 1630 $^{20}/_{12}$ 11 daler til the fattighe diäknarne; prästen i Blusåås giver $^{19}/_{3}$ 1631 1 daler och 1 öre in usum Pupillorum; 1633 $^{22}/_{5}$ få scholares och the fattiga i hospitalet 7 R:dr och åtta dagar tidigare sex R:dlr af Stothollaren her Axell Baneer med anledning av en familjetilldragelse. VDP. (A I 5, 6). Hos WHITELOCKE, a. a. s. 160, 786, avtryckes en böneskrivelse från skaradjäknarne till ambassadören, som reste genom staden. A. a. s. 127, 144.

[2] Så t. ex. levererade Dingtunaklockaren $^{2}/_{7}$ 1640 1 tunna säd (råg och korn), 22 större och mindre kakor samt 2 daler kopparmynt och 15 $^{1}/_{2}$ öre. VDP. (AI 8).

[3] I Coll. pietatis, flickskolan, bokhandeln och över arresten.

[4] V. S. Album s. 129, 130 (63). Jfr här s. 169.

fördelades vid midsommaren bland de terminens disputandi-studiosi, som hade »något godt hopp om sin fortgång i studier». Läxhjälp var nästan obligatoriskt erforderlig i de mellersta och lägre klasserna (betygskatalogen: Bil. s. 76 o. f.); klassläraren själv tillsåg ofta i synnerhet de mindre elevernas läsning utanför schemat, vare sig denna skedde i skolrummet (på lov- och privatläsningstimmarna), i »herberget» eller i lärarebostaden. Duktigare elever njöto eljest inkomsten av att övervaka flera kamraters skrivarbeten, läxtillägnelse och seder. Några sökte förbättra sin ekonomi genom utsträckt privatläsning med gossar, som fördenskull skulle sluta skolgången; de förmanades och hotades med plikt [VDP. (A I 8) 1646 $^{7}/_{6}$]. Under ferierna informerade och predikade ej så få mot ersättning i hem och kyrkor; under terminen fick en och annan tillstånd att jämte liknande uppdrag hava kvar eller erhålla på nytt sin plats på sockengångslistan. Sådant tillstånd gives t. ex. (1630 $^{20}/_{1}$) åt en yngling från Skedvi, om han »lääs med flijt»; han skulle »läsa för» sin kyrkoherdes, f. d. rektor Eric Holstenii, barn (s. 31 not 1). Och då Rudbeckius s. å. ($^{22}/_{12}$) utnämner den främste notarien i högsta gymnasieklassen till amanuens vid domkapitlet mot ett arvode av 90 daler, rum och värme, erbjudes denne ock att »taga» biskopens barn mot fri kost. Sin sockengångsrätt behöll han även men skulle därför understundom opponera samt »höra en Lection» (d. v. s. alla timmar för ett visst läroämne i en viss gymnasieavdelning).

Andra inkomstkällor voro de förutnämnda blomsterfesterna samt sångtågen kring staden och vid begravningar. Så hade en cantus Luciæ i Örebro 1616 inbringat 30 daler.[1] Vid högtidernas förtäckta allmoseinsamlingar följde man säkerligen i huvudsak exemplen från andra orter i in- och utlandet. Enligt Nordhauser Schulordning 1583 skulle bland gatsångarne finnas en sånganförare, en notator samt två med sparbössor och korgar försedda collectores.[2] Att neka »them dödom sin tilbörlighe hedher» ansågs så betänkligt, att en Örebrorektor 1638 avsattes på grund av borgarnes klagomål i detta och några andra obetydliga avseenden.[3] Skolan kunde ock

[1] Karlson, a. a. IV: s. CXLIV. Om senare följder av ovannämnda obehöriga djäkneinformation »kammarvägen» och av avlyst sockengång jfr a. a. IV: s. CLXXXVI o. f.

[2] Vormbaum, a. a. I: s. 387.

[3] Karlson, a. a. II: s. LXXX, III: s. LX—LXIII. Här s. 15 not 3 är nämnt om rektor Herkepä, som skildes från sin tjänst för några obetydligheters skull. Sam. B. Hammarinus, Boses efterträdare i Stockholm, avsattes 1663 från prästämbetet på grund därav, att han skurit ned en person, som hängt sig.

begära jämförelsevis dryga arvoden. Att liksång förekommit i Västerås, framgår (utom av kyrkiostadgarna) blott av det beslut [VDP., (AI 8) 1632 $^{26}/_{5}$], att en ihjälslagen ryttare skulle bekomma »halfua Scholen» och ej hela, såsom begärt var.[1] Rörande förtjänsten av annan sång prisas en musiker därför, att han hjälpt läroverket till mycken discant. I en Brolops bekostnadt från år 1643 upptages bl. a. en avgift åt musicanterne: 16 daler (K. 2 a, s. 43. UUB.). Troligen voro dessa djäknar.

Inkomsterna tillföllo emellertid ej oavkortade eleverna. Av nästan allt skulle läroverket och lärarne hava sin del eller ock fristående avgifter. Till Taxa Paræciarum fingo de mera gynnade sockengångstagarne bidraga genom på förhand bestämda, nog så kännbara kontributioner,[2] som huvudsakligen användes till lönebidrag åt adjunkterna. Vidare skulle (enligt Västerås' kyrkostadgar) »scholemästaren» uppbära av eleverna »Luciæ tijdh liuss», »Gregorii tijdh itt halft lass weedh», »om sommaren een börda lööf och een grääss» eller i vartdera fallet »twå öre». »Tridie parten» skulle han hava »för lijk eller för discant, för spiror» m. m.; av dessa senare åt rektor lämnade avgifter skulle teologie lektor, rector cantus och konrektor dela hälften.[3] Flertalet elever måste ock betala för (vanligen av klassläraren) erhållen privatundervisning. Så kunde hemmet få bestå informatorn kost, logi och värme samt »en sedel så god som 18 daler kopparmynt» (= 10 à 12 tunnor säd).

För såväl lärare som elever var varje understöd välkommet. Priset för ordinär eller bättre inackordering var 3 à 3 $^{1}/_{2}$ mark i veckan pr läsår om 43 veckor, alltså minst 129 mark.[4] Detta var för mycket för flertalet.

Om elevernas ekonomi får man en ganska god föreställning genom (de ofullständiga) uppgifterna i 1632 års examenskatalog rörande fädernas samhällsställning. Bland 202 elever voro präst-

---

[1] I Nyköping, där Rudbeckius talade vid Gustav II Adolfs bår, paraderade skolgossar. Djäknar plägade ock följa kungslik.

[2] V. S. Album, s. 139, 140 (67, 68). VSO. 1628 sectio quarta. VDP. 1630 $^{5}/_{6}$, $^{28}/_{8}$.

[3] Rudbeckii Kyrkiostadgar: Om scholar: 14, 15. KARLSON, a. a. IV: s. XL. Följande citat: ur a. a. IV: s. CCLXXXIV, gäller Örebro 1649.

[4] KARLSON, a a. IV: s. CXXXIV. Sacellanlön: a. a. II: s. LXI. 129 mark motsvarade ungefär 16 tunnor råg. En kappe råg kostade 2 öre (= 50 öre nu), en måltid 2 öre, skjuts pr mil 2 öre. Rudbeckii räkenskaper upptogo en mark eller något mer som dagspenning för arbete å kyrkan, en halv mark till kvinnliga. 1 rdr = 14 mark kopp., 1 dlr = 4 mark kopp., 1 mark = 8 öre. Myntvärdet var emellertid mycket fluktuerande.

män och lärare fäder till 64, jordbrukare till 58, borgare till 43, medan ett tiotal synes hört hemma i välburgna familjer samt omkring 25 i soldat- och hantverkarehem och med dem jämnställda. Listan synes hoppgivande nog i ekonomiskt avseende, men beaktas må, att en präst kunde få leva på en ordinarie lön motsvarande 12 tunnor säd om året, således $^3/_4$ av inackorderingspriset för sonen i staden, och att befolkningen i småstaden och på landet var tyngd av krigsbördor och den allmänna fattigdomen.

De många skolåren och den ofta höga skoláldern voro ekonomiskt mycket tyngande faktorer. *Elevåldern* varierade år 1632 (Bil. s. 76 o. f., 88) i lägsta klassen mellan 5 och 17 år; i högsta mellan 21 och 30. 15 års skolgång och flera var ingenting ovanligt i Västerås' o. a. läroverk vid denna tid. Rudbeckii prästpersonalia samt V. S. Album lämna därom många vittnesbörd.[1] VDP. 1645 $^{22}/_3$ betecknar det som skandal, att en gift person begärde intagas i gymnasium.[2] Dock vore äktenskapet »gott allom», och man borde ej därför repudiceras, vadan mannen hänvisades till universitetet och lovades prästtjänst efter senare specimen ingenii. Först efter faderns enträgna bön vinner (1629 $^{28}/_1$) en 16-åring inträde och föresättes honom bl. a. det villkor, att han skall stanna i »Scholan til thess han kan någhot gott lära». Rudbeckii införda ettårspensa med tätare klassförflyttningar samt den stränga tillsynen och de bättre lärarekvalifikationerna bidrogo även till att minska kvarsittarnes antal och höga skolålder. Stötestenarnas bortskaffande synes emellertid hava föga gagnat åtskilliga lättjefulla och obegåvade element bland alumnerna. Man hjälpte dem ej heller fram oförtjänt (s. 209). Endast c:a 95 »transfererades» vid examen 1632 av 199 i skolans sex (högre) klasser. Blott två gånger tilläts eleven där kvarsittning i en avdelning; ansågs han ej efter tre år kunna följa undervisningen i närmast högre klass, avlägsnades han och plägade liksom skolkarne hänvisas

---

[1] T. ex. Mem. quot., s. 55: A. 1625 in Junio Sequentes sua nomina ad examen ordinandorum professi sunt. Georgius Olaj Dalekarlus [ej Stiernhielm] Näsensis parentibus Agricolis natus Annos 28. Initiatus Literis Hedemoris ibique biennium studuit Arosiæ 14 annos. ubsaliæ annum unum cum dimidio, Arosiæ annum vicissim. En annans, Er. Swen. Scriberi, bana (enl. K. 2. UUB.): Född 1592 i Arboga, tidig skolgång i hemstaden, kom 1613 till Västerås skola, prästvigd 1614, 1616 kollega och rector cantus, 1616 till Wittenberg, 1625 informator, 1628 skolrektor i Hedemora, 1631 matematiklektor i Västerås, 1632 kyrkoherde i Irestad. Jfr om Barchii studietid s. 193.

[2] VDP., AI 8. Missförhållandet med giftermål under skoltiden torde åter hava tilltagit senare. I hvarje fall bestämmes under Laurelii första tid ($^{12}/_3$ 1651), att gifta djäknar skulle genast »removeras».

till att bliva båtsman e. d. Så hade ock skett i Strängnäs vid tiden för Rudbeckii egen skolgång, och Gustav II Adolf hade i sin Resolution önskat, att Generalis omnium Scholarum inspector samt biskopen skulle »afsättie och afwijse» de obegåvade; dessa borde ej »der nöthe bortt sin ungdom och förtäre föräldrarnes kost fåfengt, eller missbruke Christet folckz almose». År 1632 upptagas i Västerås' betygskatalog ett 30-tal såsom tröga och lata, något flera såsom medelmåttor, 12 äro väl flitiga men mindre begåvade, 162 angivas vara välbegåvade och flitiga. Några av dessa få superlativa lovord, medan lägst på skalan stå en »rara avis» och en »nullo ingenio perditus». [Bil. s. 76 o. f.]

Som ett icke oviktigt om än otillräckligt komplement till det, som sagts om de ungas gång genom klasserna och särskilt om uppehållet å gymnasialstadiet, om officiarie- och kandidatutnämningar m. m., må några sällsynt fullständiga elevuppgifter här meddelas (sammanställda mestadels ur V. S. Album). De äro ej valda ur begåvnings- eller efterblivenhetssynpunkt. Jonas Andreæs betyg (för år 1632) känna vi: ingeniosus diligens, optimæ spei juvenis, hvarjämte Rudbeckius upptagit honom och Ol. Laur. Cumbl. (Mem. publ., s. 59 v:o) bland »Scholares diligentes et eruditi».

Jonas Andreæ Noræmontanus.

1630 Exspectant i classis logica.
1631 Cantor i classis mathematica.
1632 Librarius i „ physica
1633 Custos i „ „
1634 Amanuens i „ „
1635 Cantor i „ „
1636 Instrumentista i classis ethica.
1637 Præcentor i „ „
„ Philosopie Candidatus
1638 Theologie „

Johannes Joh. Rudbeckius (f. 1623).

1628 $^{25}/_{6}$ inskriven.
1630 $^{25}/_{7}$ notarius(?) i cl. etymologica.
1631 $^{23}/_{6}$ librarius i „ synt.
1632 $^{23}/_{6}$ notarius i „ „ [Betyg: Ingeniosus diu ægrotavit. Ej uppflyttad].
1637 amanuens i cl. math.
1638 exspect. in cl. phys. et ethica.
1644 prästvigd.
„ adjunctus in coll. sap.

Olaus Laur. Cumblensis.

1630 Cursor i cl. math.
1631 Amanuens i cl. physica.
1632—34 Cantor i cl. „
1635 Instrumentista i cl. „
1636 Precentor i cl. ethica.
1636 $^{24}/_{8}$ Philosophie Candidatus.
„ Avreste han till Upsala.
1637 Notarie i cl. physica.
mars 1637 Återkommen från Uppsala.
$^{11}/_{5}$ 1637, $^{25}/_{6}$ 1639 kallad Theologie Candidatus.
1645 $^{20}/_{8}$ får han efter prästerlig tjänstgöring »låf af Episcopo» att »visitera exteras Acad.» (VDP. A I 9; jfr $^{17}/_{9}$ s. å.)

Nicolaus Joh. Rudbeckius (född 1622).

1628 $^{26}/_{6}$ inskriven.
1630 $^{25}/_{7}$ flyttad till cl. syntactica ss. cantor.
1631 $^{23}/_{6}$ blir i cl. syntactica notarius.
1632 $^{23}/_{6}$ instrumentista i cl. prosodica [Betyg: Ingeniosus].
1637 Cantor i cl. math.
1638 Expect i cl. phys. et ethica.
1641 Custos i cl. physica (men åter överstruken).
1643 e. o. Lect. Eloqu.
1644 $^{25}/_{2}$ prästvigd (Mem. publ., s. 56).

Joh. Georgij Romfart.[1]

1626 $^{12}/_{11}$ inskriven.
1630 $^{25}/_{6}$ custos i cl. rethorica.
1631 $^{23}/_{6}$ libarius(?) i cl. logica.
1632 $^{14}/_{6}$ (är han) aman. i cl. logica. [Betyg: »dilig Ingenuosus».]
» $^{23}/_{6}$ libr. i cl. mathem.
1633 $^{25}/_{6}$ aman. i cl. »
1634 $^{12}/_{8}$ præcentor i cl. mathem.
[1635 $^{5}/_{2}$ ej antecknad.]
» $^{20}/_{6}$ libr. i cl. phys.
1636 $^{22}/_{8}$ cantor i cl. »
1637 aug. instrum. i cl. phys.
» cand. phil.
1638 præcent. i cl. ethica.
» cand. theol.

[1] Den blivande pedagogen, läroboksförfattaren och Åbobiskopen Gezelius d. ä. Blott följande upptages i V. S. Album om Olof Rudbecks (född 1630) skolgång: 1644 $^{25}/_{6}$ librarius i cl. math., 1645 $^{22}/_{6}$ Expectant i physica, 1646 $^{22}/_{6}$ custos i physica, 1647 $^{20}/_{6}$ cursor i physica. Bland bemärkta f. d. Västeråselever räknas (utom flertalet lärare och den nämnde biskop Joh. Gezelius) riksrådet Biörnklou och Dan. Buschovius Elf. (»vår Daniel»).

FEMTONDE KAPITLET.

Läroverkets ferier, fester, lekar.

Omedelbart efter sommarens examen och klassfördelning vidtogo sommar*ferier*. Enligt VSO. 1628 skulle dessa fortvara till S:t Olof. Övriga fritider gåvos vid jul, påsk och mikaelitid. Bestämmelsen om blott en månads sommarlov synes Rudbeckius ej hava kunnat genomföra av förut nämnda skäl och i trots av konungens önskan. Dels därav, att kursorerna ofta erhöllo ersättning för kvarvaro i staden under rötmånaden, dels därav, att inga upptogos såsom inskrivna i slutet av juli och blott få de första dagarna av augusti, dels ock av andra förhållanden synes framgå, att arbetet börjat först omkring den 10 aug. (S:t Lars) eller vid tiden för inskrivningen vid universitetet ($^{12}/_{8}$), samt att ferieplaceringen varit ganska fluktuerande. Vinterterminen torde man sålunda mestadels haft förlagd mellan tjugondagen och påsk (11 veckor), vårterminen: påsk—midsommar (11 veckor), sommarterminen: förra hälften av augusti—mikaeli (8 veckor), höstterminen: mikaeli—jul (10 veckor; s. 217). Läsveckorna voro alltså omkring 40 och ferierna cirka 12. Det av Gustav II Adolf o. a. mycket överklagade »ferierandet», som i S. O. 1611 något minskades, inskränktes sålunda av Rudbeckius till en längd, som närmade sig den nu vanliga. Flera samtida läroverk strävade i samma riktning, om ock variationerna voro många. Endast J. Matthiæ förkortade lovet till hälften av det nämnda veckoantalet,[1] varemot S. O. 1649 föreskrev två månaders ferier, som i S. O. 1724 ökades till fyra.

Även *nöjen* anordnades ej sällan såsom vederkvickande avbrott i det fordrande och långa arbetsåret.

Med fest celebrerades de ungas inträde i skolan. Sådan Introductio hade av ålder firats den 12 maj, sångskaparen Gregorius

---

[1] Jfr HOLMQUIST, *Matthiæ*, s. 120. Ferierna i gymnasiet och skolan voro av något olika längd. Om detaljer jfr VSO. 1628: del I, kap. 8. Läxor (vid vite) gåvos även för ferien (såsom förut enligt S. O. 1571).

den stores dag. I V. S. Album har Eric Holstenius antecknat, att denna högtid icke hållits i Västerås under många år, men att den år 1621, således snart efter Rudbeckii tillträde, upptagits (s. 58) och förlagts till Luthersfesten den 29 maj med sång och gästabud. De 24 nyintagna eleverna sammansköto penningar, vin och öl. 12 tunnor utdruckos av det sistnämnda, som ökats genom de kontanta bidragen eller ur skolkassan. Jämte bröd utdelades fyra tunnor till lika många lektorer och fyra blevo över. En skildring från en något senare tid av en Introduction i »forntiden»[1] utvecklar väl Holstenii antydningar. [Utom rörande sammanskottet äro de senare mera upplysande i meddelandet, att som Modus introducendi användes i Västerås.: Kommen, barn, lyssnen till mig, och jag skall undervisa Eder i Herrens fruktan (Ps. 34: 12).]

År 1628 omnämnes ock, att gossarne solenniter introducerades men då i samband med stadgepromulgeringen och gymnasiefesten vid midsommar. I VDP. (AI 8, s. 75) år 1640 omtalas, att av uppburna pliktpengar gives den 12 mars »10 daler åt Rectori Scholæ Aros[iensis] Scottenio til at kiöpa ööl åt dieknarna». Dagen var ju Gregorii och skälet till spenderingen säkerligen därmed angivet. Festligheter av samma anledning nämnas ock 1639 och 1642,[2] den senare förenad eller ersatt med djäknesång i det fria på skilda ställen i staden, vilket dels avsåg att hylla biskop, lärare och prästerskap, dels insamla medel.

Minst fem år skulle alltså ungdomens skolbörjan hava firats på ett högtidligare sätt under Rudbeckii tid.

Nämnda gymnasiefest hölls, om så ske kunde, årligen den 25 juni och omfattade läsårsavslutning, klassförflyttning, rektorsinstallation (eventuellt), högtidstal, statutuppläsning, lydnadslöften och musik[3]. Även då förplägades de närvarande men på skolans bekostnad. Därom vittnar säkerligen följande anteckning av ene

---

[1] Mskr. U. 1 n:o 11. UUB. Ur biskop Falenii (Åbo 1728—1747) bibliotek. Hans andra hustrus fader, skolrektorn hovrättsassessor Teppati, synes hava efterlämnat skildringen. Jfr Bil. s. 71, 72. Om Gregoriusfester i Wittenberg jfr Spitzner, a. a. s. 25.

[2] Norinus (s. 316) skriver [$^{26}/_{6}$ 1639 VDP. (A I 8)]: »tree mark begärer jagh pro examine et introductione». 1642 $^{12}/_{3}$ är antecknat: »Disponera om små diäkne gossarna som skola siunga om By. een deel till Prästerna, en deel till stadhen, en dell wästanån, en dell på backan. 9 till Prästerna, 2 Bispen. 1 Pastor. 1 twå Lectores.» VDP. A I 8. Jfr Bil. s. 65.

[3] Jfr VSO. 1628: I: VII och V. S. Album, s. 143—146 (68—70). Redan S. O. 1571 hade föreskrivit såsom höffueligit och nyttigt, att rektorsombyte skedde i hela skolans och alla djäknars närvaro.

kapitelnotarien [VDP. (AI 8, s. 65) 1639; $^{4}/_{7}$ eller snart därefter]: »Är Capittlet migh skyldigh för måltijden i then öffre scholan 7 daler kop-p[ar]m[yn]t». Och en annan: »För scholaribus festo gymnasii, tre tunnor malt till öl 18 daler.» Andra källor ställa ännu tydligare sådana inköp i samband med nämnda fest.[1] Trenne skolhögtider om året med traktering ur skolkassan tillät Rudbeckius, enligt Herweghr.[2] De båda nämnda torde vara däri inbegripna. Den tredje åsyftar säkerligen den festlighet, som nämnes blott i en utgiftspost [1645 $^{25}/_{2}$]: It faat ööl gifwit diäknar. die Matthiæ 12 [daler].[3] — Collegium pietatis firade årligen sin speciella högtid den 1 maj. Om dess art lämnas emellertid blott den upplysning (i förordet till en tryckt predikan), att den var sedvanlig samt upptog bl. a. predikoövning av prästkandidaterna och en (av kapitlet betald) predikan av någon lärare eller präst.[4]

Den *komedi* av Terentius, som årligen inlärdes, torde hava blivit uppförd i Västerås; såsom i coll. privatum, Örebro, Strängnäs' och andra skolor, samt varit en högtid för de unga. Endast i två fall omtalas emellertid tydligt skådespel, därav ett icke-klassiskt. Ovannämnda Luthersdag ($^{29}/_{5}$ 1621) »celebrerades» »Nobilis illa Comoedia De Luthero Reformatore» i en av Rektor Holstenius utförd översättning. Och VDP. (AI 8) 1639 (s. 65) mäler: »Then 4 julij lefferat åt M. Johan. Norino för thz han spelade Commedien 6 dlr kopp.». Troligen hade detta skett i samband med gymnasiefesten halvannan vecka tidigare. Nämnde matematiklektor erhåller av Herweghr det eftermälet, att han haft mycket genie och varit väl fallen Comicus, och hava djäknarne under hans anförande med vederbörandes lov fått spela Comoedier. Utom denne och Eric Holstenius märkas följande för komedier verksamma lärare och elever. Konrektor Josef Chærberus utgav 1642 Itt Gudeligit Samtaal, vari Gud för Sanningen och några andra personifikationer omtalar frälsningens väg. Detta var en dramatisering efter en predikan av den helige Bernhard. Ämnet var flera gånger behandlat; däribland i en Jwla Comædia och i Södertäljeskolmästaren Rondeletii Judas Redivivus,

[1] Sådana källor äro bl. a. H. I: 4. VDA. $^{23}/_{6}$ 1641, $^{25}/_{6}$ 1642, juni 1644. År 1638 upptages där: pro concione in festo scholæ 1 [daler]. I F. X: Huse Syner. VDA. (1632 juni): Scholaribus Festo Gymnasij Malt till Ööl 3 tunnor . . . 21 [daler]. Bland utgifter upptages ock: »Rasmus trägårdsmestaren för 10 kransar til festum Virginum 1 [daler]. [År 1633: F. X, Huse Syner; H. I: 4., s. 12. VDA.]

[2] De båda citaten i texten: HERWEGHR, a. a. s. 311.

[3] H. I: 4, s. 70. VDA.

[4] Jfr det s. 171 not 3 nämnda förordet. H I: 4, s. 89. VDA.

som uppförts av hans lärjungar. Måhända uppfördes ock Chærberi bearbetning i Västerås. Matth. Er. Mylonius (Biörnklou) efterbildade i sin ungdom Curtius i ett drama om Alexander den store. Schück, som lämnat denna uppgift (Sv. Lit. Hist., s. 612), antager ock, att Rudbeckius översatt den i Örebro spelade Andria. På brodern, som ägde Frischlini komedier och travesterat hans »Rebecka» för uppförande, kommer man dock kanske förr att tänka. Biskopen hade även i utlandet bevittnat skolskådespel, och hans lärare i teologi Balduin hade uppträtt som tragödisk författare. Även Luther och Melankton hade ivrigt anbefallt uppföranden, och flera svenska biskopar författade komedier. Inom och utom Västerås' stift och särskilt i Arboga hade tidigare uppförts Comedian Tisbe, författad av den mångkunnige rektor Magn. Olai Asteropherus i Arboga (1608—1614).[1]

Av kyrkliga och nationella *minnesfester* firades en under befrielsekrigets och reformationens minnesår 1621, då teol. lektor Laur. Blackstadius den 29 maj talade de anno iubilæo;[2] vidare år 1637, då Rudbeckius höll jubelpredikan med anledning av riksdagen 110 år tidigare i hans stiftsstad samt Gustav I:s befrielseverk och domkyrkans färdigrestaurering. Så skedde ock ofta på regeringens befallning med anledning av segrar och gynnsamma förbund i Tyskland.

Det kyrkliga och borgerliga årets *högtider* voro säkerligen efterlängtade av de unga. Då förenades allmoseinsamling med nöjsamma upptåg och sånger; då hade man helt visst här som annorstädes (och i Örebro hos den allvarlige Rudbeckius Bœse) julbocksgång, tåg av stjärnegossar, majfest i och utom kyrkan med grenar, spiror och sommar i by;[3] vidare även fastlagstokerier, mårtensgås och luciafirande.[4]

[1] Vid Paulini sista synod i Strängnäs bestämdes, att en comedia publice skulle ageras vid följande prästmöte. En lijten andelig Tragoedia om de tre vise männen författades av Hans Olavi (tryckt i Linköping 1635).

[2] Då skulle ock hela landet fira den 21 i månaderna jan., febr. och mars.

[3] Rudbeckii Kyrkiostadgar, Om scholar § 15, omnämna inkomster »för spiror». Rörande dessas plats i kyrkan m. m. jfr KARLSON, a. a. passim.

[4] 5/2 1509 förmanar ärkebiskop Jacob Ulfsson abedissan Katarina i Skokloster att noga tillse, det de lekar, som barnen plägade anställa inom klostrets murar, måtte utföras i all anständighet. Det gällde fastlagsspel. Samlaren 1888, s. 165, 166. Som övliga och önskliga omnämna storhetstidens pedagogiska källor och lexika: lek, idrott och kroppsövning; boll- och kägelspel, fäktning, dans, kapplöpning, ridning, schackspel. [Jfr Joh. Matthiæ: Ratio. Senare: Små käglors eller beenkotors leek (Abr. Alcinii Sciagraphia 1691. U. 1.)] F. d. Västeråsläraren Stiernhielm talar i Bröllopsbeswärs hugkommelse om att spela tärning, wäggpenning, skåthell (säkerligen diskus eller varpa) och klåckare kiägla. Under Rudbeckii tid anklagas en svarvare i »tukthus»-

Utom i den rent adliga och furstliga uppfostran var *leken* skolornas form för ordnade kroppsövningar. Kroppsvård (lek eller gymnastik) nämnes vida mindre i svenska än i utlandets skolor. Nästan överallt gives skolbefrielse två eftermiddagar i veckan, och övervakad lek på bestämda lekplatser är då mycket ofta anbefalld med plikt för frånvaro (liksom även för oseder och modersmålstalande därstädes). S. O. 1571 nämner blott lek på söndagen (och även det eventuellt), men S. O. 1611 och efter den Strängnäs' samt V. S. Leges upptaga bötesbelagd bortovaro från lek (tydligen) under onsdagarnas och lördagarnas eftermiddagar.[1] Övertygande rekommenderar Joh. Matthiæ mångsidig kroppsövning och lek [boll- och kägelspel, fäktning, dans, springande, ridning (samt schack)] för sin adelsskola och stöder sig härvid på Platon, Solon och Plautus. — Så var även i detta avseende antiken (liksom även utlandets S. O. och institutioner) oss en läromästare. Och det kräves inga grundligare studier i storhetstidens pedagogiska arbeten för att finna det oriktiga i de ej sällan i föredrag (om lek) hörda påståendena, att storhetstiden vore för djupt allvarlig och satte sig alltför höga uppgifter före för att anbefalla eller befatta sig med lekar.

Har Rudbeckius, som blott i förbigående nämner kroppsövningarnas nytta,[2] offentligt tillåtit eller påbjudit lek i Västerås? Han hade deltagit i utarbetandet av S. O. 1611, vilken — såsom den förste i Sverige — förordnade om lekplats och gjorde övervakad lek obligatorisk (jfr ovan). I en predikan visade han sin ljusa syn på de ungas lekar (Schück, Sv. Lit. hist., s. 328), och Herweghr

gården för att han gjort »kloot och kagger» samt lockat skolungdomen till att »spela om ööl». 7/6 1645 (A I 8) VDP. S. O. 1649 rekommenderar bollspel och löpning.

[1] Jfr Leges Gymnasij Brunsbergensis: Manuskript i Handlingar rörande skolväsendet i allmänhet. RA. Om notæ för frånvaro från lek i Jena: Herz. Sächs. S. O. 1573, VORMBAUM, a. a. I: s. 604. Om lek jfr t. ex. Brieger S. O. 1581 (VORMBAUM, a. a. I: s. 342), Sorö (två ggr dagl.), Herlufsholms, NYERUP, a. a. s. 34, 39. Såsom Matthiæ stöder sig även Sturm på Cicero, då han livligt anbefaller kroppsövningar och lek. VORMBAUM, a. a. I: s. 708.

[2] »Palæstra» ökar rörligheten och styrkan och skattas därför högt (liksom slöjd = »Mechanica quæ manus informat»), säger han i Conclusio Coll. Logici, s. 287. Den 12/8 1598 lovar en Petrus Erici Montanus, en informator för tre adelssöner, att bl. a. tillse kroppens »wellmågo och sunndheet» (Skolväsendet i Västerås, RA.). Statuterna i Königsbergs, Herlufsholms, Köpenhamns o. a. bildningsanstalter förbjuda att bada i floden, vilket rörande Königsberg synes motiverat av inträffade drunkningsolyckor. J. KOCH, a. a. s. 583. NYERUP, a. a. s. 41. Flera skolmän och S. O. förbjuda emellertid även lek på isen. Så skedde — för att taga ett mindre känt exempel — i Olai Teophili Paræuesis seu Præceptiones (1573; Köpenhamn).

(a. a. s. 359) säger, att han gärna såg »anständig ro» och lämnade andra tillfällen därtill. På ungdomens små högtidligheter var han själv stundom tillstädes och »anság» deras barnsliga nöjen. Om härmed ock närmast avses skolfesterna, vinner dock ett antagande om lektillåtelse i styrka av följande förhållanden: Erasmi Colloquia, som talade barnens språk för barnen och däribland även yttrade sig om lekar, fanns i den dagligen använda boksamlingen i gymnasieskåpet; Rudbeckius valde sådana stycken som Knifvings förebild (här s. 132) att uppföras; långt mer än ramisterna (och bland dem Paulinus), som införde lekar, skattade han antikens tankevärld och institutioner (och därmed säkerligen även dess »gymnastik») såsom det högsta mänskliga; »Diekne- eller Lekeplatzen» omtalas i några urkunder.[1] Större delen av nämnda, annorstädes skolfria eftermiddagar voro eleverna befriade från skolarbete även i Västerås; på lördagen var så fallet redan från kl. 12 (med ett kortare avbrott för endast några klasser), vilket ock talar för ordnad eller åtminstone tillåten lek eller tid därför. Stadgarna eller andra källor giva emellertid ej bestämda vittnesbörd härutinnan, men detta *kan* bero därpå, att man ej ville (jfr V. S. Leges) fortfara med att *tvinga de* elever till bestämda lektimmar, som behövde förtjäna sitt bröd, som voro familjesörjare, eller som närmade sig 30-årsåldern.

[1] En sådan källa är F. X: Huse Syner (redogörelse och historik 1621). VDA. Läget tydligen mitt emot Collegium sapientiæ; enligt MOLÉR, *Trädgården*, s. 67. — Luther ansåg (enligt »Förmaning till borgmästare och råd»), att barnen varken kunde eller borde helt avhållas från att le och dansa. Enligt SAM. COLUMBUS, a. a. s. 255, ansåg ock Stiernhielm, att barnen borde vänjas »till een ärbar frijheet; der af skulle dheras ande mehr upqvickas och doch behålla den gamble Svenska ärligheten».

BIHANG

PERSONREGISTER

[FÖR S. 1—321]

BILAGOR

B I. Schema (med kurser och läroböcker) enligt

Klockan	Måndag.	Tisdag.	Onsdag.
5—½6	Sång: vanligen De Spiritu Sancto.		
½6—6	Repetition med »The Smådrenger» samt granskning		
6—8	Klass II: Etymologi. » III: Syntax. » IV: Prosodi. Allt enligt Melanktons grammatika med däri upptagna »skön clar exempel ex latinis Scriptoribus».	Kretz II: Aisopos' fabler, på latin av Camerarius. Eller ock Mosellani eller Erasmi Colloquier. » III: Terentius eller rena fabler av Plautus. » IV: Vergilius eller ock Melanktons dialektik eller retorik.	Repetition af det, som genomgåtts å motsvarande timmar de två föregående dagarna.
8—9	L e d i g -		
9—10 = »under högmässan».	Aftonvers sättes = latinsk sentens ur Catos Moralia eller någon lat. vers. Composita höres = scripta genomgås med »hoparna» III och IV samt de bästa i II.		(Jfr 6—8.) Nya scripta.
10—12	M i d d a g s -		
12—1	Koral- och körsång jämte undervisning		
1—2	Bibel- eller katekesförhör med gramm. förklaring av den latinska texten.		I bibeln (»hop» IV); i katekesen »alment».
2—3	Läxöverläsning under custos' uppsikt.		(Jfr 6—8.)
3—5	Kl. II. Aftonversen läses och behandlas grammatikaliskt. » III och IV: Erasmi de civilitate morum och Joachim Camerari Præcepta morum.	Kl. III och IV: Ciceros De officiis och Epistolæ familiares.	(Jfr 6—8.)
5	Alla få en latinsk vers eller sentens till läxa. Sång. Bön. Förmaning,		

S. O. 1571 [närmast för de 3 högre avdelningarna].

Torsdag.	Fredag.	Lördag.	Söndag.
Morgonbön. Bibelläsning.			Ottesång.
och rättande av deras skriftliga hemuppgifter.			
Hela dagen lik måndagen.	Som å tisdagen.	Som på onsdagen.	
h e t.			
(Se ovan.) Halva elevantalets scripta.			Högmässa.
r a s t.			
i musikens elementer.			
(Se ovan.)	= tisdag.	Bibel- och katekesrepetition. Förhör av officia ecclesiastica, Lecsor och annat.	Eventuellt: Lek eller annat pro recreatione.
(Se ovan.)	= tisdag.	Aftonsång.	Aftonsång.
(Se ovan.)	Som tisdag. Dock ersättes aftonversen med repetition af Paradigmata efter Donaten.	Lov.	De små förhöras i lilla katekesen. I musik undervisas i synnerhet de »icke mykit öffuade». Temasvenska utdelas till måndagen och tisdagen.
att »wel öffuer läsa lecsorna».			

U I—III. Löner och privilegier för Västerås' läroverk.[1]

U I. Joh. Rudbeckius och domkapitlet till Gustaf II Adolf. (Våren 1622?)[2]

Then Stoormechtigha höghborna första och herra. h. Gustaff Adolff, Sweriges, Göthes och Wendes etc. konung, wårom Alra nådighasta herra och konung, Gudz Nådh, samt all andeligh och lekamligh welsignelse genom wår frelsare Jesum Christum, nw och altiidh trolighan önskandes.

Stoormechtighe Alranådigheste konung, wij E. K. M:z troplichtighe undersåtare, som äre widh Westerås schola och Domkyrkia, giffue E. K. M. underdånligha tilkenna, at bådhe Dom-

---

[1] Lönevillkoren för präster och lärare i Västerås »uthi Kon. Johans tijd» stodo i ett idealiskt skimmer hos kyrkans män i samma stad vid storhetstidens början. Hertig Karls försäkringsbrev 1595 [original i III (15) VGB: avskrift i E:I, 1. VDA.] säkerställer något minskade inkomster, men »nu i Kon. Gust. tijd» hava viktiga delar härav tagits av fogdar och hovfolk. Man förbiser, att så ock skett långt tidigare. Bönebrev ställas av biskop Bellinus till Gustav II Adolf och Oxenstierna (Västerås konsistorii und.skriv. 16 · ·—1695. RA.; N. 1901. UUB.); något förbättras villkoren genom det underhållsbrev, den nyvalde biskop Rudbeckius erhåller 22/7 1619 (Sv. Eccl. Handl. 1600—1649. RA.). Först dennes insatser, auktoritet och enträgenhet framkallade en lång serie förläningsbrev, vilka ej blott voro löftesrika såsom »i Johans tid» utan ock åtlyddes. En sammanfattande böneskrivelse av Rudbeckius meddelas härnedan i sin förra del: den senare delen i löneförslaget går nästan ordagrant igen i det i dubbel mening kungliga svaret, som plägar kallas gymnasiets fundationsbrev (U II). Jfr Hall, Rudbeckius I: s. 15 o. f., 139, 146, 148. Holmquist, Domkapitlen s. 42.

[2] Enligt original i Västerås konsist. und. skrivelser 16 · ·—1695. RA. Avskrift i N. 1901, s. 35 o. f., UUB., i vilken slutet emellertid är något olika den förstnämnda urkunden. I Handl. rör. sv. kyrkan och prästerskapet. RA. finnes en lönehistorik, som tydligen är nedtecknad före 1623, och som torde varit Rudbeckii koncept.

kyrkionnes och wårt uppehelle, är nw på näghon tiidh så affkortat och förminskat, at kyrkian myckit förfaller, och wij theslikest lidhe stoor fattigdom, at wij nödgoms therföre öffuergiffua wåra tienster, och sökia oss annor rwm, ther wij kunne haffua wår uppehelle. Bidie förthenskul ödhmiukelighan, at såsom E. K. M:t uthan twiffuel jw gerna wil, at Gudz ord och bookligha konster, och therföre kyrkior och scholar, medh theras personer, så wäl här i Stifftet som annorstädhes skola uppehållas, E. K. M. nådighast wille ther til förhielpa, at huadh som på en kort tiidh är här ifrå kommit, thet måtte åter komma här til igen, eller annat i stadhen, ther aff wij nödhtorfftteligha kunde wara föresorgde och uppehålne. Sådana E. K. M:z nådigha befordring, warder Gudh sigh sielff wisserligha tilräknandes, och effter sitt löffte bådhe här och i thet tilkommande liffuet rijkeligha belönandes. Och på thet E. K. M:t må kunnigt wara, huadh som allenast på 8. eller 10.åår tilbaka, är oss ifråkommit, giffue wij E K M:t här hoos, thet kortelighan och underdånligha tilkenna.

Först ifrå Domkyrkian äro komne, Skultuna och Sewala kyrketidhender, och haffues nw allenast quar een tönna aff huart kyrkeherberghe. Men effter stifftet är litet, och thet icke högt stigher, kan een sådana stoor bygning ther medh intet widh macht hållas. Eij heller haffua någon Sysloman som andra Domkyrkior: uthan allenast en borgare som therföre ingen löön haffuer, och gör förthenskul huad han om syss göra kan, och han haffuer stunder til.

Sedhan haffuer ock Domkyrkian hafft een sågh och meldeequarn i Skultuna. Then haffuer Messingzarbetaren ther sammastädhes för naghre åår sedhan, om kull rijffuit, och taghit bort all redhskap, sågh och quarnstenar, uthan wedhergelning. Menandes sigh ther wilia settia Messingz bruket: men sedhan honom thet rwmet intet behaghade, haffuer han taghit sigh itt annat rwm, better upp, och thetta står nw obruklighit. Ther aff stå nw Domkyrkiobalkarna oteckta och myckit förfalla.

Til thet tridie äro ock näghra tompter taghne under Slottet, uthan någhot Konungzlighit breeff, huilke somlighe haffua warit testamenterade under kyrkian, somlighe för kyrkionnes eghna

peningar köpte, som breff ther på uthwiisa: på huilka kyrkionnes personer haffua boodt, eller kyrkian fått ther aff then tomptöre som ther aff går sigh til hielp.

Til thet fierde, haffuer ock kyrkian hafft eghen byggemestare, muremästare, Smedh, Snickare och glasemestare, en aff huart Embete, frij för stadzens tunga och uthlagor. huilka hon än wälbehöffuer, om hon skal rett wara widh macht hållin.

Sedhan ifrå Biskopen äro komne Broo och Biörskoghz kyrkiotiender jtem tw heman Canike Lundby benembde hart widh stadhen, ther han hadhe sin awel, huilke sedhan haffua leghat ödhe. jtem een liten öö, biskops lindöö, ther han haffuer kunnat haffua ett stycke eng; och en hest eller twå gåendes.

Præpositi Embete är förlagdt, och ther ifrå Hobbo, Tilbergha och Konungzåra kyrketiender: Endoch hans tienst och arbete bådhe i capitelet och scholan wäl behöffdes, helst om E. K. M:t såsom wij haffue förnummit, nådighast tencker någhot förbätra Domkyrkio Scholarna, at the må bliffua såsom andre gymnasia i annor land.

Ifrå Kyrkeheerden äre igenkallade, Fernebo, S. Jlians, och Haråkers kyrketiender, och haffuer nw allenast Dingtuna igen.

Pænitentiarius som nw är ock Lector Theologiæ, och moste huar dagh läsa i scholan haffuer mist Odenswij. Och itt heman Walby benemd medh een eng. thet hans antecessor hadhe i sin tiidh och hadhe E. K. M:z confirmation uppå, daterat A. 1613.

Scholemestaren, Flettiebo.

Decanus som nw är conrector och läser i scholan. Kijla och Kumla, och haffuer nw intet meer än 30. tönnor sädh aff slottet.

Thetta föruthan haffua the ock mist the tree små Sochnar som the haffua haft frii under Capitelet, Skäricke, Hobbo och Balung aff huilka the haffua ock hafft någhon liten inkomst til hwset.

Hospitalet haffuer mist Barkarna och Skedwii.

Thetta är alt på 8 eller 10 åårs tiidh, somt nw nylighan

oss ifrån komit, thet wij E. K. M:t underdånlighan giffue tilkenna, och ther hoos ödhmiukeligha nw såsom tilförenna bidie, at E. K. M. åter wille nådighast ther til förhielpa, at thet måtte komma här til igen, eller annat ther aff wij nödhtorffteligha kunne uppehålne warda. Gudh then Alrahöghste warder E. K. M. thet rijkeligha belönandes. uthi huilkens Guddomligha beskydd wij E. K. M. samt hela thet kungligha hwset, till longwarigh helsa, samt itt rolighit och lyckosamt regemente ödhmiukelighan och trolighan befale.

E K M:z
underdånighe och troplichtighe
undersåtare.
Episcopus och
Capitulares
uthi Westeråås .

U II. Instiftelsebrevet å Västerås gymnasium.[1]

Wij Gustaff Adolph medh Gudhs nåde Sweriges, Giöthes och Wändes Konnungh, Storfurste till Finlandh, Hertigh vthi Estlandh och Charelen, Herre vthöfwer Ingermanneland. Giöre wetherligit, at såsom wij altidh hafwe låthet oss wara på dädt högsta anläget, at vthi dätta wårt Konungarijke och kiäre Fäderneslandh, motte för all tingh Gudz helga ordh rent och klart, vthan all falsk Bijlhäre warda Predijkat, förkunnat och lärdt, hwilckit plägar förnembligast skee, derigenom, at Kyrkior, Scholar och dess personer, så och *Hospitaler* blifua tilbörligen försorgdhe och wedh macht håldne. Altså hafue wij och nu efter som och wåre Förfäder för oss och wij sielfue tillförende hafue serdeles bref deropå gifvet, och weelat Gudh till ähr, och wåre Undersåthar till bädsta, at Domkyrkian, den Konungslige *Schole* eller *Gymnasium* sampt *Hospitalet* her i Wästeråhs vthi Wässmannelandh, skole wäll hållas och wedh macht blifua, Och hafue wij fördenskull der till förordnat et wist åhrligit Vnderholdh, der wedh det och stadigt och oförandrat blifua skall. Först hafue wij Nådeligen efterlåthet domkyrkian åhrligen till Bygningh och andre nödtorfter tuå tonnor Spanmåll af hwart kyrkie-

[1] Urkunden kallad (å originalets baksida): »K. Gustaf Adolphz breef på Domkyrkiones Biskopens Läsemästarenes etc. inkompst och vnderhold. 1623 d. 25 Martii.» Efter originalet å pergament: I. I: 19. VDA. Avtryckt i Inbjudningsskrift »Till afhörande af... tal... 6 Nov. 1632 vid Westerås Kongl. Gymnasium ... af P. U. BOETHIUS», s. 5—6, BROLÉN. Bidrag I: s. 28—29, samt (delvis) i H. LEVIN, Ur kyrkohist. källor (Sthlm 1908), s. 308—309. Avskrift av Rudbeckii hand: F. X. Breef Copiæ Book, s. 30—31. VDA.

herberge, både af förlänte och oförlänte kyrkietijender, inge vndantagandes i hela Stifftet, hwilcke Sochne männerne skole ware förplichtade at föra till den Ort innan Lagsagu som Sysslomannen begärer, eller gifua therföre peningar så myckit han det åhret der mäst gäller. Desslikest skall och Wadzqwarnen i Skultuna Sochn altijdh lyda till Domkyrkian, såsom och alle Domkyrkones Tompter här i Wästeråhs, af hwilcka må till kyrkiones nytto tagas billige Tomptöre, eller och sigh till bättre fördeel dem försällia, deropå wij tilförende serdeles wårt bref gifuet hafue, För hwilcket alt så wäll som för annan Domkyrkiones Inkompst, Sysslomannen skall wara förplichtadt åhrligen at göra en klar och richtigh Rekenskap, först för Bispen och dee andra kyrkiones föreståndare, och sedan vthi wår Konungzlige Rekninge Cammar, Dernäst skall Bispen hafua till åhrligit vnderholdh, all behollen Kyrkietijende vthi Fharnebo, Romfartuna, Tårtuna och Lundby, alle i Wässmannelandh belägne, Sammaledes sin *Annexan* Lundby, medh dee tu heman Canike Lundby och Röklundha, Såsom ock till Engh och Mulebete Biskops Lindön, som tilförende der vnder legat hafuer. Kyrkioherden skall hafua till åhrligit vnderholdh all behollen Kyrketijende i Dingtuna, i Staden Wästeråhs och af sin *Annexan.* S. Jllians Sochn, Så och det hemanet Rönnebo i Jllians Sochn. Och skall *Pastor* wara förplichtadt hålla en läxa vthi *Scholan. Lector Theologiæ* skall beholla till åhrligit vnderholdh all behollen Tijende vthi Skärike och Skultuna Sochnar och der till förb:de Skärike till *Annexan. Lector physices* skall hafua all behollen Tijende vthi Biörkestad och der till *Annexan* Hobbo. *Lector Mathesios* Barkare behollen kyrkietijende, *Lector Græcæ linguæ* Swedwij kyrkietijende. *Lector latinæ Linguæ et Logices* Hobbo kyrkietijende. *Æconomus Templi*, Behollen tijende i Bärgh och et heman Vpåker i S. Jllians Sochn, som tilförende der till legat hafuer. Wij wele och Nådigast bewillie *Æconomo* för sit stora omak han hafuer wedh Domkyrkian, at han må och skall åhrligen niutha och beholla af Kyrkiones Inkombst dhe Trettije daller peningar som Biskopen och Capittlet hafue tillförende honom *Deputered Æconomus et Consionator pauperum* behollen Kyr-

kietijende i Sewalla, Jtem Boketryckiaren af behollen Kyrkietijende i Lilleheradt, Spanmåll Tijo tunnor. *Hospitalet* skall hafua till åhrligit Inkombst behollen Kyrkietijende i Ihrestadh, Balungh, Kärrebo, Tillbärga och Odenswij sochnar, och der till sine Tompter som dhe nu hafue här i Wästeråhs Af dem at taga billige Tomptöre, eller och dem sigh till fördell medh samma wilkor sällia som domkyrkian sine Tompter af oss efftерlåthit är at försellias, Såssom och nuthe sine heman Önnestadh och Gryta i S. Jllians Sochn, för hwilcken dee fattigas Inkombst, Sysslomannen skall åhrligen göra en richtigh rekenskap, först in för Bispen och dhe andra *Hospitals*föreståndare, Och sedan medh deras witnesbördh och qwittentzier vthi wår Konungzlige Rekninge Cammar. Desse alle förbe[mäl]de kyrkiotijender, som wij Biskopen och Capittels Personerne, *Hospitalet* och flere som förbemelte åhre, nådigast *deputered* hafue, Såsom och deras *Annexer* och hemman, skole dee aldeles otaxerade och frijt behålle för alle vtlagor, som der af gåå bör, ehwadh nampn dhe och hafua kunne: Wij biude fördenskull wåre trogne Vndersåtar, som i föreskrefne Sochnar bygga och boendes äre, Såsom och Landbönderne, at dee deras Tijende och afradh, förssle och fhöre, dijt dem ded innan Lagsagu befalladh blifuer och dee den bädst föryttra kunne. Häremot skall alle föreschrefne personer wara förplichtade, huar och en vthi sit Embete, sigh flijteligen och troligen förholla, såsom dee wele det för gudh, oss och huar Christen Erligh Man, tryggeligen tillsuars wara. Och skall Biskopen et flijtigt inseende hafua medh föreskrefne personer, At dee Ungdomen medh största flijt *Instruere*, At de deras Ungdoms Åhr icke onytteligen förnöta måge Såsom och att domkyrkiones och *Hospitalens* Inkombst må rätteligen anlagdh blifua. Desslikest och hafua opseende medh trycket och Bokförare här i Staden och Stifftet, at icke noget tryckes eller i Boklådan föres, som kan lända antingen wår Christelige tro eller goda seder till förkränkningh, vthan hwadh som af honom och *Capitulo* warder gillat och efterlåthet: Wij biude fördenskull här medh wåre trogne Män Cammarrådh, Ståthollare, Cammererare, Fougdter och *Arrendatorer*, Att dee

icke göre alle föreskrefne personer här emot noget hinder, mehn eller förfångh, vthi nogen måtto. Der alle och hwar vthi sin Stadh hafue sigh fulkombligen at efterrette. *Datvm* Wästeråhs Slott den 25. *Martii Anno Ettusendh Sexhundradhe och på dädt Tjugu tredhie.*

GUSTAVUS ADOLPHUS.

mpr.

U III. Gåvobrev å lektorat i statslära. Uttalande av Gustav II Adolf om smärre skolors skadlighet.[1]

Wij Gustaf Adolph medh Gudz nådhe, Sweriges Göthes och Wendes Konungh, Storfurste till Finlandh Hertigh vthi Estlandh och Carelen, herre vtöfwer Ingermanlandh. Göre wetterligitt, att effter Wij befinne dhe Små Skolerne, som allestädes vthi Städerne kringh om Rijkett här till hafwe waridt vthj bruuk, mehr äre Vngdommen vthj dehres *Studier* och lärdom hinderlige, änn till någon vppbyggelse och forttsettiande. Så hafwe Wij för denne och andre Orsaker skuldh, för gått ansedt, samma små Skoler ödeleggia, och i den Staden igen vpretta några förnemblige Scholar eller konungzliga *Gymnasia*, der vthinnan Vngdommen vthi alla *Scientijs* och *artibus* fullkommeligen kan *Instruerat* och öfwadt warda. Hwarföre medhan ett sådant *Gymnasium* eller höga Schola och vthi Westeråhs anstifftat är, och ther vthi ännu fehles *Lectio Politices et Juris patri*[*æ*] *seu Suetici*, Så hafwe wij nådigst bewilliatt att *Episcopus* der sammastädes må der till antaga och förordna en godh och dughlig Persson, som den *Lectionen* väl och nytteligen förestå kan. Och på dett, den som dijt förordnat warder, desto troligare och flitigare sitt ombetrodde kall och embete skall förestå; hafwe Wij honom nådigst vndt och effterlåthet, såsom Wij och härmed Vnne och effterlåte honom till åhrligitt

[1] Efter original i III (15). VGB. Delvis avtryckt: BROLÉN, Bidrag I: s. 31. Jfr THYSELIUS, Handl. rör. sv. kyrk. I: s. 32; HALL, Rudbeckius I: s. 152. På baksidan skrivet med biskopens hand: Om Lectoris politices underhold Himeta. Rörande de smärre skolorna yppar sig här en principiell meningsskiljaktighet mellan konungen och vissa biskopar. Jfr BROLÉN, a. a. I: s. 32.

Vnderholdh den kyrkiotijenden Hineta b[enämn]dh, som Skolamestaren i Arboga tillförenne hafft hafwer, att han honom medh lijka wilckor såsom andra *Lectores* der sammastädes sitt vnderholdh hafwa, niuta och beholla skall. Wij Befahla fördenskulldh, Wår Landzhöfdinge, Ståthollare, Befalningzmän och *Arrendatorer* att dhe icke giöre eller tillfoge her emott någott hinder nu eller frambdehles. Der dhe sampt alla andra wete sigh att efterretta. *Datum* Stockholm den 17. *Decembris* Åhr 1624.

GUSTAVUS ADOLPHUS

(L. S.) mp.

Ö I. Stadgar och förordningar[1]

för Västerås berömda gymnasium och skola, genomsedda, tillökade och gillade av biskop, gymnasielektorer och kollegor samt framlagda i och för K. M:ts slutliga godkännande i april 1628.

DEL I

av stadgarna för Västerås läroverk. Allmänna bestämmelser rörande läroverket.

FÖRETAL.

Om behovet av stadgar.

En lång erfarenhet har ådagalagt sanningen av Aristoteles ord (2 Polit. k. 8.), att allt sker bättre, om det regleras genom lagar, än om det är överlämnat åt människornas godtycke, vilket ej är något säkert rättesnöre. Ty det förhåller sig så, som samme författare säger på ett annat ställe, att lagen är ingenting annat än det från affekter befriade förnuftet, och den, som vill stå över detta, synes därmed vilja stå över Gud själv. Den, som ger människan fritt spelrum, han lössläpper med detsamma även djuret, då i synnerhet lidelse och vrede äro så beskaffade, att till och med den bäste kan genom dem råka på avvägar. Cicero säger på grund härav (De leg. II): »Det är en känd sak, att lagar tjäna till att bereda människorna välfärd och hjälpa

[1] Om titel, original och avskrifter jfr BROLÉN, Bidrag II: s. 3 o. f.; HALL, Rudbeckius I: kap. 8; s. 174 not 1. Övers. vanligen ifrån Broléns urkundsavtryck.

dem att föra ett lugnt och lyckligt liv». »Om de icke funnes», säger Demosthenes i ett tal mot Aristogeiton, »utan var och en hade frihet att leva efter godtycke, skulle icke blott samhället undergrävas, utan det skulle icke ens vara någon skillnad mellan vårt liv och djurens. Ty, om vi se, att några missförhållanden finnas, även där det gives ett ordnat lagväsen, vad skulle icke då bliva fallet, där lagarna äro upphävda eller sådana ännu icke finnas stiftade!»

Då man alltså måste erkänna, att lagar äro näst Gud alla samhällens beskyddare, så har det synts vår högvördige biskop liksom ock de första lektorerna och kollegorna vid detta gymnasium nyttigt, ja, nödvändigt, dels att föreslå vissa nya stadgar, dels att bringa några förut gällande i ett mera tidsenligt skick.

Om någon tilläventyrs skulle vilja frånkänna dessa män denna myndighet och ogilla deras förordningar, så må han veta, att dessa dels äro föreslagna och godkända vid allmänna möten av dem, det vederbör, dels äro grundade på billighet och opartiskhet, så att de förtjäna bifall: om än icke på grund av förslagsställarnes myndighet så åtminstone genom sin rättvisa. De strida ej heller mot fosterlandets lagar eller beröva någon något av hans rättighet och makt utan hålla sig strängt inom detta lycei privilegier och medgivna förmåner.

Om stadgarna nu äro sådana och de dessutom blivit enhälligt godkända och framlagda alldeles som en annan lagenlig överenskommelse, så kan man anse dem lika giltiga som vilket annat avtal som helst. Om de dessutom (såsom vi hoppas) bekräftas å högsta ort, vem kan då frånkänna dem laglig kraft?

För att de lättare må kunna läsas och inhämtas av alla, har man funnit lämpligt att offentliggöra dem rätt och slätt och utan att ingå på de skäl, som vid deras allsidiga prövning varit bestämmande, ty, såsom Seneca säger (Epist. 95), lagen bör vara kort avfattad, på det att de okunniga må lättare kunna behålla den i minnet; den skall bjuda, ej diskutera, den skall framställa sina krav, ej undervisa. Ty det sistnämnda åligger politikern, det förra lagstiftaren.

Det sagda må vara nog. Vi övergå nu till själva stadgarna.

KAP. I.[1]

Om lektioner och repetitioner och deras plats på schemat.

Gymnasiet delas i övre och nedre (högre och lägre) eller i trivialskola och gymnasium.

Trivialskolan.

Förmidd.

Kl. 5. Ett kapitel uppläses ur gamla testamentet på latin, och bön förrättas.

Därefter skola ortografen och syntaktikern, som båda äro kollegor, undervisa i grammatik: under 3 dagar i latin, på den fjärde i grekiska.[2] Retorn undervisar i retorik.

Kl. 6. Kollegorna i etymologi och prosodi undervisa i grammatik; logikern i logik.

Kl. 7. Kollegorna och etikern undervisa i teologi under teologie lektorns överinseende.

Kl. 8. Alla sändas hem för att läsa över och repetera.

Kl. 9. Alla klasser övas i stilskrivning.

Kl. 12. Kollegorna och sångföreståndarne undervisa och öva i musik. Men på det att det icke skall bli trängsel i nederskolan, sjunga de lägre klasserna tre dagar psalmer och de övre tre dagar koral. Figurata skall övas i högre skolan.

Eftermidd.

Kl. 1. Ortografen undervisar i elementen av aritmetik och geometri i de lägre klasserna, matematikern det övriga i de högre klasserna.

Kl. 2. Tillämpande förmiddagens teoretiska undervisning hålla korrektorerna och kollegorna latinska och grekiska övningar.

[1] Västeråshandskrifterna börja först här.

[2] Denna sista bestämmelse kan ej gälla ortografen. Men väl retor. Jfr schemat: Bil. s. 58, 59! Om figurata (nedan) jfr Hall, Rudbeckius I: s. 251.

Kl. 3. Privata repetitioner anordnas genom privatlärare och genom från de högre klasserna utvalda elever.
Kl. 4. Var och en repeterar offentligen, vad han gått igenom klockan 2.

Gymnasiet.

Förmidd.
Kl. 5. Ett kapitel uppläses på grekiska ur nya testamentet, och bön förrättas.
Därpå skall lektorn i grekiska undervisa i grammatika: de första två dagarna teoretiskt, de övriga två i övningar.
Kl. 6. Lektorn i hebreiska undervisar i hebreiska och besläktade språk, varvid han omväxlande behandlar grammatiska regler och biblisk text.
Kl. 7. Teologie lektorn undervisar i teologi: dogmatik och bibeltext alternerande; det ena året i Haffenrefferus och nya testamentet, det andra i Augsburgska bekännelsen och gamla testamentet.
Kl. 8. Timmen lämnas för inhämtande av andra främmande språk och enskilda övningar.
Kl. 9. Alla hava stilskrivning.
Kl. 12. De i musik mera försigkomna upphöja Guds ära genom religiösa sånger i templet i närvaro av någon bland lektorerna.

Eftermidd.
Kl. 1. Etikern föredrager etik, politik [statslära] och svensk rätt.
Kl. 2. Fysikern undervisar i fysik och därunder hörande ämnen samt omväxlande därmed medicin.
Kl. 3. Eleverna åtskiljas för enskild överläsning och repetition.
Kl. 4. Matematikern undervisar i astronomi, optik, mekanik,[1] geografi, kronologi och historia. När man genomgått ett kompendium, övergår man till ett annat.

Från kl. 5 till kl. 7 onsdags- och lördagsmorgnar uppläses och repeteras i båda skolorna det, som blivit genomgånget på

[1] »Mekanik» är tillagt i Uppsala och Västeråshandskrifterna men ej upptaget i Broléns avtryck. Det finnes ock i Del V samt i Ordo lectionvm.

förmiddagen under nästföregående tvådagarsperiod. Även det, som etikern, fysikern och matematikern hava föredragit, skall åter genomgås, om ock ej allt uppläses ordagrant. Därvid prövas, huruvida lärjungarne rätt uppfattat det inlärda.

I kandidaternas kollegium dessutom:

Förmidd.

Kl. 8. Lektorn i grekiska övar dem i att skriva och tala grekiska.

Kl. 9. Politikern föreläser i statskunskap. Stundom anställas disputationer.

Eftermidd.

Kl. 1. Lektorn i hebreiska behandlar valda stycken i hebreiska.

Kl. 2. Skiftesvis läsa och disputera lärarne i teologi särskilt om predestinationen, rättfärdiggörelsen, Kristus och sakramenten samt andra svårare ämnen.

KAP. II.

Om uppläsning.

Deklamationer hållas i gymnasiet onsdagar mellan klockan 12 och 1. För att övningarna häri icke skola förfela sitt ändamål, må skolans elever men särskilt kandidaterna och [1] de, vilka äro tilldelade de första klasserna [i gymnasiet], växelvis tala över ett ämne, som är föreskrivet av orator. Då deklamation skall äga rum, skola utom orator de lektorer vara närvarande, till vilkas klasser den föredragande hör.

KAP. III.

Om disputationer.

Onsdagar klockan 9—11 äga disputationer rum i skolan i de särskilda klassrummen, icke så mycket för att medelst sub-

[1] Enligt Brolén skulle bl. a. Västeråshandskriften I och Upps. 2 här hava ex. i st. f. et. Jämför man avskrivarnes skrivsätt, finner man anmärkn. oriktig. Men i Upps. 3 står *ex.*, vilket visar, att dess avskrivare läst såsom Brolén.

tila argument utröna lärosatsernas sanning som för att genom de framlagda exemplen pröva respondentens förfarenhet i ämnet och giva övning i dess tillämpning.

Lördagar klockan 7—10 hållas disputationer i gymnasiet av lektorerna i tur och ordning. Lektorerna i filosofi begynna (den förste av dem först), sedan fortsätta språklektorerna, och sist kommer ordningen till teologie lektorn.

Vill någon disputera, skall han åtta dagar i förväg ingiva till dekanen korta och tydliga teser. Om denne godkänner dem, fästas [»spikas»] de på dörren till den övre hörsalen.

I trivialskolan föreläggas ej några andra teser än lärosatser från det område, på vilket man skall disputera, och det helst genom exempel på sätt, som förut sagts.

Till disputationen skaffas opponenter från den klass, varifrån respondenten är, och såväl denne som de förra skola tala och överlägga klart, hovsamt och ur minnet.

Under disputationen bör ej preses smäda opponenten eller avbryta honom med hårda ord vid vite av en mark till fiskus. Är en förmaning till opponenten behövlig, skall dekanen giva sådan.

Varken lektorer eller elever må av begär att lysa med sitt förmenta snille, såvida de icke ombetts, framställa spörsmål till preses eller åtaga sig att försvara opponentens satser, på det att icke någon oenighet eller avundsjuk tävlan mellan lärarne må uppkomma därav.

Om opponenten överskrider hovsamhetens gränser och nedlåter sig till sarkasmer och hånfulla tillmälen, så vare han saker till samma straff.

KAP. IV.

Om examen.

Examen hålles strax efter pingst: först i gymnasiet i närvaro av biskop och pastor eller åtminstone endera, därefter i trivialskolan i närvaro av gymnasiets rektor och teol. lektorn.

De särskilda klasserna examineras på skilda dagar.

Vid slutet av examen skall ett särskilt för ändamålet sammanskrivet tema dikteras, vilket skall av de på avstand från varandra placerade lärjungarne översättas extempore och framläggas för examinatorerna.

I gymnasiet skall i synnerhet bland kandidaterna och dem, som blivit tilldelade de översta klasserna, var och en framlägga för examinatorerna ett tal, som han själv sammanskrivit och offentligen hållit.

Dessutom bör var och en uppvisa de teser, över vilka han det året offentligen disputerat.

Under det att de allmänna övningarna pågå, får ingen undervisa privat. Gör någon det, skall han böta 1 daler till fiskus. Gör han det oftare, fördubblas straffet.

Är en lärare frånvarande av giltig anledning, skall hans närmaste medlärare fullgöra hans skyldigheter: ortografen inträder för etymologen, syntaktikern för prosodikern, retorn för logikern, græcus för fysikern, matematikern för politicus, hebræus för theologus. Och skall han uppehålla sin kollegas timmar, arbeten och övningar efter sina krafter, på det att ej någon lucka må uppstå i lektionsgivandet.

KAP. V.

Om uppflyttning.

Sedan examen hållits, skola de elever flyttas från lägre till högre klasser, vilka anses hava gjort sådana framsteg, att de med fördel kunna deltaga i den övre avdelningens arbete. Huvudsakliga bestämmanderätten härutinnan må ligga hos rektor och inspektor [lärare] för den klass, från vilken flyttning äger rum.

Den, som under tre år tillhört samma klass i trivialskolan utan att hava gjort sådana framsteg, att han lämpligen kan bliva flyttad, skall såsom för studier olämplig skiljas från skolan.

Ingen flyttas från trivialskolan till gymnasiet, som ej på ett berömvärt sätt består provet i logik, retorik, aritmetik och latin.[1]

[1] I Västeråshandskrifterna 2 och 1 samt Upps. 3 [i de båda senare i kanten] är tillagt: et Græca aliquo modo.

Den, som i gymnasiet genom försumlighet låtit sina kunskaper i dessa ämnen gå förlorade, bör flyttas tillbaka till trivialskolan.

KAP. VI.

Om funktionärer, som böra tillsättas i gymnasium och skola, samt om kandidater.

Sedan flyttningarna ägt rum, tillsättas i de särskilda klasserna funktionärer, nämligen två notarier, som äro lärda och flitiga framför de övriga, två försångare, som sjunga väl, lika många amanuenser, som skriva vackert, två kustoder, som äro pålitliga och samvetsgranna, och som skola anteckna dem, vilka göra sig skyldiga till förseelser; så förordnas ock två kursorer, som utmärka sig för snabbhet och lämplighet att uträtta ärenden. Utnämningen tillkommer skolans rektor tillsamman med konrektorn och kollegan för varje klass i nederskolan och avgöres i närvaro av gymnasiets rektor. Denne åligger samma skyldighet för gymnasiet och utföres den i närvaro och med samtycke av biskopen eller i hans ställe domprosten eller poenitentiarien.

Till kandidater skola de utnämnas, vilka genomgått den filosofiska kursen och språkstudierna i gymnasiet och gjort det icke på ett vårdslöst sätt utan så, att de med fördel kunna utnämnas vare sig till en lärareplats i skolan eller till det heliga prästämbetet eller skickas till akademien för att fortsätta sina studier, och dessutom utmärkt sig så i hörsamhet och goda seder, att deras lärare ej hava något övrigt att önska i avseende på dem. Bestämmanderätten härvid tillkommer biskopen och hela konsistoriet.

Har någon av tjänstemännen avgått från skolan mellan examina eller blivit försumlig, skall av klassens inspektor en annan insättas i hans ställe.

KAP. VII.

Om gymnasiefesten.

En gång om året, den 25 juni, hålles en gymnasiefest. Efter ett musikstycke såsom inledning håller en lärare högtidstalet över något lämpligt ämne. Därpå uppläsas stadgarna och ungdomen uppmanas att noggrant efterleva dem, varvid överste notarien utropar följande sentens: »Lag utan efterlevnad är som en klocka utan kläpp. Därför bör stadgarnas efterlevnad ligga rektorerna om hjärtat.» De övriga notarierna svara då med hög röst i hela skolans namn: »Vi lova obrottslig lydnad och vördnad för lagar och lärare.» Därefter faller musiken in med något passande stycke och avslutar akten.

KAP. VIII.

Om ferier i skola och å gymnasium.

Gymnasiet och skolan avbryta sin verksamhet fyra gånger om året: vid påsk, Petri Pauli [29 juni], Mikaeli och jul med hälften av ferierna före och hälften efter högtiden. Den del av gymnasiet, som samlar till sitt uppehälle i socknarna under förra delen av fritiden, bortskickas fyra dagar före högtiden, och den del, som vandrar under den senare hälften, tre dagar efter högtiden. Motsvarande kontingenter i skolan sändas: den förra två dagar före, den andra (liksom motsvarande å gymnasiet) tre dagar efter högtiden. — I skolan förrättas upprop åtta dagar efter högtiden men å gymnasiet först på den tionde dagen. Detta dock ej vid Petri Pauli, då ferierna utsträckas till S:t Olof.[1]

KAP. IX.

Om gymnasiets lärarekollegium.

Varje lördag har gymnasiekollegiet sammanträde mellan klockan 12 och aftonsången.

[1] Upps. 2 har i kanten tillagt skyldigheten att under ferien inlära det under föregående termin åhörda. Jfr del III, kap. VII. Så ock S. O. 1571.

Den, som blivit kallad i laga ordning men ej kommit tillstädes, böte en didrachma [1].

I kollegiet avhandlas målen mellan eleverna på latin.[2]

Om någon tager emot en gåva, för att han skall gynna endera parten, skall han återställa den och gälda dess tredubbla värde till fiskus.

Alla förseelser, som böra straffas med stryk eller relegation, skola behandlas i kollegiet; eljest är domen ogiltig, och den, som avkunnat den, ådömes en dalers böter. Vid strängare kroppsstraff (flagellatio) tvingas den skyldige att kläda av sig för att bliva gisslad på bara kroppen vare sig av rektor ensam eller av hela eller någon del av skolan.

Sedan målet blivit tillräckligt utrett och från alla sidor skärskådat, skall röstning verkställas i konsistoriet enligt den ordning, preses bestämmer, och skall början göras med de lägre.

Om icke alla komma överens om samma utlåtande, så att tvist undvikes, så må det avgöras genom majoritetsbeslut, såvida ej minoriteten protesterar.

Ingen må underskriva kollegiebesluten i en annans ställe. Skulle sådant likväl inträffa, är domen ogiltig, och den skyldige böte 10 daler.

Missbrukar någon gymnasiets sigill till att stadfästa, vad som ej blivit i konsistoriet beslutat eller ock i en angelägenhet, som rör honom själv, blive han ärelös.

Den, som åt andra meddelar sådana konsistoriets beslut och överläggningar, vilka bort hållas hemliga, må efter kapitlets dom strängeligen straffas i förhållande till ärendets vikt.

KAP. X.

Om boktryckeriet.

[1] Troligen 2 mark (Brolén).

[2] I universitetets konstitutioner av 1606 har Rudbeckius här tillagt: på det de må hava tillfälle att öva sig däri.

KAP. XI.

Om bokhandeln.

KAP. XII.

Om skolhäktet (carcer).

Ett häkte bör vara anordnat. Det får ej av någon kränkas, och ingen må våga att utan tillåtelse rymma därifrån. Den, som bryter häremot, relegeras på ett år. — Den, som är insatt i häktet, skall för varje natt giva åt kursor ett öre, förrän han utsläppes. — Den, som skriker eller dricker i häktet eller på annat sätt uppför sig otillbörligt, han skall kvarhållas därstädes dubbelt så länge, som dömt var.

KAP. XIII.

Om fiskus (läroverkets allmänna kassa).

En kassa bör finnas för allmänna utgifter och för inköp av allmänna förnödenheter.

Den får ej förvaras utom skolan.

Ingen må hos sig behålla, vad som blivit dömt till fiskus, längre än till dagen för nästa kollegiesammanträde, såvida han ej vill gälda dubbelt.

Ingen får använda eller söka använda något ur fiskus till privat bruk. Sker dock så, böte han dubbelt.

DEL II

av Västeråsgymnasiets stadgar. Om lektorer, kollegor och andra gymnasiets tjänstemän.

FÖRETAL.

Om ny lektors antagande.

Ny lärare bör vara känd åtminstone av några förutvarande lektorer och rekommenderad med ett ganska gott vitsord. Förr än han antages, skall han en gång offentligen disputera, en gång hålla tal, slutligen ock i korthet framställa ett brottstycke ur den vetenskap eller det språk, i vilket han skall undervisa. Han skall underskriva kyrkans trosbekännelse, Augsburgska trosbekännelsen, Uppsala mötes beslut, kyrkoordinantian och gymnasiets lagar. Vidare skall han öppet bedyra och bekänna, att han ämnar följa och försvara denna lära och dessa stadgar.

Sedan detta skett och ett offentligt tal hållits, skall han högtidligen upptagas i lärarnes krets. Ingen må antagas till lektor eller kollega, utan att han först, om han enligt tidens förvända vanor lagt sig till med någon uppenbar last i sitt levnadssätt, sin dräkt eller sina seder för övrigt, icke blott lovat att bättra sig utan i själva verket också gjort det.

Om någon upptagits i kollegiet och därefter börjat leva högt och slå på stort i avseende på mat, dräkt eller annat och han blivit varnad tvenne gånger men icke bättrat sig, så skall han böta första gången 10 daler, andra gången hälften av lönen; tredje gången miste han rang och tjänst. Mindre fel må rättas genom varningar och genom i statuterna bestämda straff.

KAP. I.

Om lärares plikter i allmänhet.

Varje lektor skall årligen disputera tre gånger och hålla ett offentligt tal. Den, som underlåtit detta, skall för disputation böta tre daler och för oration lika mycket till fiskus.

Var och en skall före examen hava fullgjort det arbete, som ålegat honom. I annat fall må han undergå av kollegiet ådömt straff.

Den, som varit frånvarande en timme, då han bort föreläsa eller hålla repetition eller rätta skripta eller vara tillstädes i konsistoriet, böte tre öre till fiskus men ett öre, om han kommer för sent, d. v. s. infinner sig efter en halvtimmes förlopp.

För frånvaro en hel dag böte han en mark.

För en vecka — en hel riksdaler (imperial).[1]

Om någon i trivialskolekollegiet felat på något av dessa sätt, straffas han med hälften av ovan angivna böter.

Blott fjärdedelen erlägges, om den felande är en av gymnasiets [= läroverkets] övriga tjänstemän.

Av det, som skall tryckas, bör var och en genomläsa och rätta det, som ligger inom hans ämnes sfär. Ingår något teologiskt spörsmål, må det hänskjutas till teologie lektorn att bedömas. För övrigt får intet tryckas, utan att det blivit överlämnat till kollegiet och där gillats.

KAP. II.

Om rektorerna.

Skolans rektor behåller sitt ämbete för livstid, blott han är flitig och arbetsför.

Om det anses gagneligt, väljes för gymnasiet ny rektor varje år. Synes det nyttigare, förlänges rektorsförordnandet åt

[1] 6 mark.

samme person under flera år, allt eftersom biskopen och kollegiet finna lämpligt.

Skall ny rektor utses, så kan det ske efter examen vid tiden för gymnasiefesten, då det kan anses lämpligt.

Rektor tillkommer att varna försumliga eller på annat sätt felande kollegor. Om han blivit tillsagd av andra och ändå ej gjort det, plikte han en daler till fiskus.

Han bör ock bestraffa felande disciplar.

Den, som blivit varnad av rektor eller anklagad i kollegiet därför, att han ej fullgör sin plikt, men som svarar på ett skymfande sätt eller på grund av varningen orättvist angriper rektor, han skall böta en daler.

Gymnasiets rektor har rätt att sammankalla kollegiet.

Rektor verkställer konsistoriets beslut. Från skolans rektor kan man vädja till gymnasiets tillsamman med två lektorer. Från dessa vädjas till gymnasiekollegiet eller katedralkonsistoriet.

Det tillkommer rektorerna att, såvida ej vädjan sker, döma i mål, där ej relegation eller stryk på bara kroppen kan ådömas.

Den, som vädjar från gymnasiets rektor till dess lärarekollegium, skall giva en mark till kassan, om han förlorar målet. Den, som vädjar till katedralkonsistoriet, böte under liknande förutsättning en daler.

Om rektorerna icke dömt enligt statuterna, eller om de avgivit antingen för sträng eller för mild dom, kan den upphävas i kollegiet; rektor ådömes penningböter, om domen varit vare sig mildare eller strängare, än stadgarna bestämma, såvida han ej visar sig hava efter omständigheterna tillgodosett rättvisans och billighetens krav.

KAP. III.

Om dekanen.

Så ofta som val av ny rektor anställts, skall man även utse ny dekan, om så behöves.

Gymnasiets dekan skall vara närvarande vid alla offentliga disputationer och deklamationer från början till slut. Om något förekommer, som strider mot statuterna, skall han genast återkalla den felande till ordningen. Har han ej varit tillstädes, plikte han en halv daler till kassan. Ävenså skall han, förrän de uppspikas, genomläsa och gilla de satser, om vilka offentlig disputation skall äga rum.

Utan dekanens tillåtelse må ingen varken offentligen eller enskilt sammankalla eller undervisa eleverna eller anställa disputationer med dem.

Om någon disputerar häftigt, oredigt, smädande och utan att följa de dialektiska formerna, skall dekanen säga till honom, vad Plato låter Sokrates säga till Menon: »Vid disputation bör man iakttaga såväl hovsamhetens som dialektikens lagar.»[1] Vare sig självmant eller på uppmaning av kollegerna skall dekanen i kollegiets namn göra rektor föreställningar, därest denne icke gör sin plikt, och anklaga honom för hans tjänstefel.

KAP. IV.

Om kollegiets notarier.

En notarie bör tillsättas, som upptecknar, vad som förekommer vid kollegiets sammanträden.

Förrän han tillträder, bör han avlägga trohetsed.

Han skall alltid först infinna sig i kollegiet; om ej, böte han en mark till fiskus.

Han skall föra räkenskaper över fiskus och gymnasiets övriga tillhörigheter samt redogöra för läroverkets inkomster och utgifter.

Han bör ock skriva det, som skall utgå i läroverkets namn.

För ny rektor och ny lärare bör han förestava den ed, de skola avlägga.

Han må alltid hava gymnasiets stadgar till hands i kolle-

---

[1] Nästan ordagrant efter Wittenbergsstatuterna: Leges collegii . . ., Septima. C. R., X: s. 1014.

giet och på ordförandens befallning uppläsa de paragrafer, mot vilka förseelser blivit begångna.

En gång varje kvartal skall han undersöka lärarnes bostäder. Om han finner, att nybyggnad eller reparation är av nöden, skall han ombesörja, att sådan verkställes antingen genom honom själv eller ock för de medel, som utanordnats åt boställsinnehavaren. Likväl skall förhållandet först meddelas rektor och hans råd inhämtas.

KAP. V.

Om kantorerna.

Sångledarne, d. v. s. rector cantus och hans conrector, skola leda sången i skolan, gymnasiet och kyrkan: rector själv helst figurativ och den andre koralsång.

KAP. VI.

Om körledaren.

Den tredje kollegan skall vara körledare. Han skall i kören se till, att disciplarne iakttaga ett värdigt uppträdande, vare sig de sjunga eller åhöra gudstjänsten, att de stå i ordning och, när så höves, resa sig upp, falla på knä eller böja knäna, att de icke genom skratt, samtal eller annat otillbörligt beteende väcka anstöt utan vänja sig att med största vördnad åhöra gudstjänsten. Densamme skall ock tillse, att eleverna ej ställa till oväsen på väg till eller från kyrkan, att de icke under gudstjänsten intaga de äldres platser, att de icke med naglarna klåfingrigt avskrapa målningen på bänkarna, att de icke under någon lärares frånvaro sätta sig på hans plats, eller att de ej gå ut genom någon annan dörr än den för eleverna bestämda.

KAP. VII.

Om skolans notarier.

Gymnasiets övre notarier böra hjälpa rektor att uppsamla och utkräva det, som eleverna skola utbetala till honom enligt

stadgarna och gammal sed. — Notarierna skola alltid först inställa sig i sina respektive klassrum samt var och en anteckna de frånvarande eleverna; vidare, huru många lektioner, repetitioner, tal och disputationer som hållits i hans klass under varje termin, och huru många som blivit försummade. Renskriven förteckning häröver skall han under edlig förpliktelse överlämna åt rektor och biskop vid examen.

Notarierna må även hjälpa sina lärare att rätta de yngre elevernas skripta, i den mån de äro dugliga därtill.

KAP. VIII.

Om försångarne.

Försjungarne börja sångerna i skolan och kyrkan, sjunga före och hålla framför andra sången uppe: de i gymnasiet i figurativ sång, de i skolrektorernas avdelningar i koral, de i kollegornas klasser vid upptagning av psalmerna. Ur deras krets utväljas jämväl Versicularii och Lectores. De hava icke rätt att »gå socknar» under den första delen av ferierna, så att de för musikens skull må kunna vara med vid alla högtider.

KAP. IX.

Om amanuenserna.

De översta amanuenserna skola tillhållas att skriva, vad biskop eller rektor för sådant ändamål överlämnat åt dem. Var och en av de övriga skrive, vad vilken lärare som helst i hans klass uppdragit åt honom.

Ävenså skola de tillsamman med försångarne och kursorerna klockan 3 e. m. växelvis repetera i de närmast lägre klasserna det, som blivit genomgånget kl. 5.[1] Hinna de ej med detta, skola deras ställföreträdare hjälpa dem.

---

[1] Upps. 2 har ändrat i margen till klockan 2. Bil. s. 56 not 1, 2.

KAP. X.

Om kustoderna.

Av kustoderna skall den ene vara dörrvaktare i skolan, den andre i kyrkan, och mellan dem skola kor- och skoldörrarna fördelas så, att den ene bevakar den förra, den andre den senare. Skolkustoderna böra anteckna de i skolan felande och på rektorernas begäran uppläsa förteckningen över dem. Kustoderna för koret och kyrkan skola anteckna dem, som begå någon förseelse i templet eller på gatan och likaledes angiva det för rektorerna.

Dem åligger det ock att anteckna dem, som dricka på krogar eller spela kort eller tärning.[1]

Med undantag av timmarna 11—12 och 5—6, som äro avsedda för frukost och middag, skola skolkustoderna var och en på sin dag oavbrutet utöva uppsikt från dagbräckningen ända till skymningen eller om vintern till klockan 8. De skola även noggrant uppskriva dem, som begagna modersmålet.

Om fönster, pulpeter, bord, ljusstakar, bänkar eller något annat i skolan blivit sönderbrutet och kustoderna antingen icke veta eller ock förtiga, vem som gjort det, skola de själva lida straffet och ersätta skadan.

Rektorerna efterfråge varje vecka, om något och genom vems förvållande något blivit skadat eller sönderbrutet.

KAP. XI.

Om kursorerna.

Högsta klassens kursorer skola alltid vara närvarande i katedralkonsistoriet under sammanträdesdagarna, böra i ordförandens namn kalla till konsistoriet samt på hans uppdrag inneslutа i eller frigiva ur häktet.

Den, som våldfört sig på en kursor, som är stadd i offent-

---

[1] Har saknats i förebilden till Upps. 2.

lig förrättning, skall strängeligen straffas allt efter förseelsens storlek.

Av dem skall den förste alltid ledsaga biskopen, den andre pastorn, den tredje rektorn, den fjärde teologie lektorn, när de gå till eller ifrån kollegiet, templet eller gymnasiet. Av de övriga kursorerna skall var och en vederbörligen följa sin lärare.

KAP. XII.

Om vikarier för funktionärerna.

Då de ordinarie funktionärerna av någon anledning äro frånvarande, skola vikarier uppehålla deras befattningar och utföra deras åligganden. Om de ordinarie bliva borta en längre tid, må vikarierna efterträda dem i tjänsten och få deras lön, om ej andra lämpligare finnas.

DEL III

av Västeråsgymnasiets stadgar.

Om lärjungarne.

FÖRETAL.

Om inskrivning av nya elever.

Den, som begär att bliva elev och önskar komma i åtnjutande av skolans privilegier och förmåner, skall uppgiva sitt namn för skolans rektor för att få det inskrivet i matrikeln. Om denne efter hållen prövning funnit honom vara så försigkommen, att han lämpligen kan vinna inträde å gymnasiet, skall han föra honom till gymnasiets rektor, för att han där må inskrivas. Förrän han immatrikuleras, må han allvarligen lova vördnad och lydnad för lagar och lärare.

Ingen får inskrivas utan att hava betyg från rektor i den skola, varifrån han kommer, eller, om han är minderårig, från föräldrar eller förmyndare, vilka må giva honom muntligt intyg.

Ej heller vinner någon inträde, varifrån han än kommer, som icke iakttager ett höviskt uppförande och nyttjar en för eleverna passande dräkt.

Om likväl medgivanden skola göras för söner till adel och rika, vilkas klemighet och eftergivenhet icke tillåter en strängare behandling av barnen, må dessa dock alldeles uteslutas från delaktighet i sockengång och understöd, så länge de ej rätta sig efter givna förordningar.

Med den, som vinner inträde, anställes prövning. Den plats, han skall få sig anvisad, bestämmes icke, förrän han stått under prövning ett helt kvartal, så att man kunnat bilda sig ett omdöme om hans kunskaper och seder.

KAP. I.

Om gudsfruktan och gudlöshet.

Om någon befinnes vara gudsföraktande och hädisk i vare sig ord eller handling, skall han utan dröjsmål uteslutas från läroverket, på det han icke må öva ett fördärvligt inflytande på andra och förleda dem till gudsförnekelse.[1]

KAP. II.

Om eder och smädelser.

Överbevisas någon, som är anklagad för mened, straffas han endast av detta skäl med spö och skall dessutom hållas i häktet 8 dagar på vatten och svart bröd.

Den, som förolämpat en annan genom smädelser, skall lida samma straff.

---

[1] Melankton klagar i ett rektorstal 1551(?): »Vi se i närvarande tid, huru nästan hela världen är upptänd av djävulskt raseri och rusar fram mot förskräckliga brott och straffdomar.» 1512 hade rektorn i Wittenberg blivit nedstucken av en relegerad lärjunge, och Melankton själv var 1555 utsatt för mordförsök. »Scriptæ publicæ» lämna talrika ex. på studenternas tygellöshet. (GROHMANN, Annalen I: s. 200 o. f., 219). Mer än annat förbittrade elevernas seder de båda reformatorernas liv.

Om någon av lättsinne och utan trängande orsak svurit i kollegiet eller annorstädes, skall han för 3 dagar inneslutas i cellen.

KAP. III.

Om förakt för Guds ord.

Den, som visat förakt för Guds ord och sakramenten, skall relegeras ur skolan.

Har någon varit borta under gudstjänsten utan trängande skäl och antingen druckit eller haft sig andra nöjen före, skall han straffas med häkte i 3 dagar.

Under gudstjänsten skola alla sitta stilla och andäktigt. Den, som blivit antecknad för att hava uppfört sig annorlunda, t. ex. att hava skrattat, berättat historier, sprungit omkring eller annat dylikt, han skall slita spö eller få häkte allt efter förseelsens storlek.

KAP. IV.

Om olydnad och förakt för överordnade.

Den, som fått kallelse från rektor eller ådömts häkte och icke på bestämd tid infinner sig hos den förre eller inställer sig vid det senare, relegeras på ett år.

Den, som icke rättar sig efter den varning, rektor givit för någon förseelse, som ej är omnämnd i stadgarna, skall sättas i cell 3 dagar och sedan erhålla varning i kollegiet. Bättrar han sig ändå icke, skall han relegeras för 2 år.

Den, som blivit offentligen kallad och icke infunnit sig på bestämd tid, förvisas på 5 år från läroverket.

Den, som blivit relegerad och antingen icke avlägsnar sig eller ock återvänt före den bestämda tiden, må överlämnas åt allmänna ordningsmakten.

Den, som förfördelar sin värd eller någon annan överordnad, skall straffas strängare, än om han förolämpat någon annan, som är honom jämbördig eller underlägsen.

KAP. V.

Om slagsmål och tumult.[1]

Slår någon en annan, så att denne går vanför från platsen och behöver läkarevård, så skall den förre stanna så många dagar i häktet, som den andre är under läkarebehandling, samt skall dessutom betala läkarens arvode. Tvingas den skadade att ligga till sängs, skall skadegöraren dessutom bära mat till honom.

Den, som gått beväpnad med svärd, dolk, bombard eller andra vapen, skall för varje gång innestängas i carcer en hel dag.

Den, som förgripit sig på offentliga byggnader, t. ex. genom att belägra stadens konsistorium eller nedriva offentliga broar, skall ersätta skadan och relegeras för 3 år.

Den, som belägrar privata bostäder, slår sönder fönster eller gör någon annan åverkan, skall hållas i häktet så många dagar, som skadan kan värderas i mark.

Utmanar någon en annan till duell, skall han inneslutas i carcer för 4 dagar. Om han duellerat, skall han relegeras för 4 år. Om den, som blivit utmanad, duellerar med den andra, relegeras han för 2 år.

Den, som sammankallat eleverna och uppeggat dem till tumult, skall ofördröjligen avlägsnas från skolan.

KAP. VI.

Om fylleri, rop nattetid, skörlevnad, lyx och tygellöshet.

Den, som befunnits drucken eller drivit omkring på gatan efter klockan 10 på kvällen sommartiden eller 9 på vintern eller uppehållit sig på krogen eller skränat på gatan, skall härför sitta i häktet en hel dag.

Den, som druckit omåttligt ända till kräkning eller andra vedervärdigheter, skall, när helst det än skett, utom spö och cell även straffas med en dalers böter.

---

[1] Jfr Wittenbergsstatuternas »De Moribus» och samma stads »Artickel der Ordnung». C. R., X: s. 994, 999 o. f.

Den, som nödvändigtvis måste gå nattetid genom gatorna, göre det med lyktor.[1]

Den, som varit borta från sitt rum nattetid, och någon förseelse har gjorts, vartill han kan vara skulden, han må utan vidare kunna anklagas härför i kollegiet.

Om någon i drucket tillstånd begått någon illgärning, skall han lida straff för både denna och fylleriet.

Den, som kränkt en ung flicka eller änka, böte 12 daler och relegeras på 3 år. Den, som haft förbindelse med en lösaktig kvinna, förvisas för 2 år.[2]

Den, som kantar sina kläder med bräm eller bär på bröstet iögonenfallande spännen eller har kläder av annan färg än svart (detta gäller dock ej s. k. ylletröjor), den, som lägger sig till med kläder av siden, helsiden eller oäkta siden (med undantag av det, som sättes under kragarna på rocken) eller av någon ny fason eller på något annat sätt ådagalägger lyx i klädedräkten eller visar lättsinne[3] och vanhedrar sin klass, må vid varje dylik förseelse böta en mark till kassan. Bättrar han sig icke efter upprepade förmaningar, går han förlustig all rätt till sockengång.

Om färg och fason på hattarna, om genombrutna skor och liknande gäller samma stadgande.

De, som på gatorna eller annorstädes bära ytterrocken eller tröjan kastad under endera armen eller icke hava armarna instuckna i rocken, skola slita spö.

KAP. VII.

Om snatteri och försumlighet.

Har någon plundrat en annans trädgård eller gjort sig skyl-

---

[1] Samma föreskrift finnes i de flesta tyska universitetsstatuter från denna tid.

[2] Melankton påbjöd att strängt straffa dem, som dansade med flickor vid de lovgivna festtillfällena. Det var »extra communem harmoniam modestæ saltationis». (De Moribus; qvarta.)

[3] I Wittenberg har Melankton blott från följande synpunkt sett frågan om kläderna: Enligt Guds bud skola vi dölja vissa kroppsdelar. Lång dräkt har alltid burits och betecknat kyskhet. Ej blott kvinnor utan ock ynglingar böra hava kläder, som räcka nedåt över knäna. (C. R., X:s. 997.)

dig till stöld av liknande art, ersätte han skadan och relegeras på 2 år.

Spel med kort och tärning belägges med 3 dagars häkte, för var gång elev blivit därmed förvunnen. Dessutom skall han, vem han än vara månde, giva en mark till fiskus. Bättrar han sig ej, blir relegation följden.

Den, som icke återvänt till skolan vid den för återkomst bestämda tiden, skall böta 2 öre för varje dag, han varit borta. Den, som inställt sig en månad efter skolans början, skall erlägga halva värdet av sin socken, och den, som kommer efter 2 månader, skall alldeles icke få någon dylik [jfr del IV, kap. III]. För nykomna elever, som inställa sig efter skolans början, gäller samma förordning.

Den, som icke inhämtat sin ferieläxa, böte $^1/_4$ av sitt underhåll.

De, som komma för sent, skola slita spö eller varje gång plikta ett halvt öre. Att komma för sent är att ej vara på skolans område, när rektor eller klassens inspektor kommer.

De, som undervisa sina privata disciplar försumligt, skola rapporteras för gossarnes föräldrar och förmyndare, och andra böra åt dem rekommenderas.

KAP. VIII.

Om lögn, förtal och tillåtliga anklagelser.

Den, som givit en annan ett förklenande öknamn, straffas med 3 dagars häkte.

Den, som slår upp ett insinuant plakat eller på annat sätt bemålar väggar, dörrar och andra platser, som äro lätt synliga, för att därmed nedsätta någon, avlägsnas på ett år.

Om någon utspritt dåligt rykte om en annan men icke kan bevisa sin utsago, skall han undergå det straff, som skulle pålagts den andre, därest han blivit överbevisad om brottet.

Anklagelse kan framställas i kollegiet på antagliga indicier. Men kan ej bevisning förebringas, får man varken förut eller

efteråt utsprida dåliga rykten om den anklagade, såvitt man vill undgå det i föregående paragraf bestämda straffet.

Angivaren får del i böterna, om han gått stadgeenligt tillväga vid anklagelsen samt förebringat bevisning och den skyldige ådömts att böta.

Är någon medveten om annans illgärning och icke genast anmäler honom, skall han dela hans straff.

KAP. IX.

Om vinningslystnad.

Har någon orättfärdigt eftersträvat sin nästas gods och icke kunnat bevisa, att han har någon rätt därtill, skall han avstå så mycket, som han ville vinna.

SLUTORD.

Om någon av kollegorna eller skolans tjänstemän börjat vara försumliga i tjänsten och upprepade gånger bryta mot stadgarna, skall han utöver det i stadgarna stipulerade straffet avskedas från sin tjänst och mista sin rang och en annan mera noggrann och skötsam tillförordnas i hans ställe. Är felet ringa och möjligt att rätta, må det statutenliga straffet fördubblas och den skyldige behålla sin plats.

DEL IV

av Västeråsgymnasiets statuter.

Om lärarelöner och elevunderstöd.

KAP. I.

Om gymnasielektorernas löner och arvoden.

Varje lektor skall uppbära den avlöning, Kungl. Maj:t fäst vid hans befattning.

Vidare skall han erhålla bidrag ur förhandenvarande och inflytande gemensamma medel efter biskopens fördelning. Stiftets chef kan ock efter de äldre lektorernas hörande häri göra förändringar efter tid och lägenhet.

Teologie lektorn skall hava 10 daler såsom medlem av konsistoriet samt dessutom poenitentiariens extrainkomster.

Fysikern lika mycket för medlemskap i konsistoriet och, om han varit kollegiets dekan, 10 daler för dekanatet samt de därmed förenade sportler.

Politices lektor även tio daler såsom konsistoriemedlem och, om han varit kapitlets prokurator, ävenså prokuratorslönen.

Matematikern skall hava Barkare och, om han varit kapitelnotarie, 20 daler för denna befattning tillsamman med dess sportler.

Lektorn i grekiska erhåller Skultuna som socken och 10 daler ur sockengångskassan. Vill han även åtaga sig korrekturläsningen, får han korrektors lön.

Lektorn i hebreiska skall innehava Haraker som socken, 10 daler ur sockengångskassan samt dessutom inkomsterna från biblioteket och bokhandeln, därest han vill bliva inspektor för dessa.

En av lektorerna, helst en av de äldre, skall vara rektor. Honom tillfaller gymnasiets sportler och hälften av nederskolans.[1]

KAP. II.

Om löner för trivialskolans lärare.

Logikern skall hava Balungh såsom socken eller 10 daler ur sockengångskassan (taxan) samt dessutom Munketorp för första vandringen.

Rektorn får två socknar eller 20 daler och dessutom Fernebo för första sockengången.

En av dessa skall vara rektor för trivialskolan och i likhet med gymnasiets rektor uppbära hälften av nederskolans inkomster. Den andre skall leda sången och tillsamman med gymnasiets rektor dela de penningar, som inflyta för sång.

Av kollegorna skall den förste även vara vice kantor och hava sockengångsrätt vid andra vandringen eller få 10 daler ur taxan ävensom hälften av östra stadsdelen.

Andra kollegan, som även skall vara körledare, erhåller andragångsrätt i församlingen eller motsvarande belopp ur kassan och hälften av östra stadsdelen.

Den tredje likaledes socken (parœcier) vid andra bidragsvandringen eller 10 ur taxan och hälften av västra stadsdelen.

Den fjärde ävenså parœcier för andra sockengången eller lika mycket ur kassan och hälften av staden från åns västra strand.

Den femte på samma sätt eller 10 ur taxan.

Av notarierna skall man begära förteckning på frånvarande eller på annat sätt felande, och böterna skola utkrävas varje termin, förrän parœcierna utdelas eller bidrag ur kassan eller ersättning för ledamotskap i domkapitlet lämnas.

---

[1] Ur konsistoriets protokoll 5/6 1630: »Rector Gymnasij skal haffua I. alla accidentia aff Gymnasio. 2 pro exitu bådhe aff Gymnasio och Schola. 3. Habebit etiam antingen Eenebären eller Nöttren som the sigh forliijka wille.

Rector Scholæ habebit reliqva in Schola accidentia.» — Det äldre stavsättet bibehålles här för socknarna. Deras omfattning är vanligen nu en annan än då.

KAP. III.

Om underhåll åt gymnasiets alumner.

Gymnasiet tilldelas Älvdalarna [1] och Bergslagen. Dock skall bidrag lämnas till taxan, såsom nedan sägs.

I varje klass skola notarierna först få välja, därefter försångarne, sedan amanuenserna, så kustoderna och sist kursorerna.

Göra lärjungarne svårigheter, då de skola erlägga taxan, skall skolrektorn tillsamman med konrektor och språklektorerna erhålla Tuna prosteri i första omgången, kollegorna i den andra. Vilja eleverna mottaga dem, skola de bidraga till lektorernas och kollegornas avlöning med belopp, som följer:

Tuna prosteri tillfaller högsta klassen.

Notarier och försjungare få:	Tuna och Torsånger	och	skola	erlägga	12	daler
Amanuenser och kustoder:	Kopparberget och Aasbo	»	»	»	12	»
Kursorer och vice notarier:	Wijka och Svärdsiö	»	»	»	12	»
Medsångare och vice aman.:	Skädwij	»	»	»	6	»
Vice kustoder och prokurs.:	Huseby	»	»	»	6	»

Rättviks prosteri innehaves av näst högsta klassen.

Notarier och försjungare erhålla:	Rätwijk	och	skola	betala	10	daler
Amanuenser och kustoder: . . .	Lexandh och Biusås	»	»	»	10	»
Kursorer och vice notarier: . .	Orsa och Elffwedaal	»	»	»	6	»
Medsångare och vice amanuenser:	Mora och Wenian	»	»	»	6	»
Vice kostoder och prokursorer: .	Gagneff och Åål	»	»	»	6	»

Berke prosteri genomvandras av tredje klassen [uppifrån räknat].

Notarier och försjungare: .	Berke och Grenghe	och	giva	i	taxa	6	daler
Amanuenser och kustoder: .	Lijma och Malungh	»	»	»	»	4	»
Kursorer och vice notarier:	Nåås och Flodha	»	»	»	»	4	»
Medsångare och vice aman.:	Norebärgh och Wåla	»	»	»	»	4	»
Vice kustoder och prokurs.:	Skinnskattebärgh och Heedh	»	»	»	»	0	» [2]

[1] Övre Dalarne numera.
[2] Enligt några mskr. 4.

KAP. IV.

Om understöd åt trivialskolans elever.

Nederskolan skall hava socknar i Västmanland.

Logikklassen erhåller Munktorps prosteri.

Notarier och försjungare tilldelas	Kolbäck.
Amanuenser och kustoder	Swedwij.
Kursorer och vice notarier . . .	Ryttheren.
Medsångare och vice amanuenser	Ramnääs och Sura.
Vice kustoder och prokursorer .	Bärgh.
De närmast följande	Sääby.

Retorsklassen får Västerås prosteri.

Notarier och försångare	Dingtuna.
Amanuenser och kustoder . . .	Romfertuna.
Kursorer och vice notarier . . .	Skultuna.
Medsångare och vice amanuenser	Haraker.
Vice kustoder och prokursorer .	Fletieboo.
De följande 4	Barkaren.

Prosodiklassen mottager Sala prosteri.

Notarier och försångare	Biörkestadh.
Amanuenser och kustoder . . .	Möklinta.
Kursorer och vice notarier . . .	Tortuna.
Medsångare och vice amanuenser	Kijla.
Vice kustoder och prokursorer ·	Kumbla.

Syntaxklassen har Irestads prosteri.

Notarier och försångare	Tillebärgha och Sewala
Amanuenser och kustoder	Balungh.

Kursorer och vice notarier . . . Konungsåhra.
Medsångare och vice amanuenser Kiereboo.
Vice kustoder och prokursorer . Engsiöön.

Vid fördelningen av parœcier skall en förteckning på dem, som brutit mot stadgarna, uppläsas. Av var och en skola böterna utkrävas, förrän socknar tilldelas honom.

KAP. V.

Om boktryckaren.

Utom den av kungl. maj:t åt honom bestämda lönen skall han hava fri bostad sig tilldelad av kollegiet och dessutom [1] . . . daler. Han får ej trycka något, som ej blivit gillat av konsistoriet.

KAP. VI.

Om korrekturläsarne.

Korrektorerna skola vara två: lektorn i grekiska och retorn. För varje ark, de rätta, erhålla de en mark och var sitt exemplar av det, de genomsett, samt dessutom Lundby socken vid första bidragsvandringen.

KAP. VII.

Om bokhandlarne.

Även dessa skola vara två. Till eleverna skola de sälja särskilt de i Västerås tryckta arbetena. Utom affärslokal skola de hava fri bostad och dessutom för sitt arbete $^{1}/_{16}$ av de penningar, de mottaga för sålda arbeten. Det övriga skola de på bestämd tid överlämna åt utgivaren. De kunna även på samma

---

[1] Beloppet ej någonstädes utsatt. Enligt Rudbeckii Mem. quot., s. 5 v:o, gavs från år 1621 30 daler. Med denna mening slutar Väst. 2 samt Thyselii avtryck.

gång vara gymnasiets eller konsistoriets kursorer och få härför dem tilldelad ersättning.

KAP. VIII.

Om notarierna.

Själva och med hjälp av respektive kolleger skola gymnasiets såväl som ock skolans notarier anteckna hållna lektioner och dem, som äro frånvarande, samt överlämna förteckning därå åt rektorerna vid premiefördelningarna.

Ävenså skola de terminligen av varje elev utkräva det, som dessa enligt statuterna och gammal hävd äro skyldiga sina rektorer. Själva äro notarierna befriade från sådan avgift.

KAP. IX.

Om försångarne.

Vid fördelningen av de medel, som influtit för sång, skola försjungarne alltid hava en tredjedel mer än de, som sjunga med i samma klass; härvid bör dock ej mycken vikt läggas vid skillnaden mellan klasser och platser.

Likväl skola de översta av dem, som mer än de övriga bidraga vid högtiderna, även erhålla S. Aegidius såsom socken.[1]

KAP. X.

Om amanuenserna.

För varje blad, amanuenserna avskriva för skolans, gymnasiets eller konsistoriets räkning, skola de erhålla ett öre. För ett halvt hälften så mycket och så vidare proportionsvis. Men, om de skrivit något för sin lärare eller för klassens inspektor, skola de göra det gratis, såvitt det kan sägas ingå i deras skyldigheter.

---

[1] Senare har tillskrivits i marginalen på Väst. I: »Den kallas nu för tiden med orätt Sankt Ilian.» Redan långt tidigare användes emellertid båda namnen.

KAP. XI.

Om kustoderna.

Kustoderna och förseelsenotarierna skola hava sin del av den plikt, som utkräves av de bötfällda. De, som vilja kvarstanna i skolan under ferierna, erhålla dessutom Skärkie såsom parœcier.

KAP. XII.

Om kursorerna.

Kapitelkursorerna skola årligen uppbära 10 daler av kollegiet och hava därjämte sockengångsrätt till Hobbo. Översta klassens kursorer skola utnämnas härtill. De övriga gymnasiekursorerna och högsta klassens prokursorer hava Hobbo såsom socken vid andra allmosesökandet.

Även skolrektorn och skolan hava sina kursorer, nämligen de, som äro i skolans översta avdelning. Dem gives som avlöning Skärkie under andra bidragsvandringen.

DEL V

av Västeråsgymnasiets statuter. Mera utförliga bestämmelser om lektioner och arbeten för varje lärare och klass. Så ock detaljerade uppgifter om de författare, som skola läsas.

KAP. I.

Om elementariern och den alfabetiska klassen.

Den lägsta kollegan är elementariern, och hans klass kallas den abcdariska, alfabetiska eller elementära.

Klockan 6 skall denne lärare undervisa de minst försigkomna i läsning av svensk text och dem, som kunna det, i läsning av latinsk text genom att för dem (efter vartannat) stava och läsa lilla katekesen utan förklaring.

Klockan 7 skall han förelägga var och en av de läskunniga en läxa, som skall läras utantill till klockan 2.

Klockan 9 skall han höra på dem, som stava och lära sig läsa, på det att de må inhämta denna färdighet, och de redan läskunniga övar han i skrivning genom att vårdat skriva före dem abc.

Klockan 12. De, som kunna läsa, må med de övre lära sig att sjunga psalmer. De övriga få läsa sina läxor eller skriva.

Klockan 2 förhör han minnesuppgifterna och förelägger vokabler att inlära. I synnerhet väljas sådana, som ofta förekomma i dagligt tal.

Klockan 4 få de repetera vokablerna; de, som stava, förhöras på nytt, och nya läxor givas.

Dem, som någorlunda kunna läsa sin katekes, skall han på lördagens och söndagens lediga timmar öva i att läsa psalmer,

söndagsevangelierna, Salomos ordspråk, Syrak, Vishetens bok och liknande, så att de lära sig läsa ordentligt.

Härvid må han taga' sin notarie till hjälp, så att han kan hinna med allt på de härför anslagna timmarna.

KAP. II.

Om ortografen och hans klass.

Andra kollegan kallas ortograf och hans klass den ortografiska eller den skriptoriska.

Klockan 5 undervisar han i ortografi och skall därvid så tydligt som möjligt förklara den på svenska och belysa den genom exempel.

Klockan 7: katekes med Luthers förklaring från olsmässa till mikaeli på svenska, från mikaeli till jul på latin. Från jul till påsk botpsalmerna på svenska; därefter till pingst valda ordspråk av Salomo.

Klockan 9 skall han öva lärjungarne i skrivning genom att vackert och ortografiskt riktigt skriva före dem än satser ur Salomo på svenska och latin, än några verser ur psalmerna.

Klockan 12. Tre dagar i varje vecka skall han lära dem att sjunga svenska psalmer, till en början mycket lätta och vanliga, därefter svårare. Men under veckorna närmast före kyrkliga högtider övas de psalmer, som då skola sjungas.

Klockan 1 undervisar han på svenska i aritmetik: under första terminen att lära känna igen numrorna eller siffrorna och att utan svårighet skriva dem; likaledes räknepenningarnas valör jämte vars och ens läge.[1] Under den andra terminen Pytagoras' abakus, under den tredje addition, den fjärde subtraktion. Ej blott hans egen klass må härvid vara hans elever. Den tredje genomgår det än en gång. [Bil. s. 54.]

Klockan 4 repetere han i aritmetik och skrivning, det de bort utföra klockan 2—3, och förhöre han dem på svenska och latin.

---

[1] Jfr Tidskrift för Matematik och Fysik, 1868: s. 158 o. f.

Lördagar och söndagar skall han förklara söndagsevangelierna och även därvid lära dem att stava och skriva rätt.

Onsdag och lördag skola eleverna icke blott ur minnet uppläsa det, som de under föregående tvådagarsperiod genomgått, utan även (i stället för disputation, och medan man disputerar i övriga klasser) övas i ortografi och aritmetik genom exempel på svenska.

KAP. III.

Om etymologen och hans klass.

Tredje kollegan undervisar i etymologi.

Klockan 6 ger han lektion häri och övar sina lärjungar under första och andra terminen helst i deklination och konjugation, under tredje och fjärde i övriga språkliga elementer. På fredagarna läre han dem bokstäverna i grekiskan och läsning av detta språk.

Klockan 7 skall han å nyo framställa katekesen med Luthers förklaring på latin, på det eleverna må grundligare tillägna sig den och bemöda sig om att förstå den. Detta sker från olsmässa till mikaeli. Därpå till påsk läses första och andra boken i kompendiet av Haffenrefferi Loci theologici. Från påsk till examen genomgås några valda psalmer, t. ex. 22: Gud, min Gud, 23: Herren är min herde, 24: Herrens är jorden, 34: Herren må jag välsigna i allt, 69: Fräls mig, 118: Förliten Eder på Herren.

Klockan 9 övar han dem i stilskrivning genom att vänja dem att översätta valda sentenser ur Salomo eller Syrak till svenska.

Klockan 12 övas de i musik, d. v. s., de få lära nottecknen och övas att sjunga koraler, responsorier och antifonier, i början lättare, därefter svårare. Detta sker tre dagar i veckan. Under de veckor, som närmast föregå högtiderna, övas det, som de då skola sjunga vid gudstjänsten, d. v. s. Kyrie, Venite o. d.

Klockan 1. Hans elever må å nyo höra på och grundligare inlära aritmetikens elementer av ortografen.

Klockan 2. Som skrivövning skall han framlägga valda sentenser ur den heliga skrift, fördelade enligt tio Guds bud. Detta under den första terminen. Under den andra repeteras botpsalmerna, under den tredje och fjärde genomgås valda fabler av Aisopos på så sätt, att förklaringar givas på svenska till varje ord.

Klockan 4 skall han med hänsyn till etymologien repetera, vad han gått igenom klockan 2.

På lördag och söndag skall han förklara söndagsevangeliet och repetera det.

KAP. IV.

Om syntaktikern och hans klass.

Fjärde kollegan är syntaktiker.

Klockan 5 skall han undervisa i syntax: under första terminen nomina, andra verb, tredje och fjärde satssammanhang. På fredagar grekisk etymologi.

Klockan 7 skall tredje boken av Haffenrefferi kompendium genomgås.

Klockan 9 övning i prosaskrivning.

Klockan 12 övas de trögare i musik, det vill här säga: koralsång; de mera försigkomna sänder han till sångledaren för att lära figurativ sång.

Klockan 1 skola de övervara aritmetiklektionerna, så länge aritmetikern behandlar quattuor species. Dessemellan skola de åhöra ortografen i aritmetik.

Klockan 2 skola de under första och andra terminen genomgå valda brev av Cicero (ur den i Västerås tryckta editionen). Under tredje och fjärde terminen en komedi av Terentius. På fredagarna under de grekiska övningarna brevet till Efesierna.

Klockan 4 repeteras, vad som blivit genomgånget klockan 2.

Lördagar och söndagar förklaras och repeteras söndagsevangeliet på grekiska.

KAP. V.

Om prosodikern och hans klass.

Femte kollegan behandlar prosodi och skaldekonst.

Klockan 6 undervisar han i prosodi; på fredagar dock i grekisk syntax.

Klockan 7 genomgår han på nytt Haffenrefferi kompendium men med utförligare förklaringar: under första terminen första boken, under de följande de övriga.

Klockan 9 lära sig eleverna att återställa i meter ett förut till prosa överflyttat stycke och att skriva vers över ett givet ämne.

Klockan 12. Alternativt med retorn undervisar han i överskolan i musik dels genom att förklara dess teorier, dels genom att öva lärjungarne i deras tillämpning.

Klockan 1. Klassen lär aritmetik av matematikern.

Klockan 2. Prosodikern utlägger Vergilii ekloger under första och andra terminen, under den tredje och fjärde Georgica; på fredagarna under grekiska övningar genomgås Kolosser- och Filipperbreven. Vid jultiden behandlas den ecklesiastika tideräkningen, varunder Vergilius lägges å sido.

Klockan 4 repeteras det, som blivit inlärt klockan 2.

Lördagar och söndagar skall han förklara och repetera de på grekiska avfattade söndagsevangelierna på latin och med hänsyn till grammatikan.

KAP. VI.

Om retorn.

Klockan 5 undervisar retor i retorik enligt Aud. Talæi lärobok under de tre första terminerna, om han icke hinner det på kortare tid. Den fjärde lägger han därtill något ur Aristoteles om indelning efter innehållet, och vad för övrigt synes nyttigt för att kunna skriva ett tal. På fredagarna läre de dock grekisk prosodi.

Klockan 9 få de öva att skriva på prosa under den första tvådagarsperioden, på torsdagen i bunden form och på fredagen på grekiska.

Klockan 12. Turvis med prosodikern lär och övar han i musik, och skall han då taga med ej blott sin och logikerns klass utan ock gymnasielektorernas avdelningar samt dem ur de närmast lägre klasserna, som icke sakna röst och anlag för musik.

Klockan 2 framställas lärdomar ur Ciceros brev, vartill lägges ett eller annat brev för att belysa varje slag därav. Detta från Olsmässa till jul. Därefter till pingst Ciceros tal. Men på fredagarna brevet till Galaterna och Isokrates' tal till Demonikus.

Klockan 4 repetera eleverna, vad de inhämtat klockan 2.

Lördag och söndag skall läraren med hänsyn till retorikens krav förklara och repetera söndagsevangeliet.

KAP. VII.

Om logikern.

Klockan 6 skall han framställa Rami logik under de tre första terminerna, om så lång tid är erforderlig. Sedan lägger han därtill det mest nödvändiga ur Aristoteles' Synopsis. Även de, som äro inskrivna i gymnasiets lägsta avdelning, skola åhöra denna hans undervisning. Fredagen undervisar han helst i grekiska.

Klockan 9 övar han både sin och gymnasiets lägsta klass i latinsk skrivning: under de två första dagarna i prosaform, under den senare tvådagarsperioden växelvis bundet och på grekiska.

Klockan 2 ger han utläggning över Ciceros tal, t. ex. pro Archia eller pro Milone. Detta från S:t Olof till jul. Till pingst Vergilii Æneis eller Horatii De arte poetica.

Fredagar brevet till Titus och därefter Isokrates' tal till Nikokles.

Klockan 4 repetition.

På söndagarna förklarar han enligt logiken dagens evangelium och det från klockan 7 på morgonen till klockan halv 8.

KAP. VIII.

Om lektorn i grekiska.

Klockan 5 skall han under den första tvådagarsperioden undervisa i grekiska grammatikan, så att han genomgår den fullständigt varje år. Följande tvådagarsperiod skall han under de första övningarna förklara något av Demosthenes' olyntiska eller filippiska tal; därefter Hesiodos' Verk och dagar.

Klockan 9 övar han sina alumner i stilskrivning: under första tvådagarsperioden på latin, under den andra på grekiska.

Sön- och helgdagar skall han göra utläggningar över breven till Timoteus samt, om han hinner mera, Petri eller Johannes' brev.

Vidare skall han hålla en disputation om det grekiska språkets elegans, nytta och sanna uttal ävensom om svårare ställen i nya testamentet, vilka pläga belysas ur den grekiska texten.

KAP. IX.

Om lektorn i hebreiska.

Klockan 6 skall han undervisa i hebreiska: förra tvådagarsperioden i grammatik, den andra i biblisk text och det på så sätt, att han varje år hinner genomgå grammatikan och någon av profeterna.

Klockan 9 skall han öva eleverna i stilskrivning: under förra tvädagarsperioden på latin, under den senare med dem, som befunnits skickliga, i hebreiska.

Sön- och helgdagar resolverar han på hebreiska några av Davids psalmer.

Vidare skall han hålla disputation över det heliga språkets ålder, nytta och sanna uttal samt svårare ställen ur gamla testamentet, vilka kunna och pläga vinna belysning ur hebreiska källor.

KAP. X.

Om matematikern.

Klockan 1 på middagen undervisar han i lägre skolan växelvis i aritmetik och geometri. I det förra ämnet skola fyra klasser åhöra honom: den syntaktiska, den prosodiska, den retoriska och den logiska; i geometri blott de två högsta. Något före jul skall han lära dem tidräkningen.

Klockan 4 skall han i gymnasiet [1] undervisa i astronomi, optik, mekanik, geografi, kronologi och historia. Sedan han slutat ett kompendium, övergår man till ett annat. Den nedersta klassen lär av honom under första terminen astronomi, den andra terminen geografi, den tredje kronologi, den fjärde historia.

Vidare skall han hålla disputationer om himlavalvet, elementen och meteorerna.

KAP. XI.

Om fysikern.

Klockan 2 skall han undervisa i fysik och, sedan detta är gjort, i medicinens elementer, t. ex. något om växternas botande egenskaper eller framställningarna därom eller om särskilda botemedel mot vanligare sjukdomar samt [2] något om hur man skall bevara sin hälsa god.

Han bör ock disputera över principer och orsaker, rörelse, förändringar, alstring och undergång samt om själen [3].

KAP. XII.

Om etikern.

Klockan 7 undervisar han i nederskolan om den fria viljan, om lagen, om synd och goda gärningar; detta enligt Loci theologici. Först och främst förklaras de 10 buden.

[1] Handskriften av enbart del V: RA. (»Västerås stift») har här bestämmelsen in Auditorio Superiore.

[2] Översättn. i olikhet med Broléns lat. edition, enär »vel etiam» saknas i alla handskrifter utom Riksarkivets. Sålunda: dels bota, dels förekomma.

[3] »De anima.»

Klockan 1 i gymnasiet etik efter något godkänt kompendium eller ett, som han själv sammanskrivit, vilket dock först bör vara gillat av konsistoriet. Så under den förra tvådagarsperioden; under den senare meddelar han svensk rätt.

Ävenså skall han framställa och disputera statsliga idéer i kandidatkollegiet.

Vidare skall han hålla disputation om det högsta goda, om bevekelsegrunderna för mänskligt handlande samt om dygd i allmänhet och i särskilda fall.

KAP. XIII.

Om lektorn i teologi.

Klockan 7 utlägger han det ena året Haffenrefferi Loci samt nya testamentet, det andra Augsburgska bekännelsen och gamla testamentet, varvid Genesis, Psaltaren och Esaias tolkas.

Klockan 6—7 söndagligen övar han kandidaterna växelvis i konsten att förrätta gudstjänst.[1]

---

[1] Den Bil. sid. 47 nämnda Pythagoras' Abacus rekommenderas i den i Västerås 1643 utgivna ARITHMETICA Eller Räkne-Book . . . aff MATTHIA ANDREÆ Biörk . . ., s. Bviij v:o o. f. på följande sätt: »*Pythagoræ* Tafla moste wara för handen, vthan hwilkens Hielp man näpligh kan foortkomma [vthi *multiplicatione*], ty wil man henne ock här insättia:

1	2							
2	4	3						
3	6	9	4					
4	8	12	16	5				
5	10	15	20	25	6			
6	12	18	24	30	36	7		
7	14	21	28	35	42	49	8	
8	16	24	32	40	48	56	64	9
9	18	27	36	45	54	63	72	81

»

U IV. Västeråsgymnasiets första bevarade schema (1627?).[1]

ORDO LECTIONVM.

In illustri Shola Arosiensi.

Docebitur

In Pædagogio,

Ante meridiem. Hora

5. In Grammaticis. Latina et Græca, præceptis et exercitijs alternatim. Collegæ et Græcus.
6. In Logicis et Rhetoricis, præceptis et exercitiis alternatim. Logicus.
7. In Theologia in Catechesin Lutheri pro jnfimis. Compendio Theologico pro Grammaticis, in Locis Theologicis pro superioribus. Collegæ et Ethicus.
8. Dimittuntur.
9. Exercent Stylum. Logicus.

A meridie.

12. Exercent Musicam.

Musicus Mathematicus.[2]

1. In Arith. et Geometria per vices.
2. Repetitiones privatæ.
3. Exercit. latin.

Collegæ in omnib. classib.

4. Repetitiones publicæ

In Gymnasio.

Ante meridiem. Hora

6. Denuo Log. et Rhet. audiant in pædagogio.
7. In Græca, præceptis et exercitiis alternatim.
8. In Hebrea et chaldaica alternatim.
9. In Theologia sc. in confessione Augustana, et Textu Biblico alternatim, die Lunæ et Martis in confessione, Merc. et Jovis in N. T., Veneris et sabb. in V. Test.

A meridie.

12. Mus.
1.[3] In Ethicis politicis et jure suetico.
2 repet.
3. In physicis, metaphysica et medicina.
4.[4] In Astron. Optica Mechanica alternat. Geographia, Chronologia et Historijs.

---

[1] Mskr. av Rudbeckii hand: Mem. quot., s. 25. Omnämnt blott i Collijn, Bidrag till . . . tryckeriets i Västerås historia, s. 38, samt Hall, Rudbeckius I: s. 174 not 1, 220 o. f. I kanten stå (vid resp. klock. 7, 8, 9, 1, 3 och 4 å gymn.): Græcus 20; Hebr. 20; Theol.: Ethicus 20; Physicus, Mathemat. Kanske betecknar 20 antalet lektioner (och stilrättningstimmar) i veckan. Bil. s. 65.

[2] Hör tydligen till nästa rad.

[3] Först skrivet men överkorsat: Exercent Stylum. Logicus.

[4] Överstrukna: musica och ett nu oläsbart ord.

Gymnasium in tres classes dividatur.

in 1:ma 15. audiant ante merid. hora. 6. Log. Rhet. et exerc. Lat. linguæ in pædagogio.

a meridie hora 1:ma[1] mathesin superiorem.

in 2:da 15. Græcam 7. ante merid. physicam 3:tia a meridie.

in 3:tia 15. Hebream, chald. vel aliam ultra peregrinam. hora. 8. Ethicam politicam et jura suetica hora. 4:ta[2] a meridie.

Omnes hora 9. Theologiam.[3]

---

[1] Synes ändrat från 4:ta. Ordo följd delvis kanske ock 1625—1626.
[2] Synes ändrat från 1:ma.

3

Översättning av läsordningen.

I Pedagogium [= *Trivialskolan*].

På förmiddagen klockan

Undervisas

5. I lat. och grekisk grammatik: omväxlande lärosatser och övningar. (Kollegorna och lektorn i grek.)
6. I logik och retorik: växelvis regler och övningar. (Logiklekt.)
7. I teologi: de små i Luthers katekes; medelstadiet i kompendiet, de längstkomna vidlyftigare i dogmatik. (Kollegorna och etiklektorn.)
8. Lov.
9. Stilskrivning. (Logikern.)

På eftermiddagen.

12. Öves musik. (Sångledarne.)
1. Växelvis i räkning och geometri. (Matematiklektorn.)
2. Repetitioner (privat).
3. Latinska övningar. (Kollegorna i samtliga klasser.)
4. Repetitioner inför lärarne.

Å Gymnasium.

På förmiddagen klockan

6. På nytt övervara eleverna lektionerna i trivialskolan i logik och retorik.
7. I grekiska: regler och övningar omväxlande. [Lekt. i grek.]
8. I hebreiska och kaldeiska ömsevis. [Lektorn i hebreiska.]
9. I teologi: växelvis i augsb. bek. (månd., tisd.) och bibeltext (onsd., torsd. i nya test., fred. o. lörd. i gamla test.) [Lekt. i teologi.]

På eftermiddagen.

12. Musik.
1. I etik, politik och svensk lag. [Etikern.]
2. Repetitioner.
3. I de fysiska disciplinerna, metafysik och medicin. [Fysikern.]
4. I astronomi, optik, mekanik (alternerande), geografi, kronologi och historia. [Lektorn i matematik.]

Gymnasium är indelat i tre klasser.

Första [lägsta] avdelningen undervisas klockan 6 f. m. i logik, retorik och latinska övningar i trivialskolan [klass VII].

Klockan 1 e. m. lära dess elever högre matematik.

Andra avdelningen inhämtar klockan 7 f. m. grekiska, kl. 3 e. m. fysik.

Tredje klassen lär klockan 8 hebreiska, kaldeiska = [arameiska] eller annat främmande språk; klockan 4 e. m. etik, statslära och svensk lag.

Samtliga elever undervisas i teologi kl. 9.

B II. Schema vid Sveriges

Klass. / Klockan	Den alfabetiska. [klass I (I—II pedag.)]	d. ortografiska. [kl. II (IV coll.)]	d. etymologiska. [kl. III (III coll.)]	d. syntaktiska. [kl. IV (II colleg.)]	d. prosodiska. [kl. V (I colleg.)]
	Läxläsningsdagarna — Trivial-				
5	Bibelläsning på latin ur gamla testamentet:				
5—6		Ortografi (av ortografen).		Lat. syntax. Fredag: grekisk etymologi. (syntaktikern.)	
6—7	Latinsk och svensk innanläsning. (elementarikern.)		Lat. etymologi. Fredag: grekisk innanläsning. (etymologen.)		Lat. prosodi. Fred.: grekisk syntax. (prosodikern.)
7—8	Skriftlig läxuppgift. (elem.)	Katekes och bibel. (ortografen.)	Katekes, dogmatikkompendium, psalmer. (etymol.)	Haffenrefferi kompendium. (synt.)	Haffenrefferi kompendium med vidlyftigare utläggning. (prosod.)
8—9	F r u k o s t-				
9—10	Skrivning. Läsning. (elem.)	Skrivning. (ortogr.)	Skriftlig översättning ur Salomo och Syrak från latin till svenska. (etym.)	Latinsk prosaskrivning. (synt.)	Latinsk versskrivning. (pros.)
10—12	L e d i g h e t,				
12—1	Psalmsång (på svenska). Läxläsning eller skrivning. (elem.)	Tre dagar i veckan. (ortogr.)	[De röstbegåvade:] Tre dagar i veckan: Lättare sångövning. (etym.)	Sångövning. (synt.)	[Rectores
1—2	Aritmetik med ortografklassen(?). (ortogr.)	Aritmetik. (ortogr.)	Aritmetik. (ortogr.)	Aritmetik än för matemat., än för ortogr.	Aritmetik. (matematikern.)
2—3	Förhör och läxgivning av vokabler. (elem.)	Självständigt räkne- och skrivarbete.	Översättning av botpsalmer, andra bibelkapitel och Aisopos (från latin). (etym.)	Cicero och Terentius. Fred.: grekiska: Efeserbrevet. (synt.)	Vergilius. Fred. på grek.: Kolosser- och Filipperbreven. (pros.)
3—4	Överläsning av läxor vanligen med hjälp av privatpreceptorer				
4—5	De stavande förhöras. Vokabelrepetition. (elementar.) Läxgivning.	Förhör och repetition av nyss förut förberedda och (ortogr.)	(etym.)	(synt.)	(pros.)
5	B ö n o c h				

[1] Sammanställt mestadels ur VSO. 1628. Gällde i detalj blott läsåret 1628—1629; i sina huvuddrag 220 o. f., *Holmquist*, Matthiæ, s. 120.

första gymnasium.[1]

(måndag, tisdag, torsdag och fredag).

s k o l a n.		G y m n a s i u m.		
d. retoriska. [klass VI.]	den logiska. [klass VII.]	den matematiska eller cl. infima gymn. [I.]	græcus' klass eller cl. physica et græca. [II.]	cl. suprema gymnasii, hebræus' klass, den etiska klassen eller d. etisk-hebr. klassen. [III.]
bön och sång.		Bibelläsning ur nya testamentet (på grekiska); bön och sång.		
Lat. retorik. Fred.: grekisk prosodi. (retorn.)			Grekisk grammatik, Demosthenes, Hesiodos. (græcus.)	
	Rami och Aristoteles' logik. Fredag helst i grekiska. (logikern.)			Hebreisk grammatik och profeterna. (hebræus.)
Större delar ur Haffenrefferi Loci theologici. (ethicus.)		Bibelförklaring och dogmatik. (theologus.)		
r a s t.				»Andra främmande språk.» (privatläsning.)
Lat. prosaskrivning. Torsdag: lat. vers. Fred.: grek. prosa. (retor.)	Latinsk prosaskrivning. Torsdag och fredag växelvis i bunden form och på grekiska. (logikern.)		Lat. och grekisk stilskrivning. (græcus.)	Lat. och hebreisk stilskrivning. (hebr.)
e v e n t u e l l t	k y r k o b e s ö k.			
G e m e n s a m	k ö r- o c h	k y r k o s å n g.		
cantus: (vanligen) retor och prosodicus. Leda alternerande.				
Aritmetik och geometri. (matematikern.)				Etik och svensk lag. (ethicus.)
Cicero. Fred. på grekiska: Galaterbrevet och Isokrates. (retor).	Cicero samt Vergilius eller Horatius. Fred.: grekiska: Titusbrevet och Isokrates. (logikern.)		Fysik med medicin, botanik, psykologi, anatomi etc. (physicus.)	
[i eller utom skolan].		P r i v a t l ä s n i n g.		
överlästa uppgifter. (retor.)	(logikern.)	Astronomi, geografi, optik, mekanik, kronologi, historia. (mathematicus.)		
s å n g.				

följdes det vida tidigare och långt senare. Jfr *Hall,* Rudbeckius I: s. 174 not 1, 194, 210 not 1,

U V. Nicolaus Rudbeckii stadga för prästseminarieövningarna.[1]

Provisional stadga och ordning

effter thenna tijdhens beskaffenhet för them som antagna warda vti Collegium Pietatis, så och Provisional förslagh til profs stält huruledes Memoriale Biblicum må medh nogon frucht kunna proponeres på visse tijdher och af visse personer så at ordinariæ publicæ Lectiones therigenom icke förhindras; Theologi medh icke mycket arbete graveras; och jemvel Philosophi som ock prester ähre kunna hafva tilfälle at Exercera sigh in Studio Theologico eller Lect. Theol. inrettad af Doct. Nicolao Rudb. Episcopo Arosiensi.

1. Jntagas inthet andra ähn the, som aldeles til prediko-embetet igenom Gudz försyn sigh ämnat hafua.

2. Moste the för alting beflijta sigh dageligen om it godt framstegh uti Studio Theologico och i synnerhet Lectionis Biblicæ, ther jempte förandes it Exemplart och oförargeligit lefverne, så att the jemvel mehr och mehr efter handen lempa sigh uti klädedrächt och flijht, effter som thet ståndet hafver, til huilket the sigh ämnat hafva.

3. Blifve theres Exercitia publica efter then ordning som her under settes, wid huilka the alle moste wara tilstädes. som sine namn hafua angifuit och thenna ordningen icke allenast munteligen; uthan och skriffteligen bewiliat.

[1] Efter original: III (15). VGB. Före denna stadga hade biskop Nicolaus R. 24/8 1672 avfattat en förordning, som avviker från den här återgivna endast i mindre väsentliga detaljer. Original: E. IV, Västerås, n:r 19. VDA. Jfr Hall, Rudbeckius I: s. 170 not 4. Ej förut citerad.

4. Skola the skrifftteligen fatta sina predikningar at the måge vänia sigh wid god Svenska, kunna vänia sigh ifrå al tautologia, och sedhan Epitomera samma predijkan per tabellam, at the lära methodice predijka och at inspector må sedhan see tabellam och retta hvadh i methoden kan fela, och skal predijkan intet wara öfuer en half tijma.

4. Hoos huilken nogon notabel försummelsse i thesse Exercitier eller förargelsse uti Lefvernet finnes, han skal afsäijas ifrå thet Collegio, och icke restitueras medh mindre han en synnerligh pænitentz efter it eller tuu åhrs förlopp wijst hafuer.

5. Hollas theres Exercitier Ordinarie tree gångor i wekan, nembl. Tijsdagen, Torsdagen och lördagen.

Sielfve ordningen medh Exercitijs

Lector Th. primarius tillijka medh Lect. Eloq. som tilförenne controversiis Theol. Explicerat hafuer, komme up om Tijsdagen NB[1] och Explicerar Theologus Thesin, der jempte och nogon controvers som infaller af nogot dicto Hebrææ Ling. enoderar och interpreterar, och tillijka medh sin Collega korteligen Explicerar the förnembste och Svåreste controversiis som af it och annat dicto kunna flyta, och thet efter Rdissimi Episcopi manuduction och til hans widare revision och censur.

Lector Mathes. och Græ. L. gå up om torsdagen. Mathemat. läser Computum Ecclesiasticum redigerat til breve Compendium; men Græcus resolverar dicta scriptura N. Test.

Lector Theolog. 2:dus medh Historico gå up om lördagen, då först en half stund holles predijkan, sedhan gifuer Theologus them en kort disposition af nogot dicto in memoriali til at utharbeta til en annan gång: thet öfriga af tijman anwender Historicus til at informera them in Historia Ecclesiastica, huilket han gör brevi quodam compendio.

Blifuer Rector Gymn. altijdh Exempt ifrån detta arbetet effter han des för uthan hafuer myckit annat skiöta.

[1] I kanten: »NB. Om tijman komma the sielfve öfuerens.

Detta blifuer nu så förslagzwijs stält thetta åhret til prof allenast, nestkommande åhr, kunna såwel Lectiones som personerne ombytas, efter som man förnimmer at en och annan omstendighet kan fordra.

2:do die Decemb. A:o 1673.

Nicolaus Rudbeck
Ep:s Arosiens. mp.

Gabriel Holstenius
Rect. Gymn. Aros. mpr.

Samuel Höijer
S. S. Th. Lect. pr.

U VI. Ur inventarieförteckning från Västerås läroverk.[1]

Inventarium

wthi store Scholan Anno 1633. then 13 Augusti

Scholan aff teghelsteen med sijne goda wäggiar behållen, och huijthlimadt wthan och innan.

Taaket aff Eekespåån wäl tiärat Anno [1623 och 1624].

Een klåcka på Norr gaffuelen med en Jernkiäd igenom Taaket.

Wthi norr scholan.

Golffuet aff teghell något ojämt och söndrigt.

Taaket aff bräden och biälkar — 43 st.

Fänster på wäster wäggen — 3 st. Och på Södre gaffuelen — 1 st.

Thet södre fänstret haffuer en galra aff sex waarjern,

Wthi samma fänster äro — 4 taflor. twå rutor sönder.

Thet I. på wäster sijdan som är *in classe Rectoris* hafuer — 2 taflor, then öffre med gångejern och knäppel; galra aff fem waarjern.

Thet II. *in classe Prosodica* ther uti tafflor — 2 st. galra aff — 7 waarjern.

Thet III. *in classe Etymologica* ther uti tafflor — 2 st. galra aff — 7 waarjern.

Döör behållen med sijna — 2 gångjern.

Klincka 1 st. Grepa — 1 st.

---

[1] Efter original i Acta Gymn. Aros. III (15), n:o 18. VGB. Jfr HALL, Rudbeckius I: s. 155 o. f. Mem. publ., s. 21. Eljest ej citerad urkund.

Boom med dubbel aspa och ringh.

Scholemästare Stool aff Eek, målat gammal och wthskoren.

Baak före en gammal stool med swarffuade pinnor.

Framan före en Stool förlorat.

På östre och wästre sijdan 2 högha bänckiar gaflarna emillan ther *Capitulares* och *Collegæ* pläga sittia wppå. På wästre sijdan är bänken fast widh muren med 6. Järn.

På Södre sijdan *in classe Rectoris* Biskopz bäncken med paneel ifrån fänstret på Södre Wäggen, till thet första på wästre wäggen.

In *classe Rectoris* seu *Logica* ähre Dieckne bänckiar 4 st. Såsom kistor gjorda till att läggia böcker uthi.

Then första är — — 3 aln. Then andra är — — 10 aln.

Then tridie är — — 3. aln. Then fierde är — — 8. aln.

Gijnt öffuer ähr *Classis Rethorica* ther äre — 2 dubble bänckiar.

Then första — — 9 aln. Then andra — — 3 aln.

Och elliest en Tillia om — — 14 aln.

Elliest itt bräde widh Södre wäggen.

In classe Prosodica.

Dubble bänkiar — — 4 st. 1 — — 10 aln. 2 — — 9 aln.
3 — — 4. aln. 4 — — 3 aln.

In classe Syntactica.

Dubble bänckiar — — 2 st. 1 — — 10 aln. 2 — — 2 aln.
Sedan — 1 tillia om — 14 aln.

In classe Etymologica.

Dubble bänckiar — — 4 st. 1 — — 9 1/2 aln. 2 — — 7 1/2 aln.
3 — — 5 aln. 4 — — 3 aln.

In classe Orthographica.

Dubble bänckiar — — 3 st. 1 — — 7 aln. mäst förlorat.
2 — — 4 aln. 3 — — 3 aln.

Skrijfftafflor en till hwar classem, excepta classe Logica.

Item — 6 andra tafflor småå på huilka *Ordo lectionum* är skriffuin: 1 för huar Classe.[1]

Noch en liten taffla then Psalmerna äro på skreffne som skola siungas om by[2]

Liusestaakar — — 10 st. aff huilka — 2 hängia med band *in classe Synt:* Then första med — 3 pijpor then andra med — 2 pijpor; the andra 5. äro medh — 2 pijpor och 3 med — 1 pijpa.

Wthi nedre Scholestugu Förstugu.

Golff med Tegell lagdt, behållit.

Taak med bräder och — 7 bielkar

Döör — 1 med gångejern, Lååss och Nyckell.

Noch ther brede wid, en förlorat döör med — 2 gångejern, aspa och haaka

Item — 1 Stock medh — 7 holl. med gångejern och aspa.

Item — 1 gammal dubbel Swarffuade Stool.

Item — 1 kammar på Östra sijdan med kårsswerke. Ther uthi hylla — 1 st

Till huilken kammar är döör Lååss och Nyckell.

Item — 1 aspa med märlor. Och ligger uthi samma kammar någott taaktegell. Hooss kammaren döör — 1 med gångejern.

Item klincka och aspa med förlorade trappor upp till Gymnasium . . .

Offuan wppå Scholan ähr Gymnasium, huilket ähr tillbygdt Anno 1619 Rectore, *M. Erico Holst*[*enio*]

Wthi sielffue *Auditorio* är Gålff aff Tegell så temmeligit.

Taaket aff bräder och bielkar — 20 st.

Fänster på then östre sijdan — — 4 st.

Thet 1 med — — 2 tafflor

2 med — 4 taflor ther uti är — 1 med gångiern och haaka.

[1] Jfr Bil. s. 55 o. f.
[2] Jfr HALL, Rudbeckius I: s. 318.

3 med — — 4 tafflor ther uti är — 1 med gångiern och haaka.

4 med — — 4 tafflor ther uti är — 1 med gångiern och haaka.

Fänster på Wäster sijdan — 4 st.

1 — med — 4 taflor ther uti är — 1 med gångiern och haakan borto.

2.— med — 4 tafflor ther uti är — 1 med gångiern och haaka.

3 — med — 4 tafflor

4 — med — 4 taflor ther uti är — 1 med gångiern och haaka.

Döör inlagd, giord Anno 1632 Rectore M. Gabriele Holstenio, ther offuan före är en treekantigh taffla med krantz och — 3 svarffuade Spijreknappar på både sijdor om döören. Pelare med snickarewerkie, Item — 2 knappar både utan och innan på dören.

Gångeiern — 1 paar med Lööffwerkie.

Nytt lååss med dubbel klincka. 1 Nyckell.

Item een breed dörekarm.

Scholemästare Stool — 1 st. behållin, baak före en gammal swarffuat Stool.

Ther hooss Biskopens Stool med — 2 footepallar.

Item een Skijffua long — 6½ aln. Dock gammal.

Bänckier med paneel, på Wäster sijdan och footepallar — 3 st.

1 — — 4½ aln. 2 — — 4½ aln. 3 — — 4½ aln.

Bänckier på Östre sijdan — 3 st med paneel och footepallar.

1 — — 8½ aln. 2 — — 4½ aln 3 — — 4½ aln.

Studenterz eller Diecknebänckier — 10 st småå[1] aff huilke somblige ähro — 3 somblige — 4 eller 5 alnar longh.

Noch — 1 bänck — 7½ aln.

Item — 1 bielke — 12½ aln.

Skååp — 2 st. 1 — uti muren på Öster wäggen med lååס nyckell och gångejern . . .

---

[1] Senare tillskrivet: Anno 1652 wore lösa bänkar 17 st.

Catalogus

in

Libros Scholæ Arosiensis

In folio.

Gesneri Hartongi Lexicon Græcum.
Aliud Lexicon â R-dsso Episc. Johanne Rudbeckio datum
Servius in Virgilium
Metamorphosis Ovidij cum notis Regij.
Linacri tabulæ gramm. Lat.

In 4:to.

Epitheta Ravisij.
Psalterium Hebræum
Variorum authorum libellus

In 8:vo.

Haffenrefferi loci theologici
Scholæ P. Rami in tres priores artes liberales.
Freigius in aliquot orationes Cic.
Colloquia Erasmi.
Epistolæ Clarorum virorum.[1]
Onomastrion Theologicum.
Opera nonnulla Ovidij.
Elementa Euclidis.
Philippus de anima.
Synonyma Græca Rolandij.
Scribonij Physica.
Lotichij opera.
Pars 1, 2, 3, 4, Orationum Junij.
Loci communes Manlij.
Metamorphosis Ovidij.
Hesiodi opera.
Elucidarius Poeticus
Sphæra Johannis de Sacro-Busto
Oecolompadius in Epist. ad Rom. et de verbis Cœnæ.
Melodæsia Taubmanni
Longolij Epistolæ
Trygophori orat. cum nonnullis alijs.
Plauti et Terentij Elegantiæ.

num. 30.

Omnia opera Cic. tilgifna effter S M. Laurentium Blakstadium.[2]

---

[1] Bredvid är antecknat: M. Olaus E. restituit.

[2] Satsen skriven av Er. A. Salamontanus (1643?). Ovanför andra spalten har Th. Jedeur skrivit 1776: »Några häraf finnas i gymnasii Bibliotheqvet.» — Ovanstående förteckning upptager de oftast eller dagligdags använda arbetena (»läroböckerna»).

Catalogus

in

Libros Musicales

Scholæ Arosiensis.

1. Newe kurtzweilige teusche Liederr mit fünf stimmen Jacobi Regnartj Tom. 5.
2. *Dulcissimæ Cantiones Ioannis Knefelij* â 6 et 7. tom. 6.
3. *Cantilenæ natalitiæ* lat. et germ. â 4. et 5. tom. 4.
4. *Variæ Cantiones* skreffna, medh swart form. något gambla och sönder — tom. 8.
5. Än — 8 Diskantzböker skreffna och halffnötta
6. 7 stycker gröna Diskantzböcker skreffna Musico M. Iona Col[umbo] temmeligit nötta : then 8 är borto, och för henne en annan aff nyo skriffuin med några stycken.
7. *Vespertinarum precum officia* — 4 st.
8. *Florilegium* — 8 stycker med förlorade former och några blaad borto i några.
9. *Hieronymi Prætorij Cantiones Sacræ* — tom. 9 något så när behåldne
10. *Cantiones sacræ Hasleri* — 6 st.
11. Än Nije Diskantz böcker oskreffna — 6 st.
12. Item — 4 gambla Diskantzböcker skreffna, med gammalt pergament uthan till.
13. *Viridarium Musicum Danielis Fridericj* giffuit aff Rdisso Domino Episcopo illa medfarit och moste skriffuass om. tom — 5.
14. Pausale swart aff Hwaalfiske been med silffuer på ändan och något rämnat.

15. 15 stycken böcker Michaëlis Prætorij Nya.
16. 10 stycker nyia så got som oschreffna böcker ...[1]

Gabriel Holstenius
L. S. Th. m ppria

Simon Benedictj Arb.
Gymnasij aros. p. t. Rector mppr.

Jacobus Guthræus
scholæ R. mp.

A. 1638 Thesaurus Musicus variorum autorum tryckt i Norenbergh A. 1564. j rödh lädher otta band mz någhot gull på förährat aff Dno Adolpho Elai Gymnasij Rectore. När D. Nicolaus Rudb[eckius] kom heem ifrå Tyskland gaff han til Gymnasium nya tryckte Stycken Johannis Vierdanken ... Titulus. geistlighe Concerten Bass. Continovo 1, 2, 3, 4 voce — 32 ark in fol ...

Instrumenta Musicalia Leffwereradhe Dno Josepho Svenonis aff Dno Petro Schottenio, Rectore Gymnasij Joanne Elaj Tersero Anno 1638 Den 28 Octobris

Een Stoor quart Basfedla färdigh med 3 strängiar. Ingen stroka[2]

Een mindre Basfedla ny medh alt behör stroken haffwer Nanzelius.

Aff een gammal Basfedla felas stroken och 2 — stränger

Twåå tenor fedlor then eena musäten then andra matkäten och något litet remnadhe, eliest färdighe

Een Discantz fedla något gammal medh knapp färdigh

Anno[3] 1649 köptes än till scholan 4 diskantfioler, huilka behåldne medh sijne stråkar och strängiar leffuereradhes Georgio Erici Gangio att exercera sijna discipulos på.

---

[1] Denna sats senare tillskriven (1649?). 1645 skänkte organisten Michael Hardenbeck en Bassus Generalis och 1649 Tobiæ Michælis opus musicum, 6 band. N:o 12 antecknas (1645?) såsom »longo borta» och n:o 13 »förderfat». 1776 fanns enligt Jedeur »de mäste häraf» i »Archivo».

[2] Med N. Rudbeckii stil tillskrivet: Anno 1648 strängiarna borta, och brukadhe på then andre fedhlan.

[3] Denna mening är inskriven emellan raderna i den äldre redogörelsen. Handen är dåvarande rektor Nicolaus Rudbeckii, som ock skrivit de tre andra tilläggen å samma sida. Med rubriken Basuner (s. 70) vidtager den äldre stilen.

Basuner.

Een ny Dubbel Basun har twå bögslor widh storändan, 2 munstycken förlorat aff M. Joh. Elaj [Tersero] och betalt

Än een Basbasun nogot gamall och förfardigat.

Än een Basbasun remnat och förbundin främst uppå.

Een Tenorist basun söndher och förfärdigat fremst uppå någorlunda toligh.

En Altist basun stötter främst uppå dock heler

Additamenta till twå basuner

Pauccalen remnat medh silffwer på ändan

Än[1] en bassbaswn tämligh godh fans Anno 1648. När Musicalia inwenteradhes från M. Olaum Schult. till Dn. Andream Hendrici. Rectore Gym. Nicolauo Rudb[eckio]...

mpria.

[1] Denna mening tillagd senare, skriven ovanför förra raden och i kanten. Om musikövningar i Västerås: HALL, Rudbeckius I: s. 250 o. f.

U VII. Om Schol Gossars introduction i Scholan i forntiden.[1]

På St Gregorii dag skedde introductio solennis, fastän gossen tillförne halfva året gått i Schola; h[wil]ken såleds tillgått: Alla Gregoriani samlades hos Rector, kläddes i hwita kläder med krantsar på hufwude och målade käppar i händerna. Deras Föräldrar woro och närwarande. Dädan gingo De i Procession, till Scholan; där möttes de i döre af de äldre Scholdjäknar, af h[wil]ka en skulle representera en Biskop, warandes äfwen klädd i hwita kläder med en Biskopsspira warandes af trä målad, samt en af papper målad Biskopsmyssa; då gossarne hwar efter annan föllo på knä på tröskeln, och Biskopen läste en bön på latin. Sedhan kom en annan djekne, som skulle wara probst äfwen i hwita kläder med en hammare i handen, dermed han slog sakta 3 slag på hufwude säjande nogra honom föreskrefna ord. Därefter geck hela processen i kyrkan, då efterföljande hymnus sjöngs:

Coeperit faustis avibus, precamur,
semper augescens, meliore fato,
Hic novus sudor, novae officinae
Auspice Jesu!

Hic ludis, tanqvam nova testa, pubes,
litteras Graicas simul ac Latinas
Et fidem Sacram, tenerisque Christum
Combibet annis;

---

[1] »Funnit i Biskop Falenii [1674—1748] Bibl. efter dess Svärfar Archipolitanus, Rect. Sch. i Björneborg, som aflagt denna meth. 1675.» Enligt detta meddelande å originalet (i U. 1, ur Fants saml. Vol. 97. UUB.) har rektor Teppati efterlämnat skildringen, som väl överensstämmer med skolfesterna under de föregående seklen. Citerad: HALL, Rudbeckius I: s. 317

Qvid fuit laeta sobolem dedisse
Corporis forma, nisi mens et ipsa
rite fingatur, studiisque castis
culta nitescat?

Stirpe ab hoc sensim nova pullulabit
Civium proles, pietate juncta ac
litteris pollens breviterque regno
digna piorum.

Ludus hic sylvæ pariet futuræ
Semina, hinc dives nemus undequaque
Densius surgens, decorabit suecum
latius orbem.[1]

Däruppå har Rector hållit en Oration, och wist hwar och en sitt rum; sedan hafwa de i samma process gått i scholan, och hållit där bön, och sedan hos Rector är hela hopen Tracterad på Föräldrarnas ymniga bekostnad.

[1] I översättning [utförd av fil. mag. Gottfr. Carlsson, Uppsala]:

Må, när mödans tider i dag begynna
och i Jesu namn för de unga skaror
skolans portar öppnas, vårt värv få framgång,
hägnas av lyckan!

Liksom nya kruset vid källan fylles,
så i späda år skall den unge dricka
här ur Kristi läras och klassisk bildnings
ymniga flöden.

Ty, vad gäller lysande yttre fägring
hos det unga släktet, om icke själen
härligt danas och genom ädel kunskap
vinner *sin* skönhet?

Och av denna stam skall i tidens växling
fostras nya medborgarled, som älska
vett och dygd tillika och så bli värda
himlarnas rike.

Skolan sår blott frön, men ur deras höljen
skall det spira resliga träd, vars lövverk
skönhet ger och skygd åt den svenska jorden,
växer och tätnar.

U VIII. Brev från Jo. E. Terserus till styvfadern Uno Troilius.[1]

. . . Jagh såghe gärna att numerus docentium något minskadhes, ty then ene är then andra till hinders, och thär man wille näghot nyttigt proponera, finnas thär till inge timar. Jagh läser publice Hebræam, qvinta hora, Catonem Ciceronis nona hora, och exercerar them in stylo. Poikarna skole wäl blifwa försorgde medh information, Jacobus läser för Samuel och jagh tager Zachariam till migh. Hwadh Ericum belangar, hafwer thedh medh honom ingen breek. Min Poike låter iagh gå till gossarna till kost går ock vndertidhen siälf medh. Jagh will holla hwset frij medh rogh så mycket thet till miöl behöffwes.

Jagh tackar edher käre Fadher ganska flijtigt för penningarna i migh sändade, såsom ock Adolph för thedh i sändadhen honom. Hwadh penningarna belangar som iagh i sommars fick, hafwer iagh aldeles giordt mit facit att betala them hwar icke heela summan doch en godh deel af thetta åhrs Salario, men emädhan iagh förnimmer att the nu inthz af migh fordras, skola the likwäl, medh Gudz hielp liggia hoos migh Erico Vnonis tilhanda, när thär til kommer att han them behöffwer. Hwadh jagh thess förvthan är honom och the ander skyldigh, weet iagh migh

---

[1] Enligt original i K. 2 [Troilius]. UUB. Ej förr citerat. Jfr HALL, Rudbeckius I: s. 31, 197 not 3. Det är tydligen de många av Rudbeckius vanligen ej nyinförda men på skol- och i synnerhet å gymnasieschemat särställda »reala» och profana ämnena, som framkalla lectoris hebrææ Terseri klagan över trängsel å läroplanen. Ett halvår tidigare hade han återkommit från en flerårig utrikesfärd, då han bl. a. besökt Strassburg. Han tillträdde gymnasierektoratet S:t Bartholomeus (24/8) s. å. efter brodern Adolf. Om skolelevers levnadssätt i härbärget: GEIJER, a. a. I: 4 s. 302. PAULSEN, a. a. I: s. 222.

ock wäl vppåminna. Catalogum vppå mina böker hafwer iagh inthedh ännu förfärdigat, när iagh får tidh honom att fulborda skal iagh sända edher itt exemplar. Jagh köpte någhre böker af M. Eliæ[1] söner, ibland hwilke war ock Brentius in Matthæum Marcum och Lucam, iagh hafwer förgätit om i the delarna hafwan hwar och icke skolen i them bekomma af migh the kosta en Riksdaler. Then stoora tyska biblien sändade iagh gärna till edher, men thedh fås ingen lägenheet, Jagh fick icke wäl weeta att her Olufs dräng war här, förr än han war sin koos. Een liten bibel sänder Jagh till Lisbet Vnesdotter, Jagh hielper migh wäl medh Latinske biblier, vthaf Hebraiske Biblien hafwer iagh ock 5 eller 6 exemplar. Orkar drengen bära medh sigh Strassburg torn och kyrkia skal iagh sända edher till handa . . .

Meera will iagh min käre Fadher tilskriftwa ifrån distings marknan. Heller strax iagh kommer heem. wiste iagh att edher icke wore emoot, toghe iagh wist Ericum medh migh och läte honom thär deponeras ty iu åldrigare han blifwer, iw swårare blifwer thedh för honom thär tilgå[2].

M. Gabriel [Holstenius] sadhe sig willia skrifwa Edher till och gifwa edher någhot gott rådh emoot edher swaghe magha. såsom dedh att i taghen en dropa 2 eller 3 af Spiritu Vitrioli vthi wijn, iagh menar om morgon och affton, såsom ock tagha in medh soppa heela peparkorn, item alle morgen tagha en skedh eller twå spanskt wijn medh stekt bröd vthi.j morgon, wil gudh, wil iagh låta honom thär om påminnas . . .

Wästeråhs then 3 Januarii 1638.

E. K. Son Jöns Elofzson

Post scriptum. Rex Poloniæ hafwer sigh så föriffrat öfwer regem Daniæ att han hafwer succurerat Gedanensibus och

[1] = Kyrkoherden Elias Olai Hels. (Jfr Hall, Rudbeckius I: s. 174, 184. Brolén, a. a. I: s. 30.) Vid denna tid nyss avliden. Om de inköpta böckerna jfr Hall, a. a. s. 228. Med styvsystern Lisbeth gifte han sig inom ett halvår därefter.

[2] Dagen efter skriver han till sin moder, att han antingen tager Eric med sig i distingen — dock skulle han »wara här så länge honom nyttigt är», eller ock skulle han följa med »Jacob i Sommar». (K. 2. UUB.).

bortagit Spiringarnas skep, att han thär öfwer är fallin vthi en hefftigh siukdom, wil lijkwäl inthz döö förr än han hafwer hempnat sigh på Gedanenses så wäl som på Danum, och till then ända låter han nu starkt werffwa. Thedh höres ock att thedh continueras att Baneren skal hafwa emoot Brandeburgen bekommit en herligh victoria. Föör åtto daghar sedhan stodh vthi trychte aviserne: es sol etwas daran sein. Gudh hielp til dedh bäste.

— — —

U IX. Utdrag ur Examenskatalogen

In Pædagogio Locum Scribarum occupantes
O. Joannis Pædagogus

N. Proprium.	Parens	Hisce prelegit	Nat. solum
Jonas Magni		O. Joannis	Vestrogothus
And Mathiæ	Civis	Collega horis	Arosia
Mathias Olaj	Orphanus	ipsi vacuis	Arosia
Joh Joh	Civis		Arosia
Joh Jonæ	Civis		Arosia
Samuel Joh			Tuna
Sigfridus Olaj	Molitor		Haraker
Martinus Erici	Paganus		Lillkyrkia sochn
Petrus Erici	Orphanus		Helsingus
Petrus Andræ	Orphanus		Köpingh
Joh. Lau.	Civis		Arosia
Elaus Elaj	Orphanus		Lixan S.
Ericus Olaj	Paganus		Sala
And. Olaj			Rytter S.
Joh Olaj	Civis		Vermlandus, Karlstadius
Jacobus Olai	Civis		Köpingh.
A b s e	n t e s		
Petrus Jonæ			Sudermannus
Lau. Nicolaj	Paganus		Munktorp
Olaus Andræ			Smoland
Ericus Lau	Paganus		Munktorp
Enochus Andræ			Holmia
And Olaj			Ramnäs
Olaus Olaj.	Paganus		Munktorp

[1] Följande fem kataloger äro valda bland de elva, i litteraturen okända betygslistor, gingo utan nämnvärda latinkunskaper till sitt borgerliga yrke), lägsta trivialskoleklassen gifter om privatlärarne) samt de tre gymnasieklasserna. Dessa fem klasser voro läro- slutet av vårterminen 1632; motsvarande elevlängder i V. S. Album meddela deras pla- I: kap. 13, 14; s. 125.

Översättningar. Absentes: frånvarande; ægrotavit: sjuk; ætas: ålder; ἄμουσοι: custodes: ordningsmän; diligens: flitig; expectantes: väntande (på befattning eller pla- börjare; in examine: vid examen; ingeniosus: begävad; ingenium: egenskaper (betyg): mattig; melior: »med utm. beröm godkänd»; molitor: mjölnare; musicus: begavning för lat; notarii: notarie (ordningsman): nullus: deltager ej i ifrågavarande arbete: officium om sig; optimus: »berömlig»; orphanus: faderlös; paganus: jordbrukare, lantman: skolinvigningen; post examen: efter examen: præcentores: försångare; præceptor (l. hisce cratione: vid skolinvigningen: tardus: trög: temp. Michaelis: mikaelitid; temp. nativitatis: klass; tepidus: svag; tubicen: basunist; ultima: den sista.

[2] På baksidan: Catalogus Classis 2:dæ seu Scribarum in Pædagogio 1632 Mense Junio.

vid Västerås läroverk 1632.[1]

sunt 16. Quorum nomina annotavit
Anno 1632. 20 Junij.[2]

Temp. introductionis	Qualitas	Ætas
Sub ipsa Consec	Ingeniosus et Diligens	
Sub ipsa Consec	Diligens	12 An
post Consec	Ingeniosus et diligens	14 An
post Consec	Diligens	
Sub ipsa Consec	. . Diligens	16 Ann
632 Tempore Paschatos	Ingeniosus et Diligens	
Sub ipsa Consec	Hebes	20 Ann
Sub ipsa Consec	Diligens	20 Ann
Temp.* Nativitatis Ch:ti	Ingeniosus et Diligens	15 An.
632 Tempore Paschatos	Ingeniosus et Diligens	
Temp. Pasch.	Dilig.	13 An.
Temp. Paschatos 632	Dilig	
Sub ipsa Consec	Diligens	
Sub ips Consec	Diligens	
post Consec 4 decemb.	Ingeniosus et Diligens	
632. Temp. Paschatos.	Diligens.	
A b s	e n t e s	
Temp. Pasch	Rara avis	
Sub Consec ipsa	Diligens	
1 Februarij	Negligens	
Sub Consec	* p. 5 septimanas	
Temp. Pasch	p. mensem	
	P. 7 septimanas hic moratus	
Temp. Pasch	Limina salutavit.	

som i original bevarats i III (15). VGB. De fem gälla skrivklassen (från vilken eleverna (efter avskiljandet av »småskolan», Pædagogium; här införd bl. a. för sina fullständiga upp-verkets fåtaligaste. Katalogerna upptaga alumnerna i den ordning, de innehade före cering efter flyttningen vid gymnasiefesten (midsommaren) s. å. Jfr HALL, Rudbeckius

omusikaliska; bonus: »godkänd»; cantores: sångare; civis: borgare; cursores: sändebud; cering); fidicen: fiolspelare; hebes: slö; horis vacuis: lediga timmar; incipiens: ny-instrumentistæ: musikanter; librarij: bokförsäljare; malus: dålig; mediocris: medel-l. övning i musik; natale solum: födelseort; NB: anses värd uppflyttning; negligens: uppdrag, funktion inom klassen; optimæ spei juvenes: ynglingar, som giva gott hopp parens: (elevens) far; pejor: mycket dålig; pessimus: usel; post consecrationem: efter prælegit): privatlärare; qualitas: (betyg,) egenskaper; rara avis: storskolkare; sub conse-jul; temp. paschatos: påsk; tempus translationis: tidpunkt för uppflyttningen till ifrågav.

CATALOGUS puerorum classis

14. Junij Anni 1632 â Daniele Petri

Officium	Nomen proprium	parens
Notarij	Samuel Samuelis	Pastor
	Christiernus Johannis	Johannes Andreæ sartor
	Andreas Erici	Ericus Ingemari paganus
Præcentores	Laurentius Olai	Olaus Andreæ paganus
	Andreas Erici	Ericus Magni paganus
	Olaus Erici	Pastor
	Willman postea dictus [2]	
Instrumentistæ	Clavidus Hendrici	Hendricus Simonis Debke.
	Martinus Gullonis	Gullo Martini civis
	Martinus Petri	Petrus Boëtij paganus
Cantores	Johannes Matthiæ	Matthias Joannis paganus
	Petrus Johannis	R. P. D. Episcopus
	Laurent. Benedicti	Benedictus Laur civis
Cursores	Sveno Arvidi	Arvidus Suenonis civis
	Johannes Andreæ	Andreas Joannis paganus
	Andreas Nicolai	Nicolaus Andreæ signifer
Custodes	Esaias Andreæ	Pastor
	Elaus Jacobi	Jacobus Magni ponderator
	Albertus Laur.	Laur Bertholli paganus
Amanuenses	Gustavus Gustavi	Gustavus Erici paganus.
	Clavidus Matthiæ	Matth. Beronis civis
	Andreas Petri	Karst Petrus civis
Librarij	Andreas Nicolai	Pastor
	Ericus Petri	Sacellanus

[1] Bak: »Catalogus classis 4:tæ collegarum 1632 Mense Iunio». Originalets sista spalt

[2] De tre sista orden senare ditskrivna (av Herweghr?).

IV. collegarum conscriptus[1]

eius classis tum collega.

Præceptor	Natale solum	Tempus translationis	Qualitas notati NB. hoc signo digni promoveri
Daniel petri coll.	Thuna	631 post exam.	Ingeniosus NB.
Andreas Thomæ	S. Elian	631. p. ex.	Ing. dil. NB.
Petrus Olai ding.	Dingtuna Wendle	631. p. ex.	Ing. dil. NB.
Nicolaus Jonæ	Apelby in S Elian	631. p. ex.	Ing. dil. NB.
Olaus Petri	Tillberga. Helby	631. p. ex.	Ing. dil NB.
And. Erici fr.	Wåla	631. p. ex.	Ing. dil NB.
Andreas Kilensis	Arosia	631. p. ex.	Ing. dil. NB.
Daniel Petri	Husswall	632. 25 feb.	Ing. dil NB.
And. Thomæ	Balung Tible	631 p. ex.	Ing. NB.
And. Erici	Lundby Önsta	631 p. ex.	Ing. dil NB.
D. Lau. Laurentij	Arhusia	631. post ex.	Ing. NB.
Petrus Matth.	Arhusia	631 p. ex.	Ing. NB.
Martinus Olai	Arosia	631 tempore Michaelis	Ing. dil. NB.
Gabriel Christophori	Haraker, Fäälskääll	631 p. exam.	Mediocris NB.
Martinus Olai	Muncktorp Dåffwe	631 post ex.	Ing. NB.
Laurent And fr.	Biörkstad	631 p. ex.	Ing NB.
Martinus Olai	Arhusia	632. 12 feb.	Ing. NB.
Petrus Jonæ	Konungzåra Quistberga	631 tempore Michaelis	diligens hebes
Ericus Matthiæ	Skedwij Trolbo	632 ult Maij	Ing. dil. NB.
Olaus Petri	Arosia	632 12 Maij	mediocris
Nicolaus Rungius	Arosia	632 28 Maij	med.
Daniel Nicolai	Möklijta	632 28 Maij	Ing
Petrus Haquini	Simtuna	632 ult Maij	Ing.

[1] »Ætas» är icke ifylld.

CATALOGUS

Officium	Nomen proprium	Parens	Natale solum
Notarij . . .	Olaus Andreæ . . .	Andreas Laurentij	Ferneboo pag. Helleby
	Johannes Danielis .	Daniel Erici	Tuna pag. bodh-färnboo
	Petrus Mathiæ . . .	Matthias Canuti	Tuna pag. Tiärna
Præcentores .	Petrus Olai	Olaus Laurentij	Arboga
	Sveno Petri	Petrus Siggonis	Mariæ stadh
	Martinus Johannis .	Johannes Petri	Copiæ civis
Instrumentistæ	Petrus Petri	Petrus Petri	Arosiæ civis
	Olaus Erici	Ericus Johannis	Skultuna pag.
	Olaus Johannis . . .	Johannes Petri	Skultuna pag. Legde
Cursores . . .	Andreas Valdemari, .	Valdemarus Mathiæ	Konungsåhra pag. Wäsby
	Petrus Olai	Olaus Erici	Gangne pag. noorbech
Cantores . . .	Jacobus Elai	Elaus Ingelberti	Lexan pastor
	Johannes Jonæ . . .	.Jonas Petri	Konungs åhra pastor
	Jonas Andreæ . . .	Andreas Holstenij	Norrbergh pag. Kallmora
Custodes . .	Laurentius Vidichini	D. Vidichinus	broo pastor
	Gabriel Christophori	D. Christophorus	Wåla pastor
	Johannes Nicolai . .	Nicolaus Laurentij	Lundha pag. Norrbergh
Amanuenses .	Johannes Hendrici .		
	Petrus Mathiæ . . .	Mathias Olai	Kumbla pag fastbod
	Johannes Leonhardi,	D. Leonhardus	Haraker pastor
Librarij . . .	Johannes Petri . . .	Petrus Johannes	Fernebo pag. Långesiö
	Petrus Jonæ		
	Mathias Benedicti .	Benedictus Nicolai	Hedmora
Expectantes .	Daniel Johannis . .	Joh. Christophori	Hedmora
	Haquinus Svenonis .		
	Joh Martini	D. Martinus Andreæ	Dingtuna pastor
	Laurentius Magni . .	Magnus Siggonis	Junecopiæ civis
	Joh. Petri	Petrus Johannis	Junecopiæ civis

[1] På baksidan: Catalogus Classis Mathematicæ 1632 Mense Junio

Class. Mathematicæ [1]

Tempus translationis	Musicus	Ætas	Qualitas
631. 4 Martij		22	diligens
631. 16 Martij		23	tardus sed diligens
631. 16 Martij	ἄμουσοι	22	
631. 25 Martij		21	diligens et med. ingen.
631. 26 Martij			Negligens socius
631. in examine	optimi	18	ingeniosus diligens
1631. in examine		16	ingeniosus diligens
631. in examine	instrumentistæ	19	
631. in examine		20	
631 17 Martij	nullista	20	
631 in examine	bonus	20	
631. in examine	mediocris neglegentiæ	17	ingeniosus diligens
631. in examine	incipiens	17	ingeniosus diligens } optimæ spei iuvenes
631. in examine	incipiens	16	ingeniosus diligens
631. in examine	nullus	16	Diligens et med. ingen.
631 in examine	incipiens	24	
631 in examine	incipiens	22	
631 in examine	nullus	21	
631 in examine	incipiens	19	tardus
631 in examine	nullus	19	
631, 14 August	mediocris	21	
631, 14 August	bonus	20	ingeniosus et diligens
631. 6 Decemb.	ἄμουσος	21	
632 8 febr.	incipiens	20	Diligens et med. ingen.
632 8 febru.	incipiens	20	

CATALOGUS PERSONARUM[1] in classe physica

examen publicum circa diem 12 Junij, Anni currentis 1632, subeuntium.

Officium.	Nomen proprium.	Parens.	Natale solum.	Musicus.	Ætas.
Notarij.	D. Elias Johannis.	D. JohannesJohannis pastor.	Skedwij.		27.
	D. Daniel Johannis	Johannes Jonæ civis.	Arbogha.		26.
Præcentores.	D. Andreas Martini	D. Martinus Olaj pastor.	Flodha.		26.
	Andreas Laurentij.	Laurentius Johannis	Tillebergha pagg. Igelstadh.	bonus.	23.
Instrumentist.	Andreas Petri	D. Petrus. Pastor	Kijla.	bonus	23.
Cursores.	Carolus Olaj	D. Olaus Petri Sacellanus.	Rättwijck.	o	23.
	Johannes Matthiæ.	Matth. Jacobj	Tuuna. pag. Tooserbyn.	mediocris.	27.
	Johannes Petri.	Petrus Strongerj	Kumbla Pag. Tärna.	mediocris.	25.
Cantores.	Ericus Andreæ	Andreas Erici civis	Salestadh.	jncipiens	21.
	Andreas Thomæ	Thomas Jacobi	Irestadh. pag. Telleboo.	aliquis pro inclinatione.	21.
Custodes.	Petrus Jonæ	D. Jonas Petri. Pastor.	Konungzåhra	incipiens	23.
	Sveno Escilli	Eschillus Georgij.	Irestadh. Biörneöö.	bonus	21.
Amanuenses.	Olaus Laurentij.	Laurentius Thomæ	Kumbla. Pag. Rendstadh.	o.	21.
	Petrus Olaj	Olaus Petri	Dingtuna Pag. Rååby.	bonus.	21.
Liberarij.	Samuel Thomæ	D. Thomas Henr. Pastor.	Söder Barkij.	incipiens.	20.
	Martinus Olaj	Olaus Laurentij	Fellingzbroo Pag. Finååker.	o	25.
	Nicolaus Johannis	Johannes Jonæ	Jäth Pag. Nibbelä.	o	23.

[1] På baksidan: Catalogus classis physicæ 1632 Mense Junio. Kolumnerna för »Tempus transl.» och »Qualitas» (resp. n:o 5 och 8) äro ej ifyllda.

CATALOGUS PERSONARUM[1] in Classe Ethica examen publicum circa diem 12 Junij, Anni currentis 1632 subeuntium.

Officium.	Nomen Proprium.	Parens.	Natale solum.	Musicus.	Ætas.
Notarij . . .	Laurentius Petri . . .	Petrus Laurentij æditiuus	Ferneboo	fidicen	25.
	Matthias Bartholli . .	Barthollus Aronis	Kumbla pagg. Terna	mediocris	27.
Præcentores .	Johannes Petri . . .	Petrus Magni civis	Arbogha	bonus	24.
	Matthias Johannis . .	Joh. Gregorij	Skädwij Pagg Guzarfzhyttan	melior	27.
Instrument . .	Matthias Laurentij . .	Laurentius Matthiæ	Bärgh pag. Åsby	optimus	27.
	Olaus Laurentij . . .	Laurentius Olaj	Skultuna pag. Àcksta	fidicen	24.
	Johannes Olaj	Olaus Nicolaj	Skädwij pag. Quista	tubicen	24.
Cursores . . .	Ingevaldus Laurentij .	Laurentius Ingevaldi	Skädwij pag. Gingzboo	malus	30.
	Nicolaus Petri	Petrus Nicolaj	Bärgh pag. Förlunda	pejor	28.
	Laurentius Andreæ .	Andreas Matthiæ	Gagnäff pag. Bakka	pessimus	27.
Cantores . . .	Johannes Olaj	D. Olaus pastor.	Sewalla	mediocris	27.
	Petrus Petri	Petrus laurentij	Torppa pag. Doksta	tepidus	25.
Custod. . . .	Ericus Martini	Martinus Erici	Irestadh pag. Lijmstadh	incipiens	26.
Amanuens . .	Johannes Petri . . .	Petrus Magni	Rytterne pg. Lundby	dilig. et bonus	21.
	Halvardus Johan. . .	Joh. Haraldi	Barkie pag. Södergowijk	nullus	25.
	Nicolaus Jonæ . . .	Jonas Nicolaj	Floodha pag. Moszel	nullus	24.
Liberar . . .	Ericus Laurentij . . .	Laurentius Sigvardi.	Dingtuna pag. Gilbergha	mediocris	25.

[1] På baksidan: Catalogus classis ethicæ 1632 Mense Junio. Kolumnerna för inskrivningstid och betyg äro ej ifyllda.

B III.

av betygen i Västerås läroverk enligt

	Lärjungeantal.	Sagax, ingeniosus et diligens.	Opt. et ingenium.	Ingeniosus et diligens.	» » sed timidus.	» » et ægrotavit.[1]	Diligens.	» sed pauper.	» ægrotavit.	Ingeniosus.	» diu ægrotavit.	Novitius videtur ingeniosus.	Diligens, mediocris.	» sed hebes.
Cl. Mathem.	28	—	—	6	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Cl. Logica	22	—	—	9	—	2	—	—	—	—	—	—	2	—
Cl. Rhet.	24	—	—	8	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Cl. Pros.	33	—	—	16	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—
Cl. 2 Coll.	53	—	—	11	2	—	2	1	—	4	2	1	—	[2]2
Cl. 3 Coll.	44	—	—	9	—	—	12	—	1	1	—	—	—	—
Cl. 4 Coll.	23	—	—	10	—	—	—	—	—	8	—	—	—	1
Cl. 2 Ped. [skrivkl.] . . .	23	—	—	6	—	—	10	—	—	—	—	—	—	—
Cl. 1 Pedag.	52	1	1	9	—	—	18	—	—	8	—	—	—	—
	336	1	1	84	2	2	45	1	1	22	2	1	2	3

[1] En: diu ægrotavit. Den andre: sed negligentia fratris et indulgentia matris fere

[2] En »valde hebes» av dessa. För övrigt: en i 1:sta Pedagogieklassen »Torvo ades »rara avis»; tre i cl. mathematica »optimæ spei iuvenes». Dessa senare äro ingeniosi et loger sakna betyg.

Sammandrag

1632 års elevkataloger [III (15). VGB.].

» tardius.	» sed hæbes diu ægrotavit.	Mediocris.	» ægrotavit.	Adeo simplex.	Mediocris tarde ingen.	Hebes.	Tardus.	Cunctabundus.	Ingeniosus sed negligens.	Ingeniosus neg. adhuc puvr.	Negligens med. ing.	»	» ægrotavit.	» , pauperrimus,	» tardus.	» ,	Negligentissimus.	» et hebes.	» et stupidissimus.	Nullo ingenio perditus.	Summa.
1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	9
—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	19
2	—	7	—	—	—	—	1	—	1	—	1	1	—	—	2	—	—	—	—	—	24
3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21
—	1	6	—	—	—	1	—	—	3	1	—	—	—	—	—	—	2	1	1	1	41
—	—	12	3	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	43
—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22
—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	42
—	—	1	—	1	—	—	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18
6	1	34	3	1	1	2	2	1	5	1	1	3	1	1	2	1	3	1	1	1	239

perditus.
vultu»; en i logikklassen och två i tredje kollegaklassen »diu abfuerunt»; en i cl. scribarum
diligentes. Ovanstående gäller ej framstegen i musik. De båda högsta klassernas kata-

B IV.

över de i Västerås' läroverks betygslistor för 1632 befintliga samt deras

Klassens namn.	Elevantal.	Faderns: Biskop.	Präster, läroverkslärare.	Senator.	Domare.	Fabriksägare.	Rådman.	Guldsmed.	Borgare.	Lantman.	Skrivare.	Tulltjänsteman.	Skräddare.
Cl. Ethica [10]	17	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
» Physica [9]	17	—	6	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—
» Mathem. [8]	28	—	6	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—
» Logica [7]	22	—	8	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
» Rhetor. [6]	24	—	5	—	—	—	—	—	3	—	—	—	1
» Prosod. [5]	33	—	10	1	—	—	—	—	2	15	—	—	1
» 2 Coll. [4]	53	2	8	—	1	1	1	1	6	—	—	1	—
» 3 Coll. [3]	44	—	15	—	1	—	—	2	6	15	1	—	—
» 4 Coll. [2]	23	1	5	—	—	—	—	—	5	7	—	—	1
» 2 Ped. [skrivklass] .	23	—	—	—	—	—	—	—	6	5	—	—	—
» 1 Ped. [1]	52	—	—	—	1	—	—	—	7	16	1	—	—
Summa	336	3	[1]64	1	3	1	1	3	43	58	2	1	3

[1] Därtill kommer ett stort antal präster, vilkas ämbetstitlar ej uppgivas. Om privat-

Översikt

uppgifter rörande elevernas antal, privatlärare och uppflyttning
fäders yrken.

y r k e.												Antalet fäder med angivna yrken.	Privatlärare läsa		Föreslås till uppflyttning.
Skomakare.	Vågmästare.	Hantverkare.	Organist.	Handlande.	Mjölnare.	Sjöman.	Ryttare.	Soldat.	Fänrik.	Klockare.	Kyrkovaktare.		med	icke med	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—		—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	—	—
1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	—	12(?)
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	—	15(?)
1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—		21	12	15
—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—		38	—	18
—	—	—	—	—	—	—	1	1	2	—	—		40	3	18
—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—		23	—	17
—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—		3(?)	—	—
—	—	—	—	—	2	1	1	1	—	—	1		30	16	—
2	1	1	1	1	3	1	2	2	3	1	1	202	185(?)	31	95(?)

lärare jfr Paulsen, a. a. I: s. 331.

B V.

av de i Västerås' läroverks betygslistor för år 1632

Klassens namn.	Elevantal.	Lärjungarnes antal														
		5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Cl. Ethica	17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
» Physica	17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
» Mathem.	28	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	2	1	3
Logica	22	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	4	3	3	5
» Rhet.	24	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2	4	6	1	4	3
» Prosod.	33	—	—	—	—	—	—	2	2	5	7	6	2	4	2	2
» 2 Coll.	53	—	—	—	—	—	7	3	15	—	6	—	3	1	3	—
» 3 Coll.	44	—	—	—	—	4	4	7	7	6	4	—	2	2	—	—
» 4 Coll.	23	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
» 2 Ped. [skrivkl.]	23	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1	1	1	—	—	—
» 1 Pedag. . . .	52	2	1	—	3	4	4	1	4	2	—	1	—	1	—	—
Summa	336	2	1	—	3	8	16	13	29	14	21	12	21	14	13	13

Sammandrag

befintliga uppgifter om elevernas ålder och födelseorter.

levnadsår.											Antal elever med uppgiven ålder.	Högsta och lägsta antal levnadsår.	Levnadsår i medeltal.	Födelseort.	
20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30				Västerås stad.	Utanför stiftet.
—	1	—	—	4	4	1	5	1	—	1		21—30	$25\frac{1}{2}$	0	0
1	5	—	5	—	2	2	2	—	—	—		20—27	$23\frac{1}{3}$	0	1(?)
6	4	3	1	1	—	—	—	—	—	—		16—24	$19\frac{3}{4}$	1	3
4	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—		16 21	17	2	1
2	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—		10—27	17	7	2
1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		11—20	15	5	3
1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—		10—22	13	10	6
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		9—17	12	7	4
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	—	7	1
2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		12—20	16	5	6
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		5—17	10	14	2
17	11	4	6	5	6	3	8	1	—	1	242	5—30	17	58	29(?)

B VI. Översikt

över uppgifterna om tryckorterna för flertalet arbeten i Västerås' domkyrkobibliotek år 1643.[1]

	Basel.	Venedig.	Frankfurt.	Köln.	Zürich.	Lyon.	Strassburg.	Paris.	Stockholm.	Nürnberg.	Wittenberg.	Rom.	Krakau.	Haag.	Jena.	Uppsala.	Antwerpen.	Ingolstadt.	Leipzig.	Ulm.	Hamburg.	Hannover.	Rostock.	Genève.	Padua.	Mainz.	Dresden.	Magdeburg.	Tübingen.	Giessen.	Helmstädt.	La Rochelle.	Summa.
Biblia	—	1	—	—	2	—	1	1	1	—	1	—	1	—	1	2	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13
Comment. Bibliorum	2	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	7
Patres	8	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11
Scholastici	1	1	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6
Theologi Orthodoxi	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	1	—	—	9
Juridici	—	4	3	—	—	5	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	15
Medici	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Gramm. et Lexikogr.	5	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9
Philosophi	3	1	1	2	2	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12
Mathematici	3	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
Oratores et Poetæ	3	3	2	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12
Historici	13	2	3	1	2	—	—	—	2	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	27
Hæretici [Kättare]	3	1	1	8	3	1	—	1	1	—	—	1	2	2	—	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	28
Summa	44	15	12	12	10	7	6	4	4	3	5	3	3	3	3	2	2	2	1	1	1	2	2	1	1	1	1	1	2	1	1	1	157

[1] Sammandrag ur Petr. O. Dalekarlis katalog och Lib. templi Aros. Blott 6 böcker tryckta i Sverige.

U VIII. Rudbeckii tilltänkta hemställan om provskola. Med »svar».[1]

Stormäcktigeste Drottning, allernådigeste Fröken E. M:tt skall min vnnerdånige tienst alltijdh redobogen finnas, så länge jag lefwer.

Efter ibland andre höge bekymmer som E. M:tt genom Rijksens regering dageligen drager, är icke thäd ringeste om vngdomens vptucktelse oc scholar i lannet, af hwilke regementetz wälstånd myckit hänger: Oc nu är, thz wärr öfwer publicis scholis mänge städes klagan, at thär mäckta långsampt tilgår, besynnerlig mz tungomålz lärande; sompt för månge förhinder som thär infalla, sompt för andre orsaker skull: oc sådant står icke så lätteligen til att rätta oc bota *vthi publicis scholis.* thär mänge wele rådhande wara, men få som där om nogot särskillt omak sig vp på taga wele. Derföre hwar öfwerhetenes willje så är haffwer man aff itt Christelige vpsåt ärnat mz egin bekostnad anfånga *en privat Schola:* til att pröfwa, om man tungomål, besynnerlig thäd *latinske språket*, oc hwad mere vti Scholar *proponeras plägar*, nogot snarare oc lättare än här til skiett är, lära kunde. Förmodandes thäd skola lända mångom til nytta, om thäd älljest wunne framgång, ingom til skada eller skam, om thäd gingo tilbaka oc ickie togo lagh: mädhan thäd

---

[1] Detta bönebrev, som i likhet med början till den fingerade svarsskrivelsen stannat vid blotta konceptet (av Rudbeckii egen hand), finnes i original i Handl. rör. skolväsendet i allm. RA. Jfr HOLLANDER, Sv. undervisn. hist. s. 323. HALL, Rudbeckius I: s. 196 o. f.

icke woro nogon allmänn. vthan allenast en priwatisk prof. Sedan och, att samma Schole så myckit bättre än andra scholar skulle bliffwa föreständin, såsom thäd en ensamm ähger oc rådher om, giemenligen bättre acktas, än thäd mānge tilsammans äghe oc flere wele rådha vtöfwer. item. Såsom ett hemman thäd ägharen siälf besitter, bättre brukas oc förestås, än thäd en landbo påsitter, som måste thär ifran, när ägharenom så behagar. Men efter til sådant förehafwande behöfwes tilstånd af öfwerheten i sådan måtto, att *Docentes oc Discentes* thär bekomma samma privilegier som widh andra Scholar äre. Sedan och, att then plattz som thär til nödtorfteligen behöfdes kiöpas, kan skie, af Cronones jord, til stadig ägendom förlänes, att thär thz tryggiare til sådana ände byggias kunde.

Därföre är til E. M:tt sampt den högtährade Riiksens regering, min vnnerdånige ödmiuke frågan om E. M:tt etc. sådant är til behagh oc efterlåta will. Förwentandes E. M:tt högwijse oc gunstige swar här på, oc E. M:tt etc. alltijd vnnerdåneligen vthi gudz beskyd befaler.

E. M:ttz
trogne undersåter
J. R.

Öfwerhetenes bref som til sådane wärck behöfwes.

Wij Christina etc. göre witterligt at efter wij ibland annat som länder wårt rijkie til gagn, i synnerhet gärna alltijd förfodre vngdomens flijtige vptuchtelse af hwilken regementetz wälstånd myckit hänger: oc wår vnnersåter N N hafwer angifwit sig med egin bekostnad willja anfånga *en privat Schola, til prof. om man kunne vngdomen*, tungomål besynnerlig, nogot snarare, än vthi publicis Scholis här til dagz giemenligen skiett är lära Så hafwom wij honom icke allenast thär til lof giffwit, vthan och alle privilegier som andre Scholar i rijket hafwa efterlåtit: såsom och, om han nogon plattz eller tompt af Cronones jord thär til nödtorfteligen kiöpandes warder, samma plattz oc tompt honom til stadig oc ewerdelig äghendom nådigest förährat

U XI. Anhållan från universitetet om »studentexamen» vid läroverken.[1]

Höghwyrdige H:r Biskop.

Hoos Eders Höghährwyrdigheet hafwe wij här medh en tienstligst påminnelse welat giöra, om dhet ährendet *Academien* på sidste Rijkzdagh genom då warande *Rectorem D. Bentzelium* mände in *Consistorio Regni* anmäla, angående det missbruk, en tijdh borth åth förlupit widh Scholarne och Gymnasierne medh ungdomens otijdige förskickande hijt till *Academien*, hwar igenom hon åthskillige olägenheeter måst erfara. Och såsom af samptl. Rijkzens Biskopar, som öfwer *Scholar* och *Gymnasier Inspection* hafwa, gunstigt blifwit lofwat, at dhe i möijeligste måtton sådant wille sökia att förekomma; Altså bedie wij Edhers Höghwyrdigheet tienstl, han täcktes ett så för heela Rijket considerabelt wärck läta sigh till dhet bästa recommenderat warda, sampt behörigh försorgh draga så at inge ynglingar, och dhe sijne Classes i Gymnasio eij igenomgådt, tädan warda dimitterade, mindre at någon *Scholaris* måtte uthan sin förtienst blifwa medh berömligit testimonio försedd aff Rectoribus, såsom man offta förspordt, dhe dher sedhan befunnitz icke allenast oskickelige, och till *Academica Exercitia* aldeles omogne, uthan och af ett wan artigt och förargeligit lefwerne, så at dhe

---

[1] Efter original i III (15). VGB. A tergo: Kongl. Maij:tz Tro Man och Biskop öffwer Wästerås stifft, den högwyrdige och höglärde herren, h. *Carl Carlson*, wår högtärade gynnare bekomme detta i [Wästerås överstruket] Stockholm. Jfr HALL. Rudbeckius I:s. 126, 178 o. f.

mange andre förfördt, och kommit *Academien* uthi widrigt omdöme hoos een och annan af Rijksens Högha Herrar, och Ständer. Wij befalle Edhers Höghwyrdigheet under Gudz himmelske beskydd, och förblifwe stadigt

Eders Höghwyrdigheetz
Tienstwilligste
Tienare

Rector och Professores.[1]

Upsala d. 16 Junij
1681.

[1] Långt tidigare hade nämnda krav tillgodosetts av biskop Joh. Rudbeckius i Västerås. T. ex. VDP. A I 8 1643 $^{16}/_{12}$: »Johann[es] Erici Holst[enius] feck. loff aff. V[enerando] Cons[istorio] draga till Upsala, och wart godh känd aff sina präcept[ores] medh frukt kunna höra lectiones publicas.» Jfr HALL, Rudbeckius I: s. 179.

U XII. Bönebrev från J. Rudbeckius för två studenters räkning.[1]

Then Edhle och wälborne herre, h. Axel Oxenstiärna Rikes Rådh och Canceler, sampt the Edhle, wälbyrdighe och hœghbetrodde herrar, kammerrådh . . .

När man öffuerwäghar och betractar hurw underlighen gudh then aldra höghste all tingh haffuer laghat och skickat, doch så att ingen tingh är fåfängt och uthan orsaak: så är tädh icke tädh ringeste att hans gudhomlighe wijsheet haffuer sombblighe giordt mächtighe och myndighe sombblighe oförmöghne och enfallighe, een part riike een part fattighe, icke derföre att then ene uthaff bätre ämpne helle materia är sammankommen än then andre, heller och altiidh meere förtiänt haffuer än hans näste; uthan på tädh att then ene människian skulle haffua orsak till att liita till then andra, och then eene haffua läghenheet till att bewijsa sin kärleek godheet och barmhertigheet emoot then andra, att såledhes kunne wara såsom een connexion och et ouplöselighit bandh imellan tädh människligha slächtet. Iblandt them som andres hielp och förfordringh behöffua så äre sanfärdelighan the som gudhz ordh, tungomål och bookllighe konster studera, Ty oanseedt att thesse faculteter fram för andre äre höghnödighe, berömlighe och nyttighe, så att the om sidher och wäl födha sin man; Så kunna the liquäl icke såsom andre handtwärk på ett år 2 heller 3. uthläras och begripas, så att man strax thär igönom sin födho och uppehelle haffua kan:

[1] Efter original: Oxenstierna af Södermöre · Bref till . . . Ax. Oxenstierna [från Joh. Rudbeck]. RA. Utanskriften nästan ord för ord lika med tillägnan. Citerat blott: HALL, Rudbeckius I: s. 122, 84 not 1.

uthan then thär noghot wiidt här uthi komma will han måste halffua heller snarare heela sin ålder här upå läggia och förnöta. Och finnes för then skull få som aff theras eghen förmöghenheet thenne bekostnadhen kunna uthstå, som här till kräffies och behöffues; uthan måste som offtast andre gudhfruchtighe och fromme människior om hielp besökia och anmodha. Sådana personer äre thesse närwarande Studiosi Johannes Marci Helsingus och Nicolaus Olai Gevaliensis; huilke en tiidh långh uthi upsala Academia mädh allt fliit studheradt haffua, och nw till att widhare theres Studier i främmande landh continuere, haffua försambladt noghon hielp och undsätningh aff theres wenner och förwanter, så att the tilstundande sommar haffua förmoodt sigh thenne sin reesa kunna företagha. Män så är them noghot oförmodt förhinder påkommit gönom tädh förbodh som the haffua förnummit aff wår aldra nådigheste herre och konungh på koparköp uthgångit wara, att the icke theras Swenske päningar heller huadh the äljest haffua, effther theras förhopningh uthi kopar förwända kunne; äre förthenskull förorsakadhe till att besökia E. H:ter och W:ter uthi all underdånighet, att om noghon Limitation på thätta förbodhet kunne tillåtas; E. H:ter wille tå gunstelighan efftherlåta, att the så myckin kopar sigh köpa och uthskepa som the sigh mädh uthi främmande landh ett år heller tw nödhtorffttelighan kunde förhålla. loffua the sigh sådana E. H:ters förfordringh mädh all ödmiuk tiänst och tacksamheet wela ihughkomma så länge the leffua. Och effther tädh the otwifflachtelighan förmodha att iagh för then tiänst och ämbete iagh owärdigh hoos E. H:ter nw beklädher noghon gunst hoos E. H:ter haffua skulle, haffua the aff migh såsom aff theres synnerlighe præceptore begäradt att iagh till E. H:ter them min intercession och förskrifft mädhdela wille, huilken jagh them för then fliitigheet och skickeligheet skull, som iagh altiidh hoos them befunnit haffuer icke förneka kunne. uthan så myckit som miin ödhmiuke och underdånighe böön hoos E. H:ter då kan förmå på tädh underdånligheste och ödhmiukeligheste bedher att E. H:ter wille theras läghenheet och ödhmiuke begäran här uthinnan gunstelighan ansee och uptagha; jntet twifflandes att

thetta warder jw aff gudh then aldrahöghste som sådana barmhertigheetz gärningar sigh sielff tilägnar, E. H:ter riikelighan wedhergullit, och E. H:ter thesslijkest här igönom et berömlighit nampn och synnerligh ynnest hoos allom wisserlighan bekomme. här mädh E. H:ter och W:ter sampt E. H:ters höghe omwordnadher under gudz thens aldrahöghstes beskärm ödhmiukelighan befalandes. Ubsaliæ 26. Martii Anno 1614.

E. H:ters och W:ters
ödhmiuke och underdånighe
tiänare altiidh
Johannes Rudbeckius.

U XIII. Joh. Rudbeckius om katekesförhör, understöd åt fattiga barn samt flickskola.[1]

Wij vnderskreffne Biskop, Capitulares, sampt Borghemestare och Rådh i Wäståås, göre wittherlighit, att medhan wij finne och förnimme uthi wår Församling såsom Gudh bettre wäl flerestädes finnes någhre feel och oordningar, huilke uthan tuiffuel Gudhi som är skickelighetennes Gudh, äre misshaghelighe, och framdeles meer och meer wår församling komma til skadha, hwar the icke i tijdh botade och afhulpne warda: och ther hoos ihughkommit, att oss på wåra embetes wegna bör effter wår macht och bästa förstånd them förtagha och affskaffa; Haffwe wij någhre åtskillige gånger warit tilsamman, at berådhslå genom huadh medel thet bäst och fogelighast skee kunde. Och äro genom Gudz nådh omsijdhor sålédhes eenhelleligheh öffuer ens wordne.

I) Först att medan stoor försumelse finnes hoos een part til att komma til kyrkio, höra Gudz ord, lära theras Saligheetz wägh, och bewijsa Gudhi theras plichtigha tienst medh böner och tackseijelser: såsom ock att låta theras hws folk, komma til Catechismi förhör, uthan heller uppå wåra Sabbaths och helghedaghar, antingen tagha sigh otijdighe reesor före til landz eller Siös, komma medh theras körslor och forslor, driffua theras handel och köpenskap i sina gatubodhar, eller å torghet, eller

[1] Enligt Liber templi Arosiensis, s. 85 o. f. Västerås domkyrkas arkiv. Urkunden är avtryckt i Julbok för Västerås stift 1909, s. 51 o. f. Som § III upptages bestämmelse om penninginsamling söndagligen (genom Beckin för kyrkiodörerna) till förmån för »fattigha Enkior och Fadherlös barn». HALL, Rudbeckius I:s. 88.

ock medh öel och brenwijns sälning förorsaka sigh och andra til dryckenskap, otijdigheet och andra synder, ther medh the icke allenast sielffue försuma sijn ewigha wälferd, och förargha andra: uthan ock medh Sabbaths och Gudztienstens föracht, Gudh höghelighen förtörna, hans rettmätigha wredhe och straff öffwer sigh och andra förorsaka. Til att sådant så mycket möjelighit är, företagha och affskaffa är beslutitt...... 4) The som iche låta theras folk och inhyses folk, komma til *Catechismi* förhör, när the bliffua tilsagde, eij heller komma at giffua theras förfall tilkenna, icke heller andra eller tredie gången thet effter komma, settias medh theras folk ifrån *Sacramentet*, tilthes the beuijsa sijn lydno och bettra sigh . . .

IV) Medhan man icke mindre omwårdnat böör haffua om små Pighebarn, att the bliffua wäl uptuchtade, och i barn domen lära theras Catechismum, läsa och skriffua, såsom och andra små Quinfolkz sysslor, som the framdeles kunna haffua gagn aff, än om the små gossar eller drengiar; Och huar haffuer doch icke läghenheet antingen sielff them så stadigt ther till vnderujsa, eller holla i sitt hws någhon serdeles Person ther til: är beuiliat at een lithen Pighe Schola skal på en läghligh ort i Stadhen uprettas. Ther til skal sökias hielp aff Stadhen, att i winther må wärke tilrådhas, och will Gudh i wår upbyggias och i sommar förfärdighas, och tå thet är bestält, finges een tienligh Quinnes Person, som thetta uppå sigh tagher: henne betaler sedhan huar effter som han haffuer barnen att settia til henne. . .

Westrås then 18. Decemb. Anno 1628.

Ö III. Ur Joh. Rudbeckii (d. ä:s) tal om nyttan och nödvändigheten av läroanstalter och bildning.[1]

... Själva erfarenheten övertygar oss därom, att de, som ej blivit fostrade i skolor och akademier utan på gatan, i hemmet, på krogen, vid hovet eller annorstädes, åsidosätta all ärbarhet och blicka med förakt ned på sina medmänniskor eller företaga sig i sin invanda lösaktighet allt, vartill lustan lockar dem.

Ty varav kommer månne denna brist på disciplin i alla livets stånd, åldrar och yrken, varför äro brotten så talrika, vilken är den egentliga roten till de rysliga illgärningarna? Jo, allt detta har sin grund däri, att blott en försvinnande del av människorna erhållit den uppfostran, de behöva, och att det nyttiga vetandets åker ligger oodlad. Och varav detta? Jo därav, att såväl lärare som elever, såväl skolorna som deras alumner sakna det nödiga underhållet. Men intet folk har hyst sådan motvilja mot konst och vetenskap eller varit så otacksamt mot deras utövare, att det icke har satt dem över hopen. Hos oss finnes intet yrke så simpelt, att ej den däri lärde får sitt underhåll därav, att det ej ger lärlingarne mat och kläder. Endast de, som ägna sig åt studiet av visheten, måste tigga sitt bröd från dörr till dörr.

»Endast Aristoteles måste gå till fots.»

Men det säger, det försäkrar jag, att, såsom man vid erövringen av Troja, denna avgrund av lustar och alla slags brott,

[1] ORATIO DE LITERARUM ET SCHOLARUM UTILITATE [1604], s. 28—32. Referat: SCHÜCK, Sv. Lit. hist., s. 550; HALL, Rudbeckius I:s 67 o. f., 98 o. f.

icke kunde hjälpa sig utan den trojanska hästen, ur vilken för den stundande striden lämpliga män kunde tagas, så böra även vi nu, om vi vilja intaga brottets borg, om vi vilja bibehålla och skydda lagar, ordning, ärbarhet och goda seder, frikostigare underhålla skolorna och akademierna, från vilka duktiga soldater kunna utskrivas, som äro till denna strid skickliga och övade.

Men på vad sätt man hittills sörjt för uppfostran, därom må de döma, som varit utrikes. Vilket gymnasium där har icke sex eller sju promoverade magistrar? I vilket meddelas ej undervisning i alla delar av filosofien? Jag har ej sett sa många gymnasier, men jag har lärt känna icke sa få, som hava 10, 12 eller flera filosofie doktorer. Vilka privilegier och friheter åtnjuta de ej? Vilken aktning ägnas ej de lärda? Vilka löner hava de icke? Månne ej de äro befriade från alla utgifter och utskylder? Månne ej de, som utmärka sig för lärdom, begåvas med romerskt medborgarskap? Eller få de ej av kejsarne och konungarne grevlig värdighet? Hava de ej rundligt tilltagna inkomster och löner? Hos andra folk förhåller det sig så, att ju mera mäktig och framstående någon är, i så mycket större ära håller han de lärda, dess större bekvämligheter, förmåner, löner erbjuder han dem. Och tvärtom, ju mer, ju frikostigare han så gör, dess mera framstående, dess mäktigare blir han.

Men hos oss äro mycket få lärare avlönade, så att de knappt bilda ett gymnasium, mycket mindre en akademi. Ej ens förvaltarne av de högsta kyrkliga ämbeten (om jag nu skall lämna lärarne inom den filosofiska fakulteten åsido) åtnjuta de privilegier, som hos andra folk tillkomma alla lärda. Och de privilegier, varpå vi hava laglig bekräftelse, bliva ej årligen bekräftade, ökade och förstorade utan esomoftast minskade och kränkta. Men jag lämnar detta.

Ty icke dess mindre har denna vår akademi delvis skänkt oss vetandets nyss uppräknade förmåner. Ty väldets utvidgning, grundarnes beröm och allt övrigt att förtiga, kan jag åtminstone ej med tystnad förbigå det förhållande, att vi nu hava en lika stor tillgång på lärda män som den brist, vilken rådde före återupprättandet av akademien. Många har denna upp-

fostrat till en medelmåttig kunskap; ej så få har den sänt till främmande land att där utvidga sitt redan inhämtade vetande, några har den fört fram till bildningens spets, till den högsta filosofiska graden, och alla äro redan genom Guds nåd lämpliga för vilka hedrande och ärbara befattningar som helst. För att nu icke tala om den ära, fosterlandet härigenom vunnit. Sant är visserligen, att detta land är vida berömt för sina gruvor, ur vilka silver, koppar och järn rikligen hämtas, sin rikedom på högvuxet virke, sitt fiske, sina invatten, sin fruktbarhet, sina betesmarker, sin rikedom på boskap, men större ära har det likväl förvärvat sig genom denna akademi ensam, än det någonsin kunnat vinna av allt det övriga.

Jag kan ej medtaga allt övrigt. Men jag måste bemöta smädelserna och tillvitelserna av dem, som, i avsikt att göra denna akademi förhatlig för alla, ur fulla käftar utspy sådana vidrigheter och elakheter mot den, att ej ens själva furierna häri torde kunna överträffa dem, om de så kräkte ur sig Kokytos eller allt möjligt avgrundsflöde. Dessa gläfsa ständigt (om jag nu skall underlåta att återgiva ännu värre saker), att vi skulle tillbringa vår tid i lättja, ej låta något komma ut från trycket, ej utgiva några skrifter. Men svaret skall ej låta vänta på sig. Var är vårt tryckeri? Ett sådant plägar finnas vid andra akademier och gymnasier, ja t. o. m. vid trivialskolorna. Må man befria oss från politiska omsorger och ekonomiska, från åkerbruksbestyr, från våra alltför stora bekymmer för mat och kläder, må man giva oss ordentliga löner, så skall man få se, att vi ej äro oförfarna i konsten att skriva böcker. Eller tror man, att typograferna skola lämna oss sina tjänster för intet? Eller vill man, att vi skola resa till Stockholm och stanna där, eller att vi där skola lega även en korrektor att läsa korrektur? Med vilka medel? På vems bekostnad? Eller vem skulle köpa det tryckta? Kanske våra studenter, som ej ens äga en slant att köpa ett rep för?

Högtberömda män Huru många skulle ej, medan de till fosterlandets gagn gåve ut något av trycket, endast på grund härav bringas till den yttersta brist och det svåraste trångmål!

Men jag återgår till akademien. Fastän den hittills icke kunnat jämföras ens med andra folks minsta akademier, så är det dock så, att, om dessa människors vilja får segra och det lilla, som åstadkommits, åter göres om intet, det Gud förbjude, så skola återigen oss berövas alla de förmåner, som kunskaper medföra, och i stället skola alla olyckor bryta in som en stormflod, sedan fördämningarna liksom brutits. Detta se många, men blott få frukta det. Det är dock skäl att gruva sig, men må man ej stanna därvid utan var i sin stad bemöda sig att efter förmåga på något sätt bispringa vårt fädernesland, som redan länge svårt lidit av de vetenskapliga studiernas ytterliga förfall.

Läkarne pläga undersöka sjukdomens natur och orsaker samt sedan anskaffa och använda sådana läkemedel, som kunna upphäva orsakerna eller som, om de ej helt och hållet kunna göra detta, åtminstone försvaga och mildra deras verkan. Så må var och en allvarligt vinnlägga sig därom, att de hinder för studierna, som kunna undanröjas genom hans råd, omsorg, arbete, flit och hjälp, också verkligen komma ur vägen; att de, som endast delvis kunna avhjälpas, bliva så långt möjligt förminskade, att de, som kunna fullständigt bortskaffas, bringas ur världen.

Det tillkommer den världsliga överheten att grundlägga skolor och akademier, att därpå giva dem stadga genom bestämda och orubbliga lagar, att förse rektorer och professorer med löner, att genom gåvor och stipendier uppmuntra den studerande ungdomen till flit, att medgiva vardera kategorien förmåner och företrädesrättigheter. Allt detta är livsbetingelser för studierna. Om dessa upphävas, så blir resultatet intet eller ock mycket svagt. *Vår* plikt är att uppfinna en lycklig metod för undervisningen och inlärandet, att föreläsa goda författare, att öva de studerande genom disputationer och deklamationer och slutligen att i allt ådagalägga flit och omsorg. Dessa ting äro av den största betydelse, dem skola vi synnerligen vårda oss om, de böra alltid vara med; intet finnes, som ej genom dem kan vinnas.

Må därför alla, som älska sitt fädernesland, förakta hopens

utsagor; må de vända ryggen åt de illvilligas smädelser, men var och en med omsorg göra sitt, skaka av sig den forna dåsigheten och tåligt fördraga alla vedermödor; må de sätta det närvarandes fördelar i andra rummet och tjäna kommande släkten och fäderneslandet samt anse det fördelaktigast, som bäst överensstämmer med de nyttiga kunskapernas förkovran! Må vi anse det för skamligt, att det, som våra fäder vunnit genom sin strävan, skulle förloras och förstöras genom vår tröghet. Det är sannolikt, att de hade nästan otroliga mödor att utstå, innan de förvandlat dessa trakter, detta vårt ljuva fädernesland från cyklopiskt barbari till dess nuvarande tillstånd av ordning och bildning. Huru skymfligt vore det då ej, om deras efterkommande ensamt genom sin slapphet skulle återfalla i samma barbari!

Var och en, som vill göra sig väl förtjänt om vetenskapliga studier, om fosterlandet, ja, om allt möjligt gott, bör därför rikta sin uppmärksamhet på det innevarande ögonblicket, vilket är, så att säga, ett berömmelsens och ärans skördefält. Detta är, tro mig, den enda vägen till berömmelse, ära och värdighet, att skolorna och akademierna arbeta på att göra statens grundvalar fastare. Ty vi se, att, om skolorna befinna sig i gott skick, så frodas och blomstra staterna, och att, om de förra störta samman, då följer de senares fall snart därpå.

Men häråt må blott *de* ägna sin strävan, de, som anse sig födda till fosterlandets gagn, till ära och berömmelse, ej de, som tro sig vara till för att sova, att gå till gillen eller leva för njutningar. Ty de, som givit vika för lastens frestelser, för lustarnas lockelser, må ge äran förlorad, ej bry sig om ädla studier, ej lägga hand vid hjältedåd utan överlämna arbetet åt de fria och goda, sig själva åt sysslolösheten. Men de, som eftersträva de ädlas goda namn, vilket ensamt med sanning kan kallas ära, de böra överlämna overksamheten åt andra och själva taga arbetet.

Ty vi se, att ej *de* skördat beröm, som varit snärjda i njutningarnas virvel; ej en Sardanapalus, ej en Epikuros utan de, som gjort sig väl förtjänta om vetenskapen, om fäderneslandet, om staten, och som däråt ägnat sitt liv, därpå arbetat natt och

dag, för den saken ej fruktat faror eller hotelser att tjäna ej sig själva och sin egen buk utan staten. Dessa hållas ännu i dag ej blott hos de sina utan även bland oss och i alla andra land i sådan ära, att de synas värda att räknas bland de odödliga.

Må vi komma ihåg, att sådana mäns kroppar äro dödliga men deras själar och glansen av deras förtjänster odödliga. Och, om vi se detta omdöme bekräftat i fråga om sådana förträffliga män som Sokrates, Plato, Aristoteles, Cicero och andra, vilkas kroppar äro brända, men vilkas liv och dygder kunna sägas höljda med odödlig ära, då böra vi ej tro, att en mindre eller kortvarigare ära skall hos eftervärlden tillkomma de män, som genom rådslut och arbete utvidgat eller förkovrat dessa skolor, denna akademi, detta vårt fädernesland.

Enär det nu förhåller sig så, må *de* träda i sina fäders fotspår, som genom makt, rikedom, förståndsskärpa eller snillekraft överträffa de övriga, och så med all flit arbeta därpå, att studiet av vetenskaperna och språken, vilka våra förfäder höllo i ära, vilket är kärt för alla välsinnade och särdeles nyttigt för dess idkare, att detta studium, säger jag, även genom deras frikostighet, hjälp, omsorg och strävan må förkovras och bära frukt.

Men, emedan utan Guds hjälp all vår strävan är fåfäng, och emedan allt, vad vi företaga honom förutan, är bortkastat arbete, så bedja vi ur djupet av vår själ den gode, oändlige Guden, den högste upprätthållaren av detta lyceum, vilkens medverkan och hjälp för skolors och akademiers uppehållande är nödvändigare än människors förstånd och råd, att han måtte låta de ädla konster och vetenskaper, som han själv givit oss, även hädanefter genom hans hjälp förkovras och slå allt fastare rötter. Densamme hembära vi vår innerligaste tacksamhet, för att han ända till denna dag låtit oss behålla åtminstone ej så få spår av nyttigt bokligt vetande.

I andra rummet tacka vi vår vittberömde, vördnadsvärde furste Herr Karl, hertig av detta stora rike och utsedd till dess arvkonung, allas vår nådige herre, den högst berömlige återupprättaren av denna akademi, att han, fastän från alla sidor

oroad av krig och uppror, likväl vill, att Apollo och muserna skola bo ibland oss. Give GUD, att han lycklig och framgångsrik må länge stanna kvar hos oss, på det att ej studiet av humaniora, som det genom hans höghet blivit oss förunnat att bedriva, åter skall genom hans till vår stora sorg möjligen inträffade frånfälle bringas att upphöra bland oss! Må de djupt rotfästas hos oss med allt det goda, som är från dem oskiljaktigt, låta de skönaste blommor slå ut samt slutligen frambringa och bära de ljuvaste, rikaste frukter!

För det tredje tackar jag den vördnadsvärde, berömde, vördige herr ärkebiskopen[1], den alla ärebetygelser värde fadern och beskyddaren, för hans särskilda välvilja och gunst mot mig och för det beskydd, jag ständigt funnit hos honom.

Slutligen nedkallar jag Guds hjälp, nåd och välsignelse åt och över alla dem, närvarande eller frånvarande, som önska denna akademi framgång och lämna den sitt understöd. Tacksam för de närvarandes välvilliga och tålmodiga uppmärksamhet erbjuder och lovar jag de överordnade vördnad och hörsamhet, de underordnade välvilja och gunst och mina ämbetsbröder beredvillighet till ömsesidiga tjänster.

Dixi.

---

[1] Olaus Martini. Denne hade kraftigt befrämjat Rudbeckii utnämning till professor i matematik. Vid tillträdet till denna professur hölls det tal, av vilket ovanstående är den senare hälften (i översättning).

Ö IV. Joh. Rudbeckii (d. ä:s) tal Om läras och lärjungars plikter.[1]

Synnerligen käre bröder!

Jag hyser intet tvivel om att bland dem, som syssla med studier, liksom även bland andra, som fått kännedom om detta vårt företag, många och olika omdömen fällas om detsamma. Den ene berömmer vår strävan att understödja studiet av vetenskaperna, en annan tadlar ärelystnaden och nyhetsmakeriet, en tredje förundrar sig över vår djärvhet och önskar veta, huru försöket skall utfalla. En fjärde kallar det påflugenhet och tror, att jag har påtagit mig ett arbete, som överstiger mina krafter, och under vars tyngd han tror mig komma att inom kort duka under. Den ene tänker så, den andre så och önskar se sakens utgång. Men, såsom de döma olika om oss, så hysa de också

[1] ORATIO De officio DOCENTIUM ET DISCENTIUM IN SCHOLIS (hållet vid öppnandet av collegium privatum 1610). Jfr SCHÜCK, Sv. Lit. hist. s. 553, HALL, Rudbeckius I:s. 128 o. f.

Företalet är tillägnat Västeråsgymnasiets förste rektor (Erik Holstenius), hans ämbetsbröder samt hela Västerås' stifts lärare och pedagoger:

»Ehuru jag icke tvivlar på att I, höglärde och högädle män, käre vänner, och den Eder anförtrodda ungdomen var för sig av Eder själva gören Eder plikt, att I använden iver och flit för ungdomens rätta undervisning, och att ynglingarne visa den största flit i inhämtandet och inlärandet av det, som av Eder framställes, så har jag ansett det icke vara ur vägen, att jag giver Eder en sporre även genom min anmaning, då det ju enligt poetens ord alltid är sant, att »*en häst, som redan är käck och löper mot segerpriset, går ännu raskare, om du manar på honom*». Då jag för få år sedan vid akademien i Uppsala höll ett tal om nämnda ämne, d. v. s. om lärares och elevers plikter i skolorna, och då jag av vissa orsaker funnit lämpligt att trycka detsamma, så ansåg jag mig böra tillägna det åt Eder, på det att, om något funnes i detsamma, som kunde lända Eder och Edra lärjungar till eggelse i Edert arbete, jag skulle få meddela Eder det»...

Västerås 24/9 1625.

olika önskningar: somliga önska oss lyckosam framgång, andra hoppas, att försöket måtte bliva om intet; några hysa goda förhoppningar och lyckönska oss, andra åter vänta och förespå idel motigheter.

Att under en sådan olikhet av omdömen bryta de så skiljaktiga föreställningarna i deras våldsamma lopp och stå fast vid sin föresats, det är ej kännetecknande för en människa, som rättar sina handlingar efter folkgunst och pöbelns omdömen, utan för den, som omsorgsfullt undersöker allt, och som kallar det under förnuftets domvärjo, förrän han börjar något och låter det utspridas bland hopen. Ty det är utmärkande för den kloke att icke blott minnas det förflutna utan även härska över det närvarande och förutse det tillkommande, att med kraft kunna framtvinga ett företags lyckosamma utgång medelst föregående och förhandenvarande omständigheter.

Man må därför ej föreställa sig, att jag själv på olika tider haft olika tankar beträffande detta mitt företag, ty, när jag i minnet återkallar min strävan för musernas dyrkare och min goda vilja att understödja vetenskapliga studier, så väckes hos mig ett säkert hopp, att jag en gång skall få se en mycket lycklig utgång härpå. Och, då jag ställer för mina ögon alla tidsåldrars exempel och genomgår i minnet Guds verk från äldsta tider, kan jag ej underlåta att märka, att Gud, som själv är det högsta goda, alltid understöder goda och hedrande strävanden och leder dem fram till en önskad utgång.

Då jag däremot med mig själv överväger sakens inneboende svårighet och tänker på de mer än herkuliska arbeten, som jag ser, att jag måste åtaga mig i denna sak, darrar och skälver jag i hela min kropp, och det fattas ej mycket, att jag skulle på själva tröskeln draga mig tillbaka och avstå från företaget. Men tvenne omständigheter hålla härvid mig uppe och ingiva mig åter mod: den ena, att jag ända hittills haft en stor förmåga att uthärda mödor, vilka jag icke heller hädanefter tänker undandraga mig, och det är icke tvivel underkastat, att såsom skalden säger, *ett oförtrutet arbete övervinner allt* (»*Labor improbus omnia vincit*»). Den andra är, att, om till äventyrs

icke allt skulle lyckas efter önskan och vi skulle nödgas stanna mitt i företaget, det icke kan vara möjligt annat, än att vi med Guds hjälp skulle kunna uträtta något, enär ju vårt företag icke är skadligt eller fördärvbringande för någon utan i sig självt hederligt och berömvärt.

»Om det finnes en gräns, bortom vilken jag icke kan gå,
Så kommer jag att gå, så långt jag kan, och stannar, först
då jag ej kan komma längre.»

Så ofta jag betraktar den senaste tidens skaplynne, likasom såge jag den å en tavla, förundrar jag mig över vad som fallit mig i sinnet, då jag under så många och stora välvningar öppnar en permanent skola, upprättar ett gemensamt bibliotek samt för flera år mottager lärjungar, alldeles som om jag blickade in i framtiden och hölle alla händelsernas trådar [utgång] i min hand.

Ty vem är så okunnig i allting, att han icke märker de dagliga växlingarna och de omstörtningar i de mänskliga tingen, vilka pläga inträffa än av en anledning, än av en annan, så att vi tycka oss hålla hela livets kurs mellan Scylla och Charybdis. Än hindras studierna av pest o. a. epidemier, än av eldsvådor och översvämningar, än av hunger och brist på livsmedel, och de bäst anordnade skolor bringas till upplösning. Må vara, att sådant varit mycket vanligt i alla tider, så är det likväl sannolikt, att hindren skola bliva större och talrikare under vår tid. Ty vad betyda de ofta sedda järtecknen, att fiskarna emot naturens okränkbara ordning i stort antal gå upp på det torra, att vidunder ofta framfödas av fyrfotadjur, att floderna rinna tillbaka, att man nattetid ser ovanliga eldar, att den olycksbådande berguven tjuter hemskt framför dörrarna, att på himlen synas svärd, som kämpa till blods — vad betyder allt detta, om ej att den odödlige Guden, som är så mån om vår välfärd, vill genom allt, vad han skapat, varsko oss om mångfaldiga välvningar och försöka att leda oss till bättring i vårt liv? Då jag sammanfattar allt detta, märker jag, att jag begår en nog dristig handling, när jag icke tvekar att påbörja och grundlägga något, som skulle bliva fast och varaktigt.

Slutligen hyser jag medlidande med mig och alla mina likar,

därför att vi, som från början varit så danade, att vi utan någon möda kunde i tillfredsställande mån känna Gud och tingens natur, nu till vår själsskärpa äro så försvagade, att vi icke utan största möda och besvär komma till den ofullkomliga kunskap, som nu är möjlig att uppnå. Och på vägen dit går det oss så, att vi än gripas av leda, än nedbrytas av mödorna; den ena gången nödgas vi välja ett nytt mål för vårt arbete, den andra nya förfaringssätt för att kanske snart åter tillgripa de förut använda. Och vad lämna vi oförsökt, för att, om än aldrig så litet, höja oss över mängden?

Hur stor omtanke och iver jag har för denna sak, kan man sluta sig till av detta enda företag. Därvid har jag blott en önskan — och den riktar jag till eder alla —, att nämligen den föreställningen, att jag öppnat denna skola vare sig av ärelystnad eller för slem vinning, må anses vederlagd av mitt allmänna skaplynne. Tvärt om må i stället av vad som här förehaves och sker den tron inpräglas i edra sinnen, att jag endast gör detta först och främst till Guds ära och kyrkans förkovran och därnäst till min högberömda överhets och mitt fäderneslands odödliga rykte och ära, slutligen till lättnad för Eder och framgång i edra studier. Om I förbliven stadeligen vid denna mening och hållen av mig som en broder, skall det, som jag kan uträtta, lända Eder till båtnad, och i det, vari mina krafter brista, skolen I hava överseende. Och, så snart jag icke motsvarat edra förväntningar, skolen I ej tillskriva det brist på god vilja utan anse det bero på krafternas otillräcklighet.

Det är mycket sant, att undervisningsanstalter skola stiftas samt med stipendier och privilegier uppehållas av konungar och furstar, dessa, som hava makt och förmåga därtill, och som till överflöd hava penningar. Dessa senare äro ett oundgängligen nödvändigt medel för att få nagot uträttat, ty »*för penningar erhålles allt och i saknad av dem får man intet av det, som behöves*». I saknad av penningar kan en privatperson föga eller intet uträtta, även om han är aldrig så välvilligt stämd mot vetenskapliga studier. Men, emedan det är deras plikt, som bekläda skolämbeten, att ådagalägga samvetsgrannhet och flit

och i allting uppföra sig så, att furstar och höga herrar bliva välvilligt stämda mot skolorna och akademierna, stödja och befästa de redan grundade och konstituerade samt sträva att upprätta nya, så snart sådana behövas, så har jag för min ringa del alltid haft i sinnet att göra detsamma. Och för att jag skulle klargöra detta, har jag ansett mig böra öppna denna privata skola — icke emedan jag anser den skola bliva av någon betydelse eller kunna bestå länge utan överhetens auktorisering, utan därför att jag inser, att den nådiga överheten skall framdeles visa sin välvilja mot företaget, sedan arbetet kommit i gång och omsorg blivit ådagalagd.

Och då jag i dag i den helige andes och den odelade trefaldighetens namn beslutat att göra början, ansåg jag det vara lämpligt att tala till Eder om min och eder uppgift i denna skola, på det att var och en, sedan detta blivit känt å ömse håll, måtte kunna mera viss gå till sitt verk och bättre framhärda i fortsättningen. På det att, säger jag, det må bliva klart för både mig och Eder, vari våra maktpåliggande plikter bestå, har jag föresatt mig att med någon utförlighet nu framställa: först vilka dygder som böra vara gemensamma för både lärare och elever, och därefter vad som speciellt hos lärarne fordras i förhållandet till lärjungarne och hos de senare gent emot de förra. Härjämte skall jag, om tidens knapphet det tillåter, vid slutet korteligen foga min plan för skolornas reformering och förvaltning, på det jag själv må hava liksom ett memorial, när, såsom ske plägar, sinnet börjar slappna och blir efterlätet i fullgörandet av sina plikter. Genom dettas genomläsande skall det drivas att hämta ny kraft, att uthärda mödorna med den vanliga ivern och oförskräckt gå mot målet. Om jag själv icke med största noggrannhet iakttager detta, skall jag kunna beskyllas för att hava glömt mig själv, mitt löfte och detta tal samt kunna med rätta tadlas av vem som helst. Härom har jag därför i sinnet att orda något vidlyftigare, även om jag vet mig ej kunna anföra något särdeles upplyst, något fint, eller vad som är värdigt lärda öron. Likväl hoppas jag, i förtröstan på eder välvilja och edert överseende, käre bröder och kolleger,

att, vad helst jag efter måttet av min begåvning och den tillgängliga tiden kommer att anföra, I skolen det med välvilja och tålamod åhöra, och jag skall beflita mig om att varken vidlyftighet skall trötta Eder eller oklarhet vålla Eder leda.

Liksom alla, som blivit Kristi lärjungar, böra lärarne i sitt förhallande till eleverna och dessa gent emot de förra vara beprydda med tro, kärlek och andra dygder, utan vilka de ej ens förtjäna att kallas kristna, än mindre sägas älska dygd och religion. Men därom skall jag för närvarande ingenting yttra, ehuru varje enskild dygd kunde giva stoff till ett helt tal; ej heller tillkomma de uteslutande dem, som vistas i skoldammet. Blott om sådana dygder må vi orda, som äro nödvändiga såsom verktyg och hjälpmedel att bereda och öka bildningen. *Gudsfruktan och bön* giva vi härvid utan tvekan första rummet, *ty aldrig är ett företag, det må nu vara vilket som helst, lyckligt och nyttigt, så vida icke Gud frågas till råds, och så vida han ej understöder detsamma.*

Ännu mindre torde någon med gott resultat kunna börja studera vishet, om han icke kallar Gud till sin hjälpare och gynnare; så intygar åtminstone Salomo, då han säger: »Gudsfruktan är vishetens begynnelse».[1] Av vem, frågar jag, skall vishet sökas och väntas, om icke av den, som är källan och fader till all vishet, ja som är själva visheten. Därför, som aposteln förmanar: »*Om någon har brist på vishet, han utbedje sig den av Gud*».[2] Ett berömt exempel erbjuder oss den vise Salomo, som, lågande av kärlek och hänförelse för vishet, bad Gud om densamma, såsom det även tillkom honom att göra, varför han också gjorde så stora framsteg i vishet och kunskap rörande både mänskliga och gudomliga ting, att från alla världens kanter och från de mest avlägsna land människorna strömmade samman till Jerusalem för att höra hans vishet, såsom de heliga böckerna intyga. På samma sätt må de, som äro skyldiga att förelysa andra och visa dem vägen i strävan

[1] Ordspr. 1: 2, 4. Ps. 11.
[2] Jak. 1.

efter visdom, börja med Gud och av Gud utbedja sig lycklig fortgång och utgång.

Men må det ej hända oss, som det hände slaven i fabeln. Då vagn och oxar fastnat i kärret, uppgav han hoppet, lämnade alltsamman och började bedja Jupiter om hjälp. Men han fick det svaret, att han skulle lägga hand vid verket, och så fick han äntligen erfara Guds bistånd, varefter det bevingade ordet har uppstått: *Lägg med Guds hjälp hand vid verket* (Manum adhibe cum Minerva)! På det att detta ej skall hända oss, säger jag, skola vi med gudsfruktan och bön ådagalägga *flit* i studierna. Det skall vara den andra dygden, som vi böra äga. Vi skola icke försöka undvika någon möda, hur svår den än må vara. Ty gudarne hava ordnat så, att »*dygden vinnes med svett*». Ej blott dygden utan »*allt gott säljer Gud för arbete*», såsom Xenofon citerar Epicharmos i Memorabilia, bok 2. Huru svårt, besvärligt, ja omöjligt det än synes till en början att genom så många mödor äntligen nå det vetenskapliga arbetets frukter, må man likväl veta, att det icke finnes något så svårt, att det icke kan övervinnas genom flit och träget arbete. »*Den läraktiga fintligheten segrar genom att försöka allt.*» T. o. m. själva arbetet blir så småningom ljuvt för oss genom vanan. Och vem vågar lova sig något skönt och utmärkt, som icke på samma gång är svårt och otillgängligt, ty »det sköna är svårt», såsom ordspråket säger. Och »*det är bakvänt*», säger Euagrios, »*att de, som söka ära och annat gott, undvika mödor; endast genom dem kan ju det, som sökes, förvärvas*».

Man må se tillbaka på gångna tiders utmärkta filosofer, talare och skalder, vilkas rykte ej kan genom någon tidens inverkan [orättvisa] tillintetgöras. De hava icke utan de största mödor, vakor och nattarbete nått denna höjd av vishet och ära, varför ock vi ej böra sitta länge sysslolösa, väntande på »att *stekta sparvar flyga oss i munnen*».

Den vältalige atenaren Demosthenes, vars tal sades flyta som honung, tillfrågades, på vad sätt han hade förvärvat sig en så stor oratorisk förmåga, och det berättas, att han svarat: »*Genom att förbruka mera olja än vin*». Härigenom efterlämnade han

ett exempel till sådana efterkommande, vilka vilja förvärva sig liknande vältalighet och bildning, det nämligen, att de ej böra konsumera mycket vin, icke hängiva sig åt bägare och dryckenskap, icke åt frosseri och lusta. Ty »*den, som vill tävla i sång vid de pytiska spelen, han må avhålla sig från kvinnor och vin*». Det duger ej att ligga och snarka till långt fram på dagen. Vad skall man i stället göra? Olja skall förbrukas, d. v. s., man skall studera ej blott under dagen utan även på aftonen och bittida om morgonen, när bruket av olja är nödvändigt. Skördemannen, som vill i rätt tid inbärga skörden i ladorna, måste stiga upp före solen och tåligt bära dagens hetta. Så böra ock de, som önska något resultat av sina studier, hälsa den tidigt uppgående solen, ty »*Aurora är musernas vän och lämpad för studier*». Den tiden får lika litet som de övriga timmarna gå fåfängt förbi. Ailianos berättar i bok III av Variæ Historiæ, att målaren Nicius hade ett så stort begär efter att måla, att han ofta tillbringade hela dagen därmed, glömsk av mat och dryck. Om redan målare, slaktare, skräddare, skomakare, mjölnare o. a., som hava inkomstbringande och mindre aktade yrken och äro hängivna åt snöd vinning, ådagalägga en stor iver i sitt arbete, hur mycket mer höves det då ej dem, som studera vishet att hängiva alla sinnen, själen och sig själv hel och hållen åt böckerna. Det berättas, att även Demosthenes drivits av detta motiv. Såsom de nämnda bringas till den yttersta fattigdom, om de ej träget arbeta med händerna, så må ock vi, om vi stå efter goda dagar, vänta oss den yttersta brist på vetande och bildning. Och jag vill ej tillråda någon att sätta sin förtröstan till sin begåvning och sitt minne och på grund därav försumma sina studier. Berättelsen om sköldpaddan och örnen lär oss att träget arbeta, om vi äro medelmåttigt eller mindre begåvade. Ty, när de nämnda hade tvistat om vem som kunde besegra den andre genom snabbhet i rörelser beslöto de att slita tvisten genom en tävlan. De kommo överens om ett mål och bestämde en dag för tävlingens slut. Den, som kom först till målet, skulle hemföra segerpriset. Örnen, som förtröstade på sin snabbhet och sina vingars skicklig-

het, föraktade sköldpaddan, flög hit och dit, än mot himlen, än mot jorden och ansåg sig på den utsatta dagen kunna komma före sköldpaddan. Denna, som i snabbhet var mycket underlägsen, arbetade dag och natt för att komma fram till målet och kom för varje timme ett stycke framåt samt nådde målet före den bestämda tiden. Sedan det utsatta klockslaget förklingat, kom örnen ihåg överenskommelsen och skyndade till målet men fann sköldpaddan före sig där. Och så fick han det förtjänta straffet för sin försumlighet. »*Enär*», såsom Demosthenes säger. »*ej ens det lättaste kan begripas med tröghet och lättja*», så må ingen med förtröstan till sin begåvning och sin minnesstyrka eller tankeskärpa överlämna sig åt lättja. Må han i stället hellre låta detta vara sig en eggelse och en sporre till arbete, och må han så mycket ivrigare driva på sina studier och gå raka vägen till bildningen, på det han en gång, efter att hava lämnat de övriga långt efter sig, understödd av naturen och genom sin egen flit, må kunna vila på dygdens högsta tinnar. De åter, som icke äro så snillrika, må genom flit och arbete ersätta, vad naturen nekat dem. Ty arbete och flit leda ej blott till att man lär det, man har för händer, utan de bereda även en jämnare väg för det följande genom att stärka minnet och skärpa tanken. Ty, såsom vattnet, då det icke hålles i rörelse, lätt förskämmes och börjar lukta illa, såsom järnet, som ej är i bruk, börjar rosta, trädet, som icke har fri tillgång till luft, förruttnar, den icke träget ventilerade säden förstöres, så försvagas så småningom de lyckligaste begåvningar med varje dag mer och mer, om de icke genom träget arbete och flit övas, och de bliva oskickliga till allt gott verk. Men framför de övriga må de, som av Gud blivit begåvade med snillets företräden, noga akta sig, att de ej genom sin egen försumlighet och lättja förstöra denna lysande gåva. Ty dem händer då, såsom ofta plägar ske, detsamma, som inträffar med alltför feta åkrar: »*ju förträffligare, fetare och bördigare dessa av naturen äro, dess mera fördärvas de genom vanvård*», såsom Plutarchos så väl har uttryckt det, »*dess flera törnen och tistlar frambringa de, såvida de icke ofta plöjas upp, jämnas och vändas. Använder man*

däremot tillräcklig omsorg, så pläga de erbjuda sina odlare den rikligaste och frodigaste skörd.» Vi se, att arbete och flit äro av så stor betydelse, att det synes vara dessa ensamma, som kunna göra fattiga till rika, olärda till lärda och ringaktade till berömda män.

Men vad är det, som gör oss till den grad olustiga för arbetet, när vi äro födda därtill såsom fåglarna till att flyga och fiskarna till att simma? »*Det höves de en gång födda*», säger Menandros, »*att arbeta, så länge de leva.*» Den i förnuftet inpräglade erfarenheten och själva naturen uppmanar oss till arbete; vi se myrorna arbeta dagarna till ända, de samla korn och bygga upp stora högar, så att de icke blott hava mat för dagen utan tillräckligt för hela året. Varför skulle då icke vi på liknande sätt under ungdomen var dag lära oss något, som under hela livet kan vara oss till hjälp och tröst? Bina flyga likaledes ut, samla saften ur blommorna, föra in den i kuporna, bygga kakor och bereda sig sedan med sin mun den ljuvaste honung. Detsamma råder oss själva nyttan att göra, på det att vi genom att läsa, höra och tänka mycket må bereda oss det ljuvaste tillstånd av kunskap och dygd. Men, om vi i ungdomen med syrsan vilja jaga efter goda dagar och njutningar, råder det intet tvivel, att vi under ålderns dagar liksom den tvingas att bedja den flitiga myran om bröd och råd. Och det är fara värt, att vi då få samma svar som syrsan. Därför böra vi hellre lyssna till Hesiodos, som säger: »*Icke alltid skall sommaren tillåta oss att bygga hyddor*». Men, fastän de goda vetenskapernas rötter tyckas bittra på grund av mödorna, måste man likväl tro, att deras frukter äro särdeles ljuva. Såsom det pytagoreiska tänkespråket uttrycker det med en bild, är dygdernas väg nämligen till en början svår och brant, men, när man kommit fram till slutet, plägar den erbjuda vandraren den skönaste vila. Ty, »*såsom havsvattnet på ytan är salt*» (om jag får begagna Lipsii ord) »*men på djupet mildare, så erbjuda de fria vetenskaperna en viss bitterhet genom de många mödor, som måste utstås av den, som smakar därav för första gången, eller som blott ser till ytan. Men, sedan man ge-*

nomgått mödorna och barken blivit avdragen, så visar sig äntligen deras egentliga färg, och med den största njutning förnimmes den naturliga smaken; den är ljuvare än all nektar», så att jag i sanning kan utropa med ett allmänt spritt uttryck: »*O gosse, om du visste vetandets värde, skulle du aldrig sova utan studera dag och natt*».

Och det bör icke synas oss underligt, att vi icke såsom hantverkarne bliva inom filosofien fullkomna på första dagen, månaden eller året, då ju i filosofien ingen vanlig konst lyser oss till mötes utan all möjlig vishet här framställer för våra ögon sin härliga glans. Därför må vi ej, genast efter det vi börjat med filosofien, draga oss tillbaka från densamma, om den visar sig något svår, utan må vi veta, att *ett hårt träd ej fälles med ett hugg utan med många*, såsom skalden säger. Äntligen plägar ingenting vara mer olämpligt och fördärvligt för studierna än att till i morgon och dag efter dag uppskjuta arbetena. Rörande detta anser jag, att man bör lyssna till Hesiodos i hans »Verk och dagar», vari han yttrar: »*Du skall icke uppskjuta till i morgon eller i övermorgon, ty den man, som ej vill arbeta resultatlöst, använder även vilans timmar*». Hos densamme kunna vi finna ännu mera i samma stil.

Ett får dock icke saknas i allt detta: såsom det sades i början, må alltid gudsfruktan och en brinnande bön gå förut, om eljest följande sats av Nazianzenus är tillförlitlig och beständigt gällande: »*Om ej Gud hjälper, är arbetet förgäves*».

Så mycket som helst kunde här sägas om andra dygder, som äro nödvändiga förutsättningar för bildningens ernående. Men jag övergår till den andra avdelningen, på det jag icke må synas vilja missbruka edert tålamod. Och först skall jag utveckla, vad som företrädesvis fordras av *lärarne*. Sedan skall jag på liknande sätt framställa, vad som åligger eleverna.

Först må det alltså ligga läraren om hjärtat att giva ungdomen nyttiga och nödvändiga kunskaper, på det ej de unga en gång behöva på sig tillämpa Senecas ord: »*Vi äro okunniga om det nödvändiga, emedan vi fått lära det, som var onödigt*». Många förelägga gossarne och ynglingarne onyttiga saker att

lära, som varken leda till vältalighet eller gagna de blivande tjänstemännen i kyrka och stat och ej heller hava någon användning i det dagliga livet. Andra förelägga sig ingenting visst utan framställa något utav allt men uträtta ingenting fullkomligt i något. Men, vad Hippokrates i början av Aforismerna säger om läkekonsten, det kunna vi säga om alla vetenskaper: »*Konsten är lång men livet kort*» (etc.). Det må de begrunda, som vilja lära sig allt på en gång. »*Ingen gör på en gång många saker och på samma gång riktigt.*» Hittills har ingen funnits, som utmärkt sig i allting. De, som syssla med allt, bliva slutligen i ingenting fullärda, för så vitt som *uppmärksamheten är mindre i detaljerna, då den är riktad på en mångfald.* Aristoteles utmärkte sig i logik och fysik, Euklides i matematik, Archimedes i mekanik, Hippokrates och Galenos i medicin, Copernicus och Ptolemaios i astronomi, Sokrates och Plutarchos i etik, Cicero och Demosthenes i vältalighet. Av de nyare är Ramus i logik och matematik icke den minst framstående. Var och en i sitt fack, i alla ingen. Alltså har det varit och skall det förbliva tryggt att läsa mycket i ett ämne, icke många ämnen (multum non multa). Framställ få och nödvändiga saker och gör det så mycket noggrannare; nöt in det, tag om igen och repetera, till dess det slagit rot i åhörarnes sinnen! Sedan skall det ej bliva svårt att bygga vidare på den sålunda lagda grunden.

Det andra är, att lärarne må föregå sina lärjungar med ett klanderfritt liv och rena seder samt erbjuda dem ett föredöme för deras levnad. Då de uppmana dem till flit, så böra de själva vara nitiska i sitt kall. Vilja de, att eleverna skola leva måttfullt, så skola de själva dessförinnan leva på samma sätt. Så bör ock vara fallet i andra avseenden, på det man ej, såsom man säger, må med ena handen riva ned, vad man med den andra byggt. Ty, såsom Didymus säger, »*då gör läraren gagn och vinner tilltro i vad han säger, när han undervisar med sina gärningar*». I annat fall undervisar och förmanar han förgäves och hela arbetet blir fruktlöst. Ty allmänheten plägar hängiva sig åt sådant, varåt den ser sina överordnade ägna sig,

och, såsom man plägar säga, »*de styrandes exempel sprider sig bland folket*». Och annat dylikt plägar anföras till förfäktande av samma mening. Och förvisso är det bakvänt, om lärarne föra ett liv i allsköns last, dessa, som borde förmana och avskräcka andra därifrån. Ty hur kan den allvarligen ingripa mot andras göranden, som själv sköter sitt kall försumligt? Men, om han så inrättar sitt eget liv, att så vitt möjligt intet övrigt synes vara att önska hos honom, så kan han sedan med rätta ingripa mot de felande och kalla sina elevers handlingar under sin domvärjo. Och även häruti bör han vara samvetsgrann och vaksam, på det att han ej genom för stor eftergivenhet må lämna ungdomen slappa tyglar, så att den hängiver sig åt njutningar och skändligheter av alla slag. Ej heller må han genom för stor stränghet avskräcka från studierna dem, som i annat fall skulle beredvilligt hava gjort sin plikt. Ty, såsom strafflösheten är orsak till att mycket ont sker, och, enär enligt Lipsius *tygellöshet är en dörr och väg till alla brott*, så avskräcker en allt för stor och obeveklig stränghet många från den rätta vägen. Alltså synes här det böra iakttagas, som den framstående filosofen Seneca förmanande säger: »*Såsom läkaren försöker allt, förrän han griper till kniven eller elden, så böra också vi göra: vi skola så länge som möjligt bota sinnena med milda ord, sedan må vi övergå till den allvarligare förmaning, som ännu en gång försöker med varningar och klander; först sedan må vi gripa till straff. Dessa skola till en början vara milda och ägnade att kalla den felande tillbaka på det rättas väg; blott de största brotten böra straffas med de strängaste straff, men iakttagas bör, att ingen så straffas, såvida det ej är högeligen viktigt för dem själva och samhället.*»

Dessa synas vara de *dygder*, som förnämligast fordras av lärarne. Så övergå vi till *lärjungarne* för att visa, vad som fordras av dem. De böra framför allt älska sina lärare och med kärlek följa dem, såsom även dessa å sin sida förmanas att göra med eleverna. Ty, varhelst denna kärlek icke är ömsesidig, varest ingen frivilligt utför det honom ålagda arbetet, varest allt sker trögt och av fruktan för straff, så är det otroligt, hur

obetydligt resultatet blir, hur långsamt allt sker. Älskar däremot läraren eleverna och värdar sig om dem, och hysa de samma känslor mot honom, så plägar läraren, därför att han älskar lärjungen, göra allt, för att hans elev skall bliva rätt undervisad och dagligen göra något framsteg i bildning samt äntligen få se frukten av sina arbeten. Därför att lärjungen älskar och vördar sina lärare, plägar han omsorgsfullt akta sig att förolämpa honom eller att på något sätt förtörna honom. Här märka vi äntligen, att bildningen näres och stiger och allt förhåller sig, såsom det bör. Den förståndige läraren måste beflita sig om att i denna del icke fördröja lärjungarnes framsteg och avbryta dem mitt i arbetet. Men, där lärjungarne verkligen älska och akta sina lärare, där följa övriga dygder av sig själva. Sådana dygder äro lydnad och hörsamhet, vilka härflyta ur kärleken, liksom en bäck beständigt strömmar fram från sin egen källa. Men, om någon försäkrar sig älska en annan och samtidigt försummar eller föraktar hans föreskrifter, då äro hans bedyranden oförenliga med gärningarna. Dessa förneka och riva ned, vad han försäkrar med munnen. Men så stor är nödvändigheten av lydnad, att utan denna ingenting alls uträttas, ja än mer, ingen skola skulle utan den kunna bestå, ty, där ingen lyder den andre, där var och en lever efter sitt behag samt väljer och gör, vad helst honom behagar, där blir nödvändigtvis en stor förvirring i allt och en snar upplösning följden. Alldenstund lydnaden icke alltid kan vara frivillig, måste den framtvingas och bevaras än genom uppmaningar, än genom löften, hot, belöningar och straff. Huru detta allt skall växla med vartannat, och vad som på ett måttfullt sätt skall tillgripas, det är redan förut utförligt behandlat, och omständigheterna visa det än utförligare i praktiken.

Slutligen bör lärjungen vara tacksam mot läraren. Det är ej nog att älska, högakta och lyda honom. Emedan han av honom erhåller den förträffligaste skatt: bildningen, *som ensam bland alla ägodelar är odödlig*, så är det även tillbörligt, ja billigheten kräver, att han försöker att så långt möjligt med tacksamt sinne återgälda detta. Ty, vad Alexander den store,

grekernas förste monark, sade om Aristoteles, nämligen att han *»av sina föräldrar fått livet men av denne förmåga att rätt använda det»*, det kan var och en säga om sin lärare. Men såsom det är bättre att leva väl än att över huvud taget leva, så böra vi visa ej mindre lydnad och tacksamhet mot våra lärare, av vilka vi erhållit det förra, än mot våra föräldrar, av vilka vi fått det senare.

När Herakles fick bannor av sin lärare Linos för att han icke spelade lyra så, som han borde, ryckte han till sig instrumentet och dödade läraren. När Aristoteles hade åhört Platon i 22 år, utstötte han honom ur peripaten (enligt Ailianos' framställning). Den romerske kejsaren Nero befallde, att hans lärare Seneca skulle dö genom att öppna en åder, när han på grund av lärjungens otacksamhet hade avlägsnat sig från Rom. Sådant är skändligt och bör på allt sätt avskys. Ingen bör följa dessas exempel, såvida han ej vill, att otacksamhetens märke skall inbrännas på honom. »*Så snart du sagt, att någon är otacksam, så har du därmed tillagt honom alla laster*», såsom Sofokles säger. — Detta är, vad jag ville säga om lärarnes och elevernas plikter, varom mycket både kunde och borde sägas, om icke tanken på min förhandenvarande uppgift och flera sysselsättningar befallde mig att reva seglen.

För att i korthet utveckla det övriga skall jag åtminstone som allra hastigast vidröra de förbättringar, som landets skolor synas mig tarva, för att allt måtte ske efter god ordning och i rätt tid, så att elevernas framsteg ej fördröjas. Ty jag har alltid grubblat över den metod, enligt vilken ungdomen borde uppfostras för att utan hinder föras raka vägen till högsta möjliga grad av dygd och nyttiga färdigheter. Men, då jag kastar en blick på förhållandena, ser jag, att studierna hindras på så många sätt, att ingen må förundra sig, om få sent, de flesta aldrig nå så långt, att de lära sig, jag vill ej säga filosofiens men åtminstone logikens sanna tillämpning eller ens inhämta en medelmåttig språkkännedom. Ja det är t. o. m. förundransvärt, att de komma så långt, som de göra. Må nu vara, att de

antydda hindren icke allesamman kunna borttagas, så borde åtminstone så många som möjligt undanröjas.

Först och främst är det bekant, att eleverna förspilla en god del av året och av ungdomstiden med att uppsamla penningbidrag och allmosor för att därmed uppehålla sig under den övriga, för studier avsedda tiden. Fastän detta missförhållande icke helt kan avhjälpas utan nådigt ingripande av överheten, kunde dock genom en klok lärares försorg så mycket uträttas, att tiden härför i någon mån förkortades och icke för alla ginge alldeles onyttigt förbi. Vidare användes icke ringa tid till att insamla frön, nötter o. d. Under vintern kunna eleverna på grund av den starka kölden och i saknad av eld och bränsle ägna alltför liten uppmärksamhet åt lärarens framställning. Ofta saknas belysning eller får man vänta på den, och under tiden måste de av brist på ljus läsa i halvmörkret. För att anskaffa ris förlora gossarne varje vecka några dagar. De fattiga hava ej råd att hålla sig med privatlärare och hava ingen, som tager kännedom om deras framsteg, ger dem läxor och förhör dem. Slutligen är det svårt att säga, huru många saker som framställas på ett orätt sätt, efter en oriktig metod. Allt sådant har i andra lands skolor genom ledarnes visa beslut blivit bannlyst såsom en för studierna högst skadlig pest, och det kunde säkerligen även hos oss ordnas om icke helt så åtminstone i vissa avseenden på ett bättre sätt. Följden är också den, att många äro så okunniga, när de komma till akademien, att de knappt behärska elementen av det latinska språket. Men, då det ej blivit oss anförtrott att införa förbättringar i andra skolor, skola vi söka påträffa något botemedel mot det onda i denna vår egen undervisningsanstalt.

Slutligen skola vi börja detta arbete med bön till Gud för att ej synas vara de första att försumma, vartill vi i talets början förmanat. Dig. . . Gud. . ., genom vars hjälp och bistånd alla världens skolor uppehållas och styras i långt högre grad än genom lärarnes klokhet och omsorg, dig åkalla och bedja [vi]. . . att ur denna skola måtte vid behov nyttiga kyrkans och statens tjänare kunna erhållas till din ära och deras egen välfärd. . . .

Register å bilagorna.

Kungl. Boktr. P. A. Norstedt & Söner, Stockholm 1912.

Uppsala 1911. Almqvist & Wiksells Boktryckeri-A.-B.